

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

GÖKHAN ÇETİNSAYA

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE

Irak'ta Osmanlı İdaresi

MESA ve BRISMES
DOKTORA TEZİ ÖDÜLLERİ

II. Abdülhamid Döneminde IRAK'TA OSMANLI İDARESİ

Gökhan Çetinsaya

Çeviri
Zehra Savan

KÜRE YAYINLARI / 245. Kitap

Tarih 15

II. Abdülhamid Döneminde Irak'ta Osmanlı İdaresi

Gökhan Çetinsaya

Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908
Routledge, 2006

© Küre Yayınları, 2020

Ceviri **Zehra Savan**

Yayına Hazırlık **Bilge Özel**

Birinci Basım Ağustos 2020

ISBN 978-605-7646-31-6

TC Kültür ve Turizm Bakanlığı

Sertifika no: 15813

Kapak **Zeyd Karaaslan**

Tasarım Uygulama **Sibel Yalçın**

Baskı/Cilt Şenyıldız Matbaacılık

Sertifika No: 45097

Gümüşsuyu Cad. Isık San. Sit.

No: 19/C 102

Topkapı/İstanbul

Tel: 0212 483 47 91

KÜRE YAYINLARI

Vefa Cad. No: 48 Kat: 3

Fatih / İstanbul

Tel 0212 520 66 41-42

www.kureyayinlari.com

kure@kureyayinlari.com

f t i k kureyayinlari

Gökhan Çetinsaya (1964, İstanbul), Lisans ve Yüksek Lisans eğitimini Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinde tamamladı (1988). Doktora derecesini Manchester Üniversitesi Ortadoğu Çalışmaları bölümünden aldı (1994). 1999'da docent, 2005'te profesör oldu. Çeşitli idari ve bürokratik görevlerde bulundu. Akademik hayatında sırasıyla Hacettepe Üniversitesi (1986-2002), İstanbul Teknik Üniversitesi (2002-2008) ve İstanbul Şehir Üniversitesi'nde (2008-) çalıştı. Londra Üniversitesi SOAS (2001), Berlin Hür Üniversitesi (2004) ve Washington DC Woodrow Wilson Merkezi'nde (2007-2008) misafir araştırmacı olarak bulundu. Amerika Ortadoğu Çalışmaları Cemiyeti (MESA) ve İngiltere Ortadoğu Çalışmaları Cemiyeti (BRISMES) doktora tezi ödülleriyle sahiptir. Son dönem Osmanlı tarihi, Türkiye siyasi tarihi ve Türkiye dış politikası alanlarında çalışmaktadır.

Annem ve babam
Aliye ve Mustafa Çetinsaya'ya

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar	9
Teşekkür	11
Türkçe Baskı İçin Önsöz	13
Giriş	23
1. Bir Osmanlı Vilayetinin Portresi	29
Tanzimat Dönemi	32
II. Abdülhamid Dönemi	42
Reform Çağında Sosyal Değişim	46
Reform Çağında Ekonomik Değişim	49
Yerel İdarenin Yapısı	50
Eşraf	58
Konsoloslar ve Misyonerler	65
2. Reform Meselesi	67
1890'larda Reform Layihaları	76
1901 Teftişi	87
Reform Projeleri: Demiryolu, Sulama, Petrol, Nehir Ulaşımı	87
Artan Güvenlik Sorunları ve Radikal Reform Teşebbüsleri	97
Reform Hakkında Mutabakat ve İhtilaf	109
3. Padişahın Memurları	111
Bağdat Vilayeti	114
Musul Vilayeti	140
Basra Vilayeti	148
4. Aşiret Sorunları	163
Musul Vilayeti	166
Bağdat Vilayeti	191
Basra Vilayeti	193

5. Şii Meselesi	215
1860'lardan 1890'lara	219
Bir İttihad-ı İslam Projesi ve Afgani	237
İran'la Yeni Bir Sayfa	250
Yıldız, Atabat ve Tahran	253
Şii Meselesinde Yeni Boyutlar	262
6. İngiliz Tehlikesi	271
Fav Krizi	276
Osmanlı Gözüyle Tehlikenin Boyutları, 1889-1893	282
Katar ve Bahreyn	289
Kuveyt Krizi	292
Osmanlı Gözüyle Tehlikenin Boyutları, 1898-1904	300
İngiltere'yle Gerginlik	305
Sonuç	313
Kaynakça	321
Dizin	353

Kısaltmalar

BD	<i>British Documents on the Origins of the War</i>
BEO	Bâbîâli Evrak Odası, BOA
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul
BSOAS	<i>Bulletin of the School of Oriental and African Studies</i>
BTTD	<i>Belgelerle Türk Tarihi Dergisi</i>
CAB	Cabinet Papers, PRO
CUP	Cambridge University Press
DİA	<i>Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi</i>
DÜİT	Dosya Usulü İradeler Tasnifi, BOA
Eİ(1)	<i>Encyclopedia of Islam</i> , 1. baskı
Eİ(2)	<i>Encyclopedia of Islam</i> , 2. baskı
Elr	<i>Encyclopedia Iranica</i>
FO	Foreign Office, PRO
İA	<i>İslam Ansiklopedisi</i>
İJMES	<i>International Journal of Middle East Studies</i>
İÜEF	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
MES	<i>Middle Eastern Studies</i>
OUP	Oxford University Press
PRO	Public Record Office, Londra
SO	Mehmed Süreyya, <i>Sicill-i Osmani</i>
TA	<i>Türk Ansiklopedisi</i>
TM	Gövsâ, <i>Türk Meşhurları Ansiklopedisi</i>
TTK	Türk Tarih Kurumu
WO	War Office, PRO
Y.A.Hus.	Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı, BOA
Y.A.Res.	Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı, BOA
YEE	Yıldız Esas Evrakı, BOA
Y.MTV.	Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı, BOA
Y.PRK.	Yıldız Perakende Maruzat Evrakı, BOA

Tesekkür

İngilizce baskı için

Bu çalışmanın ilk şekline emek veren Manchester Üniversitesi'nden Dr. F. A. K. Yasamee'ye duyduğum minnettarlık sonsuzdur. Bir doktora danışmanı olarak hiç şüphesiz ideal bir örnek oluşturmıştır. Doktora tez jürisinin üyeleri olan Profesör Peter Sluglett ve Dr. Paul Luft'a da teşekkür ederim.

Akademik kariyer basamaklarını tırmanırken veya bu çalışmanın hazırlanma sürecinde gösterdikleri teşvik ve destekten dolayı birçok 'Hocam'a teşekkür borçluyum: Nermin Abadan-Unat, Engin Akarlı, Ali İhsan Bağış, Selim Deringil, Nejat Göyünc, Sükrü Hanioglu, Albert Hourani, Kemal Karpat ve İlber Ortaylı.

Tezin yazımı veya kitaplaşma sürecinde derin bilgilerini ve değerli kaynaklarını benimle paylaşan meslektaş, arkadaş ve ağabeylerime de teşekkür etmek isterim: Ali Birinci, Tufan Buzpınar, Cezmi Eraslan, Ahmet Kala, İsmail Kara, Cüneyd Okay, Azmi Özcan, Oktay Özel, Uğur Sipahioğlu, Gül Tokay, Mümtaz'er Türköne, Aysegül A. Yeşilbursa ve Behçet K. Yeşilbursa.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Public Record Office, India Office Library and Records, Library of the School of Oriental and African Studies, British Library, Institute of Historical Research, Hakkı Tarık Us Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi çalışanlarına da teşekkür ederim. Bu çalışma, Yükseköğretim Kurulu ve Hacettepe Üniversitesi'nin sağladığı mali destek ve idari izin sayesinde gerçekleştirilebilmiştir.

Elinizdeki kitaba dönüşen doktora tezimi ödüle layık görerek beni onurlandıran MESA (Amerika Ortadoğu Çalışmaları Cemiyeti) ile BRISMES (İngiltere Orta Doğu Çalışmaları Cemiyeti) yetkililerine ve jüri üyelerine içten teşekkürlerimi sunarım.

Hayatta ve akademik kariyerimde yoldasım olan eşim Ebru ile kızım Elif Ezgi, bu kitabın yayına hazırlanışında yaşadığım mutluluk kadar

meşakkatini de benimle paylaşmıştır. Bu eser, akademik kariyerim boyunca beni daima teşvik edip destekledikleri için anne ve babama ithaf edilmiştir.

Türkçe baskı için

Uzun yayın süreci boyunca Küre Yayınları'ndan çok sayıda kişi kitabın 'kahrını' çekti. Yayın yönetmenleri olarak Akif Emre, Yücel Bulut, Alim Arlı ve Faruk Deniz'e teşekkür borçluyum. Özellikle Akif Emre'yi anmak ve rahmet dilemek isterim. Ayrıca kitaba çeşitli aşamalarda emek vermiş Özgür Oral ve Volkan Üstündağ'a teşekkür ederim. En büyük teşekkür borcum ise kitabın editörü Bilge Özel'dir.

İngilizce baskı için yazdığım teşekkürü eşim Ebru ve kızım Elif Ezgi'ye teşekkür ederek bitirmiştım. Kitapla aynı yıl doğan Mustafa Selim ise bu teşekkürden nasibini alamamıştı. Şimdi ona da teşekkür etmek fırsatına kavuşuyorum. Akademik çalışmalarım boyunca gösterdikleri sabır ve destekten dolayı aileme ne kadar teşekkür etsem azdır.

Türkçe Baskı İçin Önsöz

Elinizdeki kitap 1994 Haziran'ında Manchester Üniversitesi Ortadoğu Çalışmaları bölümünde savunduğum doktora tezimin Türkçeye çevirisidir. 2006'da bazı ilaveler ve düzenlemelerle kitaplaşmıştır.¹ Şimdi bu İngilizce baskı esas alınarak Türkçeye çevrildi. Her tezin veya kitabın bir 'kaderi' olduğu söylenir. Doktora tezimin 'kaderi' bir yönüyle 'bereketli', bir yönüyle 'çileli' oldu.

Bereketi iki ödül birden kazanmasıydı. 1994'te MESA (Amerika Ortadoğu Çalışmaları Cemiyeti/Middle East Studies Association of North America) Malcom H. Kerr sosyal bilimler doktora tez ödülünü; 1995'te BRISMES (İngiltere Orta Doğu Çalışmaları Cemiyeti/British Society for Middle Eastern Studies) Leigh Douglas en iyi doktora tezi ödülünü aldı. Benim için kıvanç vesilesi olan bu ödüller, tezin ilgili akademik literatüre bir katkı yaptığının yahut bir boşluğu doldurduğunun göstergesi olarak görülebilir. Tez, Osmanlı ve İngiliz arşiv belgelerini birlikte kullanarak 'Osmanlı Irakı' tarihinin belli bir kesitini ve 'Abdülhamid rejimi'nin Irak vilayetlerine yönelik politikasını anlama çabasıydı. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başı Irak çalışmaları söz konusu olduğunda İngiliz arşiv belgeleri bilinmiyor değildi; lakin bu defa Osmanlı arşiv belgelerinin yoğun kullanımıyla birçok konu ilk defa anlatılıyor, birçok bilgi ilk defa ortaya çıkıyordu. Bu başarıda hiç şüphesiz danışmanım Dr. F. A. K. Yasamee'nin de rolü olmuştur. Tez hocasından yana şanslı bir doktora öğrencisiydim. Araştırmayı hiç şüphesiz ben yaptım, bulguları kıyasladım, analiz ettim, tabir caizse 'yap-boz'un parçalarını birleştirdim; ama bir doktora tezine dönüştürmek onun yol göstermesi hatta bizzat müdahalesi ile oldu. Bugünden geriye bakınca, ödüller için kısmi bir izah olarak akla konjonktür etkisi de gelebilir. Zira Saddam Hüseyin'in Kuveyt'i işgali ve sonrasında yaşanan ABD askeri müdahalesi (1990/1991) ile birlikte, Irak çalışmaları bütün dünyada önem kazanmıştı. İlginçtir, tezin konusunu bu olaydan önce belirlemiştim.

1 *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908* (Routledge, 2006).

1988'de Yüksek Lisans tezimi "II. Abdülhamid döneminin ilk yıllarında 'İslam Birliği' hareketi (1876-1878)" yahut Panislamizm politikası üzerine yapmıştım.² Aynı yıl yurtdışı doktora bursu kazanınca, doğal olarak bu konuyu İngiliz arşiv belgelerini de işin içine katarak devam ettirmek, bütün Abdülhamid dönemini de kapsayacak şekilde genişletmek istedim. Manchester Üniversitesi'nden kabul aldım ve doktoramın ikinci yılından itibaren Londra'nın Kew semtindeki (insana çalışma şevki veren) arşiv binasında çalışmaya başladım. Ancak yaklaşık altı ayın sonunda geldiğim nokta itibariyle, Türkiye'de Sultan Abdülhamid'in Panislamizm politikası ile ilgili literatürde yahut 'edebiyatta' tasvir ve tasavvur edilen doğrultuda bilgi ve belgelere ulaşamadım. Bu tarzda bazı belgelere ulaşsam bile bunların izini sonuna kadar takip ettiğimde yanlışlanan bilgiler olduğunu gördüm. Mevcut malzemeden bir doktora tezi çıkması zordu. İşte bu aşamada endişelerimi paylaştığım danışmanım, –hem Ortadoğu çalışmaları hem de Abdülhamid dönemi çalışmaları bakımından literatürde büyük bir boşluk olduğunu belirterek– Irak'ı (Irak vilayetlerini) çalışmamı önerdi. Ne yalan söylemeli, bunu hemen kabullenemedim; hatta içimden danışmanıma kızdım. O yıllarda, Abdülhamid dönemi çalışmak deyince, Panislamizm, hilafet, eğitim, ordu, hatta demiryolu gibi başlıklar bizlere daha cazip gelmekteydi. Arap vilayetleri gibi konular ise 'uzak' geliyordu; henüz zihin haritamızda mevcut değildi. Ancak literatüre baktıkça gördüm ki, danışmanım haklıydı!

Böylece 1990 yılının ilk yarısı içinde (yani Saddam Kuveyt'i işgal etmeden biraz önce) bu yeni konuya odaklanarak arşiv çalışmalarına devam ettim. Önce (ve büyük çoğunlukla) İngiltere'de ve sonra (daha sınırlı olmak üzere) Türkiye'de. Her iki ortamda da arşiv malzemesi bakımından nasıl bir 'maden' ile karşılaştığımı idrak ettikçe, hiçbir zaman pişman olmadım; danışmanıma da eskilerin tabiriyle daima "medyûn-ı şükran" oldum.

'Cileli' kısım kitaplaşma ve akademik çevrelere ulaşma sürecinde oldu. Tezimin kitap olarak basılması 12 yıl sonra gerçekleşebildi! İki prestijli ödülün verdiği güvenle (ve tabii ki akademik yaşamımda her daim örnek aldığım hocalarımla tavsiyesiyle) cıta'yı yükseğe koymuştum. Öncelikle 'üniversite yayınevlerine' yazdım. Lakin işin 'raconunu' bilmiyordum veya 'pazarlama' kapasitem yoktu. Engin

2 Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1988.

(Akarlı) Hoca'nın bir yayınevine gönderdiğim 'teklifi' okuduktan sonra söylediği, "mütevazılık Amerika'da bir erdem değildir" düsturundan haberim yoktu. Veya kısmet değildi! Belki önerinin Türkiye'den bir üniversiteden gelmesi, belki başlığının artık modası geçmiş bir konuya işaret etmesi, belki kitap önerisinin zayıf görünmesi yahut yeteri kadar dikkat çekici olmaması gibi sebeplerle muhtemelen doğrudan çöp sepetini boyladı. Her ne kadar üstat hocalar, 'yılma, sebat et, hepimizin başına geldi' deseler de bir süre sonra bu sevdadan vazgeçtim. B planı bağlamında, bazı alternatif yayınevleriyle ilgili teşebbüslerim ise, yine iletişim kazaları yahut gerekli iletişim becerileri eksikliği nedeniyle başarısız oldu. C planına ise ben razı olmak istemedim.

Bu ilk salvo başarısız olunca, (o sırada Yıldız Arşivi'nin tamamı açılmıştı) arşivde yeni açılan fonları da göreyim, metni daha da zenginleştireyim ve sonra kitaplaştırayım düşüncesi hakim oldu. Bu doğrultuda epey bir malzeme gördüm, topladım. Daha sonra dersler, doçentlik çalışmaları ve başka projeler devreye girdi; tezin kitaplaşması için yapacağım diğer salvolar hep başka bahara kaldı, ertelendikçe ertelendi. Bu arada tezimden bazı kısımları çeşitli yerlerde tebliğ olarak verdim veya makaleler halinde yayınladım.

Nihayet beklenen fırsat, Chicago'da Abdülhamid dönemi üzerine tez yazmış (ve tezimi okumus) olan Benjamin Fortna'nın SOAS (School of Oriental and African Studies) Tarih bölümüne katılması ve (o zamanki adıyla) Routledge-Curzon yayınevinde yeni başlatılan bir serinin editörü olmasıyla geldi. 2003'te dosyayı tekrar elime aldım ve kitap, iki üç yıllık bir editöryal sürecin sonunda, 2006'da basılabildi. 2010'da ikinci (ve 'karton kapak') baskısı yapıldı. Arapçaya çevrildi. 2017'de yayınevi tarafından açık erişime sunuldu.

Kitabın Türkçesi için ise kısmet, yine uzun bir zaman aralığından sonra 2020 yılınaymış! Tezin bitiminden 26, İngilizcede yayınlanışından 14 yıl sonra. Bu gecikme büyük ölçüde benden kaynaklandı. Kitabı önce, Küre yayın yönetmeni (ve Londra günlerimizde tezin yazılış sürecine tanıklık etmiş) rahmetli Akif Emre'nin ısrarıyla kendim çevirmeye çalıştım; yaklaşık bir yaz dönemini bu işe harcadıktan sonra usanıp, yapamayacağıma kanaat getirerek (yine rahmetli Akif'in uyarılarına rağmen) vazgeçtim. Yayınevinin yaptırdığı çeviri 2005 sonuna doğru tamamlandı.

Lakin çeviri tamamlandıktan sonra bazı noktalarda tereddütlerim oluştu; zaman ayırıp baştan sona gözden geçirmek istedim. Fakat farklı mesleki deneyimler nedeniyle, o zaman dilimi hiç oluşmadı:

kronolojik sırasıyla, önce Türkiye'de sonra ABD'de düşünce kuruluşu tecrübesi, Şehir Üniversitesi'nin kuruluş yılları ve bürokratik mesguliyetler dönemi. Ve tabii araya giren yeni akademik projeler. Masanın üzerinde öylece duran çeviriyi, Küre yayın yönetmenleri olarak (görev sırasıyla) önce Alim Arlı'nın ve sonra Faruk Deniz'in ısrarlarıyla tekrar gündeme alabilmem 2015 Yaz'ından itibaren mümkün olabildi; baştan sona okuyup düzeltmeler yapabilmem ise ancak 2019 Yaz'ında.

2006 baskısı için tezi kitaba dönüştürme sürecinde, yayınevinin talebi gereği kelime sayısını arttırmak yahut yeni bir şeyler eklemek imkânım yoktu; aksine dipnotlarda kısaltma yapmam istenmişti. Elimdeki yeni malzemeye tekrar baktım: Osmanlı Arşivinde doktora araştırmamı bitirdikten sonra açılan belgeleri gözden geçirdiğimde, benim anlattığım hikâyenin temel olaylar örgüsünü değiştirmedigini, sadece ayrıntı düzeyini arttırdığını gördüm. Yayınevinin kısıtlarını da zorlamadan, metne değil sadece dipnotlara bazı ilaveler yaptım.

Aynı durum yeni kitap, makale ve tezler için de geçerliydi. Bunların bazıları kronolojik ya da konu olarak benim çalışmama dolaylı katkı sağlıyordu. Bazıları ise benim bir bölümde anlatmaya, özetlemeye çalıştığım konuları daha ayrıntılı olarak ele alıyor; özellikle Şii meselesi,³ Basra Körfezi⁴ ve Irak'ın politik-ekonomisi⁵ gibi birkaç konuda çok daha ayrıntılı bilgiler veriyordu. Yine aynı gerekçeyle, bu çalışmaları ilgili dipnotlara ve kaynakçaya ilave etmekle yetinmişim. 2015'ten sonraki süreci yönlendiren Alim ve Faruk, geçmişteki zaman yönetimi 'performansından' çıkardıkları dersle, bu defa hiçbir ilave yok şartını öne sürdüler. Ayrıca, çeyrek yüzyıl öncesinin akademik ikliminde kaleme alınmış bir çalışmaya yeni belgeler ve bilgiler eklemenin onun orijinalligini bozacak, başka bir çalışmaya dönüştürecek olması da unutulmamalıydı. Kitabın yazarı olarak çe-

3 Yitzhak Nakash, *The Shi'is of Iraq* (Princeton University Press, 1994); Meir Litvak, *Shi'i Scholars of Nineteenth-century Iraq: The Ulama of Najaf and Karbala* (CUP, 1998).

4 Frederick F. Anscombe, *The Ottoman Gulf: The Creation of Kuwait, Saudi Arabia, and Qatar* (Columbia University Press, 1997); Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhabî Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı* (TTK, 1998); Zekeriya Kurşun, *The Ottomans in Qatar: A History of Anglo-Ottoman Conflicts in the Persian Gulf* (ISIS, 2002).

5 Hala Fattah, *The Politics of Regional Trade in Iraq, Arabia, and the Gulf, 1745-1900* (SUNY, 1997); Dina R. Khoury, *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834* (CUP, 1997); Sarah D. Shields, *Mosul Before Iraq: Like Bees Making Five-Sided Cells* (SUNY, 2000).

viriyi gözden geçirmekle mükelleftim. Ne ana metne ne de dipnotlara herhangi bir ilavede bulunmayacaktım. Sadece yeni bir önsöz yazarak, genel olarak kitabı ve literatürde meydana gelen gelişmeleri değerlendirecektim.

1994-2004 yılları arasında çıkan kaynaklardan yukarıda kısaca bahsettim. 2004 sonrası çıkan kitap veya doktora tezi kategorisindeki çalışmalara baktığımda ise, Ebubekir Ceylan⁶ ve Burcu Kurt'un⁷ doktora tezlerini benim kitabımın kapsadığı dönemin öncesi ve sonrasını anlamak bakımından önemli görüyorum. Ebubekir Ceylan Tanzimat dönemi Bağdat vilayetini, Burcu Kurt ise Meşrutiyet dönemi Basra vilayetini vukufiyetle ele alıyor. Her iki çalışma da benim tezimi daha geniş bir kontekste oturtuyor. Meselelerin Abdülhamid dönemine özgü ya da sınırlı olmadığı, sadece çözüm yolları arayışları yahut cevapların farklı olabileceğini ortaya koyuyor. Yine önemli bir katkı olarak gördüğüm Davut Hut'un doktora tezi⁸ ise Musul vilayeti ile ilgili, benim ancak özetleyebildiğim meseleleri daha geniş ve ayrıntılı olarak ele alıyor.

Aynı kategorideki diğer çalışmaların ise, Abdülhamid döneminde Irak'ı bir bütün olarak ele almak yerine, bu kitapta işlenen meselelerden veya aktörlerden bazılarına yönelik araştırmalar olduğu görülüyor. Bunlar arasında Şii meselesi,⁹ Osmanlı/Irak-İran sınırı¹⁰ ve Basra Körfezi¹¹ hakkında bilgilerimizi genişleten çalışmalar dikkati çekiyor.¹²

6 *The Ottoman Origins of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in the Nineteenth Century Middle East* (I.B. Tauris, 2011).

7 *Osmanlı Basra'sında Devlet ve Toplum, 1908-1914* (Küre, 2015).

8 "Musul Vilayeti'nin İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı, 1864-1909" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2006).

9 Karen M. Kern, *Imperial Citizen: Marriage and Citizenship in the Ottoman Frontier Provinces of Iraq* (Syracuse University Press, 2011); Cemil Hak-yemez, *Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı* (Kitap Yayınevi, 2014); Faruk Yaslıçimen, "The Ottoman Empire and Its Shiite Subjects: State-Society Relations in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries" (Doktora Tezi, Ludwig-Maximilians-Universität München, 2016).

10 Sabri Ateş, *Ottoman-Iranian Borderlands: Making a Boundary, 1843-1914* (CUP, 2013). Fehminaz Çabuk, "Osmanlı-Rus-İran Hudut Boylarında Yaşayan Kürt Aşiretlerinin Bölgesel İlişkilere Etkisi, 1850-1900" (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2017).

11 Mehmet Korkmaz, "Basra Körfezi'nde Osmanlı Denizcilik Faaliyetleri, 1847-1914" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2018).

12 Henüz görme fırsatı bulamadığım iki çalışmayı not etmekle yetiniyorum: Christoph Herzog, *Osmanische Herrschaft und Modernisierung im* ➤

Yeni çalışmalar bakımından düşünüldüğünde, kitabın temel argümanlarının ve metnin temel örgüsünün değişmediğini, çeşitli konulardaki bilgilerimizin çoğaldığını söyleyebilirim. Çalışmanın revize edilmemesinin getirdiği eksikler ne olabilir diye düşünüldüğünde, iki husus öne çıkıyor: Kitabın giriş kısmında verilen tarihsel bilgiler ve istatistikler ile dipnotlarda verilen biyografik bilgi ve referanslar. Bugün bunlarla ilgili çok daha fazla bilgiye sahibiz; hem yeni kaynaklar ortaya çıktı, hem de eski kaynaklara daha kolay erişebiliyor ve daha sistematik olarak çalışabiliyoruz.

Elinizdeki kitap, başta da belirttiğim gibi, Osmanlı ve İngiliz arşiv belgelerini birlikte kullanarak, 'Osmanlı Irakı' tarihinin belli bir kesitini ve 'Abdülhamid rejimi'nin Irak vilayetlerine yönelik politikasını anlama çabasıdır. Arapça literatürü kullanabilme noksanlığı nedeniyle asıl olarak Abdülhamid dönemi çalışmalarına bir katkıdır; Irak tarihini değil Osmanlı Devleti'nin Irak'a yönelik politikasını anlatır.

Başlığının çağrıştırdığının ötesinde, sadece bir idari ve siyasi tarih değil, (bugün bile etkili olan) sosyo-ekonomik ve dini gelişmelerin de anlatıldığı bir çalışmadır. Reform ve kalkınma, merkezi ve yerel yönetim, aşiret ve devlet, yerel eşraf ve merkezi devlet yahut 'eşraf siyaseti' gibi temaları ele almaktadır. Ayrıca, Irak ve Basra Körfezi'nde İngiliz nüfuzu, Osmanlı-İngiltere ilişkileri, Irak'taki Sii varlığı ve İran'la ilişkiler değinilen konular arasındadır. Bunlara dair argümanları kitabın sonuç bölümünde toplu olarak okuyacaksınız. Bunlar arasında en ilgi çekici olanlardan biri, Sultan Abdülhamid'in Panislamizm politikasına ilişkindir. Irak'ta Sii meselesinin incelendiği 5. bölümde anlatılan bu konu, Afgani-Abdülhamid ilişkisine yeni bir yorum getirmiş, Panislamizm politikasına yeni bir boyut eklemiştir.

Bugünden geriye baktığımda tezimin ve daha sonra kitabımın beklediğim nispette dikkat çekmediği yahut mevcut literatüre yeteri kadar etki yapamadığı kanaatindeyim. 'Yayınlanmamış tez' olarak sadece konunun doğrudan uzmanı birkaç kişi ilgilendi, okudu, atıf verdi; ki bunların çoğu da tez veya ödül jürisinde yer alanlar yahut benim tezimi bizzat takdim ettiğim hocalarım veya meslektaşlarımdı. Bu durumda hiç şüphesiz o dönemde İngiltere'de yapılan tezlerin dijital

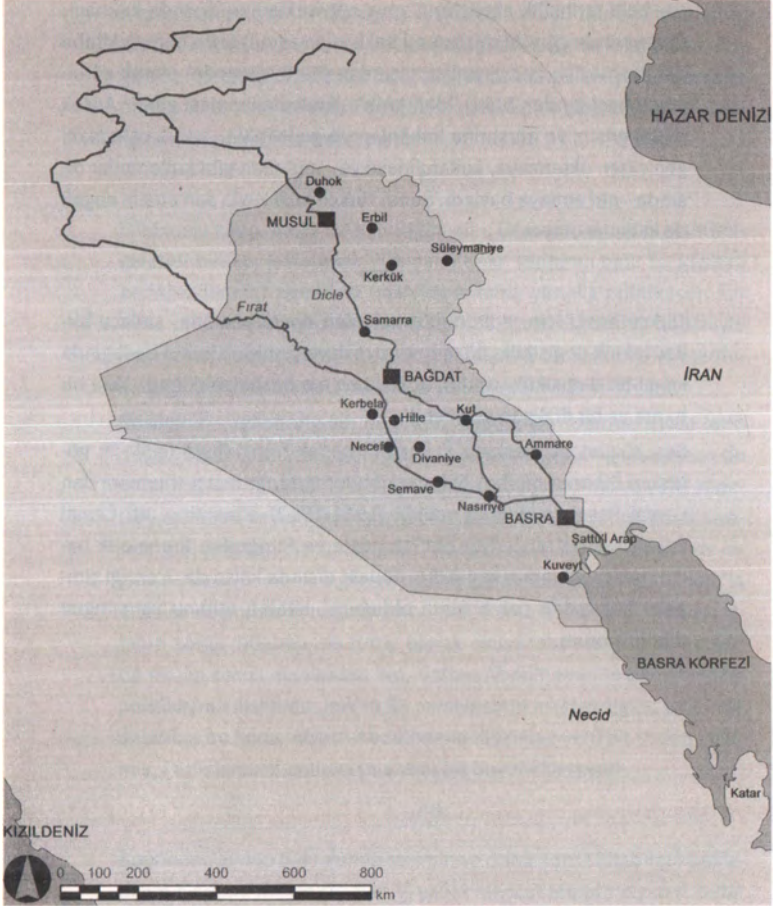
Irak (University of Bamberg Press, 2012); Kerem Kayi, *Bagdad, 1831-1869* (Lang, 2007).

dağıtımının olmayışı etkili olmuş olabilir. İlginçtir, kitap olarak yayınlandıktan sonra da ‘tezim’ iç ve dış akademik çevrelerde belli bir müddet aynı kaderi paylaştı. Bu durumu izah etmek için (farklı akademik çevrelere göre) çeşitli gerekçeler öne sürülebilir: İngilizce oluşu; belli tarihçilik ekollerinin veya networklerinin dışında kalmam; (‘taş yerinde ağırdır’ düsturunu haklı kılarcasına) tezin hemen kitaba dönüşemeyişi; geç yayınlanmasından ötürü ‘demode’ olarak görülmesi; başlığından ötürü ‘idari tarih’ olarak algılanması gibi.¹³ Ancak dijital erişim ve araştırma imkânları yaygınlaştıktan sonra çalışmam gerçekten okunmaya, kullanılmaya ve –miri malı gibi kullananlar dışında– atıf almaya başladı. Şimdi Türkçe baskısıyla son erişim engeli de kalkmış oluyor.

Türkçe baskı için, editörümün talepleri doğrultusunda, sadece birkaç teknik değişiklik, düzeltme veya ilave yapıldı. Kitabın başlığında kısmi bir değişiklik yapıldı, üç bölüme ara başlıklar eklendi. Yeni bir harita ve bir dizi görsel eklendi.

Son sözüm bu baskıda kullanılan kapak fotoğrafıyla ilgili. İlk görüştürten itibaren meftun olduğum bu fotoğraf, ‘İttihatçı triumvira’dan Cemal Paşa’nın Bağdat valiliği (1911-1912) dönemine ait. Cemal Paşa’yı aşiret reisleriyle birlikte gösteren fotoğrafın, kronolojik bakımdan çalışmamın kapsadığı dönem dışında kalsa da, içerdiği simgeler bakımdan çok anlamlı olduğunu, kitabın ruhunu yansıttığını düşünüyorum.

13 Nitekim kitap hakkında yayınlanan (sadece) iki eleştiri yahut ‘review’den biri, 2012’den bakarak, ‘elma’ ikliminde yazılmış bir tezi, ‘armut’ olamamakla eleştiriyordu (Benjamin T. White, “The Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 39/ 1, 2012, 139-141).

II. Abdülhamid döneminde Irak haritası

Çizen: Ahmet Bas

Düyûn-ı Umûmiye Irak haritası
SALT Arastırma, Düyûn-u Umûmiye İdaresi Arşivi

“Suriye ve Irak vilâyetleri arazisinin kuvve-i inbâtiyesi ve Asi ile Fırat’ın araziye sulayıp ve mahsûlünü taşımağa kabiliyeti muhtac-ı beyan olmayıp ve bu iki iklimin ovaları cesîm ve dağlık mahalleri az olduğundan, buralarda turuk ve me’âbir ve tathîr-i enhâr Rumeli’nden az masrafla olacağına dahi iştibah yoktur.

Beriyyetü’ş-Şam ve Haleb ve Irak beyrinde şarken cibâl-i Şamar ve Necid hududuna varınca, ara yerde bulunan vâsi ve münbit sahralarda mütereddî olan birkaç milyon urbandan Devlet-i Aliyye’niz bir şey istifade edemediği şöyle dursun, bazen bilâd-ı ma’mûreye olan tasallutlarından haylice mazarratlar görülür.

Bunlardan niçin istifade olunmasın ve niçin mazarrat görülsün? Bir kere nazar-i im’ân ve ihâle-i iz’ân ile bu mesele mevki’-i bahs ve müzâkereye konulmuş mudur?

Abd-i âcizinizin zann-i kasîrâneme göre hiçbir vakitte Arab’ın esbâb-ı kahr ü tedmîrinden başka merkez-i idârede bir fikir cevelân etmemiştir. Ve bunlara hiçbir vakitte yar olurlar nazarıyla bakılmamıştır.

Araplar vahşi değildir, ancak bizden mütevahhiş ve müteneffir olmuşlardır.”

Abdüllatif Suphi Paşa’dan Sultan Abdülaziz’e (1864)¹

Osmanlı ve Avrupa kaynakları on dokuzuncu yüzyıl sonu Irak’ını, Osmanlı İmparatorluğu’nun geri kalmış bir bölgesi olarak görmek hususunda hemfikirdir. Bu algının gerçek olup olmadığı tartışmalıdır. Lakin, Osmanlı Irak’ının on dokuzuncu yüzyılını ve erken yirminci yüzyılını inceleyen tarihyazımının, impa-

1 “Suphi Paşa Hazretleri’nin Lâyihası’ndan,” *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I: 1839-1865*, ed. Mehmet Kaplan v.dğr. (İstanbul: İÜEF, 1974), 21.

ratorluğun diğer Arap bölgeleriyle mukayese edildiğinde, “geri kalmış” olduğu kesinlikle söylenebilir.²

Son elli yılda, genelde Tanzimat (1839-1876) ve II. Abdülhamid (1876-1909) dönemleri ve özellikle de Arap vilayetleri hakkındaki çalışmalarda büyük bir canlanma görülmüştür. Bu çalışmalar merkezi idare, dış politika, Panislamizm, Jön Türkler, eğitim, sosyo-ekonomik ve mali tarih ve Arap vilayetleri tarihinin değişik yönleri üzerinde yoğunlaşmıştır.³ Arap vilayetleri üzerine çalışmalar esas olarak Osmanlı Suriye'si ve Hicaz, kısmen de Mısır ile Kuzey Afrika'ya ağırlık vermekte; çoğunlukla yerel arşivlere ve birkaç örnekte de Osmanlı merkezi arşivlerine dayanmaktadır.⁴ Irak söz konusu olduğunda ise, elinizdeki bu çalışmaya kadar, Irak'ın on dokuzuncu yüzyıl ve erken yirminci yüzyıldaki

2 On dokuzuncu ve yirminci yüzyıl Irak'ı ile ilgili tarihyazımının durumu için bkz. Marion Farouk-Sluglett ve Peter Sluglett, “The Historiography of Modern Iraq,” *American Historical Review* 96 (1991): 1408-21.

3 Yakın tarihli örnekler için bkz. Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği* (İstanbul: Ötüken, 1992); Şükrü Hanoğlu, *The Young Turks in Opposition* (Oxford: OUP, 1995) ve *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908* (Oxford: OUP, 2001); F. A. K. Yasamee, *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers, 1878-1888* (İstanbul: ISIS, 1996); Azmi Özcan, *Indian Muslims, the Ottomans and Britain, 1877-1924* (Leiden: Brill, 1997); Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909* (London: I.B. Tauris, 1998); Kemal H. Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State* (Oxford: OUP, 2001); S. Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908: Islamization, Autocracy and Discipline* (Leiden: Brill, 2001); Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet, 1876-1914* (İstanbul: İletişim, 2002); Benjamin Fortna, *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire* (Oxford: OUP, 2002).

4 Arap vilayetleriyle ilgili örnekler için bkz. William L. Ochsenwald, *Religion, Society and the State in Arabia: The Hijaz Under Ottoman Control, 1840-1908* (Columbus: Ohio State University Press, 1984); Michel Le Gall, “Pashas, Bedouins and Notables: Ottoman Administration in Tripoli and Benghazi, 1881-1902” (Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi, 1986); Ş. Tufan Buzpınar, “Abdulhamid II, Islam and the Arabs: the Cases of Syria and the Hijaz, 1878-1882” (Doktora Tezi, Manchester Üniversitesi, 1991); Engin D. Akarlı, *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920* (London: Centre for Lebanese Studies and I.B. Tauris, 1993); Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahse'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhabî Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı* (Ankara: TTK, 1998); Eugene L. Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan, 1850-1921* (Cambridge: CUP, 1999).

siyasi ve idari tarihini Osmanlı arşiv kaynaklarına dayanarak inceleyen bir çalışma yapılmamıştır.⁵

On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Irak'ının siyasi tarihi genel olarak İngiliz kaynaklarına ve kısmen de yerel kaynaklara dayanmaktadır. Stephen H. Longrigg'in *Four Centuries of Modern Iraq* (1925) ve *Iraq, 1900 to 1950* (1953) adlı iki kitabı, Abbas el-Azzavi'nin *Tarihü'l-Irak Beyne İhtilaleyn* (1935-56) adlı eseriyle birlikte, bu dönem için hâlâ esas kaynakları teşkil etmektedir. Longrigg, büyük ölçüde basılı ve basılı olmayan İngiliz arşiv kaynaklarına dayanmaktadır. Kullandığı kaynaklar arasında, J. G. Lorimer'in klasik eseri *Gazetteer of the Persian Gulf, Oman, and Central Arabia* (1908-15) da yer almaktadır. Sonraki bütün çalışmalar, yerel kaynaklarla beraber yine büyük ölçüde İngiliz arşiv kaynaklarına dayanmaktadır. Bunun tek istisnası, 1950'lerde Osmanlı arşivlerinde çalışarak Irak'taki toprak rejimi hakkında bir dizi makale yayınlayan Albertine Jwaideh'dir.⁶ Hanna Batatu'nun *Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq: A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communists, Ba'thists, and Free Officers* (1978) isimli hacimli eseri ise, önemli bir tarihsel sentez olmasına rağmen yine İngilizce ve yerel Arapça kaynaklara dayanmaktadır. Elinizdeki çalışmanın dayandığı doktora tezi tamamlandıktan sonra (1994), Irak'ın politik-ekonomi tarihi, Şiilik ve Basra Körfezi gibi konularda; Osmanlı, İngiliz ve Irak kaynaklarını birlikte kullanan bazı çalışmalar yayınlanmıştır.⁷ Ayrıca, modern Irak tarihini inceleyen

5 Bu tespit, hiç şüphesiz, doktora tezinin sunulduğu tarih (1994) için geçerlidir. Doktora tezinden ve tezin *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908* (Routledge, 2006) adıyla kitaplaşmasından sonra ortaya çıkan literatür hakkında bilgi, bu kitapta "Türkçe Baskı İçin Önsöz" de verilmiştir (bkz. s. 13-19).

6 Bkz. "Midhat Pasha and the Land System of Lower Iraq," *St. Anthony's Papers: Middle Eastern Affairs*, No. 3 (London, 1963): 105-36; "The Saniya Lands of Sultan Abdülhamid II in Iraq," *Arabic and Islamic Studies in Honor of H.A.R. Gibb*, ed. G. Makdisi (Leiden: Brill, 1965), 326-36; "Aspects of Land Tenure and Social Change in Lower Iraq during Late Ottoman Times," *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, ed. Tarif Khalidi (Beirut: American University of Beirut, 1984), 333-56.

7 Yitzhak Nakash, *The Shi'is of Iraq* (Princeton: Princeton University Press, 1994); Frederick F. Anscombe, *The Ottoman Gulf: The Creation of Kuwait, Saudi Arabia, and Qatar* (New York: Columbia University Press, 1997); Hala Fattah, *The Politics of Regional Trade in Iraq, Arabia, and the Gulf, 1745-1900* (New York: ♦

ve Osmanlı mirasına özet olarak da olsa yer veren genel çalışmalara da işaret etmek gerekir.⁸

Elinizdeki bu çalışma, Irak'ın 1890-1908 yılları arasındaki kapsamlı bir tarihini yazmak iddiasında değildir. Amaç, II. Abdülhamid rejiminin (1878-1908) genel tarihine bir katkı olarak, Bağdat, Basra ve Musul vilayetlerindeki Osmanlı idaresinin çeşitli yönlerini incelemektir. Osmanlı ve İngiliz arşiv kaynakları kullanılarak, merkezi idarenin ve üç vilayetteki resmi temsilcilerinin yaşadığı sorunlar ve izledikleri politikalar incelenmeye çalışılmıştır. Merkezin, Irak vilayetlerini nasıl gördüğü, vilayetlerdeki duruma ve sorunlara nasıl baktığı, bu sorunların çözüm yollarının neler olduğu, temel amaçlarının neler olduğu, bu amaçlara ulaşmaya ve çözümleri uygulamaya çalışırken hangi sorunlarla karşılaştığı, Irak vilayetlerinin idaresinde kıstas ve tercihlerin neler olduğu soruları sorulmaktadır. Buna ilaveten, bu çalışmanın Sultan Abdülhamid'in merkezdeki ve vilayetlerdeki genel politikalarına ışık tutması ümit edilmektedir; örneğin kararların alınışı açısından Saray ile Bâbıâli arasındaki ilişki; mülki, askeri ve mali memurlar ve daireler arasındaki ilişki ve Abdülhamid rejiminin diğer yönleri gibi konulara. Son olarak bu çalışma, –modern Ortadoğu tarihi alanında önemli bir konu olan– imparatorluğun bu üç vilayetindeki eşraf-hükümet ilişkilerinin anlaşılması için malzeme sunmakta ve “eşraf siyaseti”nin Irak'taki Osmanlı yönetimi bakımından önemini vurgulamaktadır.

Bu çalışma, 1890 ve 1908 tarihleri arasındaki dönemi kapsamaktadır. Başlangıç tarihinin 1890 olarak seçilmesinde belirleyici olan husus, Abdülhamid rejiminin başlıca özelliklerinin 1880'lerde belirginleşmesi ve 1890'a kadar “faal bir sistem” haline gelmesidir. Çalışma, Abdülhamid rejiminin fiilen son bulduğu

SUNY, 1997); Dina R. Khoury, *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834* (Cambridge: CUP, 1997); Meir Litvak, *Shi'i Scholars of Nineteenth-century Iraq: The Ulama of Najaf and Karbala* (Cambridge: CUP, 1998); Sarah D. Shields, *Mosul Before Iraq: Like Bees Making Five-Sided Cells* (New York: SUNY, 2000).

8 Örneğin bkz. Phebe Marr, *The Modern History of Iraq* (Boulder: Westview, 1985); Marion Farouk-Sluglett ve Peter Sluglett, *Iraq since 1958: From Revolution to Dictatorship* (London: I.B. Tauris, 1990); Charles Tripp, *A History of Iraq* (Cambridge: CUP, 2000).

1908 yılında sona ermektedir. Bu eser, yayınlanmış ve yayınlanmamış çeşitli kaynaklara ve esas olarak Osmanlı devlet arşivi belgelerine dayanmaktadır. Ancak Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin henüz araştırmacıların kullanımına tamamen açık olmadığı, büyük miktarda malzemenin tasnif edilmeyi ve araştırmacılara açılmayı beklediği bir dönemde tamamlandığı da unutulmamalıdır. Bununla birlikte, arşiv çalışmasının yapıldığı yıllar itibariyle araştırmaya açık olan kısımlar bile bir doktora tezi çerçevesinde tüketilemeyecek kadar çoktur. Bir örnek vermek gerekirse, Yıldız Sarayı Arşivi'nin altı kısmından sadece biri olan Yıldız Maruzat Defterleri (Padişahın bilgisi için, gelen yazışmaları özetleyen günlük kayıtlar) yaklaşık 15.000 defterden oluşmaktadır. Bu bakımdan bazı seçimler yapılması kaçınılmaz olmaktadır. Bu minvalde, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki üç grup evrak üzerinde yoğunlaşmaya karar verilmiştir: (1) Sultan Abdülhamid'in saray evrakını ihtiva eden Yıldız Sarayı Arşivi, (2) Padişahın sadrazama ve nazırlara verdiği talimatları ihtiva eden İrade koleksiyonu, (3) Bâbiâli evrakını ihtiva eden ve seçici olarak kullanılan Bâbiâli Evrak Odası (BEO).⁹

İngiliz arşiv kaynakları, bilhassa Bağdat ve Basra'dan gönderilen konsolosluk raporları ise en az Osmanlı arşivleri kadar değerli olup, bazı durumlarda onları tamamlayıcı bir vazife görmektedir. Bu çalışmada çoğunlukla, İstanbul'la Londra arasındaki genel yazışmaları ihtiva eden FO 78, FO 371 ve FO 195 konsolosluklar evrakı ve ayrıca matbu *Confidential Prints* koleksiyonu kullanılmıştır. Ayrıca, önde gelen Osmanlı devlet adamları ve memurlarının hatırat ve biyografileri, merkez ve taşra Salnameleri de dahil olmak üzere çok çeşitli ikincil kaynaklardan faydalanılmıştır. Son olarak, Azzavi'nin, Bağdat vilayeti resmi gazetesi *Zevra*'dan da alıntılar yaptığı *Tarihü'l-Irak* isimli eserinden faydalanılmıştır.

9 Bu koleksiyonlar hakkında ayrıntılı bilgi için, bkz. Stanford J. Shaw, "Ottoman Archival Materials for the Nineteenth and Early Twentieth Centuries: the Archives of Istanbul," *IJMES* 6 (1975): 94-114; Stanford J. Shaw, "The Yıldız Palace Archives," *Archivum Ottomanicum* 3 (1971): 211-37; Atilla Çetin, "Yıldız Arşivine Dair," *İÜEF Tarih Dergisi* 32 (1979): 563-86. Osmanlı devlet arşivleri hakkında genel bilgi için, bkz. Atilla Çetin, *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu* (İstanbul: Enderun, 1979); *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu* (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1992).

Kitap altı bölüme ayrılmıştır. 1. bölüm, çalışma konusu olan dönemde “Osmanlı Irakı”nın, yerel idarenin yapısından bölgenin sosyal ve ekonomik durumuna kadar bir portresini çizerek genel bir arka plan sunmaktadır. Bu bölüm ayrıca, Irak vilayetlerinin on altıncı yüzyıl ile on dokuzuncu yüzyıl arasındaki dönemi ve 1830’lar ile II. Abdülhamid’in tahta çıkış tarihi olan 1876 yılı arasındaki dönemi hakkında kısa bir tarihsel özet ihtiva etmektedir. 2. bölümde, Osmanlı yönetiminin ve yöneticilerinin Irak’taki reform imkânları hakkındaki görüşleri, ortaya atılan reform teklifleri ve projeleri ile bunların uygulanmasına ilişkin gelişmeler anlatılmaya çalışılmıştır. Sonraki bölümlerde ise söz konusu reform projelerini teşvik eden ve/veya uygulanmasını sekteye uğratan “sorunlar” ele alınmaktadır. Bu bağlamda 3. bölüm, üç Irak vilayetindeki yerel idarenin sorunlarını ve aynı zamanda hükümet-eşraf ilişkilerini incelemeye çalışmaktadır. 4. bölümde, üç vilayetteki aşiret sorunlarının farklı yönleri, Osmanlı idaresinin aşiretlere karşı uyguladığı politikalar ile yerel Osmanlı memurları, aşiret reisleri ve dini eşraf arasındaki ilişkiler incelenmeye çalışılmaktadır. 5. bölüm, Bağdat ve Basra vilayetlerindeki büyük Şii nüfusun meydana getirdiği “sorun”u, Osmanlı yetkililerinin bu soruna bakışını ve Osmanlı hükümetinin aldığı tedbirleri incelemektedir. 6. bölüm ise Osmanlıların Irak’ta ve Basra Körfezi’nde artan İngiliz nüfuzuna veya tehlikesine bakışını ve Osmanlı yönetiminin buna karşı almaya çalıştığı tedbirleri incelemektedir.

1. Bir Osmanlı Vilayetinin Portresi

Irak'taki "dört yüzyıllık" Osmanlı idaresini coğrafi, sosyal, siyasi ve ekonomik olmak üzere çeşitli etkenler şekillendirmiştir. Bu etkenler Osmanlı Irak'ının "kaderi"ni en başından itibaren belirlemiş ve çalışma konusu olarak ele aldığımız 1890-1908 yıllarını kapsayan son dönemde bile değişmeden kalmıştır. Irak, merkezden uzak bir bölgeydi; bir sınır bölgesi olarak istilaya açıktı; büyük bir Şii nüfusa sahipti ve ekonomik açıdan yoksul bir aşiret bölgesi olarak kalmıştı.

Irak, Osmanlılar tarafından on altıncı yüzyılın ilk yarısında aşama aşama fethedilmiştir. Musul 1516-17'de, Bağdat 1534'te, Basra ise 1538 ile 1546 yılları arasında alınmıştır.¹ Osmanlılar tarafından fethedilmeden önce, on üçüncü yüzyıldaki Moğol istilası esnasında sulama sisteminin tahrip edilmesiyle tarımsal bir zenginlik kaynağı olarak önemini kaybetmiş olan Irak'ın büyük kısmı aşiretlerin kontrolüne geçmişti. Baştan itibaren İstanbul'un doğrudan denetimi altında yer alan Bağdat, İran'a karşı savunma merkezi olarak düşünülmüş ve buraya önemli bir garnizon kurulmuştu. Kuzeyde, Kerkük (Şehrızor) ve Süleymaniye civarında Kürt emirler, Musul'daki Osmanlı beylerbeyinin nezaretinde, İran sınırını korumaları karşılığında yerel idareciler veya vergi tahsildarları olarak atanmışlardı. Güneyde ise, on yedinci yüzyıl sonunda Basra Körfezi'ndeki Portekiz ve Hollanda tehlikesi ortadan kalkana kadar, Basra bir deniz üssü olarak önemini muhafa-

1 Bkz. Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1973), 38, 106; Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, vol. 1: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808* (Cambridge: CUP, 1977), 95-96.

za etmiştir. Basra aynı zamanda, Hint Okyanusu ticaretinin Basra Körfezi'nden Kızıldeniz'e kaymasından sonra, bir ticaret merkezi olarak önemini giderek kaybetmiştir.²

Mısır ve Yemen gibi imparatorluğa sonradan katılan merkezden uzak diğer eyaletlere benzer şekilde Irak, klasik Osmanlı idari sistemiyle hiçbir zaman tam olarak bütünleşememiş ve İstanbul burada kapsamlı bir idari kontrol sağlayamamıştır. Merkezin kontrolü, İran'la ancak on dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğinde son bulacak olan periyodik savaşlarla ve dönem dönem vuku bulan İran işgalleriyle daha da zayıflamıştır.³ Yalnızca Musul tımar sistemine tâbi kılınmış; Bağdat ve Basra ise (vergi gelirlerinin, merkezi hazineye yıllık meblağlar ödeyen eyalet valilerine iltizam edildiği) “salyaneli eyaletler” olarak yönetilmiştir.⁴

2 “Klasik dönem”de Irak eyaletleri için bkz. Albert Hourani, *A History of the Arab Peoples* (London: Faber and Faber, 1991), 226-27; Andre Raymond, “Les provinces arabes (XVI siècle-XVIII siècle),” *Histoire De L'Empire Ottoman*, ed. Robert Mantran (Paris: Fayard, 1989), 341-420; P. M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent, 1517-1922: A Political History* (London: Longmans, 1966), 55-57, 134 vd.; S. H. Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq* (Oxford: OUP, 1925); “Bağdat” ve “Basra,” *İA*, II: 203-11, 322-7 ve “Mosul,” VIII: 741-44; Halil Sahillioğlu, “Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı,” *Belleten* 211 (1990): 1233-57; M. Mehdi İlhan, “The Ottoman Archives and Their Importance for Historical Studies: with special reference to Arab Provinces,” *Belleten* 213 (1991): 415-71; Rhoads Murphy, “The Ottoman Centuries in Iraq: Legacy or Aftermath? A Survey Study of Mesopotamian Hydrology and Ottoman Irrigation Projects,” *Journal of Turkish Studies* 11 (1987): 17-29; R. M. Savory, “A.D. 600-1800,” *The Persian Gulf: A General Survey*, ed. Alvin J. Cottrell (Baltimore: The John Hopkins University Press, 1981), 14-40.

3 Irak'ta hâkimiyet için İran'la yapılan savaşlar hakkında bkz. Longrigg, *Four Centuries*; Shaw, *History of the Ottoman Empire*; Shaw, “Iranian Relations with the Ottoman Empire in the Eighteenth and Nineteenth Centuries,” *The Cambridge History of Iran*, vol. 7: *From Nadir Shah to the Islamic Republic*, ed. Peter Avery v.d.ğr. (Cambridge: CUP, 1991), 297-313.

4 Salyane ve tımar sistemlerinin ayrıntıları ile Bağdat, Basra ve Musul'daki uygulamalar için, bkz. Halil İnalcık, “Eyalet,” *EI*(2), II: 723; Halil İnalcık, *Ottoman Empire*, 104 vd.; Shaw, *History of the Ottoman Empire*, 122; Sahillioğlu, “Irak'ın İdari Taksimatı”; Salih Özbaran, “Some Notes on the Salyane System in the Ottoman Empire as Organized in Arabia in the Sixteenth Century,” *Osmanlı Araştırmaları* 6 (1986): 39-45; Salih Özbaran, “A Note on the Ottoman Administration in Arabia in the Sixteenth Century,” *International Journal of Turkish Studies*, 3/1 (1984-5): 93-99; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi* (İstanbul: Dergâh, 1985), 63-66; Ahmet Tabakoğlu, “Economic Importance of the Gulf in the Ottoman Era,” *Studies on Turkish-Arab Relations* 3 (1988): 159-63.

Bağdat ve Basra'daki toprakların büyük kısmı miri araziydi. Bununla birlikte, yaygın vakıf pratiği de dahil eski İslami uygulamalar, yaygın aşiret düzeninin bozucu etkileri ve İran'la yapılan sonu gelmez savaşlar toprak düzenini karmaşık bir hale getirmiştir. Bölgenin idari birimlere bölünmesi ise dönem dönem farklılıklar göstermiştir. Irak başlangıçta üç eyalete bölünmüştü: Bağdat, Basra ve Musul. Musul eyaleti dönem dönem topraklarının bir kısmını Diyarbakır ve Şehrızor'a bırakmış; on altıncı yüzyılın ikinci yarısında Necid'de Lahsa (Hasa, Ahsa) eyaleti denilen ayrı bir eyalet kurulmuştur.⁵

Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezi idare zamanla zayıfladı ve bu gelişme 18. yüzyılda özellikle "Bereketli Hilal"de belirgin hale geldi. İktidar boşluğu, bölgedeki yerel nüfuz sahibi kimselerce dolduruldu; örneğin Bağdat'ta Gürcü Memluklar ve Musul'da yerel bir aile olan Celililer. 1747'den 1831'e kadar yaklaşık bir yüzyıl boyunca Bağdat, Basra'yla beraber, Memluk paşaları tarafından idare edildi. Celililer, 1726'dan itibaren Musul'un idaresini ele geçirdiler; Süleymaniye Kürt Baban ailesinin elinde, diğer Kürt bölgeleri ise yerel emirlerin kontrolü altındaydı.⁶

II. Mahmud (1808-1839) döneminde merkezi idare, eyaletler üzerindeki hâkimiyetini yeniden tesis etmeye ve reforma tâbi tutulmuş merkezîyetçi bir yerel idare sistemi kurmaya başlamıştır. Bu süreç aşama aşama gerçekleşti. Bâbıâli 1820'lerde Balkan ve Anadolu eyaletlerinin çoğunda sıkı bir kontrol kurmuş durumdaydı. Bağdat'ın sırası 1831'de geldi. Halep valisi Ali Rıza Paşa, Bağdat'ın Memluk valisi Davud Paşa'nın (1817-31) askeri zayıflığından yararlanarak fazla bir direniş olmadan şehri zaptetti.⁷

5 Bkz. Sahillioğlu, "Irak'ın İdari Taksimatı"

6 Memluk dönemi için bkz. Hourani, *Arab Peoples*, 249 vd.; Hourani, "The Fertile Crescent in the Eighteenth Century," *Studia Islamica* 8 (1957): 91-118; Raymond, "Les provinces arabes"; Tom Nieuwenhuis, *Politics and Society in Early Modern Iraq* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1982); Longrigg, *Four Centuries*; Holt, *Egypt and the Fertile Crescent*, 134-48, 247 vd.; Stanford J. Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971), 219 vd., 294 vd.; John R. Perry, "The Mamluk Paşalık of Baghdad and Ottoman-Iranian Relations in the Late 18th Century," *Studies on Diplomatic History I*, ed. Sinan Kuneralp (İstanbul: ISIS, 1987), 59-70.

7 Ayrıntılar için bkz. Longrigg, *Four Centuries*, 267-76; Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi* (Ankara: TTK, 1987), ➤

1834'te Musul da aynı şekilde merkezi otoritenin kontrolüne girdi. Ancak, Diyarbakır ve Revanduz civarındaki Kürt emirliklerinin itaat altına alınması yıllar sürdü; Süleymaniye'deki Babanların tâbi kılınması ancak 1850'de gerçekleşti.

Tanzimat Dönemi

Bağdat'ta merkezi idarenin yeniden kurulmasından hemen sonraki yıllarda, güvenlik meselesi reformlara nazaran öncelik kazandı. Valiler, bazı yerel isyanlarla ve 1831-33 yıllarında Suriye'yi işgal eden Mısır valisi Mehmet Ali Paşa'nın Irak'a yönelik tehdidiyle uğraşmak zorunda kaldılar. Ancak 1839'da Suriye'nin doğrudan idaresi tekrar İstanbul'a geçtikten sonra –ki bu Tanzimat reformlarının ilanı ile aynı zamana rastlamaktadır– Irak'ta reform için ciddi bir girişim imkânı doğdu.⁸ Ancak 1839 sonrası süreçte de Irak'taki reformlar yine gecikti; Tanzimat reformları bir anda, her yerde birden uygulanamazdı; diğer merkezden uzak eyaletler gibi Irak da sırasını beklemek zorundaydı.⁹

1839'da ilan edilen Tanzimat reformları, daha sistemli bir vergi tahsilatından adil ve düzenli bir askerlik sistemine, eğitim-

III-IV: 260-61; J. G. Lorimer, *Gazetteer of the Persian Gulf, Oman, and Central Arabia*, 5 cilt (Calcutta: Superintendent Government Printing, 1908-15), I/1B, 1313 vd. "Kölemen" Davud Paşa (1774-1851) için bkz. *DİA*, IX: 38-39; *El*(2), II: 184.

8 Merkezden atanan ilk iki Bağdat valisi, Ali Rıza Paşa (1831-42) ve Necib Paşa (1842-9)'dır. "Lâz" Ali Rıza Paşa (ö. 1845) için bkz. *TA*, II: 95. "Gürcü" Mehmed Necib Paşa (ö. 1851) için bkz. Caesar E. Farah, "Necib Paşa and the British in Syria," *Archivum Ottomanicum* 2 (1970): 115-53; Farah, "The Wali Nejib Pasha and the Qadiri Order in Iraq," *Journal of the History of Sufism* 1-2 (2000): 115-22; *SO*, IV: 545-46. Bu dönem için bkz. Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1314 vd., 1318-19, 1349 vd.; Longrigg, *Four Centuries*, 277 vd. Mehmed Ali Paşa'nın oluşturduğu sürekli tehdit için bkz. J. B. Kelly, *Britain and the Persian Gulf, 1795-1880* (Oxford: OUP, 1968), 270-76, 838-39.

9 Irak hakkındaki mevcut literatüre bakıldığında, Tanzimat'ın, Irak hariç imparatorluğun her yerinde aynı anda uygulandığı sonucuna varılabilir. Örneğin bkz. Longrigg, *Four Centuries*, 281. Krş. Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1348 vd. Halbuki Osmanlı arşiv kaynaklarına dayanılarak yapılan çalışmalar göstermektedir ki, reformlar başlangıçta sadece Edirne, Bursa, Ankara, Aydın, Konya ve Sivas gibi merkezi hükümetin "kaleleri" olarak görülen birkaç yerde uygulanmıştır. Bu konuda bkz. Halil İnalcık, "Application of the Tanzimat and Its Social Effects," *Archivum Ottomanicum* 5 (1973): 97-127; Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları* (Ankara: TTK, 1991), 190 vd.

de reformdan adalet sistemi reformuna kadar devletin ve toplumun her kurumunda yeni ve geniş kapsamlı bir teşkilatlanma vaat ediyordu. İstenilen reformlar kısmen Avrupa modeline dayanıyordu ve yavaş da olsa, o zamana kadar görülmemiş bir kurumsal ve kültürel “Batılılaşma” sürecini başlattı. Bu reformlar diğer bir açıdan da, imparatorluğun gayrimüslim tebaasına eşitlik vaadinde bulunarak, İslam ve Osmanlı geleneginden bir kopuşu temsil ediyordu. Tanzimat reformları eyaletlerin idaresinde köklü bir değişimi ve eyaletlerde merkezi denetimin büyük ölçüde güçlendirilmesini tasarlıyordu. Bunun temelinde, geçmişte eyalet idaresinde görülen kötü yönetim ve yetersizliğin büyük ölçüde desantralize sistemden kaynaklandığı inancı yatıyordu. Bu sistemde çoğu taşra yöneticisi, gereken hizmette bulunduğu veya vergiyi ödediği sürece, etkin bir gözetim veya merkezi hükümet denetimi olmaksızın özerk bir şekilde görevini yapmaya devam ediyordu. Buna reaksiyon olarak, Tanzimat reformları ilk anda, valilerin görevlerinin çoğunu İstanbul tarafından tayin edilen ve yine İstanbul’a karşı sorumlu olan başka memurlara vererek, valilerin özerkliğini kırmaya çalışmıştır. Bu ilk aşamada, valilerin mali bağımsızlığı kısıtlandı; vergi tahsilatı önce İstanbul’dan gönderilen sivil vergi memurlarına ve daha sonra askeri idarecilere devredildi. İkinci aşama, her eyaletteki idari birimlerin yeniden düzenlenmesiydi; bunu yaparken geleneksel sancak terimi kullanılmış ancak sınırlar, benzer nüfus ve servete sahip eşit birimler oluşturacak şekilde yeniden çizilmiştir. Valilerin özerk gücünün kırılmasının üçüncü aşaması olarak, hem eyalet hem de sancak düzeyinde, yerel halktan temsilcilerin, çoğunlukla da nüfuzlu eşraf ve dini cemaat önderlerinin bulunduğu danışma meclisleri oluşturuldu. Son aşama ise, ordunun bölgeler esas alınarak yeniden teşkilatlandırılmasıydı. Her bir bölgesel ordunun başında İstanbul’daki serasker tarafından atanan ve yine ona karşı sorumlu olan bir müşir bulunmaktaydı. Böylelikle valilerin askeri kuvvetler üzerindeki kontrolü son buluyordu. 1841’de Şam merkezli kurulan Arabistan Ordusu, Suriye, Kilikya, Irak ve Arap yarımadasından sorumluydu. 1848’de ise, Irak ve Hicaz Ordusu adıyla merkezi

Bağdat olan yeni bir ordu kuruldu. Daha sonra bu ordu, 6. Ordu adını almıştır.¹⁰

Tanzimat reformları Bağdat'ta 1844'te, Musul'da ise 1848'de uygulanmaya başlandı.¹¹ Ancak Bağdat'ta, 1849'a kadar büyük bir değişiklik olmadığı görülmektedir. Bu tarihte, Vali Necib Paşa'nın yerini Abdülkerim Nadir Paşa aldı; Irak ve Hicaz Ordusu'nun başına da Mehmed Namık Paşa atandı.¹² Bu iki idareci uyumlu çalıştı ve birlikte verimli işler yaptı. Düzenli asker alımı için gerekli bir adım olarak nüfus kaydına başlandı. Bağdat'ın mali idaresini reforma tâbi tutmak amacıyla bir defterdar tayin edildi. Namık Paşa, imar işlerinin yapılabilmesi için Bağdat eyaletinin üç ila beş yıl süresince aşar vergisinden muaf tutulmasını ve Bağdat'ta bir mekteb-i idadi kurulmasını teklif etti. Ayrıca, selleri önlemek için Fırat üzerindeki Hindiye'de bir baraj inşa edildi.¹³ Bununla birlikte, Tanzimat reformlarının Irak'ta hayata geçirilmesi mali bakımdan külfetliydi ve merkezi bütçeden büyük miktarda katkı

10 Tanzimat reformları için bkz. Stanford J. ve Ezel K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, vol. 2: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975* (Cambridge: CUP, 1977), 83 vd.; Shaw, "The Origins of Representative Government in the Ottoman Empire: An Introduction to the Provincial Councils, 1839-1876," *Near Eastern Round Table, 1967-1968*, ed. R. Bayly Winder (New York: University of New York, 1969), 53-142; Shaw, "The Central Legislative Councils in the Nineteenth Century Ottoman Reform Movement before 1876," *IJMES* 1 (1970): 51-84; Shaw, "The Nineteenth Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System," *IJMES* 6 (1975): 421-59; Shaw, "Ottoman Expenditures and Budgets in the Late Nineteenth and Twentieth Centuries," *IJMES* 9 (1978): 373-78; Çadırcı, *Tanzimat Döneminde*, 3. bölüm; İlber Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler, 1840-1878* (Ankara: TODAİE, 1974).

11 Bkz. Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi: XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih* (İstanbul: Alan, 1986), 286, dipnot 23; Tefik Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları, 1841-1861* (Ankara: TTK, 1989), 42; krş. Çadırcı, *Tanzimat Döneminde*, 195.

12 Abdülkerim Nadir Paşa (1807-83) için bkz. *TM*, 12; *TA*, I: 62-63. Mehmed Namık Paşa (1804-92) için bkz. Ahmet Nuri Sinaplı, *Şeyhül Vüzera, Serasker Mehmet Namık Paşa* (İstanbul: Yenilik Basımevi, 1987); *TM*, 274; *TA*, XXV: 114; Enver Ziya Karal, "Mehmed Namık Paşa'nın Hal Tercümesi, 1804-1892," *Tarih Vesikaları* 2 (İlkteşrin 1942), 220-27; Şehabeddin Akalın, "Mehmed Namık Paşa," *İÜEF Tarih Dergisi* 4 (1952): 127-46; Namık Paşa 1259/1843'ten itibaren Arabistan Ordusu müşiriydi. Ayrıntılar için, Sinaplı, *Mehmet Namık Paşa*, 104 vd.

13 Ayrıntılar için bkz. Sinaplı, *Mehmet Namık Paşa*, 121 vd. Krş. Münir Aktepe, ed., *Vak'a-nüvis Ahmed Lütüfî Efendi Tarihi* (İstanbul: İÜEF, 1984), IX: 19-20.

gerektiriyordu.¹⁴ Üstelik, bu sırada meydana gelen yerel isyanlar ve birçok aşiretin vergi ödemeyi reddetmesi bölge gelirlerini ciddi derecede kısıtlıyordu. Irak'ta görev yapan askerlerin ücretlerinin ödenmesinde sürekli sıkıntı vardı.

1851'de merkezi hükümet Irak'ın sorunlarının tek bir yönetim altında daha iyi çözülebileceği sonucuna vardı. Musul, Bağdat'ın bir sancağı oldu; valisi Vecihi Paşa Bağdat'a nakledildi. Bâbîâlî, Vecihi Paşa'dan yeni reformlar istedi. Vecihi Paşa'ya göre, bölgenin idari ve mali sorunlarının çözümü, güvenliğin sağlanması ve vergilerin ödettirilmesi suretiyle aşiretler üzerinde belli ölçüde bir denetim kurulmasında yatıyordu. Vecihi Paşa'nın bu görüşü, daha sonra Irak'a gönderilen diğer Osmanlı yetkilileri tarafından da tekrar edilecektir.¹⁵ Bâbîâlî'nin bir sonraki hamlesi, Irak valiliği ile ordu komutanlığını birleştirmek oldu: Irak ve Hicaz Ordusu müşiri Namık Paşa, Kasım 1851'de Bağdat valisinin görevlerini de üstlendi. Namık Paşa, sonraki dokuz ay boyunca aşiretleri kontrol altına alarak, nüfus sayımını yeniden başlatarak, orduya gelir bularak ve sulama ile nehir ulaşımında iyileştirmelere girişerek, Irak'ın sorunlarının üstesinden gelmek için uğraştı. Ağustos 1852'de İstanbul'a geri çağırıldı.¹⁶

Namık Paşa'nın yerine vali ve müşirliğe getirilen "Gözlüklü" Mehmed Reşid Paşa'nın tayini,¹⁷ Tanzimat'ın katı idari merkezleşme politikasındaki kısmi değişimle aynı döneme denk düşüyordu. Kasım 1852'de askeri ve mali memurlar ile eyalet meclisi de dahil eyalet idaresinin her birimi doğrudan valinin denetimine bağlandı. Yerel yönetimde valilerin güçlendirilmesi süreci, 1858'de, eyaletteki memurlar üzerindeki kontrolü daha da arttırılan valilerin merkezi hükümetin bütün birimlerinin mahalli temsilcileri haline gelmesiyle devam etti.¹⁸ Mehmed Reşid Paşa'nın bütün bu yetkileri verimli kullandığı anlaşılmaktadır;

14 Bkz. Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi*, 93-96.

15 Bkz. Sinaplı, *Mehmet Namık Paşa*, 129 vd. Merkezi hazineleden kaynak aktarımı büyük miktarlarda devam etmiştir. Bkz. Güran, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi*, 96-99.

16 Bkz. Sinaplı, *Mehmet Namık Paşa*, 144 vd. İstanbul'da Tophane müşiri olmuştur.

17 Mehmed Reşid Paşa için bkz. SO II: 393.

18 Bkz. Roderic H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876* (New York: Gordian Press, 1973), 137; Shaw ve Shaw, *History of the Ottoman Empire*, 87-88.

Namık Paşa'nın başlattığı projeler onun döneminde devam etmiştir. Mehmed Reşid Paşa yolsuzluğu önlemeye çalışmış, vergi gelirlerini ve Hicaz'a tahıl temin etmek suretiyle ihracatı arttırmış, bazı sulama kanallarını temizleterek açtırmış ve aşiretlerin iskânı için uğraşmıştır. Ayrıca 1855 yılında, sermayesinin yarısını devlet yarısını da yerel tüccarların sağladığı bir buharlı gemi şirketi kurmuş; nehir ulaşımı için Antwerp'e iki buharlı gemi siparişi verilmiştir.¹⁹

Mehmed Reşid Paşa Ağustos/Eylül 1857'de (Muharrem 1274) görevi başında öldü. Yerine, aslen Avusturyalı bir Hırvat olan ve Osmanlı hizmetine girdikten sonra Müslümanlığı seçen; subay ve vali olarak geçirdiği meslek hayatını Kırım Savaşı'nda Osmanlı ordusuna başkomutanlık yaparak taçlandıran Ömer Lütfi Paşa geçti.²⁰ Ömer Lütfi Paşa'nın çalışkan bir reformcu olduğu görülmektedir. Ancak, aşiretlere karşı başvurduğu sert yöntemler düşüşüne sebep oldu: Eylül 1859'da, Musul'da bir grup Hemavend aşireti mensubunu yargılamadan idam etmesi üzerine, Bâbîâli kendisini azletmeye mecbur kaldı.²¹

Yolsuzluk suçlamalarından dolayı azledilen Mustafa Nuri Paşa'nın (1859-60) ve sonrasında görev yapan Ahmed Tevfik Paşa'nın (1860-61) kısa süren başarısız valiliklerinden (ve müşirliklerinden) sonra, Ekim 1861'de Mehmed Namık Paşa ikinci kez Bağdat'a vali ve müşir tayin edildi.²² Namık Paşa'nın tayin edildiği dönem, Bâbîâli'nin Suriye ve Irak eyaletlerini kalkındır-

19 Bkz. Longrigg, *Four Centuries*, 283, 293-94. Cevdet Paşa *Tezâkir*'de kendisinden övgüyle bahsetmiştir. Bkz. *Tezâkir*, ed. Cavit Baysun, 4 cilt (Ankara: TTK, 1953-67), II: 34.

20 Mehmed Reşid Paşa'nın halefinin tayini Bâbîâli tarafından çok önemli bir mesele olarak görülmüştür. Görev ilk olarak Mehmed Namık Paşa'ya teklif edilmiş, onun kabul etmek istemediği göreve Serdar-ı Ekrem Ömer Lütfi Paşa tayin olmuştur. Bkz. Cevdet Paşa, *Tezâkir*, II: 34-35; Aktepe, *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, IX, 139-40. Ömer Lütfi Paşa (1806-71) için bkz. Davison, *Reform*, 77; TA XXVI: 259-60; SO III: 602-603; TM, 301; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, ed. Enver Koray (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1985), 235-37.

21 Ayrıntılar için bkz. Davison, *Reform*, 137-38; krş. Longrigg, *Four Centuries*, 283-84; Aktepe, *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, IX, 169.

22 Sinaplı, *Mehmet Namık Paşa*, 188 vd.; Longrigg, *Four Centuries*, 284; "Sirkâtibi" Mustafa Nuri Paşa (1798-1878) için bkz. TM, 288-89; SOIV: 482-83; Münir Aktepe, *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi* (Ankara: TTK, 1988-91), X: 31.

ma imkânlarıyla ciddi olarak ilgilendiği bir döneme denk düşüyordu.²³ Mehmed Namık Paşa'nın Bağdat'ta görev yaptığı beş buçuk yıl, reformlar bakımından verimli olmuştur. Kendisi imar faaliyetleri ve idari reformların yanı sıra, Dicle nehrinde ulaşımı geliştirmekle ve tarımsal üretimi arttırmakla ilgilenmiştir. Reformcuların beklentileri doğrultusunda, artan tarımsal üretim ve ticaret eyaletin vergi gelirlerini de arttırmıştır.²⁴

Mehmed Namık Paşa, 1867 yılının başında geri çağırıldı.²⁵ Bu tarihten sonra valilik ve müşirliği birleştirme uygulamasından vazgeçildi. Takiyeddin Paşa'nın²⁶ iki yıl kadar süren valiliğinden sonra Bağdat'a, reformcu bir vali olarak Tuna vilayetinde büyük şöhret kazanmış olan Midhat Paşa gönderildi.²⁷ Bağdat'ta üç yıl kadar (1869-72) görev yapan Midhat Paşa'nın en büyük hizmeti, iki önemli reform kanununu Irak'ta uygulamaya koymak oldu: 1858 Arazi Kanunnamesi ve 1864 Vilayet Nizamnamesi.

1858 Arazi Kanunnamesi'nin başlıca iki amacı vardı: Devletin mülkiyet hakkını yeniden düzenlemek ve her çiftçiye toprakları üzerinde güvenli bir kullanım hakkı vermek. Zaten, bu kanunnamayı hazırlayanların kanaatine göre, bu haklar olmaksızın çiftçi ne üretimini artırmak için yatırım yapabilir, ne de düzenli olarak vergilerini ödeyebilirdi. Bu kanunname, çeşitli arazi türleri tanımlamıştır: (1) özel mülkiyet (*mülk*), (2) devlet mülkiyeti (*mirî*), (3) vakıf arazisi (*vakıf*), (4) boş veya terkedilmiş (*metruk*), (5) verimsiz veya kıraç toprak (*mevât*). Bir taraftan, devletin haklarının gasp edilmesi birçok açıdan zorlaştırılırken; diğer taraftan miri topraklar burayı belli bir süre aralıksız işlediğini kanıtlayan kişiler adına kaydolacak ve kendilerine tasarruf hakkını tasdik eden tapu belgeleri verilecekti. Bu tapularda ortak mülkiyet yasaklan-

23 Sinaplı, *Mehmet Namık Paşa*, 189-90.

24 Ayrıntılar için bkz. Sinaplı, *Mehmet Namık Paşa*, 188-233.

25 Daha sonraki yaşamı, Sultan Abdülaziz ve Sultan Abdülhamid dönemlerinde bulunduğu önemli görevler için bkz. Sinaplı, *Mehmet Namık Paşa*, 233 vd., 283-84.

26 Longrigg, *Four Centuries*, 284. 1880'de ikinci kez Bağdat valiliği yaptığı dönem için bkz. 3. bölüm.

27 Midhat Paşa (1822-84) için bkz. R. H. Davison, "Midhat Pasha," *EI*(2), VI: 1031-35; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, 4 cilt (İstanbul: MEB, 1969), 322-414; Mehmed Zeki Pakalın, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, 5 cilt (İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1940-8), I: 189-445.

Midhat Paşa, Osman Hamdi Bey ve Ahmet Midhat Efendi Bağdat'ta
TTK, *Belleten*, 24 (Nisan 1960)

mişti. Kısacası bu kanunname, hem devlet mülkleri üzerindeki devlet tasarrufunu yeniden tesis etmek, hem asıl çiftçileri desteklemek, hem de tarımsal verimliliği ve dolayısıyla vergi gelirlerini arttırmak amacını güdüyordu. Bununla beraber, uygulama süreci çok yavaş işlediği ve çoğu zaman da aksi etki yarattığı için, Arazi Kanunnamesi'nin doğurduğu neticeler abartılmamalıdır.²⁸

Hazırlanmasında Midhat Paşa'nın da payının olduğu 1864 Vilayet Nizamnamesi ise yerel idarenin genel olarak yeniden teşkilatlandırılmasını öngörüyordu. Eyaletlerin yerini, daha geniş yetkiler verilmiş valilerce idare edilen daha büyük vilayetler alıyordu. Ana fikir, takdir yetkisini genişleterek, valileri sadece önemli

28 Bkz. Roger Owen, *The Middle East in the World Economy, 1800-1914* (London: Methuen, 1987), 118-19; Ömer L. Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnâmesi", *Türkiye'de Toprak Meselesi: Toplu Eserler 1* (İstanbul: Gözlem, 1980), 291-375; Kemal H. Karpat, "The Land Regime, Social Structure, and Modernization in the Ottoman Empire," *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, ed. W. R. Polk ve R. L. Chambers (Chicago: University of Chicago Press, 1968), 69-90; Huri İslamoğlu, "Property as a Contested Domain: A Reevaluation of the Ottoman Land Code of 1858," *New Perspectives on Property and Land in the Middle East*, ed. Roger Owen (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000), 3-61.

meselerle Bâbîâlî'ye müracaat ettirmekti. Vilayetlerde alt idari birimler kuruldu; vilayet sancaklara, sancak kazalara, kaza ise nahiyeler ve köylere ayrıldı. Valinin emri altında olacak şekilde, sancak padişahın atadığı bir mutasarrıf, kaza Dahiliye nazırının atadığı bir kaymakam, nahiye bir müdür, köy ise seçimle işbaşına gelen bir muhtar tarafından yönetiliyordu. Vilayet, sancak ve kaza kademelerinde idare meclisleri oluşturuldu. Valinin başkanlığında toplanan vilayet idare meclisleri, müfettiş-i hükkâm-ı şeriyeye, defterdar ve mektupçuyla beraber halktan (ikisi Müslim ikisi gayrimüslim) dört temsilci ile Müslim ve gayrimüslim cemaatlerin dini önderlerinden müteşekkildi. Valinin idaresi, mülki, mali, inzibati, siyasi ve hukuki işlere ayrılmıştı. Bu işlerin her biri için validen emir alan memurlar vardı; ancak defterdar hâlâ doğrudan Maliye Nezareti'ne bağlıydı. Vali aynı zamanda kendi kadrosunu seçmek ve atamak yetkisine sahipti.²⁹ 1864'ten sonra Nizamname'de bazı değişiklikler ve düzenlemeler yapıldı. İlk 1867'de yapılan bu değişikliklerden ikincisi Şura-yı Devlet'in 1871'de yaptığı daha kapsamlı bir düzenlemeydi. Bu son düzenlemenin en temel özelliği çeşitli memurların ve meclislerin yetkilerini daha açık şekilde tanımlamasıydı. Valiye, hem vilayetteki ve alt birimlerindeki memurlar, hem de bölgedeki askeri kuvvetler üzerinde daha geniş yetkiler verilmişti. Vilayet memurlarının valiye ve Bâbîâlî'ye karşı olan iki taraflı sorumluluğu devam ederken, valinin otoritesi daha da arttırıldı. 1871 düzenlemesi, köy ve çiftliklerden meydana gelen nahiyeyi, kaza ve köy arasındaki basamak şeklinde yeniden tanımlayarak idari hiyerarşide yeni bir alt birim meydana getirdi. Nahiye, bir müdür tarafından idare ediliyordu ve kendi idare meclisi vardı.³⁰ Yeni yerel idare sistemi, deneme amacıyla ilk olarak 1864'ten itibaren Tuna vilayetinde uygulandı ve daha sonra yavaş yavaş diğer vilayetlere yayıldı.³¹

29 1864 yerel idare reformu hakkındaki gelişmeler için bkz. Davison, *Reform*, 104 vd. 1864 Vilayet Nizamnamesi hakkında ayrıntılı bilgi için, Davison, *Reform*, 136 vd.; Shaw ve Shaw, *History of the Ottoman Empire*, 89-91; Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922* (Princeton: Princeton University Press, 1980), 181-82; Çadırcı, *Tanzimat Döneminde*, 249 vd.; Ortaylı, *Tanzimattan Sonra*, 42 vd.

30 1864 sonrası gelişmeler için bkz. Davison, *Reform*, 158-60; Findley, *Bureaucratic Reform*, 182.

31 Bkz. Shaw ve Shaw, *History of the Ottoman Empire*, 90; Davison, *Reform*, 151 vd.

Bağdat yeni sisteme resmen 1867'de dahil edildi, fakat Vilayet Nizamnamesi'nin Irak'ta tam anlamıyla uygulanmasına ancak 1869 başında Midhat Paşa'nın tayininden sonra başlandı.

Midhat Paşa'nın Irak'taki başlıca başarıları, Arazi Kanunnamesi ve Vilayet Nizamnamesi'nin uygulanmasının yanı sıra, ordu ile eğitimde reform ve bayındırlık hizmetleri olmak üzere birkaç başlık altında toplanabilir.³² Midhat Paşa aşiret isyanlarını askeri kuvvetle bastırdıktan sonra, 1858 Arazi Kanunnamesi'ni uygulamaya girişti. Toprak meselesini Irak'taki "aşiret sorunu"nın anahtarı olarak görüyordu; toprak rejimi ve vergilendirmede bazı köklü değişiklikler gerçekleştirdi. Mevcut devlet arazilerini (*mirî*), tapularıyla beraber bu toprakları işleyenlere devretmeye karar verdi. İşlenen toprakları, zirai imkânlarına göre üç kısma ayırmakla işe başladı: Bir nehir veya kanalla sulanan topraklar; uzun süredir sahihsiz kalan ve dolayısıyla kanalların ve su hendeklerinin yeniden açılmasını gerektiren topraklar; su çarkları vasıtasıyla veya yağmurla sulanan topraklar. En değerli mukataalar olarak bilinen ilk kategorideki toprakların tapuları, daha fazla vergi mükellefiyeti içeren özel şartlarla satıldı. İkinci kategorideki topraklar müzayede ile satıldı. En değersizleri olarak kabul edilen üçüncü kategorideki toprakların tapuları, halihazırda işleyenlere ücretsiz olarak verildi. En yükseği ilk kategori, en düşüğü üçüncü kategori olmak üzere her toprak kategorisi farklı oranda vergi ödüyordu. Buna ilaveten Midhat Paşa, vergi yükünü aşiret isyanlarının temel sebeplerinden biri olarak görmüş ve bütün kategorilerde vergi oranlarını düşürmüştür. Bazı yerlerde, bazı büyük mukataalar parsellenmiş ve uygun tapu ücretleri karşılığında halka dağıtılmıştır. Söz konusu toprakların köylülere mi yoksa aşiret şeyhleri ile şehirli tüccarlara mı verildiği hususu çokça tartışılabilir; yeni sistem, özellikle de etkili bir şekilde uygulandığı Bağdat vilayetinde aşiret huzursuzluklarını önlemekte yararlı

32 Bağdat'taki valiliğinin ayrıntıları için bkz. Davison, *Reform*, 160-64; Ali Haydar Midhat, *The Life of Midhat Pasha* (London: Murray, 1903), 47-63; Midhat, *Midhat Paşa: Hayat-ı Siyasiyesi, Hidemâti, Menfa Hayatı, Birinci Kitap: Tabsıra-i İbret* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1325), 66-128; ayrıca bkz. Necdet Kurdakul, "Boğdurularak Öldürüldüğü Yüzdördüncü Yıl Nedeniyle Osmanlı Basınında Midhat Paşa," *Toplum ve Bilim* 50 (1990): 140-41; Yaşar Yücel, "Midhat Paşa'nın Bağdad Vilayetindeki Alt Yapı Yatırımları," *Uluslararası Midhat Paşa Semineri* (Ankara: TTK, 1986), 175-83.

olmuştur.³³ Midhat Paşa ayrıca, devlet gelirleri bakımından yararından çok zararı görülen ihtisab resmi gibi bazı eski vergileri kaldırmış ve bunun yerine aşar vergisini getirmiştir.

İkinci olarak Midhat Paşa, 1864 Vilayet Nizamnamesi'ne uygun olarak Irak'ta vilayet sistemini tam anlamıyla kurmuştur. Üçüncü olarak, askerlik meselesini ele almış ve halktan büyük tepki görmesine rağmen bütün vilayette kur'a usulünü uygulamaya çalışmıştır. Dördüncü olarak, Dicle ve Fırat'ta ulaşımı ve sulamayı geliştirmeye çalışmıştır. Yeni gemiler satın alınmış, mevcut gemiler tamir edilmiş ve Dicle'nin kuzeyinde bir tetkike girilmiştir. Ayrıca, Basra ve İstanbul arasında Süveyş Kanalı üzerinden işleyen bir buharlı gemi hizmete girmiştir. Basra limanında da bazı düzenlemeler yapılmıştır. Beşinci olarak, büyük çaplı sulama ve drenaj işleriyle ilgilenmiştir. Altıncı olarak ise, bazı bayındırlık hizmetleri gerçekleştirilmiştir: Bir matbaa, resmi bir vilayet gazetesi (*Zevra*), bir sanayi mektebi, bir hastane, Kâzımeyn'e kadar giden bir atlı tramvay ve yeni fabrikalar gibi.³⁴

Midhat Paşa 1872'de eski rakibi Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazam olmasından sonra görevinden azledildi. Ardından, Vilayet Nizamnamesi'nin adem-i merkeziyetçi görülen yönlerine karşı bir dizi tepki oluştu. Muhaliflere göre bu Nizamname, valilerin "koloni valisi" veya yarı-bağımsız vassal beylerin yetkilerine sahip olduğu "tavâif-i mülûk" meydana getiriyordu.³⁵ Nizamname yürürlükten kaldırılmadı, fakat 1872 ile 1876 yılları arasında valilerin geniş yetkilerini kısıtlamayı amaçlayan çeşitli değişiklik, düzenleme ve ilaveler yapıldı.³⁶

Midhat Paşa'nın 1872'de ayrılması ile II. Abdülhamid'in 1876'daki cülusu arasında geçen sürede, Bağdat birçok vali tara-

33 Yaşar Yücel, "Midhat Paşa'nın Bağdad Vilayetindeki Alt Yapı Yatırımları"; Charles Issawi, *The Fertile Crescent 1800-1914: A Documentary Economic History* (New York: OUP, 1988), 286, 288-89; Albertine Jwaideh, "Midhat Pasha and the Land System of Lower Iraq," *St. Anthony's Papers: Middle Eastern Affairs No. 3* (London, 1963): 105-36; Albertine Jwaideh, "Aspects of Land Tenure and Social Change in Lower Iraq during Late Ottoman Times," *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, ed. Tarif Khalidi (Beyrut: American University of Beirut, 1984), 333-56; S. Haider, "Land Problems of Iraq" (Doktora Tezi, Londra Üniversitesi, 1942).

34 S. Haider, "Land Problems of Iraq"; Issawi, *Fertile Crescent*, 115-20, 465-68.

35 Davison, *Reform*, 163-64.

36 Davison, *Reform*, 167 vd.

Bağdat Vilayet Gazetesi Zevra

fından idare edildi. Bunlar ne uzun süre kalabildi ne de vilayette çok fazla iz bırakabildi.³⁷ Bu dönemde tek değişiklik, Basra'nın 1875'te Bağdat'tan ayrılarak müstakil bir vilayet haline getirilmesi oldu.

II. Abdülhamid Dönemi

1875'ten itibaren Tanzimat rejimi büyük bir kriz dönemine girdi: Devlet hazinesinin iflası; Balkan vilayetlerinde Hristiyan

³⁷ Bunlar, Müşir Rauf Paşa (1872-73) ([1832-1908], bkz. *TM*, 316-17); Müşir Redif Paşa (1873-75) ([ö.1905], bkz. *TM*, 318); Vezir Abdurrahman Paşa (1875-7); Vezir Akif Paşa (1877-78) ([1822-93], bkz. *TM*, 30; *TA*, I/342); Vezir Kadri Paşa (1878-79) ([1832-83], bkz. *TM*, 202; *TA*, XXI: 102; İnal, *Son Sadrazamlar*, 1307-19) ve ikinci kez 1879-80'de olmak üzere Abdurrahman Paşa idi. Abdurrahman Nuredin Paşa (1833-1912) için bkz. İnal, *Son Sadrazamlar*, 1320-46; *TM*, 5-6; *TA*, I: 46; *BD*, V: 15; FO 195/1242, no. 29, Nixon'dan Layard'a, Bağdat, 10 Mart 1879. Nakşibendiyye-Halidiyye tarikatına mensuptu. Bkz. Ebubekir Hâzım Tepeyran, "Hatıralar," *Canlı Tarihler 1* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1944), 50.

unsurların peşpeşe ayaklanmaları; meşrutiyet yanlısı bir darbe; Avrupa'nın Büyük Güçleriyle büyük bir diplomatik çatışma; Rusya'yla girilen uzun ve felaketli bir savaş sonucunda, 1878 Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarının imparatorluk topraklarını parçalaması bu krizin aşamalarıydı.³⁸ 1876 Ağustos'unda, bu krizin tam ortasında, saltanat Sultan II. Abdülhamid'e (1842-1918) geçti. 1878'de kriz sona erdiğinde, yeni padişah, devletin dış politikada olduğu kadar iç politikada da yeni bir yol izlemesi gerektiğine karar vermişti. Sultan Abdülhamid Tanzimat reformlarının hepsini bir kenara atmak istiyor değildi, aksine reformların çoğunu devam ettirmiş, bazılarını ise daha da ileriye götürmüştür. Fakat 1875-78 krizine sebep olduğunu düşündüğü politikalar karşı çıkıyordu: mali konulardaki tedbirsizlik; imparatorluk içerisinde Avrupa nüfuzunun yayılmasına karşı müsamahakârlık; Hristiyan tebaa arasındaki milliyetçi ve ayrılıkçı eğilimleri frenlemekteki yetersizlik; kendi Müslüman tebaasını müdafaadaki acizlik bu minvalde sayılabilir. Nitekim II. Abdülhamid, Osmanlı İmparatorluğu'nun bekasının Müslüman tebaanın birliği ve refahına bağlı olduğuna inanıyordu.

Burada, Sultan Abdülhamid'in kişiliği ve rejimi çevresinde dönen çetrefil tartışmalara girilmeyecektir.³⁹ Bununla beraber, bu çalışmanın kapsamı açısından, Abdülhamid rejimi ve yönetim tarzının, Irak vilayetlerinin idaresi de dahil, taşra idaresine yönelik politikaları belirleyen yönlerini incelemek gereklidir. Öncelikle dikkat çekilmesi gereken husus, padişahın mutlakiyet ya-

38 Davison, *Reform*, 270 vd.

39 Abdülhamid dönemi için genel olarak bkz. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (London: OUP, 1961), 171-205; Shaw ve Shaw, *History of the Ottoman Empire*, 172-272; Findley, *Bureaucratic Reform*, 221-90; Engin D. Akarlı, "The Problems of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdulhamid II (1876-1909): Origins and Solutions" (Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi, 1976); Engin D. Akarlı, "The Tangled Ends of an Empire and its Sultan," *Modernity and Culture: From the Mediterranean to the Indian Ocean*, ed. L. T. Fawaz ve C. A. Bayly (New York: Columbia University Press, 2002), 261-84; F. A. K. Yasamee, *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers, 1878-1888* (İstanbul: ISIS, 1996), 19-39; Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909* (London: I.B. Tauris, 1998); Kemal H. Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State* (Oxford: OUP, 2001).

hut otokrasi taraftarlığıdır. II. Abdülhamid, meşrutiyetçi hareketin 1876'da kendisine kabul ettirdiği meclisten kurtulmuş, ayrıca Bâbîâli yani hükümet organları üzerinde kendi mutlak otoritesini kurmaya girişmiştir. Hükümet işlerini çoğunlukla nazırlarına bırakma yanlısı olan Tanzimat dönemi padişahlarının aksine Sultan Abdülhamid, hüküm sürmek kadar yönetmek de istiyordu. Bu da onun, Bâbîâli'deki nazırlarına karşı denge unsuru olarak kullandığı Yıldız Sarayı'ndaki danışmanlarından yardım alarak, politika üretmesi ve uygulamayı etraflıca denetlemesi anlamına geliyordu. Hem taşra hem merkezdeki birimlerle bizzat yazışarak bürokratik hiyerarşinin kurallarını hiçe sayıyor ve taşradaki tayinlere sürekli müdahale ediyordu. İdari özerkliğe yönelik bütün eğilimleri önlemeye ve taşra yöneticilerinin dizginlerini sıkıca tutmaya kararlı olan II. Abdülhamid, güçlü bir merkeziyet yanlısıydı. Bu gayeye erişmek için taşranın nüfuz sahibi eşrafiyla şahsi ilişkilerini geliştirdi; yerel eşrafi taşradaki kendi memurlarına karşı desteklediği durumlar nadir değildir.

Abdülhamid rejiminin ikinci bir özelliği, sürekli olarak İslamı, Müslümanların birlik ve dayanışmasını ve padişahlık kadar halifelik unvanını da vurgulamasıydı. Birçok yönü olan bu özelliğin, bu çalışmanın kapsamı açısından özellikle iki yönü üzerinde durulmalıdır. Öncelikle padişah, halifelğe müşterek bir bağlılıkla ifade edilen Müslümanların birlik ve dayanışmasını, imparatorluğun Avrupa nüfuzuna ve gayrimüslim tebaasının ayrılıkçı emellerine karşı durma çabaları açısından çok önemli görüyordu. Bu anlayış, İslam'a ve dini önderlerine karşı daha zahiri ve resmi bir hürmet; Osmanlı sınırları dışındaki Müslümanların birlik veya dayanışmasına çağrıda bulunan ve kısmen "Panislamist" bir şekil alan resmi bir dini propaganda şeklinde ifade ediliyordu. II. Abdülhamid'in İslam'a yönelik vurgusunun ikinci bir yönü, Müslüman tebaasının ve özellikle Arnavutların veya Arapların devlete bağlılığı ile ilgili esaslı bir endişeydi. Araplar söz konusu olduğunda bu endişe, Mısır'da veya Hicaz'da kendisinin dini meşruiyetine meydan okuyabilecek rakip bir Arap Hilafeti kurulabileceği kâbusuydu.⁴⁰ "Arap Hükümeti" veya "Arap Hilafeti"

40 Bkz. Selim Deringil, "The Ottoman Response to the Egyptian Crisis of 1881-1882," *MES* 24 (1988): 3-24; F. A. K. Yasamee, "The Ottoman Empire, The Sudan ➡

endişesi ilk kez 1878-1880 yılları arasında Suriye ve Hicaz'da bazı hoşnutsuzluk belirtileriyle ortaya çıkmış, daha sonra 1881-82'de Mısır'daki Urabi hareketi ve 1883-85'te Sudan'daki Mehdi ayaklanması ile tetiklenmiştir. Irak bu manada hiçbir zaman endişe konusu olmamış; ancak, Irak dahilinde büyük bir Şii Müslüman nüfusun varlığı, 5. bölümde de görüleceği üzere, padişahın dini meşruiyeti hakkında duyduğu kaygıyı bilhassa arttırmıştır.

Abdülhamid rejiminin üçüncü bir önemli özelliği de mali alandaki ihtiyatlılığı idi. Seleflerinin Avrupa para piyasalarından çekinmeden borç para almaları 1875'te doğrudan iflasa sebep olmuş; devlet, dış borçlarının faiz ve geri ödeme taahhütlerini yerine getirememiştir. Bunun bir sonucu olarak 1881'de, devletin yıllık gelirlerinin yaklaşık dörtte biri, yabancı alacaklıları temsil eden Düyûn-ı Umûmiye'ye devredilmek zorunda kalınmıştır. İkinci bir iflasın ölümcül olacağından; bunun, Mısır'da olduğu gibi, imparatorluğun mali kaynakları üzerinde genel bir denetim kurmak için Avrupalı Büyük Güçlere fırsat vereceğinden ve bu suretle Osmanlı'nın siyasi bağımsızlığının tamamen sona ereceğinden II. Abdülhamid'in hiçbir şüphesi yoktu. Bu bakımdan padişah kendisini bir ikilem içinde bulmuştur: Kapsamlı altyapı yatırımları olmaksızın uzun vadede vergi gelirlerini belirgin bir şekilde arttıramazdı; altyapı yatırımları içinse dış borçlanma gerekiyordu. Sultan Abdülhamid, Bağdat Demiryolu gibi büyük projelere sermaye sağlamak ve aynı zamanda modern silahlar gibi acil ihtiyaçları karşılamak için dış borç almaya hazırdı. Ancak, devletin borçlarını ödemeye devam edebilmesi için harcamalarda kısıtlamaya gitmek gerekiyordu. Bu da onun politikalarına, özellikle de idari reformlar ve iktisadi kalkınma meselelerinde önemli bir kısıtlama getirmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi, II. Abdülhamid, Tanzimat reformlarının faydalı yönlerini sürdürmek istiyor; okullar, demiryolları, limanlar, sulama işleri ve diğer altyapı projelerini daha da fazla teşvik ediyordu. Fakat mali alandaki ihtiyatlılığı çoğu zaman bunların uygulanmasını engelliyor-

and the Red Coast, 1883-1889," *Studies on Ottoman Diplomatic History V*, ed. S. Deringil ve S. Kunalp (İstanbul: ISIS, 1990), 87-102; Ş. Tufan Buzpınar, "Opposition to the Ottoman Caliphate in the Early Years of Abdülhamid II, 1877-1882," *Die Welt des Islams* 36 (1996): 59-89.

du; mevcut bütçe dengesini uzun vadeli menfaatler için tehlikeye atamazdı.⁴¹

Sadece mali konularda değil, Abdülhamid rejiminin temel ilkesinin her konuda ihtiyatlılık yahut tedbirlilik olduğu söylenebilir. II. Abdülhamid, Osmanlı İmparatorluğu'nun kırılganlığı hakkında kesin bir kanaate sahipti. Kendisinin dikte ettirdiği belgelerde sürekli olarak 1870'lerin felaketlerine göndermeler yapması bunun işaretidir. Sonraki bölümlerde de görüleceği gibi, Abdülhamid rejiminin birçok bakımdan ayırt edici bir özelliği, her türlü riskten kaçınan, kısa vadeli istikrar ve güvenliğin devamıyla yetinen negatif bir muhafazakârlıktı. Esas sorunlar görmezden gelindiği veya geçici tedbirlerle geçiştirilerek büyümeye veya daha da kötüleşmeye bırakıldığı için, bu tutum karşılığında uzun vadede bir bedel ödenip ödenmediği haklı olarak sorulmaktadır. Bu sorunun en azından Irak'ın yönetimi açısından cevabı ileriki bölümlerde bulunabilir.

Reform Çağında Sosyal Değişim

Reformların uygulanmasındaki bütün güçlük ve yetersizliklere rağmen, Tanzimat dönemi Irak'ta, Abdülhamid dönemi boyunca da sürecek olan sosyal ve ekonomik bir değişim süreci başlatmıştır. Daha güçlü bir merkezi idare iç güvenliğinin daha iyi olmasını sağlıyor, aynı ölçüde ticaret ve tarımsal üretim için teşvik vazifesi görüyordu. Aşiretlerin kısmen iskânı ve bununla bağlantılı olarak (Midhat Paşa'nın Bağdat valisi olduğu dönemde başlatılan) devlete ait toprakların halka dağıtılması süreci de aynı etkiyi yapmıştır. Diğer önemli faktörler ise, Irak'ın özellikle Basra Körfezi üzerinden dış ticaretinin gelişmesi, telgraf hatları, Basra Körfezi'nde ve Dicle'de buharlı gemi ulaşımı da dahil modern ulaşım ve iletişim araçlarının ortaya çıkmasıdır.⁴²

41 Bkz. Engin D. Akarlı, "Economic Policy and Budgets in Ottoman Turkey, 1876-1909," *MES* 28 (1992): 443-76; Şevket Kamil Akar, "Bütçeler Işığında II. Abdülhamid Dönemi Maliyesi" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1999).

42 Sosyal ve ekonomik değişimin genel bir tablosu için bkz. Owen, *Middle East in the World Economy*, 82, 180 vd., 273 vd.; Charles Issawi, *Economic History of the Middle East and North Africa* (New York: Columbia University Press, 1982), 127 vd.; Issawi, *Fertile Crescent*. Irak hakkında genel bilgi için bkz. Hanna Batatu, ➡

Zor olan, bu değişimlerin hızını ve ölçüsünü tespit edebilmektir. Nitekim, Irak söz konusu olduğunda, yabancı ve Osmanlı gözlemcilerin çeşitli tahminleri dışında, elimizde güvenilir nüfus verileri yoktur.⁴³ McCarthy'nin Osmanlı istatistiki kaynaklarına dayanarak yaptığı hesaplamalara göre, Osmanlı Irak'ının 1914'teki toplam nüfusu yaklaşık (Kuveyt ve Necid de dahil) 3.650.000'dir.⁴⁴ Bu nüfusun üç vilayet arasında şu şekilde bölündüğü tahmin edilmektedir: Bağdat 1.300.000 (ykl. 1898), Basra 1.150.000 (ykl. 1908) ve Musul 828.000 (ykl. 1909).⁴⁵

Bu nüfusun ağırlıklı olarak kırsal kesimde yaşadığı ve kırsal nüfusun da büyük ölçüde aşiretlerden oluştuğu kesindir.⁴⁶ Bir tahmine göre, şehirli nüfus 1867'de toplam nüfusun yüzde 24'ünü, 1890'da yüzde 25'ini ve 1905'te yüzde 24'ünü oluşturmaktaydı.⁴⁷ Aşiret nüfusu; yerleşik, göçebe ve yarı-göçebe aşiretlere ayrılmaktaydı. Göçebe aşiretler, Irak'ın toplam yüzölçümünün yaklaşık yüzde 60'ını kaplayan batı ve güneybatıdaki çölde yaşıyordu. Hükümetin aşiretleri iskân etme çabalarının etkisiyle, on dokuzuncu yüzyıl sonunda, göçebelerin sayısında hızlı bir düşüş ve yerleşik aşiret nüfusunda artış görülmüştür. Kırsal nüfusa bakıldığında, 1867 ile 1905 yılları arasında yerleşik çiftçi nüfusun oranı yüzde 41'den yüzde 59'a yükselirken; aynı dönemde göçebelerin oranının yüzde 35'ten yüzde 17'ye düştüğü tahmin edil-

The Old Social Classes and Revolutionary Movements of Iraq: A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communists, Bathists, and Free Officers (Princeton: Princeton University Press, 1978), 13-361; Ghassan R. Atiyyah, *Iraq, 1908-1921: A Political Study* (Beirut: Arab Institute for Research and Publishing, 1973), 19-50; Stephen H. Longrigg, *Iraq, 1900 to 1950: A Political, Social, and Economic History* (London: OUP, 1953), 1-40; Longrigg, *Four Centuries*, 298-324.

43 Ayrıntılar için bkz. Justin McCarthy, "The Population of Ottoman Syria and Iraq, 1878-1914," *Asian and African Studies* 15 (1981): 3-44; *EI*(2), *Supplement*, 213.

44 McCarthy, "The Population of Ottoman Syria and Iraq," 39; krş. M. S. Hasan, "Growth and Structure of Iraq's Population, 1867-1947," *The Economic History of the Middle East, 1800-1914: A Book of Readings*, ed. Charles Issawi (Chicago: University of Chicago Press, 1966), 155-62; Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie*, 4 cilt (Paris, 1890-4), II: 764-65, III: 17, 220.

45 McCarthy, "The Population of Ottoman Syria and Iraq," Tablo 28.

46 Konuyla ilgili ayrıntılar için bkz. Batatu, *Old Social Classes*, 13 vd., 63 vd.

47 Hasan, "Growth and Structure of Iraq's Population," 157.

mektedir.⁴⁸ Kısaca, yerleşik ve yarı-göçebe aşiretler çalışma konusu olan dönemde Irak nüfusunun çoğunluğunu oluşturmaktaydı.

Aynı zamanda dini çizgilerle de bölünmüş olan Osmanlı Irak'ını başlıca üç dini bölgeye ayırmak mümkündür: Ağırlıklı olarak Şii Arap (güneyde), ağırlıklı olarak Sünni Arap (batıda) ve ağırlıklı olarak Sünni Kürt (kuzeyde).⁴⁹ Ayrıca, özellikle Musul'da birçok Hristiyan ve Bağdat'ta da büyük bir Yahudi cemaati bulunuyordu.⁵⁰ Özellikle Musul vilayetindeki nüfus etnik çizgilerle de birbirinden ayrılmaktaydı: Araplar, Kürtler, Türkmenler, Farslar, Süryaniler, Ermeniler, Keldaniler, Yahudiler, Yezidiler, Sabiler ve diğerleri.⁵¹ Gayrimüslim toplulukların nüfusu siyasi bakımdan bir sorun teşkil etmiyordu. Ancak, on dokuzuncu yüzyılda Şii mezhebinin Irak'ta hızlı ve sürekli büyümesi ve genel olarak Şii nüfusun (Irak nüfusunun yarısından fazlasını teşkil eden) büyüklüğü, Osmanlı yönetimi için her zaman potansiyel bir sorun teşkil etmiştir. Irak'taki Müslüman toplumun başka bir önemli özelliği ise tarikatların, başta Musul olmak üzere, bu üç vilayetteki yaygın etkisidir. Rifaiyye ve Kadiriyye, Bağdat ve Basra vilayetlerinde Arap tebaa arasında nüfuz mücadelesi içerisindeyken, Nakşibendiyye-Halidiyye ve Kadiriyye de Kürt bölgelerinde rekabet halindeydi.

Şehirli nüfus toplam nüfus içerisinde azınlıkta olmasına rağmen, Irak'taki belli başlı şehirlerin ve şehirli eşrafın siyasi, toplumsal ve ekonomik önemi küçümsenmemelidir. Abdülhamid döneminde şehirli nüfusun Irak'ta toplam nüfusun yaklaşık yüzde 24'ünü oluşturduğu tahmin edilmektedir: Bağdat 145.000,

48 Hasan, "Growth and Structure of Iraq's Population."

49 Bkz. Batatu, *Old Social Classes*, 37 vd.

50 Bağdat'taki Yahudi cemaati için bkz. Nissim Rejwan, *The Jews of Iraq: 3000 Years of History and Culture* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1985); ayrıca bkz. Elie Kedourie, "The Jews of Baghdad in 1910," *Arabic Political Memoirs and Other Studies* (London: Frank Cass, 1974), 263-72.

51 Bu üç vilayetin 1890'lardaki etnik-dini yapısı hakkında çeşitli tahminler için bkz. Cuinet, *La Turquie D'Asie*, II: 764-65 ve III: 17, 220; Şemseddin Sami, *Kamusu'l-Alam*, 6 cilt (İstanbul: Mihran Matbaası, 1306-16), VI (1316): 4483; Admiralty, Great Britain, *A Handbook of Mesopotamia*, 4 cilt (London: Admiralty War Staff, Intelligence Division, 1916-17), I: 66; Foreign Office, Great Britain, *Mesopotamia* (London: HMSO, 1920), 8.

Basra 18.000, Musul 70.000.⁵² Irak'taki başlıca şehirler, coğrafi konumlarına bağlı olarak ekonomik ve toplumsal yönelimlerinde farklılık gösteriyordu: Musul'un bağları Suriye ve Anadolu'yla; Bağdat'ınki İran ile batı ve güneybatı çölleriyle; Basra'nınki çoğunlukla Basra Körfezi ve Hindistan'laydı. Başlıca şehirler kırsal aşiret toplumundan büyük farklarla ayrışırken; şehirler de kendi içinde din, mezhep, ırk veya aşiretlere göre mahallelere ayrılmaktaydı.⁵³

Reform Çağında Ekonomik Değişim

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Irak'ta büyük bir ekonomik değişim görülmüştür. Bölge ticarette, özellikle de 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra deniz ticaretinde büyük bir büyümeye şahit olmuştur. 1869-70 ile 1912-13 arasında ithalat hacminin ortalama 152.000 sterlinden 3.264.000 sterline (21,6 kat veya yılda yüzde 7,5); ihracat hacminin 218.000'den 2.593.000 sterline (11,9 kat veya yüzde 6); toplam ticaret hacminin ise 370.000'den 5.862.000 sterline (15,8 kat veya yüzde 6,6) yükseldiği tahmin edilmektedir.⁵⁴ Hem bir tedarikçi hem de bir pazar olan Irak'ın başlıca ticaret ortakları, 1900'lerin başından itibaren sahneye yeni rakipler çıksa da, İngiltere ve Britanya-Hindistan'ı idi. Süveyş Kanalı'nın açılmasından önce, 1864-65 ile 1865-66'da Basra'nın ithalatındaki İngiliz ve Hint payı yüzde 83, ihracatındaki payı ise yüzde 99'du. Basra'daki İngiltere konsolosunun tahminlerine göre, 1903'te Bağdat ve Basra'ya ithal edilen malların yüzde 60'ı İngiliz veya Hint menşeliydi. Ancak 1913'te Bağdat'ın ithalatındaki İngiliz payı yüzde 45'e ve ihracatındaki payı yüzde 33'e düşmüştür.⁵⁵ Ayrıca, İran'la olan kara ticareti de, İranlı hacı-

52 Bkz. Cuinet, *La Turquie D'Asie*, III: 90, 259 (1894); Batatu, *Old Social Classes*, 35. Musul için verilen rakam 1922 tarihlidir.

53 Batatu, *Old Social Classes*, 152-69.

54 Issawi, *Fertile Crescent*, 132. Irak'ın ticaret hacmindeki bu genel artış, aynı zamanda ulaşım sistemindeki, özellikle de nehirler ve Basra Körfezi ulaşımındaki hızlı gelişmenin bir göstergesiydi. Ayrıntılar için, Issawi, *Fertile Crescent*, 203 vd.

55 Issawi, *Fertile Crescent*, 142-43.

ların Irak'taki kutsal Şii mekânlarında yaptığı harcamalar kadar önemliydi.⁵⁶

Irak'ın başlıca ihraç malları hurma, buğday, arpa, yün, deri ve çiftlik hayvanları gibi tarım ürünleriydi.⁵⁷ Ticaretteki bu büyüme, tarımdaki önemli gelişmeleri ve ekili alanlarda büyük artışları da beraberinde getirmiştir.⁵⁸ Bu gelişmelere, Osmanlı hükümetinin toprak dağıtma ve aşiretleri iskân politikaları ve ayrıca Osmanlı padişahına ait olan Hazine-i Hassa topraklarında modern tarım tekniklerinin uygulanması da katkı sağlamıştır. Cuinet'nin tahminine göre, Bağdat vilayetindeki ekilebilir toprakların yüzde 30'u padişaha, yüzde 30'u devlete (miri), yüzde 20'si özel şahıslara (tapu), yüzde 20'si de vakıflara aitti.⁵⁹ Bu oranların doğruluğu tartışılabilir olmakla birlikte, Bağdat vilayetinin resmi kayıtlarına göre, 1900'lerin başlarında Irak genelinde 11.275.000 dönüm (10.598 kilometre kare) ekilebilir miri arazi bulunmaktadır.⁶⁰ Irak'taki ekonomik gelişmelerin petrol, demiryolu, sulama ve nehir ulaşımı gibi diğer yönlerinden ise 2. bölümde bahsedilecektir.

Yerel İdarenin Yapısı

Tanzimat döneminde olduğu gibi Abdülhamid döneminde de Irak'ın idaresi iki temel unsura dayanmaktaydı: Devletin memurları ve yerel eşraf. Bu iki temel unsur birbirine bağımlıydı: Devlet memurları vergilerin toplanması ve asayişin muhafazası gibi önemli konularda, eşrafın desteğine ve ahali üzerindeki nüfuzuna güvenirken; eşraf ise özellikle devlet arazilerinin kiralınması ve iltizam akitlerinden yararlanma gibi konularda yerel nüfuz-

56 Issawi, *Fertile Crescent*, 132-33, 135.

57 Yüzde için bkz. Issawi, *Fertile Crescent*, 145-47.

58 Tarımsal gelişmenin ayrıntıları ve Osmanlı kaynaklarından edinilen çeşitli istatistikler için bkz. Kemal H. Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics* (Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1985), 222-6; Justin McCarthy, *The Arab World, Turkey, and the Balkans (1878-1914): A Handbook of Historical Statistics* (Boston: G.K.Hall&Co, 1982), 253 vd.; ayrıca bkz. Foreign Office, *Mesopotamia*, 48 vd.

59 Cuinet, *La Turquie D'Asie*, III: 44.

60 BOA, Y.A.Res. 147/106 (lef 5), 7 Rebiyülâhîr 1325-20 Mayıs 1907. 1894-95 itibarıyla Irak vilayetlerindeki ekili toprakların oranı için bkz. Karpat, *Ottoman Population*, 222, Tablo IV.17; krş. Owen, *Middle East in the World Economy*, 273.

larını ve gelirlerini arttırmak için devlet memurlarıyla olan ilişkilerine güveniyordu. Yerel idarededeki üst kademe görevler kural gereği merkezden gönderilen ve meslekten yetişme memurlara tahsis edilirken, bazı alt kademe yöneticilikler yerel eşraf ailelerin mensupları tarafından doldurulabiliyordu.

Yerel idarenin temeli, 1864'te oluşturulan vilayet sistemiydi. Bu sisteme göre Irak, zaman içinde değişiklikler olmakla birlikte, Bağdat, Basra ve Musul olmak üzere üç vilayete ayrılmıştır. Basra ilk kez 1875'te ayrı bir vilayet haline geldi; 1880-1884 yılları arasında tekrar Bağdat'a bağlandı. Musul ise 1878'de tekrar ayrı bir vilayet oldu. 1884'ten itibaren üç vilayet şeklindeki taksimat kesintisiz devam etti. Vilayet Nizamnamesi'ne göre her vilayet sancaklara, sancaklar da bir veya daha fazla nahiye içeren kazalara ayrılıyordu. Yirminci yüzyılın başlarında Bağdat vilayeti, Bağdat, Divaniye ve Kerbela olmak üzere üç sancaktan; Basra vilayeti, Ammare, Müntefik, Basra ve Necid (Hasa) olmak üzere dört sancaktan; Musul vilayeti ise Musul, Kerkük ve Süleymaniye olmak üzere üç sancaktan oluşuyordu.⁶¹

Her vilayet merkezi, hükümetin temsilcisi olarak vazife gören ve vilayetin genel idaresinden sorumlu olan bir vali tarafından idare ediliyordu. Valiye bir mektupçu ile çoğunlukla yerel eşraftan oluşan (üyelerinin bir kısmı seçilen, bir kısmı atanan) bir idari danışma meclisi (Meclis-i İdare-i Vilayet) yardımcı oluyordu. Örneğin 1906'da Bağdat'ta atanan üyeler, Vali Mecid Bey, Naib Kevakibizâde Mehmed Necmeddin Efendi, Defterdar Mehmed Şükrü Efendi, Nakibü'l-eşraf Seyyid Abdurrahman Efendi, Mektupçu Mehmed Tahir Bey, Müftü Zehavizâde Elhac Muhammed Said Efendi, Başkâtıp Abdürrezzak Efendi; seçimle gelen üyeler ise, Cemilzâde Mustafa Efendi, Hazirizâde Yasin Efendi, Agob Kuyumcuyan Efendi ve Ezra Menahem Efendi idi.⁶² Benzer bir

61 Irak'taki üç vilayetin ayrıntılı idari taksimatı için bkz. "Osmanlı Asırlarında Türk Devletinin Mülki İdare Taksimatı ve Yer İsimlerinin Mukayeseli Tahlili: I. Bölüm, Vilayet, Sancak, Kaza, Nahiye itibariyledir (1324-1325/1906-1907)" (BOA, yayımlanmamış katalog); Karpas, *Ottoman Population*, 210, Tablo IV.1 ve 211, Tablo IV.3. Ayrıca bkz. merkez ve vilayet salnameleri.

62 *Salname-i Vilayet-i Bağdad* 20 (1324): 88. Krş. *Salname-i Vilayet-i Bağdad* 8 (1309), 111.

tablo Basra ve Musul'da da görülmektedir.⁶³ Bu üç vilayetin salnamelerine bakıldığında, ister seçimle gelmiş ister atanmış olsun, üyelerin çoğunluğunun eşraftan olduğu görülecektir.

Vilayet idaresinde genel bir sorumluluğu bulunan valinin, vilayette temsil olunan bütün devlet daireleri üzerinde doğrudan bir idari yetkisi yoktu; Ordu, Maliye, Maarif, Hazine-i Hassa, Adliye, Tapu, Posta ve Telgraf, Evkaf, Gümrük, Düyûn-ı Umûmiye, Tütün Rejisi, Hıfzıssıhha daireleri doğrudan İstanbul'daki amirlerine bağlıydı. Bununla birlikte, bu dairelere gönderilen talimatların bir nüshası bilgi vermek amacıyla bazı durumlarda valiye de iletiliyordu ve –yetkisi dahilinde olsun ya da olmasın– vali bu dairelerle ilgili şikâyetleri soruşturmakla yükümlüydü. Valinin jandarma (zaptiye) ve polis üzerinde ise doğrudan yetkisi vardı. Jandarma her vilayette bir alaybeyi tarafından yönetiliyor ve kırsal kesimdeki genel güvenlik görevlerinin yanı sıra, Irak örneğinde, aşiretlerden vergi tahsiline de yardımcı oluyordu. 1900'lerin başında Bağdat ve Basra vilayetlerindeki jandarma, çoğu Iraklı Kürt olmak üzere toplam olarak yaklaşık 3.500 kişiden oluşuyordu. Polis ise sadece önemli şehirlerde bulunuyordu; örneğin, 1900'lerin başında bütün Bağdat vilayetinde sayıları 50'yi aşmıyordu.⁶⁴

Bu üç vilayetteki bütün ordu birlikleri, merkezi Bağdat olan 6. Ordu'ya bağlıydı. İstanbul'daki Seraskerliğe bağlı olan 6. Ordu'ya genellikle bir müşir komuta ederdi. Valilerin bölgelerindeki askeri kuvvetler üzerinde bir yetkileri yoktu, ancak ihtiyaç halinde müşirden yardım isteyebilirlerdi. Osmanlı savunma planlaması, 6. Ordu'ya sınırlı bir görev biçiyordu: Bu ordu bir yandan İran sınırını gözlemekte; diğer yandan Doğu Anadolu'da Ruslara karşı konuşlanan 4. Ordu'nun ihtiyat kuvveti olarak tâli bir rol oynamaktaydı. 6. Ordu sürekli personel yetersizliği içindeydi. Örneğin 1886'da 933 subay ve 13.000 kadar muvazzaf asker ve –kâğıt üzerinde olmak üzere– 39.000 ihtiyat kuvveti vardı. 1896'dan itibaren 6. Ordu'nun gücünü diğer Osmanlı ordularınıninkiyle mukayese edilebilir bir seviyeye getirmek için çeşitli teşebbüslerde bulunuldu. Fakat 1905 itibarıyla muvazzaf birlikler hâlâ 20.000 küsurdan

63 Örneğin bkz. *Salname-i Vilayet-i Musul* 2 (1310) ve *Salname-i Vilayet-i Basra* 4 (1318).

64 Lorimer, *Gazetteer*, IIA: 843-46.

fazla değildi. Buna rağmen, 6. Ordu Irak vilayetleri gelirlerinin yaklaşık yarısını tüketiyordu.⁶⁵

Osmanlı donanması Basra'da bir bahriye kumandanınca temsil ediliyordu. 1900'lerin başında eski bir korvet olan *Kilidu'l-Bahir* ve yandan çarklı bir buharlı gemi olan *Alus* olmak üzere sadece iki gemi bulunuyordu. *Alus* nehir devriyeleri için kullanılırken, *Kilidu'l-Bahir*'in zar zor demir aldığı söylenmektedir. Buna ilaveten, donanmanın Basra'da 100 ila 250 arasında kara personeli vardı.⁶⁶

Vali ve müşirden sonra vilayetlerdeki üçüncü önemli üst düzey memur, vilayetin mali işler müdürü olan defterdardı. Defterdar, kısmen valiye, ama asıl olarak İstanbul'daki Maliye Nezareti'ne karşı sorumluydu. Vali, müşir ve merkezi hükümetten gelen birbirine zıt tahsisat taleplerini dengelemek zorunda olduğundan, hiç de rahat bir mevkide bulunmuyordu. İncelediğimiz dönem boyunca Bâbîâli, vilayetlerden merkezi hazineye sürekli kaynak aktarımı talebinde bulunuyordu ve bu nedenle vali, müşir ve defterdarı, kalan miktarın nasıl harcanacağı konusunda sonu gelmez ihtilaflara düşürüyordu. Arşiv belgelerinden edinilen bilgiler bu üç Irak vilayetinin genelde nakit sıkıntısı çektiğine dair ipuçları vermektedir; bazı resmi rakamlar mevcuttur, fakat gerek merkezi gerek yerel seviyede Osmanlı mali idaresi hakkında ciddi çalışmalar olmaksızın daha kesin ifadelerle konuşmak zordur.

Bağdat vilayetinin 1300 yılı (1882-83) Salnamesi, vilayetin (Basra da dahil) toplam gelirleri için şu rakamları vermektedir: 1296 (1879): 58.512.049 kuruş; 1297 (1880): 42.746.838 kuruş; 1298 (1881): 42.116.392 kuruş.⁶⁷ 1324 yılı (1906) Salnamesi Bağdat vilayetinin (Basra hariç) toplam gelirlerini 23.250.000 kuruş ve giderlerini 26.572.714 kuruş; 1325 (1907) Salnamesi ise gelirleri 24.083.000 kuruş, giderleri 26.572.714 kuruş olarak vermekte-

65 Bkz. Merwin Griffiths, "The Reorganization of the Ottoman Army under Abdulhamid II, 1880-1897" (Doktora Tezi, California Üniversitesi, Los Angeles, 1966), 78, 140-41; Lorimer, *Gazetteer*, IIA: 868-77.

66 Lorimer, *Gazetteer*, IIA: 877-78. Basra vilayetinin 1901'deki donanma harcamalarının 8.037 sterlin olduğu tahmin edilmektedir.

67 *Salname-i Vilayet-i Bağdad* 4 (1300), 218.

dir.⁶⁸ Basra'nın 1318 (1900-1) Salnamesi, 1316 (1898-9) itibarıyla vilayetin gelirlerini 20.441.466 kuruş, giderlerini 20.441.466 kuruş olarak tespit etmektedir.⁶⁹ Musul vilayetinin 1310 yılı (1892-93) Salnamesi ise vilayetin gelir ve giderlerini sırasıyla 17.468.149 ve 22.594.243 kuruş olarak vermektedir.⁷⁰

Salnamelerde yayınlanan vilayet bütçelerinden ve diğer bazı tahminlerden kalkarak, Irak vilayetleri gelirlerinin yaklaşık üçte ikisinin tarım ve hayvan vergisinden elde edildiği; harcamaların üçte ikisinin orduya ve jandarmaya gittiği sonucuna varılabilir. Başlıca tarım vergisi aşardı. 1325 yılı (1909-10) Osmanlı istatistiklerine göre Irak'ta toplanan aşar vergisi toplam 47.248.906 kuruştı ve bu rakam imparatorluk çapında toplanan toplam aşarın (721.266.035 kuruş) yaklaşık yüzde 6,5'ini oluşturmaktaydı.⁷¹ İkinci önemli gelir kaynağı hayvancılıktan elde edilen ağnam vergisiydi. Yine 1325 (1909-10) yılı Osmanlı istatistiklerine göre, Irak'ta toplanan ağnam vergisi toplam 16.472.517 kuruştı ve bu da imparatorluk çapındaki toplamın (203.583.599 kuruş) yaklaşık yüzde 8,1'ini oluştuyordu.⁷²

Yerel yönetimde üç önemli daireden daha bahsetmek bu çalışmanın kapsamı bakımından yararlı olacaktır: Maarif, Adliye ve Hazine-i Hassa. Tanzimat'ın başlangıcından beri Osmanlı merkezi hükümeti, kaynakları elverdiği ölçüde genel eğitimi teşvik etmiş; eğitimi, yeni yönetim sistemi için memur yetiştirmenin, sosyal ve ekonomik kalkınmanın ve ayrıca imparatorluğa siyasi bağlılığı sağlamanın aracı olarak görmüştür. Tanzimat devrinin bir yeniliği olan modern devlet okulları, Maarif Nezareti'nin denetimi altındaydı ve orta dereceli okullar mülki/sivil ve askeri olarak ikiye ayrılmıştı. Aynı zamanda, devlete ait sanayi ve ticaret okulları vardı. Devlet eğitimde tekel değildi: Ulema tarafından idare edilen mahalle mektepleri ve medreselere ilaveten, gayri-

68 *Salname-i Vilayet-i Bağdad* 20 (1324), 352; *Salname-i Vilayet-i Bağdad* 21 (1325), 343; ayrıca bkz. Lorimer, *Gazetteer*, IIA: 857.

69 *Salname-i Vilayet-i Basra* 4 (1318), 291; ayrıca bkz. Lorimer, *Gazetteer*, IIA: 857.

70 *Salname-i Vilayet-i Musul* 2 (1310), 295-96.

71 Bkz. McCarthy, *Arab World*, 170, Tablo VIII.11: Bağdat, 22.685.339; Musul, 13.274.761; Basra 11.288.806 kuruş.

72 McCarthy, *Arab World*, 171, Tablo VIII.12: Bağdat, 5.078.100; Basra, 765.256; Musul, 10.629.161 kuruş.

müslim cemaatler de kendi eğitim kurumları üzerinde tasarruf sahibiydi. Ayrıca, yabancılar ile misyonerlerin işlettiği bir kısım okul bulunuyordu. Irak örneğinde ise, Hazine-i Hassa idaresine ait sıbyanmekteplerinin yanında çok sayıda bağımsız Şii mektebi vardı.⁷³

Örneğin 1906'da Bağdat şehrinde, bir Mekteb-i İdadi-i Mülkî (195 Müslüman, 31 gayrimüslim öğrenci); erkek öğrenciler için bir Rüşdiye Mülkiye Mektebi; kızlar için bir İnas Mekteb-i Rüşdisi; dört modern Mekteb-i İbtidai ve bir Mekteb-i Sanayi (85 öğrenci) vardı. Bağdat'ta ayrıca 6. Ordu tarafından idare edilen iki askeri okul vardı: Mekteb-i Rüşdiye-i Askeriye (434 öğrenci) ve Mekteb-i İdadi-i Askeriye (172 öğrenci).⁷⁴ 1908'de yüksek öğrenim seviyesinde Bağdat'ta bir Hukuk Mektebi kuruldu.

Sınırlı derecede de olsa devlet eğitim sistemi, fakir ve orta sınıf kökenli çocukların devlet teşkilatında, özellikle de orduda yükselmesini sağlayarak Irak'ta önemli bir toplumsal rol oynamıştır. Her sene bir kısım askeri öğrenci, örneğin 1903'te 70 kişi, İstanbul'daki Harbiye Mektebi'ne giderdi.⁷⁵ Bunlardan Osmanlı Devleti'nde veya 1918'den sonra Irak'ta yüksek makamlara gelenler arasında, Harbiye nazırı ve sadrazam Mahmud Şevket Paşa (1856-1913);⁷⁶ 1908'den sonra Erkân-ı Harbiye reisi olan

73 Irak vilayetlerindeki eğitimin durumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Karpas, *Ottoman Population*, 219, Tablo IV.11; krş. McCarthy, *Arab World*, 116 vd.; Mehmet Alkan, ed., *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri, 1839-1924* (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000); S. Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908: Islamization, Autocracy and Discipline* (Leiden: Brill, 2001), 11-15, ekler.

74 *Salname-i Vilayet-i Bağdad* 20 (1324).

75 Bkz. David Pool, "From Elite to Class: The Transformation of Iraqi Political Leadership," *The Integration of Modern Iraq*, ed. Abbas Kelidar (London: Crom Helm, 1979), 63-87; Reeva Simon, "The Education of an Iraqi Ottoman Army Officer," *The Origins of Arab Nationalism*, ed. Rashid Khalidi vd. (New York: Columbia University Press, 1991), 151-66; Yücel Güçlü, "The Role of the Ottoman-Trained Officers in Independent Iraq," *Oriente Moderno* 21 (2002): 441-58.

76 Bkz. *EI*(2), VI: 73-4; Glen Swanson, "War, Technology, and Society in the Ottoman Empire from the reign of Abdülhamid II to 1913: Mahmud Şevket and the German Military Mission," *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. V. J. Parry ve M. E. Yapp (London: OUP, 1975), 367-85; İnal, *Son Sadrazamlar*, IV, 1869-92.

Hadi Paşa el-Faruki,⁷⁷ birkaç kez Irak başbakanı ve Savunma bakanı olan Cafer el-Askeri (1885-1936)⁷⁸ ve 1930 ile 1958 arasında on dört kez Irak başbakanı olan Nuri es-Said (1888-1958)⁷⁹ sayılabilir. Genel bir ifadeyle, fakir ve orta sınıftan öğrenciler askeri mekteplere giderken, üst sınıftan ailelerin çocukları İstanbul'daki Hukuk Mektebi'ne veya Mülkiye Mektebi'ne gidiyordu. Bunlar arasında en meşhuru, 1936-1937 yıllarında Irak başbakanlığı yapmış olan Hikmet Süleyman'dır.⁸⁰ 1921 ve 1958 yılları arasında Irak'ta görev yapan devlet elitlerinin çoğunun, Harbiye, Hukuk ve Mülkiye gibi Osmanlı yüksek okullarından mezun olmuş olması kayda değerdir.⁸¹ Diğer yandan, aşiret şeyhlerinin oğulları ise 1892'de İstanbul'da kurulan Aşiret Mektebi'ne gidiyordu. Her yıl Irak vilayetlerinden bu okula öğrenci gönderiliyordu.⁸² Bunlardan bazıları daha sonra Harbiye ve Mülkiye'ye kabul edilirdi. Müntefik şeyhlerinin (bildiğimiz kadarıyla) en az iki oğlu, önce Aşiret Mektebi'nde ve daha sonra Harbiye Mektebi'nde okumuştur.⁸³

Adliye dairesi ise mahkemelerin idaresiyle yükümlüydü ve 1879'dan itibaren resmen devletin yürütme organlarından bağımsız hale gelmişti. Her vilayette dört çeşit mahkeme bulun-

77 Bkz. TA, XVIII: 296; Eliezer Tauber, "The Role of Lieutenant Muhammad Sharif al-Faruqi," *Asian and African Studies* 24 (1990): 26. Ayrıca, Sami Paşa el-Faruki için bkz. TM, 345; Ahmed İzzet Paşa el-Faruki için bkz. EI(2), I: 330.

78 Bkz. *A Soldier's Story: From Ottoman Rule to Independent Iraq, The Memoirs of Jafar Pasha al-Askari*, ed. Mustafa Tariq Al-Askari (London: Arabian Publishing, 2003).

79 Bkz. EI(2), VIII: 140-43; Lord Birdwood, *Nuri As-Said: A Study in Arab Leadership* (London: Cassel, 1959).

80 Bkz. Batatu, *Old Social Classes*, 182-83, Tablo 7-4; krş. Yılmaz Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar: Türkiye (1074-1990)*, 5 cilt (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990), II: 734-35.

81 Bkz. Batatu, *Old Social Classes*, 180-83, Tablo 7-4, 319 vd.; Pool, "From Elite to Class"; Simon, "Iraqi Ottoman Army Officer."

82 Bkz. Bayram Kodaman, "II. Abdülhamid ve Aşiret Mektebi," *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası* (Ankara: TKAE, 1987), 67-80; Bayram Kodaman, "Aşiret Mekteb-i Hümayunu", *DİA*, IV: 9-11; Eugene L. Rogan, "Aşiret Mektebi: Abdülhamid II's School for Tribes, 1892-1907," *IJMES* 28 (1996): 83-107; Alişan Akpınar, *Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi* (İstanbul: Göçebe, 1997).

83 Krş. Batatu, *Old Social Classes*, 180-81, Tablo 7-4; Hadduç Fazıl Dağıstanlı, *Bir Kahramanın Hayatı: Muhammed Fazıl Paşa* (İstanbul: Doğan Kardeş, 1969), 150.

yordu: (1) Şeriat Mahkemeleri: Sadece İslam hukukunu ilgilendiren meselelerden sorumlu olan bu mahkemeler, kadılar tarafından idare ediliyor; her vilayet, sancak ve kaza merkezinde bulunuyordu. (2) Ceza ve Hukuk Mahkemeleri: Bidayet Mahkemesi (Irak'taki her vilayet, sancak ve kaza merkezinde bulunan asliye mahkemesi); İstinaf Mahkemesi (sadece Bağdat'ta bulunan yüksek mahkeme) ve Temyiz Mahkemesi (İstanbul'daki yüksek temyiz mahkemesi). Bu mahkemelerin her birinin bir ceza kısmı ve bir hukuk kısmı vardı. Bu iki kısmın hâkimleri farklıydı; bunlar iki yıllığına atanır ve yarısı Müslüman, yarısı gayrimüslim üyelerden oluşurdu. Her vilayette bir savcı (müddeiumûmî) ve savcı yardımcısı bulunurdu. (3) Ticaret Mahkemesi: Bağdat ve Basra vilayet merkezlerinde bulunuyordu. Genellikle İstanbul'dan atanan bir başkan ve ayrıca tayinle işbaşına gelen iki Müslüman üye ile kendi cemaatleri tarafından bir yıllığına tayin edilen iki gayrimüslim –genellikle bir Hristiyan ve bir Yahudi– üyeden oluşuyordu.⁸⁴

Son olarak, Osmanlı padişahının mülklerini ve yatırımlarını idare eden Hazine-i Hassa (veya Emlak-ı Seniyye) idaresinden bahsetmek gerekmektedir. Irak'ta Osmanlı padişahına ait emlak büyük arazileri kapsıyordu; örneğin Bağdat vilayetinde ekilebilir alanların yüzde 30'una kadar ulaşıyordu. Irak'taki Hazine-i Hassa, Bağdat'ta bulunan bir merkezi komisyon tarafından idare ediliyor ve iki ana şubeye ayrılıyordu: Arazi ve sulama ile nehir ulaşımı. Bu idarenin Irak'taki arazileri dört bölüme ayrılabilir: Dicle arazileri, Şattü'l-Garraf arazileri, Fırat arazileri ve Şattü'l-Arap arazileri. Ayrıca Necid sancağında da büyük arazileri vardı. Nehir ulaşımı şubesi olan Şirket-i Hamidiye, Bahriye Nezareti'ne bağlı Umman-ı Osmani Şirketi'ne ait gemilerin satın alınmasıyla Mart 1904'te kurulmuştur. 1905 sonunda Şirket-i Hamidiye'nin Dicle'de altı buharlı gemisi vardı. 1905'te Hazine-i Hassa'nın Bağdat ve Basra'daki yıllık geliri yaklaşık 94.500 sterlindi ki, bu miktar bu iki vilayetin toplam gelirlerinin neredeyse dörtte biriydi.⁸⁵

84 Ayrıntılar için bkz. Lorimer, *Gazetteer*, IIA: 847-50.

85 Ayrıntılar için bkz. Lorimer, *Gazetteer*, IIA: 861-68.

Eşraf

Irak'taki Osmanlı idaresinin ikinci temel dayanağı yerel eşraftı. Eşrafın taşra idaresindeki önemi literatürde uzun süredir tartışılmaktadır ve “eşraf siyaseti” üzerine, özellikle de Osmanlı Suriye'si hakkında önemli araştırmalar yapılmıştır.⁸⁶ Ancak, başka pek çok konuda olduğu gibi, Irak üzerine yapılan çalışmalar da bu konu ihmal edilmiştir.⁸⁷ Literatürün mevcut durumu göz önüne alındığında, Irak'taki “eşraf siyaseti”ne ve özellikle de Irak vilayetlerinde Osmanlı yönetimi ile eşraf arasındaki ilişkilere dair tatmin edici bir genel bakış sunmak mümkün değildir. Bunun yerine burada sadece bir başlangıç olmak üzere, Irak'taki en itibarlı eşraf ailelerinden, ileriki bölümlerde isimleri sık geçecek ikisi hakkında bazı bilgiler verilebilecektir.

Bağdat Nakibleri

Bağdat'taki nakibü'l-eşraf, Kadiriyye tarikatının bölgedeki tarihi öneminden dolayı Irak'taki en nüfuzlu Sünni şahsiyetti.⁸⁸ Sünni İslam dünyasının en meşhur sufilerinden biri olan Abdülkadir Geylani'nin neslinden gelen nakib ve ailesi, Bağdat'ın ve bazı durumlarda bütün Irak'ın siyasi meseleleri üzerinde etkiliydi. Aynı zamanda Bağdat vilayeti İdare Meclisi'nin asli bir üyesi olarak vilayetin idari meseleleriyle doğrudan ilgiliydi. Ayrıca, Geylani türbesinin türbedarı olarak Hint ve Afgan Müslümanları üzerinde büyük nüfuz sahibiydi.⁸⁹

86 Örneğin bkz. Albert Hourani, “Ottoman Reform and the Politics of Notables,” *Beginnings of Modernization in the Middle East*, ed. W. R. Polk ve R. L. Chambers (Chicago: University of Chicago Press, 1968), 41-68; Philip S. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus, 1860-1920* (Cambridge: CUP, 1983); “The Urban Notables Paradigm Revisited,” *Revue du Monde Musulman et de la Mediterranee* 55/56 (1990): 215-28; “Continuity and Change in Syrian Political Life: The Nineteenth and Twentieth Centuries,” *American Historical Review* 96 (1991): 1374-95.

87 Bunun tek istisnası Hanna Batatu'nun *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq* adlı eseridir.

88 Bkz. Lorimer, *Gazetteer*, I/2, Ek H: Religions and Sects of the Persian Gulf, 2368 vd.; Batatu, *Old Social Classes*, 153 vd.

89 II. Abdülhamid'in başmabeyincisi Hacı Ali Paşa'nın da Kadiriyye tarikatı mensubu olduğunu belirtmek gerekir. Hacı Ali Paşa için bkz. *BD*, V: 9.

Bağdat

Hugo Grothe, 1909, www.jelleverheij.net

Kaynaklar, nakib ailesinin 1870'lerden itibaren daima Osmanlı idaresi lehine hem Irak hem de Hindistan'da nüfuz ve güçlerini kullandığına ve karşılık olarak özellikle İstanbul'daki Osmanlı makamlarından büyük itibar gördüklerine işaret etmektedir. Örneğin, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında Seyyid Selman Efendi (ö. 1898) yaralı askerler ve şehit aileleri için bir yardım kampanyası başlatmıştı. Kardeşi Seyyid Abdurrahman Efendi ise bu amaçla Bombay'a gitmiş ve Hint Müslümanlarına hitaben bir risale bastırarak dağıtmıştı.⁹⁰

90 Bkz. Gökhan Çetinsaya, "II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında 'İslam Birliği' Hareketi, 1876-1878" (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1988), 44 (*Basiret*, no. 1984, 30 Kanun-ı evvel 1292-11 Ocak 1877, 1). Bu risale ilk olarak Arapça ve Urduca olmak üzere iki dilde yayınlanmıştır. Risalenin *Basiret*'te verilen bir özeti için bkz. a.g.t., Ek VIII, 157-58. Seyyid Abdurrahman'ın görevi başarılı olmuş ve kısa bir zamanda 10.000 rupi para toplanmıştır. Çetinsaya, "II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında 'İslam Birliği' Hareketi", 44 (*Basiret*, no. 1985, 31 Kanun-ı evvel 1292-12 Ocak 1877, 1).

Seyyid Selman Efendi'nin ayrıca padişahın misafiri olarak İstanbul'u birkaç defa ziyaret ettiği bilinmektedir. Örneğin, 1880'de payitahtta altı ay geçirmiş ve büyük itibar görmüştür.⁹¹ Bu ziyaretler sırasında Irak'la ilgili meseleler konusunda fikrine müracaat edildiği anlaşılmaktadır. Seyyid Selman, Kasım 1886'da bir kez daha İstanbul'daydı ve ziyareti, Musul ve Bağdat'taki bazı aşiret isyanlarına denk gelmişti. 4. bölümde de görüleceği gibi, bu sorunu çözmek ve bölgede genel bir reform politikası uygulamak için alınacak tedbirleri tartışmak üzere Sultan Abdülhamid'in kurduğu özel komisyona dahil edilmiştir.⁹² 1898 Mayıs'ında vefat etmiş ve yerine hükümetle ilişkilerinde kendisinin yolunu harfiyen takip eden kardeşi Seyyid Abdurrahman Efendi geçmiştir.⁹³ Çalışmamızın konusu olan dönem boyunca nakib ailesinin birçok üyesi sık sık Hindistan'a ve nispeten daha az olmak üzere Afganistan'a seyahat etmişlerdir. Hem İstanbul'a hem de Hindistan'a seyahatleri, İngiliz yetkililerini telaşa düşürmüş, "Panislamist" faaliyetler olarak nitelendirilmiştir.⁹⁴

Basra Nakibleri

Basra'daki nakibü'l-eşraf ve ailesi, Rifaiyye tarikatının liderliğini babadan oğula sürdürüyordu. Nakibin önemi, ayrıca servetinden ve devletin siyasi konularda kendisi ve ailesinden istifade etmesinden ileri geliyordu.⁹⁵ Nakib ailesi, 1858 Arazi

91 Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1553.

92 BOA, Y.A.Res. 35/14, 10 Safer 1304-8 Kasım 1886. Seyyid Selman Efendi'nin İstanbul'da en az altı ay kalmış olduğu anlaşılmaktadır. 1887 Haziran'ında Bağdat'a geri dönmüştür. Sadrazam Kamil Paşa'ya telgrafında eve döndüğünü, Halife'nin isteği üzerine ve onun adına Abdülkadir Geylani'nin türbesini ziyaret ettiğini anlatmıştır. BOA, Y.A.Hus. 204/20, 17 Haziran 1303-29 Haziran 1887.

93 FO 78/4915, no. 277, Currie'den Salisbury'ye, 5 Mayıs 1898; FO 195/2020, no. 295/43, Ramsay'den Currie'ye, Bağdat, 22 Haziran 1898. Seyyid Abdurrahman Efendi için bkz. Pierre-Jean Luizard, "Abd al-Rahman al-Gaylani: shaykh de confrerie et chef de gouvernement," *Journal of the History of Sufism* 1-2 (2000): 123-30.

94 Bkz. Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1553 ve I/2, ek, 2369-72; FO 78/4915, no. 277, Currie'den Salisbury'ye, 5 Mayıs 1898.

95 Bkz. Lorimer, *Gazetteer*, I/2, ek, 2372-3; FO 195/1935, no. 561/99, Mockler'den ➡

Kanunnamesi'nin bölgede uygulanmasından fayda sağlamış, Basra'daki pek çok yerde büyük arazilere sahip olmuştur. Ayrıca, padişahın dini meselelerde önem verdiği nüfuz sahibi bir Rifaiyye şeyhi olan Ebu'l-Huda Sayyadi'nin himayesinden de faydalanmışlardır.⁹⁶

II. Abdülhamid tahta çıktığında Basra nakibi Seyyid Muhammed Said'di. 1874'te nakib atanmadan önce de, özellikle Midhat Paşa'nın valiliğinden itibaren, ailesinin nüfuzunu kullanarak bölgenin siyasi meselelerinde Osmanlı makamlarına yardım etmekti. Seyyid Muhammed Said, devlete bağlılığını nakib olduktan sonra da sürdürmüştür. Basra İdare Meclisi'ndeki üyeliğinin yanı sıra, 1886'da Basra Hazine-i Hassa idaresine reis muavini tayin edilmişti. 1890'da ilerlemiş yaşı nedeniyle büyük oğlu Seyyid Receb'i nakiblik görevini yapmak üzere Bâbîâlî'ye aday olarak göstermiştir.⁹⁷ Bu yıllarda Muhammed Said, Basra Körfezi'ndeki emirliklerle yaşanan sorunlarda hükümete yardımcı olmuştur. Örneğin, 1890 ve 1893'te en az iki kez olmak üzere, Bâbîâlî ile Katar şeyhi Câsim b. Sâni arasında arabuluculuk yapmak için Katar'a gitmiştir.⁹⁸

Seyyid Muhammed Said'in 1896'da ölümü üzerine, nakiblik makamı resmen oğlu Seyyid Receb'e geçti.⁹⁹ Seyyid Receb Osmanlı hükümetiyle olan ilişkisinde babasının yolunu takip etti. Özellikle Şeyh Mübarek'in Kuveyt'te iktidarı ele geçirmesinden (1896) sonra bölgedeki statüko değişmeye başlamış, Basra nakibinin bir arabulucu olarak önemi artmıştır. Örneğin Seyyid Receb 1898 ve 1901 yılları arasında Osmanlı hükümeti adına birkaç kez Kuveyt ve Katar'a gitmiştir.¹⁰⁰

Currie'ye, Bağdat, 24 Kasım 1896, "Memorandum regarding the late Syed Muhammed Saeed, Nakib el Ashraf of Basrah."

96 Şeyh Ebu'l-Huda Sayyadi (1850-1909) için bkz. Butrus Abu-Manneh, "Sultan Abdülhamid II and Shaikh Abulhuda al-Sayyadi," *MES* 15 (1979): 131-53; Thomas Eich, "The Forgotten Salafi: Abul-Huda As-Sayyadi," *Die Welt des Islams* 43 (2003): 61-87.

97 FO 195/1935, no. 561/99, Mockler'den Currie'ye, Bağdat, 24 Kasım 1896.

98 FO 195/1935, no. 561/99, Mockler'den Currie'ye, Bağdat, 24 Kasım 1896.

99 Lorimer, *Gazetteer*, I/2, ek, 2372-73.

100 Örneğin bkz. FO 78/4912, no. 16/2, Loch'tan Currie'ye, Bağdat, 8 Ocak 1898; FO 78/4913, no. 53/9, Loch'tan Currie'ye, Bağdat, 29 Ocak 1898; FO 195/2020, ➤

Nakib, hükümeti desteklemek için nüfuzunu kullanırken, aile fertleri de vilayetin ve bölgenin siyasi meseleleriyle doğrudan alakadar oluyorlardı. Ancak, Basra'nın ve Basra Körfezi'nin diğer eşrafiyla olan rekabet ve mücadeleleri, Osmanlı idarecilerine çoğu zaman sorun çıkarmıştır. Bu aile fertlerinden en önemlisi Nakib Seyyid Receb'in oğlu Seyyid Talib Paşa'dır (1868-1929). Seyyid Talib'in bölge siyasetinde ilk sahneye çıkışı, hem Seyyid Receb hem de Kuveyt şeyhi Mübarek ile arası açık olan Basra valisi Hamdi Paşa'yı şikâyet için 1899'da İstanbul'a yaptığı seyahattir.¹⁰¹ İbn Reşid ve İbn Suud arasındaki mücadeleden dolayı Necid ve Basra Körfezi'nde siyasi durum hassas hale gelince, Haziran 1902'de Bâbü'lî Seyyid Talib'i Necid mutasarrıfı tayin etti.¹⁰² Ancak o, Katar'ın nüfuzlu bir eşrafı ve aynı zamanda Basra İdare Meclisi üyesi Hacı Mansur Paşa ile anlaşmazlığı sebebiyle 1903'te geri çağrıldı.¹⁰³ Kasım 1903'te Seyyid Talib Paşa Basra'ya dönmüş ve görev yeri olan Necid'e bir daha gitmemiştir.¹⁰⁴ Aksine, Basra valiliğini elde etmek için şehirde huzursuzluk yaratarak valiyi makamından etmeye çalıştığı rapor edilmiştir. Necid'deki görevi, kâğıt üzerinde de olsa, resmen 1904 yazına kadar devam etti. Bu tarihte, sorun çıkaran diğer eşraf gibi İstanbul'da ikamete çağırıldı. Haziran 1904'te görevinden istifa ederek, İstanbul'a gitmek üzere Basra'dan ayrıldı.¹⁰⁵

İstanbul'da Şura-yı Devlet azası oldu ve son derece nüfuzlu bir kişi olan saray ikinci kâtibi Arab İzzet Paşa'nın (İzzet Paşa el-

no. 491/73, Melvill'den O'Conor'a, Bağdat, 6 Ekim 1898; FO 195/2020, no. 600/94, Melvill'den O'Conor'a, Bağdat, 30 Kasım 1898; FO 195/2020, no. 750, Wratislaw'dan Melvill'e, Basra, 20 Aralık 1898; B. C. Busch, *Britain and the Persian Gulf, 1894-1914* (Berkeley: University of California Press, 1967), 196, 211 vd.; Lorimer, *Gazetteer*, 1/2, ek, 2372-73.

101 Bkz. Eliezer Tauber, "Sayyid Talib and the Young Turks in Basra," *MES* 25 (1989): 3 vd.; krş. CAB 17/178, *Arab Bulletin*, no. 17: 182-86: "History of Sayyid Talib and His Family", Cairo, 30 Ağustos 1916.

102 FO 195/2116, Wratislaw'dan O'Conor'a, Basra, no. 43, gizli, 15 Ağustos 1902.

103 Hacı Mansur Paşa'nın daha sonra Seyyid Talib tarafından öldürüldüğü iddia edilmiştir. Ayrıntılar için, FO 195/2138, no. 9, gizli, Wratislaw'dan O'Conor'a, Basra, 10 Mart 1903; BOA, Y.A.Res. 119/58, 26 Zilkade 1320-24 Şubat 1903; Y.A.Res. 120/92, 9 Safer 1321-7 Mayıs 1903.

104 FO 195/2139, Crow'dan O'Conor'a, no. 74, Basra, 4 Kasım 1903.

105 FO 416/18, no. 137, O'Conor'dan Lansdowne'a, no. 457, Tarabya, 13 Haziran 1904; FO 195/2164, no. 31, Monahan'dan O'Conor'a, Basra, 21 Haziran 1904.

Abid)¹⁰⁶ ve Şeyh Ebu'l-Huda'nın himayesine girdi. Zaman geçtikçe padişahın güvenini tekrar kazanmış görünmektedir. Seyyid Talib Paşa, bir dönem İngiliz yetkililerce Basra valiliği için muhtemel bir aday olarak görülmüş ve böyle bir gelişmeden endişe duyularak “ateşli bir Panislamist” olarak nitelendirilmiştir.¹⁰⁷ 2. bölümde de görüleceği gibi, Seyyid Talib 1906'da Irak'ta reform imkânlarını görüşerek kapsamlı bir rapor hazırlanması için oluşturulan reform komisyonuna atanmıştır.

Bağdat ve Basra'daki nakib ailelerinin yanı sıra, Musul vilayetinde yaşayan iki önemli dini eşraf ailesi de Sultan Abdülhamid'in himayesine mazhar olmuştur. 4. bölümde ayrıntısıyla görüleceği gibi bunların her ikisi de Kadiriyye tarikatına mensup olan Süleymaniyeli Barzaniler ve Kerküklü Talabanilerdir.

Şüphesiz, Irak'ın önemli eşraf aileleri sadece bunlar değildi. Bu üç vilayetin bazı Salnamelerinde ve Osmanlı yetkililerinin raporlarında eşrafın isim listeleri mevcuttur.¹⁰⁸ Bu isim listeleri, çok çeşitli bir eşraf profili sunmaktadır: Mülki memurlar, önde gelen tüccarlar ve toprak sahipleri, ulema aileleri mensupları, tarikat şeyhleri ve aşiret konfederasyonlarının şeyhleri. Yukarıda bahsedilen örnekler, bütün eşraf ailelerinin padişahın himayesine mazhar olduğu düşüncesini akla getirmemelidir. Bu himaye, eşrafın devletle ilişkileriyle ilgili geçmiş siciline, bir ulema ailesine veya bir tarikata mensup olup olmamalarına ve Yıldız erkânıyla ilişkilerinin niteliğine bağlıydı. Nitekim, bazılarının siyasi veya dini sebeplerden ötürü gözden düştüğü görülmektedir. Bunun bir örneği, Bağdatlı Mahmud Şükrü el-Alusi'dir. Ailesinin diğer üyeleri padişahın himayesi altında olmasına rağmen, kendisi modernist

106 Arab İzzet Paşa (1854-1924) için bkz. Caesar E. Farah, “Arab Supporters of Sultan Abdülhamid II: Izzet al-Abid,” *Archivum Ottomanicum* 15 (1997): 189-219; *BD*, V: 8.

107 Lorimer, *Gazetteer*, I/2, ek, 25. Ağustos 1904'te İstanbul'a vardktan kısa bir süre sonra, Seyyid Talib'in, Arabistan meselesi ve bu ülkenin Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer kısımları ve İngiltere ile olan ilişkileri hakkında sadrazama oldukça ilginç bir rapor sunduğu bildirilmiştir. FO 416/20, no. 27, O'Connor'dan Lansdowne'a, no. 684, çok gizli, İstanbul, 26 Ağustos 1904. Raporun ayrıntıları için bkz. 6. bölüm.

108 Örneğin bkz. *Salname-i Vilayet-i Bağdad* 21 (1325), 329-32; *Salname-i Vilayet-i Basra* 4 (1318), 288-90; Abdurrahman Paşa layihası, BOA, YEE 14/205/126/7, 24 Şevval 1297-29 Eylül 1880.

yahut dinde reform yanlısı duruşundan ve bilhassa yerel siyasetin büyük kısmının tarikat mensuplarınca şekillendirildiği bir şehirde tarikatlara olan muhalefetinden dolayı Bağdat'tan sürgün edilmişti.¹⁰⁹

Diğer bir örnek ise Basralı Züheyrzâde ailesidir. 4. bölümde de değinileceği gibi, 1870'lerin sonu ile 1880'lerin başında Müntefikli Sadunlar ile aralarındaki iktidar mücadelesinden sonra gözden düşmüşler; aile üyelerinden biri olan Züheyrzâde Ahmed Paşa, Sultan Abdülhamid'in geri kalan saltanatı boyunca Şura-yı Devlet azası olarak İstanbul'da ikamete mecbur edilmiştir. Ünlü bir edebiyatçı olan Cemil Sıdkı el-Zehavi de 1896 yılında İstanbul'da ikamete mecbur edilenlerdendi. Burada bazı Jön Türklerle dostluk kurmuş ve Güney Afrika'daki İngiliz zaferi sebebiyle 1899 Kasım'ında İngiliz büyükelçisini tebrik etmeye giden 29 kişi arasında yer almıştır. Bu grupta aynı zamanda Suriyeli Abdülhamid ez-Zehravi ve Musul ulemasından Mütevellizâde Abdülmecid diye bilinen biri de vardı. Bu olay, II. Abdülhamid tarafından kendi politikalarına bir meydan okuma olarak görülmüş; Zehavi ile Zehravi hariç, grup üyelerinin çoğu taşraya sürgüne gönderilmiştir.¹¹⁰

Trablusgarp ve Bağdat'ta mutasarrıflıklarda görev alan Arif Hikmet el-Alusi gibi bazı eşraf ise bürokraside çeşitli idari görevlere gelebiliyordu. Bağdat valilerinden "Küçük" Namık Paşa (1898-1902) ile evlilik yoluyla akrabalık kuran Alusi ailesi, onun valiliği sırasında oldukça öne çıkmıştır.¹¹¹ Diğer örnekler arasın-

109 Batatu, *Old Social Classes*, 154; Mahmud Şükrü el-Alusi (1857-1924) için bkz. *EI(2)*, I: 425; *DIA*, II: 548-49; Hala Fattah, "'Wahhabi' Influences, Salafi Responses: Shaikh Mahmud Shukri and the Iraqi Salafi Movement, 1745-1930," *Journal of Islamic Studies* 14 (2003): 127-48; David Commins, *Islamic Reform: Politics and Social Change in late Ottoman Syria* (New York: OUP, 1990), 24-26.

110 İngiliz Büyükelçiliği ziyareti hakkında bkz. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük, 1899-1902* (İstanbul: İletişim, 1985), 336-37, 573-75. Krş. Ahmet Turan Alkan, *Sıradışı Bir Jöntürk: Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları* (İstanbul: İletişim, 1989), 26, dipnot 19; Cemil Sıdkı el-Zehavi (1863-1936) için bkz. *EI(1)*, *Supplement*, 263-65; Sadok Masliyah, "Zahawi: A Muslim Pioneer of Women's Liberation," *MES* 32/3 (1996): 161-71.

111 Namık Paşa'nın Alusizâde ailesi ile ilişkisi için bkz. Abbas el-Azzavi, *Tarihü'l-Irak Beyne İhtilaleyn*, 8 cilt (Bağdat, 1935-56), VIII: 147.

da, hem Irak'ta hem başka vilayetlerde çeşitli idari görevlerde bulunmuş olan Babanzâde Zihni Paşa;¹¹² yine yerel yönetici olarak Irak'ta ve başka vilayetlerde görev yapmış Kethüdazâde Süleyman Faik Bey¹¹³ ve uzun yıllar boyunca Şura-yı Devlet ve Mecelle Komisyonu'nda görev yapmış bir âlim olan "Bağdatlı" Mehmed Emin Efendi'den¹¹⁴ bahsedilebilir. Son fakat ilginç bir örnek ise, Şeyh Şamil'in akrabası olan ve 1880'lerin başlarında Bağdat'a sürgün olarak gönderilen Muhammed Fazıl Paşa Dağıstani'dir. Dağıstani, 6. Ordu'da yüksek rütbeli bir subay olarak geçen uzun yıllar boyunca Bağdat'ın eşrafından biri haline gelmiştir.¹¹⁵

Konsoloslar ve Misyonerler

Avrupalı Büyük Güçlerin diplomatik temsilcilerinden bahsetmeksizin, II. Abdülhamid dönemindeki Irak'a ait genel bilgiler eksik kalacaktır. 6. bölümde de görüleceği gibi, Irak'taki yabancı nüfuzu ve bunun yayılması, merkezi hükümetin ve yerel makamların daimi endişesiydi.

İngiltere Bağdat'ta "Indian Political Service"e bağlı bir başkonsolos tarafından temsil ediliyordu. 1893 itibarıyla, kendisine bağlı olarak çalışan, yerel bir Hristiyanın görev yaptığı Musul'da ve Britanya-Hindistanı'ndan bir görevlinin bulunduğu Kerbela'da iki konsolosluk ajanı (*consular agent*) vardı. Kerbela 1903'te, Musul ise 1908'de konsolos yardımcısı (*vice-consul*) derecesine yük-

112 Babanzâde Zihni Paşa (1850 Süleymaniye-1929 İstanbul) için bkz. *TM*, 57. Oğulları Jön Türk dönemi fikri ve siyasi hayatının önde gelen simalarından olmuşlardır. Babanzâde Ahmet Naim Bey (1872-1934) önde gelen bir İslamcı düşünürdür (*TM*, 57). Babanzâde İsmail Hakkı Bey (1876-1913) İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde önemli bir şahsiyetti. Erken ölümüne dek Meclis'te Bağdat'ı temsil etmiştir (*TM*, 57-58). Üçüncü oğlu, Şükrü Baban (1893-1980), Cumhuriyet döneminde iktisat profesörüydü (*TM*, 58).

113 Süleyman Faik Bey, Mahmud Şevket Paşa ve Hikmet Süleyman'ın babası olarak bilinmektedir. Bkz. Batatu, *Old Social Classes*, 14, dipnot 1; Öztuna, *Devletler*, 734-35; Azzavi, *Tarikh al-Iraq*, VIII: 114, 120.

114 Bkz. (ö. 1891), *TM*, 113; *TA*, XV: 149; Ebül'ula Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1946), 162-63; Ali Birinci, "Mecelle Cemiyeti Âzâsından Bağdatlı Mehmed Emin Efendi," *Tarihin Gölgesinde: Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât* (İstanbul: Dergâh, 2001), 13-16.

115 Bkz. (ö.1915) *TM*, 246 ve kızının hatıratı, Hadduç Fazıl Dağıstanlı, *Bir Kahramanın Hayatı: Muhammed Fazıl Paşa*.

seltildi. İngiltere'nin ikinci önemli temsilcisi ise önceleri "Indian Political Service"e ve 1898'den sonra "Levant Consular Service"e bağlı olarak çalışan Basra konsolosuydu.¹¹⁶

Fransızlar Bağdat'ta 1906'ya kadar bir konsolos yardımcısı ve bu tarihten sonra bir konsolos tarafından temsil edilmiştir. Fransızların Irak'ta iki temel ilgi alanı vardı: Arkeolojik araştırma ve misyonerlik faaliyeti. Almanlar ise 1894 gibi geç bir tarihte Bağdat'a bir konsolos atamışlardır. Onlar da Irak'ta arkeolojiye büyük ilgi göstermişlerdir. Rusların da ilk olarak 1881'de kurulan, sonra 1889'da tekrar kurulan ve 1901'de başkonsolosluğa terfi ettirilen bir Bağdat konsolosluğu ve Basra'da 1899'da kurulan bir konsolos yardımcılığı vardı. Amerikalıların ilgisi ise, arkeoloji ve misyonerlik faaliyetiyle yakından alakadar olmalarına rağmen azalma gösterdi; 1894'te konsoloslarının yerine bir konsolos yardımcısı getirdiler. Son olarak, İranlıların da Irak'ta konsoloslukları vardı. Bağdat ve Basra'daki başkonsoloslarının (*baş şehbender* veya *baş kârperdaz* deniliyordu) yanı sıra, bu iki vilayetin Şii nüfuslu şehirlerinde birçok konsolosları veya konsolos yardımcıları (*kârperdaz*) vardı.¹¹⁷

Misyonerlik faaliyetleri de Irak'ta önemli bir yere sahipti. Roma Katolik misyonerlik faaliyeti, ülkede uzun bir geçmişe sahipti ve her üç vilayette birçok misyonları bulunan Karmelitler tarafından temsil ediliyordu. Diğer taraftan Dominikenler 1750'den beri Musul'da faaliyetlerine devam ediyordu. Protestan misyonerlik faaliyetleri ise Irak'ta oldukça yakın bir geçmişe sahipti. British Church Missionary Society'nin ilk misyonu 1880'de Bağdat'ta kurulurken, American Arabian Mission 1891'de Basra'da kuruldu. Osmanlı yerel makamlarından gelen şiddetli muhalefete rağmen, her ikisi de hızla yayıldı.¹¹⁸

116 Ayrıntılar için bkz. Lorimer, *Gazetteer*, I/2, Ek Q: British and Foreign Diplomatic, Political, and Consular Representation in the Countries Bordering on the Persian Gulf, 2683-90; Longrigg, *Iraq*, 3-4, 67-68.

117 Bkz. Lorimer, *Gazetteer*, I/2: 2694-99; Foreign Office, *Mesopotamia*, 26-7; Longrigg, *Iraq*, 4-5, 66-67.

118 Ayrıntılar için bkz. Lorimer, *Gazetteer*, I/2, Ek I: Western Christianity and Missions in the Persian Gulf Region, 2386-99; Longrigg, *Iraq*, 3-5, 67.

2. Reform Meselesi

Irak'ta reform (ıslahat) meselesi, II. Abdülhamid'in tahta geçmesinden sonra ilk defa, 19 Mart ile 28 Haziran 1877 tarihleri arasında toplanan ilk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ındaki tartışmalarda ortaya atılmıştır. Irak'ta bilhassa toprak rejimi ve vergi alanlarında reform gerekliliği, meclis oturumlarında birkaç kez Bağdat mebusları tarafından dile getirilmiştir.¹ 1877 baharında Rusya ile savaşın başlamasıyla birlikte devletin gündemi değişmiş, konu ancak Berlin Antlaşması'ndan sonra tekrar gündeme gelmiştir. İlk olarak 1878 yazında Sultan Abdülhamid, İngiliz büyükelçisi Sir Henry Layard'ı imparatorlukta reform imkânları hakkında bir rapor hazırlaması için davet etmişti.² Irak'ta arkeolojik kazılar gerçekleştirdiği için bölgeyle ilgili şahsi tecrübeye de sahip olan Layard, bir kısmını Irak'a ayırdığı uzun raporunda buranın geri kalmışlığından duyduğu üzüntüyü dile getirmiştir. Aynı zamanda, Irak'ın İstanbul'a bir demiryolu hattı ile bağlanması durumunda, büyük bir kalkınma potansiyeline sahip olduğunu da vurgulamaktaydı:

1 Ayrıntılar için bkz. *Meclis-i Mebusan: 1293=1877 Zabıt Ceridesi*, ed. Hakkı Tarık Us (İstanbul: Vakıf Matbaası, 1940), 176, 190, 344-46, 380-81. İlk Osmanlı Mebusan Meclisi hakkında ve Irak vilayetlerinden gelen mebuslar için bkz. R. Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament* (Baltimore: The John Hopkins Press, 1963).

2 FO 198/90, "Memorials by Sir A. Layard to the Sultan regarding the state of the Ottoman Empire, reforms etc. 1878-1879." Raporun çevirisi Yıldız Arşivi'nde mevcuttur. Kısmi bir neşri için bkz. Münir Aktepe "Osmanlı İmparatorluğu'nun Islahı Hakkında İngiltere Elçisi Layard'ın II. Abdülhamid'e Verdiği Rapor," *BTDD* 22 (Temmuz 1969): 13-27. Layard ve Irak'taki seyahatleri hakkında bkz. Gordon Waterfield, *Layard of Nineveh* (London: John Murray, 1963).

Halihazırda ihmal edilen bu bölge, geçmişteki mamuriyet ve zenginliğine kavuşmasa bile, şüphesiz daha iyi bir vaziyete getirilebilir. Mesela, son birkaç yıldır Dicle nehri üzerinde Türk ve İngiliz vapurlarının işletilmesi ile; ayrıca, son savaş nedeniyle Trabzon ve Erzurum üzerinden İran ve Orta Asya'ya giden yolların kapanması üzerine, Avrupa ile yeni ulaşım yollarının açılması sayesinde, Bağdat'ın ticaretinde görülen gelişme bunu göstermektedir. İşte Majestelerine düşen, dahili idarede reform yapmak; yabancı ve yerli teşebbüse her türlü teşviki vermek olacaktır. (...) Anadolu ve Arabistan'ın kaynaklarının inkişafı için elzem olan imar işleri arasında en önemlisi, Majestelerinin payitahtını Bağdat'a ve buradan da Basra Körfezi'ne bağlayacak olan bir demiryoludur. Bu, her iki vilayet için de aynı derecede faydalı olacaktır.³

Sultan Abdülhamid de benzer düşüncelere sahipti. Rusya karşısında ağır mağlubiyetle sonuçlanan savaş, imparatorluğun Balkanlardaki en kıymetli vilayetlerinden bazılarını mal olmuştu. Bu vilayetler ekonomik açıdan nispeten daha kalkınmış olmalarına ilaveten hazineye de büyük gelir sağlıyorlardı; hükümet çevrelerinde ise, bu kayıpları imparatorluğun Asya vilayetlerini kalkındırarak karşılamak gerektiğine dair pek çok görüş beyan ediliyordu.⁴ 1879 baharına gelindiğinde II. Abdülhamid, imparatorluğun geneli için askeri meselelerden mali meselelere kadar her konuda ayrıntılı düzenlemeler içeren bir reform planı üzerinde çalışmaktaydı.⁵ Ayrıca 1879 sonu ve 1880 başında, Irak'taki reform meselesini bilhassa ele almış, üst düzey yetkililerden kendi bölgelerinin sorunları ve ihtiyaçları hakkında ayrıntılı raporlar hazırlamalarını istemişti. Osmanlı arşivindeki çalışmamız esnasında bu raporlara ulaşılammış olsa da, Bağdat valisi Abdurrah-

3 FO 198/90, "Memorials by Sir A. Layard to the Sultan regarding the state of the Ottoman Empire, reforms etc. 1878-1879."

4 Ayrıntılar için bkz. Engin D. Akarlı, "Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System," *Palestine in the Late Ottoman Period*, ed. David Kushner (Leiden: Brill, 1986), 74-89; Engin D. Akarlı, "Abdülhamid II's Islamic Policy in the Arab Provinces," *Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1979), 44-60.

5 Bkz. Stanford J. Shaw, "A Promise of Reform: Two Complementary Documents," *IJMES* 4 (1973): 359-68.

man Paşa tarafından kaleme alınan 29 Eylül 1880 tarihli raporda bunlardan bir kısmının özeti bulunmaktadır.⁶

Abdurrahman Paşa raporuna, Irak'ta halkın ve vilayetin genel ihtiyaçlarını anlatarak başlamaktaydı. Maarif, ziraat, sanayi ve zanaat ile esnafılık ve ticaret başlıkları altında temel ihtiyaçları vurgulamış, ancak ilk olarak, bütün bu ihtiyaçların karşılanabilmesinin anahtarı olarak gördüğü, en çok ihtiyacı hissedilen “hüsn-i muaşeret” üzerinde durmuştur. Hüsn-i muaşeret ile kastedilen, güvenlik ve düzenin sağlanmasıydı. Birçok kültür, mezhep ve gelenekleri barındıran ve vergi tahsilatı ile askere almanın tek yolu kuvvet olan Irak'ta; güvenliği sıradan yöntemlerle sağlamak mümkün değildi. Irak'ın güvenlik ve düzene, imparatorluğun başka herhangi bir bölgesinden daha fazla ihtiyacı vardı. Bunu başarabilmenin yolu şuydu: İlk olarak mevcudu yetersiz olan jandarma sayısı arttırılmalı; yeterli kaynak, malzeme ve nitelikli personel ile teçhiz edilmeliydi. İkinci olarak jandarmanın vergi tahsilatı ve eşkıyalığın önlenmesi gibi meselelerde askeri birliklerin desteğine ihtiyaç duyduğu ve yerel askeri makamların gönüllü işbirliğinin her zaman mevcut olmadığı göz önüne alındığında, mülki idareye yerel askeri birlikler üzerinde bazı yetkiler verilmesi gerekiyordu. Üçüncü olarak ise, yerel mahkemeler ve mülki idare güçlendirilmeli, yerel idare yeniden teşkilatlandırılmalıydı. Abdurrahman Paşa'ya göre, önceki yıllarda yerel idare birimlerinin kaza, nahiye ve sancak şeklindeki taksimine özen gösterilmemişti. Bölgenin iktisadi ve siyasi meselelerini gerektiği gibi çözebilmek için bazı yerlerde yeni kaymakamlık ve müdürlüklerin kurulması elzemdi. Abdurrahman Paşa, ihtiyaç duyulan yerlerde yeni memuriyetler ihdas etmek için, merkezi hükümetten acilen 10.230 kuruşluk bir tahsisat talebinde bulunmaktaydı. Bütün bu vasıtalarla güvenlik tam anlamıyla sağlanınca, göçebe aşiretler yerleşik hayata geçmeye ve tarımı geliştirmeye teşvik edilecek, böylelikle ilerleme ve refah kolaylaşacaktı. “Vahşi aşiretler” bile çok fazla zarar verecek güce sahip olamayacaktı.⁷

Abdurrahman Paşa ikinci olarak eğitim meselesini ele almaktaydı. Halihazırda Irak'taki eğitimin sadece kasaba ve şehirlerde-

6 BOA, YEE 14/205/126/7, 24 Şevval 1297-29 Eylül 1880.

7 BOA, YEE 14/205/126/7, 24 Şevval 1297-29 Eylül 1880.

ki üst sınıfa hasredildiğini, bunun da çoğunlukla ulemanın evlerinde ve düzensiz medreselerde verdiği geleneksel dini eğitimden ibaret olduğunu belirtiyordu. Halkın rağbeti olmasına rağmen, modern eğitim yetersiz kalmıştı. İlk ve orta dereceli okullar geliştirilmeliydi. Buna ilaveten, bu okulların müfredatı ve mevzuatı önce yerel idare tarafından hazırlanmalı, sonra onay için Maarif Nezareti'ne yollanmalıydı. Abdurrahman Paşa ayrıca, ilkokulların zorunlu hale getirilmesi ve çocuklarını bu okullara göndermeyenlere ceza uygulanması için kanun değişikliği talebinde bulunmuştur.⁸

Valinin gündemindeki üçüncü mesele tarımdı. Geniş verimli arazileri olan Irak'ın o zamana kadar tarımda hiçbir ilerleme kaydetmeyişi; hatta kıtlık, sel ve salgın gibi doğal afetler olduğunda Hindistan ve Avrupa'dan tahıl ithal etmek zorunda kalması üzüntü vericiydi.⁹ Mevcut sulama sistemlerini geliştirmek, Dicle ile Fırat üzerinde bir dizi baraj inşa etmek şarttı. Başlangıçta çıkacak masrafa rağmen, bunlar uzun vadede kendi masrafını karşılayacaktı. Ayrıca, İstanbul-Bağdat, Bağdat-Necef ve Bağdat-Hanikin arasında demiryolları inşa edilmeli, nehirlerde ulaşım iyileştirilmeli ve modern bir ziraat mektebi açılmalıydı.¹⁰

Abdurrahman Paşa'nın raporundaki dördüncü mesele zanaat ve sanayi idi. İthal edilen mallarla rekabet edebilmek için dokuma fabrikaları kurulması, Bağdat sanayi mektebinin iyileştirilmesi, yerel zanaatkârların ödediği damga vergisinin kaldırılması ve mesai saatleri sırasında kahvehanelerin kapatılarak tembelliğin önüne geçilmesi tekliflerinde bulunmuştur.¹¹ Beşinci mesele ise ticaretti. Bunların gelişmesi için, demiryollarının teşviki,

8 BOA, YEE 14/205/126/7, 24 Şevval 1297-29 Eylül 1880.

9 Bu doğal afetler hakkında bkz. Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1496; Batatu, *Old Social Classes*, 15; Issawi, *Fertile Crescent*, 99-101, 105.

10 BOA, YEE 14/205/126/7, 24 Şevval 1297-29 Eylül 1880. Örneğin, Hindiye'ye, 30.000 ila 40.000 liraya mal olacak demirden bir baraj yapılmalıydı. Böyle bir proje, ekinlerin tehlikeden kurtulmasıyla iki yılda kendi masrafını çıkaracaktı. Aynı zamanda civar bölgedeki tarıma da faydalı olacaktı.

11 BOA, YEE 14/205/126/7, 24 Şevval 1297-29 Eylül 1880. Abdurrahman Paşa, bu insanların ekserisinin bütün vaktini kahvehanelerde geçirmesinden şikâyet ediyordu. Hatta bu insanları buralardan uzaklaştırmak için özel bir vergi konulmasını dahi teklif ediyordu.

yeni telgraf hatlarının inşası, eğitimde iyileşme ve yerel ticarete zarar veren belli vergilerin kaldırılması gerekiyordu. Abdurrahman Paşa'nın ümidi, Bağdat-Necef ve Bağdat-Hanikin arasında döşenecek olan demiryolu projesindeydi. Bu projenin imtiyazını padişah yakın zaman önce onaylamış bulunuyordu. Şirket, Osmanlı vatandaşlarından müteşekkildi. Böyle bir demiryolu, diğer faydalarının yanı sıra, hem yerel ticareti hem de İran'la olan ticareti geliştirecekti.¹²

Basra mutasarrıfı Mazhar Paşa da Irak'taki reform politikası hakkında Ağustos 1880 tarihli ayrı bir rapor yazmıştır.¹³ Bölgenin fiziki özelliklerini tasvir ederek bölgedeki nehirlerin potansiyel zenginliğini Mısır'daki Nil nehri ile mukayese ettikten sonra, tarımdaki yetersiz gelişmeye dikkat çekmekteydi: Ekilebilir 10 araziden sadece biri kullanılıyordu ve nüfus içerisinde 10 kişiden sadece biri yerleşikti. Bu aynı zamanda, halkın sadece onda birinin hükümetin otoritesi altında olması demekti. Mazhar Paşa'ya göre, halk dindar, itaatkâr, saltanat ve hilafete bağlı ve yabancı entrikalarından uzak olduğu için, Irak'ı ıslah edip kalkındırmak ve böylelikle yakın zamanlarda yaşanan Balkan vilayetleri kaybını telafi etmek hükümetin vazifesiydi. Uygulamaya yönelik olarak ise, ekili alanları genişletmek ve tarım üretimini arttırmak için sulamaya daha fazla ihtiyaç duyulduğunu vurguluyordu. Bu işin çok masraflı olacağını, hükümetin geniş çaplı bir programa girmek için yeterli kaynağı olmadığını ve bu teşebbüsün aşamalı olarak ilerlemesi gerektiğini kabul ediyor, ancak tarıma yapılan yatırımın eninde sonunda kendi masrafını karşılayacağını, hatta Bağdat ve İstanbul arasındaki bir demiryolu hattını finanse etmek için kaynak bile yaratacağını ileri sürmekteydi. Mazhar Paşa, bölgenin hazin durumu için kabahati, uzun vadeli düşünmeyen, sadece senelik kâr elde etmeye çalışan bölge halkının ilgisizliğine yüklüyordu. Bu durum, imparatorluğun belirsiz durumundan ve geçmişteki sıkıntılı yıllardan kaynaklanıyordu.¹⁴

12 BOA, YEE 14/205/126/7, 24 Şevval 1297-29 Eylül 1880.

13 BOA, YEE 14/413/126/9, 1 Ağustos 1296-13 Ağustos 1880. Belgenin girişinde verilen bilgiye göre, 40 senesini Irak'ta çeşitli idari görevlerle geçirmiş olan Mazhar Paşa, son 15 senedir mutasarrıflık yapıyordu. Bir önceki görevinde Kerbela mutasarrıfı idi.

14 BOA, YEE 14/413/126/9, 1 Ağustos 1296-13 Ağustos 1880.

Eylül 1880 tarihli bir başka raporunda Mazhar Paşa, Basra yöresinde tarımın geliştirilmesi için daha ayrıntılı tekliflerde bulunmuştur.¹⁵ Önceki yirmi yılda hurma ihracatındaki artışa ve Şattü'l-Arap'taki gelgitlerin sağladığı tabii sulama sayesinde çeltik tarımını artırma imkânına işaret ediyordu. Devlet arazisi verildiği ve ayrıca vergi muafiyeti sağlandığı takdirde, yerel aşiretler ve Bedeviler yerleşik hayata geçirilip toprağı işlemeye teşvik edilebilirdi. Mazhar Paşa, buna ilaveten, daha fazla araziye tarıma açmanın ve sıtmayı yok etmenin yolu olarak, Şattü'l-Arap kıyılarına setler yapılmasını teklif ediyor ve aşiretlerin iskânının beş yıllık bir dönem içerisinde gerçekleştirilebileceğini ileri sürüyordu.¹⁶

Sultan Abdülhamid, Irak'ta geçmişte görev yapmış devlet adamlarının da görüşlerini almak istemiştir. Bunlardan biri, Bağdat eski valisi ve müşiri Mehmed Namık Paşa'ydı. 15 Temmuz 1879 tarihli kısa raporunda Namık Paşa, tarihsel bir özet sunduktan sonra, bölgedeki mevcut sorunları tarif etmiştir: Fakirlik, yetersiz tarım ve ticaret, önemli bir Şii varlığı, İran'dan gelecek muhtemel bir askeri tehdit. Bu sorunları çözüme kavuşturmak için başlıca önerisi; Bağdat, Basra ve Musul'u mülki, askeri ve mali idare üzerinde tam yetki sahibi güçlü bir valinin yönetimi altında birleştirerek tek bir vilayet haline getirmektir.¹⁷

Aynı dönemde, Nafia nazırı Hasan Fehmi Paşa, Osmanlı Asya'sının her tarafında kara ve demir yolu inşası, limanların imarı, sulama ve drenaj için muhtemel projeler hakkında kapsamlı bir plan hazırlamaktaydı. Haziran 1880'de Başvekâlet'e arz edilen rapor ve ekleri çok kapsamlı ve detaylıdır.¹⁸ Karayolu inşası ve limanların imarıyla ilgili kısımlarda Irak için bir öneride bulunul-

15 BOA, YEE 14/88/10/88/12, 8 Şevval 1297-13 Eylül 1880.

16 BOA, YEE 14/88/10/88/12, 8 Şevval 1297-13 Eylül 1880.

17 BOA, YEE 14/88/8/88/12, 25 Receb 1296-15 Temmuz 1879: "Padişah emri mucibince Namık Paşa tarafından hıttâ-i İrakiyye'ye dair bazı malumatı hâvi kaleme aldırılan varakadır," Sinaplı, *Mehmet Namık Paşa*, 259-60.

18 BOA, İrade-Meclis-i Mahsus, no. 3325, 17 Muharrem 1300-28 Kasım 1882; Celal Dinçer, "Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Lâyiha," *Belgeler: Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, V-VIII, no. 9-12 (1968-71): 153-233. Raporun başlığı "Anadoluca İmalat-ı Umumiyyeye Dair Lâyiha," tarihi 26 Cemaziyelâhir 1297-5 Haziran 1880'dir. Hasan Fehmi Paşa (ö. 1910) için bkz. *EI(2)*, III: 249-50.

muyordu. Ancak demiryollarıyla ilgili kısımda Irak çok önemli bir yer tutuyordu. Bu kısımda Bağdat Demiryolu için muhtemel üç güzergâh ele alınıyor; İzmit-Eskişehir-Kütahya-Konya-Adana-Halep-Bağdat (Anbarlı-Basra arasında bir şube hattı da olan) güzergâhı tercih ediliyordu. Rapor, 2.200 km'lik İzmit-Bağdat hattının 14.885.434,78 liraya mal olacağını tahmin ediyordu.¹⁹ Bataklıkların kurutulması kısmında da Irak önemli bir yer işgal ediyor, özellikle Mezopotamya'ya (*Ceziretü'l-Arab*) dikkat çekiliyordu: 11.000.000 dönümlük bir alan kapladığı tahmin edilen bölge bataklıklarını kurutma işi, eski bentlerin tamirini, eski kanalların temizlenmesini ve yeni bentlerin inşasını gerektiriyordu. Bataklıkları kurutmanın toplam maliyeti 4.348.260,86 lira olarak tahmin ediliyordu. Bunu Mezopotamya için bir sulama projesi takip ediyordu: Sulanacak (*irva ve iska*) arazi yaklaşık 66.000.000 dönümdü ve maliyet olarak yaklaşık 521.739,13 lira bedel biçilmişti. Rapora ayrıca Fırat ve Dicle'nin birçok kısmını ulaşıma açmak için de bir proje dahil edilmişti.²⁰ Yaklaşık iki senelik bir gecikmeden sonra, Kasım 1882'de, Hasan Fehmi Paşa'nın raporu önce Meclis-i Vükela ve sonra Sultan Abdülhamid tarafından onaylandı.²¹

Yukarıda bahsedilen raporlar, Rusya'yla savaşın bitmesinden sonraki iki yıl içerisinde, taşradaki ve merkezdeki karar alıcıların Irak'ta reform meselesinde genel bir mutabakata vardıklarını göstermektedir. Bağdat ve Basra vilayetlerinin tarımsal kalkınmaya yönelik büyük bir potansiyeli olduğu kabul ediliyordu. Bu potansiyelin ortaya çıkarılması, kısmen sulamada ve bataklıkların kurutulmasında, kısmen nehir ve demiryolu ulaşımının iyileştirilmesinde, kısmen de –ki en önemlisi buydu– aşiret nüfusunun iskânında ve toprağını sükûnetle işlemeye teşvik edilmesinde yatıyordu. İskân süreci için, kısmen daha güçlü idari ve askeri denetim sağlanması, kısmen de Midhat Paşa'nın valiliği döneminde başlatılan devlet arazilerini halka dağıtma politi-

19 Celal Dinçer, "Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Hazırladığı Lâyiha," 179, 182.

20 Celal Dinçer, "Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Hazırladığı Lâyiha," 189-90.

21 Ayrıntılar için, Celal Dinçer, "Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Hazırladığı Lâyiha," 224 vd.

kasının devam etmesinin gerektiği hususunda görüş birliğine varılmıştı. Raporlarda sunulan önemli tekliflerden bir kısmı uygulamaya konulamadı. Demiryolu inşası ile sulama ve bataklıkların kurutulması gibi iddialı projelerde sebebin mali durum olduğu anlaşılmaktadır. Devletin bu tür pahalı projelere harcamak için geliri yoktu ve 1875'teki mali iflas tecrübesi nedeniyle büyük çaplı dış borçlanmaya gidilmek istenmiyordu. Valilere bölgedeki askeri birlikler üzerinde yetki verilmesi veya üç Irak vilayetinin birleştirilmesi tekliflerine mani olan ise rejimin siyasi prensipleri idi. Sultan Abdülhamid prensip olarak adem-i merkezîyet veya yerel özerklik anlamına gelebilecek her şeye karşı çıkmaktaydı. Aynı şekilde, devlet arazilerinin tevzii şeklindeki politikayı sürdürmek istememesinin sebebinin de siyasi kaygıları olduğu anlaşılmaktadır.

Midhat Paşa'nın vali olarak görev yaptığı dönemden itibaren Bağdat'ta bir Arazi Komisyonu, devlet arazilerinin dağıtılmasıyla ilgili meselelere bakmaktaydı. Sürekli sorunlar karşısında, 1879'da Defterhane tarafından Arazi Komisyonu için bir talimatname hazırlandı.²² Ancak, zaman içinde bunun yetersiz olduğu görüldü ve birkaç suistimal vakası üzerine Bâbiâli, Mayıs 1881'de, daha ayrıntılı ve gözden geçirilmiş bir talimatname hazırlamaya karar verdi.²³ Ağustos 1881'de çeşitli devlet daireleri arasındaki bir dizi fikir alışverişinden sonra Sadrazam Said Paşa, yeni talimatnameyle beraber mesele hakkında bazı teklifleri padişaha sundu.²⁴ II. Abdülhamid talimatnameyi onaylamadı ve bir yıl sonra bütün devlet arazilerinin müzayede ve satışının geçici

22 BOA, Y.A.Res. 12/48, Nisan 1295 (Nisan-Mayıs 1879), Lef 20. Krş. Jwaideh, "Midhat Pasha and the Land System of Lower Iraq," 105-36. Benim verdiğim izahat bazı noktalarda Profesör Jwaideh'inkinden farklıdır. Ayrıca bkz. Keiko Kiyotaki, "Ottoman Land Policies in the Province of Baghdad, 1831-1881" (Doktora Tezi, Wisconsin Üniversitesi-Madison, 1997).

23 BOA, Y.A.Res. 12/48, Lef 4, "Hıttâ-i İrakiyye Arazi Komisyonunun Vezaifini Mübeyyin Talimatdır," Umur-ı Nafia Komisyonu, 27 Cemaziyelâhîr 1298-27 Mayıs 1881. Bu talimatnameyle, hiçbir miri arazi in İstanbul'dan özel onay alınmadan devredilemeyeceği ilan ediliyordu.

24 BOA, Y.A.Res. 12/48, 28 Ramazan 1298-28 Ağustos 1881. Bu teklifler: Birincisi, komisyona yeni bir reis tayin edilmeliydi. İkincisi, azadan biri olan Arif Efendi yolsuzluktan dolayı azledilmeliydi. Üçüncüsü, Erkân-ı Harbiye'den iki subay tefiş ve incelemelerde bulunmak üzere Bağdat'a gönderilmeliydi.

olarak durdurulduğuna dair bir irade yayınladı.²⁵ Söz konusu iradenin hazineyi faydalı bir gelir kaynağından mahrum bıraktığına işaret eden maliye yetkililerinin birçok başvurusuna rağmen, padişah çekincelerini açıkça belirtmedi. Sultan Abdülhamid'in çekincesinin, yabancıların suistimali ihtimalinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır; zira ileride, İranlılar ve İngilizler, servetleri sayesinde bu toprakları ahaliden kolaylıkla satın alabilirlerdi. Örneğin 1886'da Bağdat İdare Meclisi tarafından hurma yetiştiricilerine devlet arazisi verilmesi istendiğinde, II. Abdülhamid şu şartla kabul etmiştir: İleride bu toprakları hile ve desise ile İranlılara veya diğer yabancılar intikal ettirmeyecekler!²⁶

1889 yılında padişahın düşüncesi geçici olarak değişmiştir. Önce Irak'taki devlet arazilerinin satışını devam ettirmeye ikna olmuş ve bu yönde bir irade yayınlamıştır. Ancak, gerekli mevzuat ve şartlar Bâbîâli tarafından kendisine arz edildiğinde, bu kararından vazgeçmiş ve onaylamamıştır.²⁷ Bu yasak uzun yıllar devam etmiş ve birkaç kez bölgedeki tarikat şeyhlerine arazi verilmesi ve bazı özel durumlar istisna olmak üzere devlet arazilerinin yerel halk tarafından satın alınmasına izin verilmemiştir. Örneğin Mart 1887'de Bağdat'taki miri araziden dört parselin satılması için izin istendi, fakat bir cevap alınamadı. Ancak 1889 Nisan'ında yapılan ikinci müracaat karşısında izin vermeye razı olmuş, ayrıca Süleymaniyeli Nakşibendi-Halidi şeyhi Osman Efendi'ye de devlet arazilerinden bir parça (2.200 dönüm, 37.000 kuruş) verilmiştir.²⁸ İleride görüleceği gibi, Irak'ta reform meselesi ne zaman gündeme gelse, padişahın bu konudaki yasak kararı ye-

25 Bkz. *Düstur, birinci tertib*, VI: 1260-1; BOA, Y.A.Res. 19/37, 17 Cemaziyelevvel 1300-26 Mart 1883. Bu evrak sadrazam tarafından diğer nezaretlere de iletilmiştir. Bkz. Lef 4, Vergi Emaneti, no. 48, 14 Safer 1300-25 Aralık 1882. Bu süreçte, Said Paşa konuyu en az iki kez gündeme getirerek, toprak tevziinin fiilen durduğunu ve netice olarak vilayetlerin mali sıkıntıda olduğunu belirtmiştir. BOA, Y.A.Hus. 168/94, 25 Zilkade 1298-19 Ekim 1881; Y.A.Res. 14/33, 8 Safer 1299-8 Aralık 1881.

26 BOA, Y.A.Res. 40/35, 20 Rebiyülevvel 1305-6 Aralık 1887.

27 BOA, Y.A.Res. 49/31, 28 Safer 1307-24 Ekim 1889. Ocak 1890'da, Kamil Paşa, bölgedeki mali makamların ricası üzerine meseleyi bir kez daha padişaha iletmıştır. Y.A.Res. 50/25, 20 Cemaziyelâhir 1307-11 Şubat 1890.

28 BOA, Y.A.Res. 37/16, 20 Cemaziyelâhir 1304-16 Mart 1887; Y.A.Res. 47/17, 12 Şaban 1306-13 Nisan 1889.

reldeki ve merkezdeki hemen hemen bütün üst düzey yetkililerce tenkit edilmiştir. Bütün bu süreçte II. Abdülhamid'in, Hazine-i Hassa için Irak'ta ekilebilir arazi edindiği ayrıca belirtilmelidir.²⁹

Reform meselesi söz konusu olduğunda, 1890'a kadar olan dönemdeki tek girişimin, 1887 sonunda, Bağdat valisi Mustafa Asım Paşa tarafından gerçekleştirilmiş olduğu görülmektedir. Mustafa Asım Paşa Bâbîâli'den, halk üzerindeki mali yükü hafifletmek için, Bağdat ve Basra'da aşar vergisini sabit tutmasını talep etmiş; ayrıca, Bağdat vilayetindeki imar işlerinde harcanmak üzere, yıllık 20.000 altın lira tahsisat istemiştir. Bu talep Meclis-i Vükela'da ve Şura-yı Devlet'te tartışılarak kabul edilmişse de, sonuç olarak bir şey çıkmadığı anlaşılmaktadır.³⁰

1890'larda Reform Layihaları

Irak'ta reform meselesi merkezi hükümetin gündemine tekrar 1890'ların başında, imparatorluk çapında ordunun yeniden teşkilatlandırılması için yapılan düzenlemelerin bir yan ürünü olarak gelmiştir.³¹ 1890'da Irak'a bir Heyet-i Teftiş-i Askeriye gönderilmişti. Heyetin raporuna ulaşılammıştır, ancak önemli kısımları Bağdat valisi Sırrı Paşa, Yıldız Sarayı'ndaki Teftiş-i Umumi-i Askeri Komisyonu ve Bâbîâli'deki Meclis-i Vükela arasında yapılan ayrıntılı yazışmalardan çıkarılabilmektedir.³² Heyet

29 Bu tasarruflar 1877'den itibaren görülmektedir. Hazine-i Hassa ve Abdülhamid dönemindeki genel gelişimi hakkında bkz. Arzu T. Terzi, "Hazine-i Hassa," *DİA*, XVII: 137-41; Arzu T. Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti* (Ankara: TTK, 2000); Vasfi Şensözen, *Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlâkı* (Ankara: TTK, 1982). Irak'taki uygulama için bkz. Albertine Jwaideh, "The Saniya Lands of Sultan Abdul Hamid II in Iraq," *Arabic and Islamic Studies in Honor of Hamilton A. R. Gibb*, ed. G. Makdisi (Leiden: Brill, 1965), 326-36; ayrıca bkz. Murat Bardakçı, *Son Osmanlılar: Osmanlı Hanedanının Sürgün ve Miras Öyküsü* (İstanbul: Gri Yayın, 1991), 170-86.

30 BOA, Y.A.Res. 40/34, 15 Rebiyülevvel 1305-1 Aralık 1887 ve Y.A.Res. 41/41, 27 Cemaziyelâhir 1305-11 Mart 1888.

31 Bkz. Griffith, "The Reorganization of the Ottoman Army," 118 vd., 128, 140-41, 154.

32 Konuyla ilgili bütün belgeler BOA, Y.A.Res. 55/9'da bulunmaktadır. Valinin raporu için, 55/9 (Lef 15), 13 Şaban 1308-24 Mart 1891; Teftiş-i Umumi-i Askeri Komisyonu'nun raporu için, 55/9 (Lef 3), 27 Ramazan 1308-6 Mayıs 1891; padişahın iradesi için, 55/9 (Lef 6), 28 Ramazan 1308-7 Mayıs 1891; Meclis-i

için öncelikli olan mesele, 6. Ordu'yu güçlendirmek ihtiyacıydı. Bu amaç için başlıca dört tavsiyede bulunduğu anlaşılmaktadır. Öncelikle, mecburi askerlik yoluyla 6. Ordu'yu güçlendirmenin zaruri ilk adımı olarak Irak vilayetlerinin ahalisi nüfusa kaydedilmeliydi. İkinci olarak, jandarma kuvvetleri yeniden teşkilatlandırılmalı ve etkin bir duruma getirilmeliydi. Üçüncü olarak, Basra aşiretleri iskân edilerek zararlı faaliyetleri önlenmeliydi. Son olarak, mülki idarede yetenekli ve işinin ehli memurlar göreve getirilmeliydi.³³

Bağdat valisi, aşiret nüfusunun kaydedilememesinin 6. Ordu'ya asker alımını ciddi şekilde kısıtladığını kabul etmiş, aşiretlerin nüfus sayımına karşı direnmesine sebep olan şeyin tamamen mecburi askerliğe duydukları karşıtlıktan kaynaklandığını belirtmiştir. Nüfus sayımı zaman alacak, aşiretlerin İran sınırından geçmelerini veya Necid'e kaçmalarını engellemek için büyük bir silahlı kuvvete ihtiyaç duyulacaktı.³⁴ Bu amaçla diğer ordulardan sekiz piyade taburu ve iki süvari alayı Irak'a nakledilmeliydi. Valinin önerileri hem Teftiş-i Umumi-i Askeri Komisyonu hem de Meclis-i Vükela tarafından uygun bulundu; her iki heyet de, Bağdat, Basra ve Musul vilayetlerinde yapılacak nüfus sayımının, 6. Ordu ancak dışarıdan takviye edildiği takdirde başlayabileceği hususunda aynı fikirdeydi.³⁵

Mecburi askerlik meselesi aşiretlerin nüfusa kaydına, bu ise aşiretlerin iskânına bağlıydı. Vali, Teftiş-i Umumi-i Askeri Komis-

Vükela'nın raporu için, 55/9 (Lef 2), 22 Şevval 1308-31 Mayıs 1891. Heyetin raporunu aldıktan sonra padişah, raporda geçen idari ve siyasi meselelerle ilgili bazı maddelerin yürürlüğe konulmasını irade buyurdu. 14 Kanun-ı sâni 1306-26 Ocak 1891 tarihli bu iradeyi alan Dahiliye nazırı, raporun bir nüshasını Bağdat valisi Sırrı Paşa'ya göndererek fikrini sormuştur. Sonrasında, Sırrı Paşa'nın 11 Mart 1307-23 Mart 1891 tarihinde telif ettiği raporla birlikte, heyetin raporu ilk önce Teftiş-i Umumi-i Askeri Komisyonu'nda, daha sonra Meclis-i Vükela'da müzakere edilmiştir.

33 BOA, Y.A.Res. 55/9. Burada sadece Irak'taki reform meselesiyle ilgili maddeler ele alınacak, Şii sorunu gibi diğer maddelerden ise ilgili bölümlerde bahsedilecektir.

34 BOA, Y.A.Res. 55/9. Örneğin vali, Deyrizor sancağında böyle bir nüfus sayımı başlandığı zaman, 5000 hanenin Bağdat yakınlarındaki Ane kazasına göç ettiğini ve yerel makamları Necid'e gidip İbn Reşid'e katılmakla tehdit ettiklerini belirtiyordu.

35 BOA, Y.A.Res. 55/9.

yonu ve Meclis-i Vükela, Irak'ın sorunlarının uzun vadeli çözümünün anahtarının, aşiretlerin iskânı olduğu konusunda hemfikir. Ve aynı zamanda, bunu uygulamanın güçlüğüne kabul ediyorlardı. Meclis-i Vükela, zor kullanmanın tek başına yeterli olacağından şüpheliydi ve aşiretlerin “adalet” vasıtasıyla –bununla, belli ki, iyi muamele kastediliyordu– “daire-i medeniyet”e çekilmesi gerektiğini öne sürmekteydi. Heyetin, jandarma ve genel olarak mülki idarenin iyileştirilmesi konusundaki tavsiyeleri de dikkat çekicidir. Bilhassa Bağdat valisi, çoğunlukla Kürtler, Çeçenler ve Çerkezlerden oluşturulduğunu belirttiği jandarmanın yararlılığı konusunda ciddi eleştiriler getirmekteydi. Jandarmada ve mülki idarede, tercihen bölge dillerini ve şartlarını bilen, yetenekli ve işinde ehil memurları istihdam etmenin önemi kabul edilmekteydi. Ayrıca, bölgeye dürüst ve kabiliyetli bir adli müfettişin gönderilmesi gerekiyordu.³⁶

Teftiş-i Umumi-i Askeri Komisyonu özellikle, Bağdat, Basra ve Musul vilayet yetkilileri arasında ve bu vilayetlerin yetkilileri ile 6. Ordu kumandanı arasında müşterek hareket ihtiyacını vurguluyordu. 6. Ordu'nun yetenekli ve etkin bir komutana ihtiyacı olduğu hususunda ısrar ederek, bu makama Receb Paşa'nın tayinini teklif etti. 6. Ordu ve jandarma yeniden teşkilatlandırıldığında, mülki makamlar ve 6. Ordu kumandanının, genel bir reform politikası uygulamak için birlikte çalışmaları gerekecekti. Komisyon üyelerinden biri, tıpkı Rumeli'deki bazı vilayetlerde olduğu gibi, mevcut ve gelecekteki siyasi durum açısından Irak ve Yemen gibi bölgelerde fazladan birkaç taburun olmasının çok önemli olduğunu rapora şerh düşmüştür. Bu üyeye göre, Irak'ın Hicaz bölgesine komşu bulunması burayı çok daha önemli kılıyordu; 6. Ordu güçten düştüğünden, diğer ordulardan Irak'a önemli miktarda asker kaydırmak önem arz ediyordu.³⁷ Heyetin tekliflerinin görüşülmesi süreci, Meclis-i Vükela'nın istişare sürecinde ortaya çıkan bütün tavsiyeleri onaylaması ile 1891 Mayıs'ında sona erdi. Bunun uygulamadaki ilk neticesi ise, Musul ve Bağdat valilerinin

36 BOA, Y.A.Res. 55/9. Vali, yöredeki memurların bir kısmının rüşvet ve suistimale meylettiklerini kabul ediyordu. Ayrıca bkz. 55/9 (Lef 5) ve 55/9 (Lef 17).

37 BOA, Y.A.Res. 55/9.

azli ile Receb Paşa'nın 6. Ordu kumandanı olarak tayini de dahil bir dizi personel değişikliği oldu.

Sonraki iki yıl zarfında, muhtemelen Sultan Abdülhamid'in isteği üzerine, Irak'taki reform meselesi hakkında daha başka raporlar da sunuldu. Bu raporlardan ikisi, bir dönem padişahın yakın çevresinde bulunup, 1888'de 6. Ordu fahri müfettişi payesi verilerek Bağdat'a sürgüne gönderilen Nusret Paşa'ya aittir.³⁸ Nusret Paşa, muhtemelen 1892'de kaleme aldığı ilk raporunda endişe verici uyarılarda bulunuyordu:

Irak memâlik-i şâhâneleri öyle nezâket ve ehemmiyet kesb eylemiş ve hemen de elden çıkmak teshîlâtını hazırlamışdır ki hakkıyla ta'rif hemân birkaç cild kitâb olacağından o tafsîlâtı sarf-ı nazarla yalnız en mühim ve mu'tenâ ve artık (...) îcâbının icrâsı vâcib olanları münhasıran numara sırasıyla arz etmek ferâsetini îfâ ederim.³⁹

Nusret Paşa bilhassa Irak'taki İngiliz emellerinin ve bölgede Şiiliğin yayılmasının oluşturduğu siyasi tehditler üzerinde durmuştur: "(...) kıta'ât-ı mezkûre ahvâl-i hâzırasıyla bırakılacak olur ise havâlî-i Irakîyye ile Cezîretü'l-Arab birkaç sene sonra elde kalmayacağı delâil-i ma'rûza-i sâlîfe ile müsbetdir." Ayrıca, Irak'ın büyük aşiret nüfusunun fiilen hükûmetin denetimi dışında kaldığı ikazında bulunuyordu:

Böyle devletce kendilerinden istifâde olunmayan bir teba'aya ne teba'a denilir ve ne de sâkin oldukları mahallât ve arâzîye de devlet mülkü nazarıyla bakılır. Çünkü Devlet-i Aliyye'nin bu arz olunan mahallerde ne te'sîs olunmuş bir hükûmet-i mahallî[si] ve ne de inşâ edilmiş bir kışla ve karakolhânesi ve ne de tanzîm edilmiş bir hey'et-i hükûmeti vardır.

Nusret Paşa padişahı, Irak ile komşu bölgeler Kürdistan ve Arabistan için özel bir komisyon tayin etmesini talep etmiştir. Bu komisyonun üyeleri İstanbul'daki en yetenekli kimseler arasından seçilmeli, başkanı da eski sadrazam "Küçük" Said Paşa olmalıydı. Ayrıca Nusret Paşa komisyon için ayrıntılı bir gündem ortaya koyuyordu.

38 Nusret Paşa'nın hikâyesi için bkz. 3. bölüm.

39 BOA, YEE 14/2256/126/11, tarihsiz.

Nusret Paşa'nın gündeminin ilk maddesi, "isminden başka hiçbir şeyi olmayan" 6. Ordu'nun ıslahı ve takviyesiydi. Merkezi hükümetin 1891'de mutabık kaldığı görüşleri yansıtacak şekilde, 6. Ordu'nun personel eksikliği ve asker alımının yetersizliği hususunda ikazda bulunarak, bunun çözümünün nüfus sayımında ve aşiretlerin iskânında yattığını belirtiyordu. Halihazırdaki durumu ile 6. Ordu'nun bu işi gerçekleştiremeyecek kadar zayıf olduğunu, 4. Ordu (Erzincan) ve 5. Ordu'dan (Şam) nakledilecek birliklerle takviye edilmesi gerektiğini ilave ediyordu. Ayrıca askeri ulaşım, mühimmat ve diğer imkânlardaki eksiklikten yakınıyordu: Gereken yerlere kışla ve karakollar kurulmalı ve Midhat Paşa'nın yaktırdığı Bağdat surları tekrar inşa edilmeliydi.

Nusret Paşa'nın gündeminin ikinci maddesi, 6. Ordu kadar zayıf durumda bulunan ve buna ilaveten adı sürekli rüşvet ve suistimallerle anılan jandarmaydı. Üçüncü madde aşiretlerdi. Her şeyden önce aşiretler ve Bedevilerin, "temlik-i arazi" yoluyla iskân edilmesi gerekiyordu. Nusret Paşa, bölgedeki göçebe ve yerleşik aşiretlerin durumunu anlattıktan sonra, özel bir politika gerektiren göçebe aşiretlerin iskânı için ayrıntılı tekliflerde bulunmuştur. Gündemin dördüncü maddesi bayındırlık işleriydi. Nusret Paşa bu alandaki yetersizlik hakkında kabahati, daha önceki valilerin ihmalinde buluyordu. Bölge bir imar politikası yürütülebilecek kaynaklara sahipti. Örneğin Hindistan ve İran'dan gelen birçok zengin tüccar, deniz ticareti, dokuma, gıda ve giyim şirketlerine yatırım yapmaya teşvik edilebilirdi. Ancak, her şeyden evvel, "idâme-i memuriyet ve tevsî-i vezâif" yoluyla vali ve mutasarrıfların otoritesi güçlendirilmeliydi.

Beşinci madde, tarım ve ticaretti. Şirketlerin çoğalması, sulama ve ormancılık alanında tedbirler alınması, yeni mamullerin piyasaya sürülmesi ve 10 yıllık bir kalkınma programı hazırlayıp uygulayacak "seyyar bir heyet-i resmiye-i muvazzafa" kurulması yoluyla ticaret hacminin acilen artırılması gerekiyordu. Başarılı olunduğu takdirde hazinenin ve aynı zamanda Hazine-i Hassa'nın gelirleri "on misli" artacaktı. Nusret Paşa, hassas bir mesele olan toprak rejimi konusuna da değinerek, halka toprak dağıtımının (temlik-i arazi) yasaklanmasını açıkça eleştirmiş ve bunun tarım için zararlı neticeleri üzerinde durmuştur. "Temlik-i

arazi”nin tarımın ilerlemesi açısından çok önemli olduğunu, aynı zamanda halka güven ve özel mülkiyet hissi sağlayacağını belirtiyor, benzer bir politikanın Necid’de de benimsenmesini tavsiye ediyordu.

Nusret Paşa’nın gündemindeki son madde ise eğitimdi. Irak’ı “adeta bir dârü’l-cehl” olarak tasvir ederek, kabahati geçmişte ulemanın geçimine tahsis edilen kaynaklara hükümetin el koymasında bulmuştur:

(...) erbâb-ı kemâl ve irfânın ma’îşetini te’mîn etmiş olan mevkûfât-ı Irakiyye’nin hemen hemen yüzde doksan râddesinde bulunan bir kısım-ı azîmi de evkâf hazînesi tarafından tedricen zabt olunarak medâris ve zevâyâsı münderis olarak eserleri yok menzîlesine götürülmüş olmasından ileri gelmiş (...)

Nusret Paşa’ya göre Necid’in durumu bu açıdan daha da kötüydü, zira buranın ahalisi hem tam bir cahillik içinde yaşıyordu, hem de aralarında Vahhabilik ve Şiilik yayılıyordu. Bu konuda kabahati Osmanlı hükümetine yüklemiş ve “halkı hükûmet-i Osmaniye’ye ısındırmak” için özel bir “neşr-i maârif” programı teklif etmiştir. Her şeyden evvel medrese ve vakıflar yeniden teşkilatlandırılmalı ve sonra şehirlerde iyi öğretmenlerin tayin edildiği ilkokullar kurulmalıydı. Nusret Paşa, Şiiliğin yayılmasının yanı sıra, bölgede misyonerler, özellikle de İngiliz misyonerleri vasıtasıyla Protestanlığın da yayıldığına dikkat çekiyordu. Ayrıca, halkı “hükûmet-i Osmaniye’ye ısındırmak” için Osmanlı idareci ve memurlarına Arapça ve Kürtçe öğrenmenin zorunlu hale getirilmesini teklif etmişti. Son olarak, böyle bir reform programını uygulamaya karar verdikten sonra, hem şehirlerde hem de aşiret bölgesinde yaşayan, İbn Reşid’den Kürt ağalarına ve Basra nakiblerinden sâdât-ı Berzenciye’ye kadar bütün eşrafın İstanbul’a veya başka bir yere götürülerek gözetim altında tutulması sağlanmalıydı.⁴⁰

Nusret Paşa’nın tekliflerine Sultan Abdülhamid’den herhangi bir cevap gelmediği anlaşılmaktadır. Nitekim ertesi yıl, Nusret Paşa önceki raporunu özetleyen bir başka rapor daha

40 BOA, YEE 14/2256/126/11, tarihsiz.

sunmuştur.⁴¹ Rapor son derece çarpıcı bir uyarıyla başlıyordu: “Velînîmet-i bî-minnet ve velînîmet-i alîm sevgili padişahımız efendimiz hazretlerine tekrâr ma’a'l-kasem yemin edebiliyorum ki bu hâl-i hâzırıyla Irak elde kalamayaca[ktır].” Bir kez daha “Küçük” Said Paşa’nın başkanlığında özel bir reform komisyonunun oluşturulmasını talep ederek önceki gündemini yeniden ortaya koyuyordu. Bununla birlikte bazı yeni teklifler de ilave ediyordu: Öncelikle Irak ve Arabistan’ın komşu bölgelerinde sıkıyönetim ilan edilmesi ve buraların askeri idareye tâbi kılınması gerekiyordu. İkincisi, nüfusu kaydedip istatistik ve haritalar hazırlamak üzere bölgeye ehil uzmanlar gönderilmeliydi.

Nusret Paşa’ya göre, bu genel tedbirlerin daha spesifik bir dizi inisiyatif ile desteklenmesi gerekiyordu. Öngörülen komisyon, konar-göçer aşiretler ve Bedevilerle ilgilenecek ve ayrıca şu meselelerin çözümü için çalışacaktı: Toprak dağıtılarak aşiretlerin iskân edilmesi; nüfusun kayda geçirilmesi; seyyar muhtar, müdür, kaymakam ve mutasarrıfların tayini; çadır mekteplerinin kurulması; ilmiyal ve İslam akaidinin öğretilmesi için, aralarında bölgeden olanlar da dahil öğretmenler gönderilmesi; sulama amacıyla Dicle ve Fırat boyunca kanalların inşası; Şamiye Çölü gibi yerlerde sulama amaçlı imar faaliyetlerinde bulunulması; sellere karşı önlem olarak set, baraj ve havuzların inşası; nehir havzalarının teknelerle temizlenmesi; hem küçük hem büyük gemilerin yapımı için bir tersane ve havuz inşa edilmesi; ulaşım alanında köprü ve yol inşası ile surların tamiri; Heyt (Fırat yakınında) ile Şam arasında karakollar inşası ve Arabistan’dan geçen bir askeri yol yapılması; Necid’de yeni idari birimlerin oluşturulması ve bu bölgeye dindar ve yetenekli memurların tayini. Nusret Paşa aynı zamanda, hem Hristiyan manastırlarını hem de dergâhları devlet denetimi altına almayı; entrikaları nedeniyle tarikat ve dervişlere karşı sert bir siyaset izlemeyi; imtiyazlarını suistimal eden ulema ailelerinin imtihana tabi tutulmalarını ve askerlikten kaçanların orduya alınmasını teklif ediyordu.

Nusret Paşa önerdiği bu programı uygulamak için geçici bütçe olarak başlangıçta 250.000 lira ve daimi bütçe olarak da 1.000.000

41 BOA, YEE 14/211/126/7, 26 Nisan 1309-8 Mayıs 1893.

ila 2.000.000 lira gerekeceğini tahmin ediyordu. Bu yatırımın uzun vadede masrafını fazlasıyla çıkaracağını öne sürmekle birlikte, bu meblağın hemen bulunamayacağını da kabul ederek 10 yıllık aşamalı bir plan hazırlamıştı.⁴²

Bu dönemde padişaha Irak hakkında rapor hazırlayan bir başka devlet adamı da Süleyman Hüsnü Paşa'dır. Süleyman Hüsnü Paşa, 1860 ve 1870'lerin meşhur bir askeri eğitimcisiydi ve meşrutiyet yanlısı fikirleri nedeniyle 1878'de Bağdat'a sürgün edilmişti.⁴³ Nisan 1892 tarihli raporunda Süleyman Paşa'nın özellikle eğitim meselesine eğilmesi şaşırtıcı değildir.⁴⁴ Irak'ta eğitimin halihazırdaki durumunu tasvir ettikten sonra, Bağdat'ta bir darü'l-muallimin; Musul, Bağdat, Basra ve Kerkük'te mekteb-i idadiler ve her köyde mekteb-i kebir-i rüşdiler kurulmasını teklif ediyordu. Bu girişimlerin neticesinde:

Bu kabîl terbiye ve ma'ârif tahtına idhâlden yetiştirilecek sunûf-ı ahâlî ileride devletin istifâdesini müste'âr bir vaz'iyet alabilirler ve kendilerine hayr ve şerrini mümeyyiz ahâlîmiz var denilebilir, yoksa bir taraftan kabûz-i cehâlet üzerlerine çökmüş ve bir taraftan akâ'id-i bâtıla rû'esâ-yı rûhâniyyeyi ifsâdda dâ'im bulunmuş iken kendilerinden devletçe istifâde mütezâirü'l-imkândır.

Süleyman Paşa'nın tespitleri eğitimle sınırlı kalmamıştır. Nusret Paşa'nın 6. Ordu'nun durumuyla ilgili tenkitlerini tekrar ederek, güvenlik ve asayiş sorunlarının Doğu Anadolu'daki Hamidiye Alayları gibi aşiret milisleri vasıtasıyla çözülebileceğini öne sürmüştür. Tarımla ilgili olarak ise, "Fırat ve Dicle ve Riyale nehirleri nazar-ı dikkate alınırsa birer altun olduğu ve mecrâ-yı hazâ'in-i servetdir, hayf ki şimdiye kadar cenâb-ı Hakk'ın bize ihsân ettiği o menâbi'-i lutf ve inâyetden hakkıyla müstefid olmuyoruz" demektedir. Yine Nusret Paşa gibi, devlet arazilerinin

42 BOA, YEE 14/211/126/7, 26 Nisan 1309-8 Mayıs 1893.

43 Süleyman Hüsnü Paşa (ö. Ağustos 1892), subay ve askeri öğretmen. Şıpkı Geçidi'nde kumandan (1876), Mekâtib-i Askeriye nazırı, Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde rol oynamış (1876) ve Bağdat'a sürülmüş (1878). Biyografisi için bkz. Robert Devereux, "Süleyman Paşa's The Feeling of the Revolution," MES 15 (1979): 5-10.

44 BOA, YEE 14/1188/126/9, 9 Ramazan 1309-7 Nisan 1892.

aşiretler ile yöre halkına dağıtılmasını ısrarla tavsiye ediyor ve bu sürece mani oldukları için eşrafı suçluyordu. Zira, aşiret meselesinin çözümü için anahtar “temlik-i arazi”dir:

Zimmet-i devlete tertib eden vazife-i meşrû'a ise böyle yüz binlerce halkı berduşluktan ve şunun bunun âlet-i fesâd ve tamâ'ı olmakdan tahlis eylemek (...) bunları mülk sahibi ederek ve içlerinde mektebler açarak tadrîcen şâhrâh-ı sa'âdete idhâle çalışmaktır.

Vergi tahsilatı ve mali idare ile ilgili mevcut sorunları ayrıntılarıyla inceledikten sonra, Süleyman Paşa bazı tedbirler teklif etmiştir. Örneğin emlak vergisi konulmasını ve “rüsûm-ı ihtisâbiye”nin kaldırılmasını önermiştir. Mesele üretim düzeyi değil, vergi borçlarıydı. Asıl hedef, etkili bir vergi toplama metodu bulabilmektir. Sadece hurma ticaretinde yüzde 50'lik bir vergi bakanlığı olduğunu, bunun yıllık en az bir buçuk milyon lira ettiğini tahmin ediyordu. Tarımın ıslahının devletin vergi gelirlerini artıracaklarını ilave ederek, Irak vilayetlerinin her üçünde de ziraat müdürlükleri ve Ziraat Bankası şubeleri kurulmasını teklif etmiştir. Ayrıca Bağdat'ta bir numune çiftliği ve bir Ziraat Mektebi-i Umumisi de olmalıydı.

Süleyman Paşa son olarak ticaret ve adliye meselelerine dikkat çekmiştir. Ticaretle ilgili olarak, Bağdat'ta bir ticaret odası kurulması; nehir, karayolu ve demiryolu ulaşımının geliştirilmesi gerektiğini öne sürüyordu. Adliye hususunda ise mahkeme sistemini, özellikle de hukuk mahkemeleri azasının hukuk ve adalet hakkında hiçbir şey bilmeyen yerel halk arasından seçilmesi uygulamasını eleştiriyordu. Dolayısıyla, mevcut hukuk sistemini bölgenin ihtiyaç ve gerçeklerine uygun bir şekilde iyileştirmek gerekiyordu. Süleyman Paşa raporunu “trajik” bir üslupla noktalamaktaydı:

12 madde üzerine bast ettiğim ıslahât-ı Irakiyye-i mebhûse cümle-i muhâsenât-ı asriyye-i hazret-i hilâfetpenâhîden olarak tadrîcen mevki'-i icrâya konulursa hıttâ-i Irakiyye'nin bir müddet sonra iklim-i Mısır'a nazîre-i diğer olarak âlem-i şuhûda arz-ı dîrâr-ı mevcûdiyet edeceği vâreste-i istibâhtır. Şu kadar ki bu havâliye ta'yîn kılınacak vülât-ı a'zam zekî ve fa'al-vücûd ve muktedir ve kânûnşinâs ve umûr-ı âşînâ-yı dîn ve vatan ve devletini sever takımından ve ashâb-ı hamiiyetden bulunmalı ve

bu evsâfî câmi' üç vali bulmak mümkün olamazsa kadîmî gibi Musul ve Basra vilâyetlerini birleştirerek cümlesini bir yed-i iktidâra tefvîz ve tevdî' eylemelidir. Yoksa tabakât-ı hilkat-i beşeriyyenin mertebe-i pâye-bendinde yer almış adamlarla husûsâ bu havâlîde bulunan şimdiki valilerle ıslahât-ı ma'rûza vücûd bulamayacağı bedîhiyyâtıdır.⁴⁵

Kısaca, Irak'ta çağın gereklerine uygun bir reform yapılırsa buranın ikinci bir Mısır olacağı aşîkârdı. Ancak bu reform üstün nitelikli valilerle gerçekleştirilebilirdi. Şayet bu niteliklere sahip üç vali bulunamıyorsa, üç Irak vilayeti birleştirilmeliydi.

Bitlis eski valisi Mehmed Paşa da Irak'taki reformlar hakkında görüş beyan etmiştir.⁴⁶ Ağustos 1892 tarihli raporunda, Irak arazisinin bereketini överek Mısır'inkiyle mukayese ettikten sonra, üç konuya dikkat çekmiştir: İskân meselesi, vergi borçları ve aşiretler. Bütün sorunların çözümü için öncelikle üçüncü konu halledilmeliydi. Özellikle aşiret şeyhlerinin gücünü kırmanın zaruri olduğunu ileri sürüyordu. Şeyhlerin, aşiret mensupları ve devlete verdiği zararı ayrıntılarıyla anlatıyor; şeyhlik sistemini tarımdaki sorunun temeli olarak göstererek bunun bölgenin sefaletindeki payını ele alıyordu. Aşiret mensuplarının şeyhlerinden kurtulmak istediklerini öne sürüyor, ancak bölgedeki memurların şeyhleri koruduğundan yakınıyordu. Eğer aşiret mensuplarına devlet arazisi dağıtılır ve bunlar şeyhler yerine muhtarlar tarafından idare olunursa, aşiret-içi ilişkilerin, daha doğrusu aşiret asabiyetinin yahut dayanışmasının er ya da geç çözüleceğini belirtiyordu. Böyle bir politikanın faydalı neticeleri arasında, tarımın gelişmesi ve orduya yeni asker temini başta gelecekti:

(...) bu ahvâl-i muzırının ref'iyle arâzînin zürrâ' ahâlîye tefvîzi hâlinde hitta-i Irakiyye az zamân zarfında serâpâ ma'mûr olacağı hâsılatdan ve asker alınmakdan ve husûsât-ı sâ'ireden devletçe de küllî istifâde edileceği bedîhîdir.⁴⁷

Sultan Abdülhamid, Mehmed Paşa'nın raporunu başdanışmanlarından Müşir Şakir Paşa'ya gönderdi.⁴⁸ Mehmed Paşa'nın

45 BOA, YEE 14/1188/126/9, 9 Ramazan 1309-7 Nisan 1892.

46 BOA, YEE 31/252/76/81, 19 Muharrem 1310-13 Ağustos 1892.

47 BOA, YEE 31/252/76/81, 19 Muharrem 1310-13 Ağustos 1892.

48 BOA, YEE 31/252/76/81, 14 Eylül sene [18]92. Müşir Şakir Paşa hakkında bkz. Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmed Şakir Paşa, 1838-1899* (İstanbul: Eren, ➤

belirttiği hususları genel olarak tasdik eden Şakir Paşa, özellikle göçebe aşiretler meselesi üzerinde ısrar etmiştir. Şakir Paşa'ya göre, öncelikle cebren de olsa bu aşiretlerin gücü kırılmalı ve daha sonra iskân edilmeliydi. Tarımın teşviki ise bundan sonra gelebilirdi. Şakir Paşa, Irak'ta da Hamidiye Alayları kurulması fikrini destekliyordu. Buna ilaveten, aşiret meselesini halletmeye yardımcı olarak, Kuzey Irak'ta bir Fırat Vilayeti kurulmasını teklif etmekteydi. Mehmed Paşa'dan farklı olarak, aşiretlerle uğraşmakta daha mutedil bir yol tercih eden Şakir Paşa; aşiret mensuplarını iskâna ve çiftçilik yapmaya teşvik için kısmen zor kullanılması ve esas olarak da idari ve mali düzenlemelere başvurulmasını teklif ediyordu. Şakir Paşa padişaha, bu önerileri yerine getirildiği takdirde, hiç şüphesiz Mısır kadar mamur ve zengin bir vilayet meydana geleceği teminatını vermektedir.⁴⁹

Sultan Abdülhamid'in bu raporları dikkatle okumuş olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim kendisine atfedilen *Pensées et souvenirs de l'ex-Sultan Abdul Hamid II* adlı eserde, 1899 tarihli şu satırlara rastlanmaktadır:

Baron Von Oppenheim'in Mesopotamya (Akdeniz'den İran Körfezi'ne Kadar) hakkındaki kitabı, Dicle, Fırat vadisinin iktisadi ehemmiyetini çok güzel belirtiyor. Bana hülasasını verdikleri bu dikkate değer eser, valilerimin Mesopotamya'nın istikbali hakkındaki raporlarının doğruluğunu teyid ediyor.

Bağdat Demiryolu inşasının ekonomik ve stratejik açılardan önemi vurgulandıktan sonra ise şunlar kaydedilir:

Daha sonra da ikiz Dicle ve Fırat nehirlerinden istifade etmek suretiyle akılcıca bir sulama tertibatı kurabilirsek, şimdi çok kurak olan bu yerleri, bundan binlerce sene evvel olduğu gibi cennet haline getirebiliriz.⁵⁰

1993). Krş. FO 195/1794, no. 13, 21/4/1893, military biographies by Chermside, no. 15: "Eski Rusya büyükelçisi Müşir Şakir Paşa (...) Bağdat'ta Midhat Paşa'nın emrinde görev yapmıştır."; Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid: Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları* (İstanbul: Boğaziçi, 1990), 21.

49 BOA, YEE 31/252/76/81, 14 Eylül sene [18]92.

50 Sultan Abdülhamit, *Siyasî Hatıratım* (İstanbul: Dergâh, 1974), 94.

1901 Teftişi

Irak'taki reform meselesi merkezi hükümetin gündemine 1901'de tekrar geldi. 1901'de bir komisyon (teftiş heyeti) Bağdat ve Musul için iki ayrı rapor hazırladı.⁵¹ Bir sonraki bölümde ayrıntılı olarak incelenecek bu raporlardan, bu bölümün konusu itibariyle çıkan sonuçlar şöyle özetlenebilir:

Bağdat vilayeti hakkındaki rapora göre, bu vilayetin yeryüzündeki en bereketli nehir ve arazilere sahip olmasına rağmen gelişmemesi ve vilayet halkının bu denli kaynağa rağmen fakirlik içerisinde yaşaması büyük bir talihsizlikti. Komisyon, devlet hazinesinin Bağdat'tan hiçbir gelir elde etmediğini de eklemiş ve bütün bu yetersizlikler için kabahati; halkı iyi bir eğitim ile zirai vasıtalardan mahrum ve Şii müctehidlerin etkisine açık bırakan vilayet yetkililerinin yetersizliğinde bulmuştur. Raporda ayrıca, benzer birçok komisyonun bölgeye daha önce yaptığı ziyaretlere rağmen, icraatta hiçbir sonuç alınmadığı da ifade ediliyordu.⁵²

Musul vilayeti hakkındaki rapor ise, verimli arazileri olmasına rağmen hiçbir bayındırlık faaliyetinin gerçekleştirilmediğini ve vilayetin hâlâ eski haliyle kaldığını belirtmekteydi. Vilayet yetkililerinin kendi menfaatlerinden başka hiçbir şeyle ilgilenmemesi çok talihsiz bir durumdu; vilayetin her köşesinde eşkıya ve zorbarların türemesi ve hatta mevcut eserlerin de tahrip edilmesi şaşırtıcı değildi. Komisyon, bu yolsuzluk ve suistimale bir son vermek ve vilayette ciddi bir reform politikası uygulamak zamanının çoktan geldiğini belirtiyordu. Özellikle, vergiler usulüne uygun bir şekilde toplanmalı ve gelirler devlet hazinesine yollanmalıydı.⁵³

Reform Projeleri: Demiryolu, Sulama, Petrol, Nehir Ulaşımı

Irak'taki reform meselesi hakkında, pratikte pek fazla sonuç vermese de, 1880'ler ve 1890'larda merkez ve taşra yöneticileri arasında önemli tartışmalar cereyan etmişti. Yirminci yüzyılın ilk yıllarında ise Osmanlı yönetimi, birtakım somut projelere cid-

51 BOA, Y.A.Res. 112/54, 18 Safer 1319-6 Haziran 1901.

52 BOA, Y.A.Res. 112/54 (Lef 26), 27 Nisan 1317-10 Mayıs 1901.

53 BOA, Y.A.Res. 112/54 (25), 28 Nisan 1317-11 Mayıs 1901.

diyetle eğilerek eyleme geçmeye başladı. Bu değişimin ilk tetikleyicisi, uzunca bir süredir tartışılan, Osmanlı başkentini Basra Körfezi'ne bağlayacak Bağdat Demiryolu projesiydi.⁵⁴

Osmanlılar, 1871 gibi erken bir tarihten itibaren, İstanbul'u Bağdat'a bağlayacak bir demiryolu projesi ile ilgileniyordu.⁵⁵ Midhat Paşa'nın Bağdat valiliğinden itibaren Osmanlı devlet adamları her fırsatta böyle bir projenin siyasi alandan mali alana kadar faydaları lehinde görüş belirtmiştir. Örneğin 1880'lerde ve 1890'larda, Abdurrahman Paşa'dan Nusret Paşa'ya kadar, Irak'ta reformu ele alan raporların neredeyse tamamında, İstanbul ve Basra arasına döşenecek bir demiryolu hattına özel bir önem verilmiştir. Bu planın hayata geçirilmesinin ilk aşaması olarak 1888'de, İstanbul'u Ankara ve Konya'ya bağlayacak olan Anadolu Demiryolu hattı için bir Alman müteşebbis grubuna imtiyaz verilmişti. Anadolu Demiryolu'nun 1896'da tamamlanmasından önce, II. Abdülhamid, demiryolunun Bağdat ve Basra Körfezi'ne kadar uzatılması için Almanlara müracaat etmiştir. Daha 1891'de, Anadolu Demiryolu Şirketi'nden Alfred von Kaulla ile Anadolu Demiryolu'nun Bağdat'a kadar uzatılması meselesini müzakere etmiş, ancak müspet bir cevap alamamıştır. 1895'te Alman büyükelçisi Radolin ile bu mesele hakkında konuşmuş, 1896 Şubat'ında doğrudan Alman imparatoruna müracaat etmiştir. Ancak Alman hükümeti ve Alman sermayedarlar ihtiyatlı davranmış; mali ve siyasi zorluklar sebebiyle hem Deutsche Bank hem de Anadolu Demiryolu Şirketi teklife karşı çıkmıştır. O sıralarda mali bir kriz içerisinde olan şirket, bu yeni projede hiçbir mali kazanç görmüyordu. Diğer yandan, Anadolu'daki Ermeni olayları ve ardından Girit yüzünden çıkan 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı sebebiyle Osmanlı tarafı herhangi bir teşebbüste bulunamadı.⁵⁶ Bağdat Demiryolu ile ilgili gelişmeler Kayzer II. Wilhelm'in

54 Bağdat Demiryolu'nun hikâyesi için bkz. J. B. Wolff, *The Diplomatic History of the Baghdad Railroad* (New York: Octagon Books, 1973) ve Edward M. Earle, *Turkey, the Great Powers and the Baghdad Railway: A Study in Imperialism* (New York: Macmillan, 1923).

55 Genel bir özet için bkz. İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu* (İstanbul: Hil, 1983), 89 vd.

56 Bkz. Ortaylı, *Alman Nüfuzu*, 102; Murat Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları* (İstanbul: Arba, 1988), 101 vd.; Wolff, *Baghdad Railroad*, 12 vd.

İstanbul'u ziyareti sırasında ve sonrasında yeni bir ivme kazandı; Mayıs 1899'da, Anadolu Demiryolu Şirketi yeni bir imtiyaz için müracaat kararı aldı.

Kayzer, Ekim-Kasım 1898'de Osmanlı topraklarını ziyaret etmişti. Kayzer ve padişah, sohbetleri esnasında Bağdat Demiryolu meselesini ele almış ve Anadolu Demiryolu'nun Basra'ya kadar uzatılması konusunda anlaşmışlardır. Deutsche Bank müdürü G. Von Siemens de Kayzerle beraber gelmiş ve padişahla görüşmüştür. Görüşmelerinde von Siemens, padişaha hangi güzergâhı tercih ettiğini (Dicle mi yoksa Fırat mı) sordu. Abdülhamid de doğal olarak Fırat güzergâhını tercih etti; zira burası Dicle güzergâhı kadar bayındır değildi. Abdülhamid ayrıca, Fırat üzerinde işleyecek bir vapur şirketi kurulmasını ve Mezopotamya'da bir sulama şebekesi inşasını da kayzere teklif etmiştir. Her iki tarafın devlet adamları demiryolunun inşasına hemen başlamaya hazır olsalar da Alman finans çevrelerinin gösterdiği muhalefet dolayısıyla müzakereler çok yavaş ilerledi.⁵⁷ Mali olduğu kadar stratejik sorunlar da vardı ve bu meselede nihai kararı verecek olan yalnız Osmanlı tarafı değildi. Almanlar mali, teknik ve siyasi sebeplerden dolayı Konya-İskenderun güzergâhından yanayken, Osmanlı tarafı askeri ve stratejik sebeplerle (askeri birlikleri Rus sınırına hızla sevk edebilmek için) Ankara-Sivas güzergâhını istiyordu.⁵⁸ Neticede, 1899 Mayıs'ında, Anadolu Demiryolu Şirketi, Anadolu Demiryolu hattının Konya'dan başlayıp Bağdat üzerinden Basra'ya kadar uzatılması imtiyazı için müracaatta bulundu.

Sultan Abdülhamid'in, Bağdat Demiryolu projesinin önemi ve gelecekte yapacağı katkılar konusunda kesin bir kanaate sahip olduğu görülmektedir. Nitekim 1899'da, muhtemelen kayzerin ziyareti sonrası gerçekleşen müzakereler sırasında, *Pensées et souvenirs de l'ex-Sultan Abdul Hamid II* adlı esere şu ifadeler kaydedilmiştir:

57 Bkz. Özyüksel, *Bağdat Demiryolları*, 120-21, 123 vd., 130 vd.; Wolf, *Baghdad Railroad*, 32 vd. Ağustos 1899'da padişah Almanlara, yine imparatorluğun uzak bir vilayetinde, Yemen'de bir demiryolu projesi teklif etti. Ancak bu projeden hiçbir netice çıkmamıştır (Özyüksel, *Bağdat Demiryolları*, 136).

58 Bkz. Özyüksel, *Bağdat Demiryolları*, 133-34, 154; Griffith, "The Reorganization of the Ottoman Army," 81-82; Earle, *Baghdad Railway*, 21.

Bağdat Demiryolu inşaatını ciddi olarak düşünmenin zamanı gelmiştir. Planlarımızın tatbikine mani olmak için ellerinden geleni yapan İngilizlere rağmen en kısa zamanda işe girilmelidir. Bağdat Demiryolu sayesinde eskiden mevcut olan Avrupa-Hindistan ticaret yolu, tekrardan işe yarar hale gelecektir. Eğer bu yol Suriye ile Beyrut, İskenderiye ve Hayfa ile de irtibat kurmak üzere birleştirilirse, yeni bir ticaret yolu ortaya çıkmış olacaktır. Bu yol imparatorluğumuz için sadece iktisadi bakımdan büyük fayda temin etmekle kalmıyacak, aynı zamanda, oralandaki kuvvetimizi sağlamlaştırmaya da yarınacağından askeri bakımdan da çok ehemmiyetli olacaktır.⁵⁹

II. Abdülhamid, Kasım 1899'da, projenin Almanlara verilmesi sürecini başlatan bir irade yayınladı.⁶⁰ Demiryolu projesinin bir an önce başlaması için sabırsızlanan padişah, Mayıs 1900'de Alman büyükelçisi Baron Marschall'dan müzakerelerin gidişatı hakkında bir kez daha bilgi istemiş, proje ile ilgili yeni İngiliz entrikalarından duyduğu şüpheleri dile getirmiştir. Daha sonra 1901'de, Hicaz Demiryolu hattındaki çalışmalar devam ederken, Anadolu Demiryolu Şirketi temsilcisi Dr. Zander'den, Hicaz ve Bağdat demiryolları arasında mümkün olan en kısa sürede bir şube hattı inşa edilmesini istemiştir.⁶¹ Ancak çok kısa bir süre sonra, Bağdat Demiryolu projesi ile ilgili süreç; Rus, İngiliz ve Fransız hükümetlerinin itirazlarının da katkısıyla, ciddi mali ve diplomatik problemlerle karşılaştı. Alman konsorsiyumu ile ön anlaşma 1902'de ve nihai anlaşma 1903'te yapıldıysa da, 1908'e gelindiğinde projenin çok küçük bir kısmı tamamlanabilmişti.⁶²

59 Sultan Abdülhamit, *Siyasî Hatıratım*, 94.

60 Bkz. Earle, *Baghdad Railway*, 59 vd.

61 Bkz. Özyüksel, *Bağdat Demiryolları*, 152, 172. Bağdat'taki yüksek rütbeli yetkililerin konuya ilgisi için bkz. Ortaylı, *Alman Nüfuzu*, 113-14, 145.

62 Bkz. Earle, *Baghdad Railway*, 67 vd.; Wolf, *Baghdad Railroad*, 32 vd.; Özyüksel, *Bağdat Demiryolları*, 134-45, 146-49, 152 vd. 1903 anlaşmasının metni için bkz. J. C. Hurewitz, ed., *The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record, vol. 1: European Expansion, 1535-1914* (New Haven: Yale University Press, 1975), 495-506; ayrıca bkz. *Düstur I*, VII: 361: "Bağdad Demiryolu Mukavelenâme-i İbtidaisi, 21 Receb 1317 [25 Kasım 1899]," ve 953: "Bağdad Demiryolu İmtiyaz Mukavelenâmesi, 20 Şubat 1318 [5 Mart 1902]" 1903 anlaşmasıyla ilgili bir tartışma için bkz. Earle, *Baghdad Railway*, 82 vd. 1908'e kadar meydana gelen diğer olaylar için bkz. Earle, *Baghdad Railway*; Wolf, *Baghdad Railroad*, 40 vd., 48 vd. 1904'ten sonra hattın sadece birkaç yüz kilometrelik kısmı yapıldı ve sonra çalışmalar Ereğli/Bulgurlu'da durdu.

Burada, söz konusu mali ve diplomatik sorunların ayrıntıları ele alınmayacak; daha ziyade demiryolu projesinin Osmanlıların Irak'a dair politikası ile ilgili tarafları üzerinde durulacaktır.

Sultan Abdülhamid, demiryolunun Irak'ta önemli sulama projelerinin önünü açacağını daha en başından görmüştür. 1898'de konuyu kayzer ile müzakere etmiş, ancak icraata gelince Alman sermayedarların taahhüt altına girmeye isteksiz oldukları görülmüştü.⁶³ Meseleye ciddi şekilde ilk ilgi gösteren, İngiliz mühendis Sir William Willcocks oldu. Willcocks 1904-5 kışında Irak'ı ziyaret etmiş, hangi tür sulama projesinin elverişli olacağını belirlemek amacıyla, Bağdat çevresinde Dicle ve Fırat arasında kalan bölgeleri tetkik etmiştir.⁶⁴ Willcocks, incelemelerinin sonucunda, Nisan 1905'te *The Irrigation of Mesopotamia* adlı bir kitapçık yayımladı. Aynı yılın Haziran ayında İstanbul'u ziyaret etti ve İngiliz büyükelçisi Sir Nicolas O'Connor'dan kitapçıkta ana hatlarıyla anlattığı iki projeye padişahın dikkatini çekmesini rica etti. Bu projelerle Bağdat ile Felluce arasındaki 640.000 dönümlük bir arazi yeniden tarıma açılacaktı. Willcocks bu amaçla Londra'da bir şirket kurabileceğini söylüyordu. Ancak, O'Connor bu iki projeyi padişaha sunduysa da, II. Abdülhamid ancak bir şirket kurulup nihai şartlar kendisine bildirildikten sonra projeleri dikkate alabileceğini bildirdi.⁶⁵ Willcocks Londra'ya gitti, ancak projelerini

63 Bkz. Sultan Abdülhamit, *Siyasi Hatıratım*, 94; Özyüksel, *Bağdat Demiryolları*, 121.

64 FO 424/208, no. 56, O'Connor'dan Lansdowne'a, no. 406, gizli, Tarabya, 12 Haziran 1905; FO 424/210, no. 4, O'Connor'dan Lansdowne'a, no. 36, İstanbul, 23 Ocak 1906; FO 195/2164, no. 1035/81, 26 Aralık 1904; Sir William Willcocks, *Sixty Years in the East* (Edinburgh: Blackwood, 1935), 232 vd. Sir William Willcocks için bkz. Earle, *Baghdad Railway*, 214 dipnot 41 ve 205. İngiliz kaynaklarında bu konudan ilk kez, 1903 başlarındaki Bağdat Demiryolu tartışması sırasında bahsedilmiştir. FO 424/205, no. 40, Lascelles'den Lansdowne'a, no. 110, Berlin, 8 Mayıs 1903.

65 Bu konuda padişahla O'Connor arasındaki görüşmenin ayrıntıları için bkz. FO 424/208, no. 56, 12 Haziran 1905: "Felluce'den Bağdat'a bir ana kanal ve Fırat'a muvazi olup tali bir kanallar silsilesiyle birleşen bir kanal vasıtasıyla Aşağı Mezopotamya'nın ıssız veya bataklık arazilerini ıslah etmenin yollarından biri olarak anlatmıştım; ki bunlar vasıtasıyla yaklaşık 640.000 dönümlük bir bölge yeniden ziraata açılacak ve bu suretle fazladan çok büyük bir nüfusun maişetini sağlayacak, bir yandan da bölgenin servet ve refahına büyük katkılarda bulunacaktır." Padişaha sunulan teklif belgenin ekindedir: "Brief précis of Sir W. M. Willcocks' report on the irrigation of Mesopotamia: (...) Ülke, toplam ➡

gerçekleştirmek için yeterli İngiliz sermayesi bulamadı ve konu bir süre sonra gündemden düştü.⁶⁶

Willcocks gerekli sermayeyi bulsaydı bile, padişahın, Irak üzerinde geçmişten beri var olduğuna inandığı İngiliz emelleri hakkındaki şüphesi göz önüne alındığında, Willcocks'a ya da başka bir İngiliz şirketine imtiyaz verip vermeyeceği şüpheliydi. Zira Sultan Abdülhamid, ister bir demiryolu ister bir sulama projesi olsun, İngilizlere Mezopotamya'da bir imtiyaz vermenin uzun vadede Irak'ın tapusunu da İngiltere'ye vermek anlamına geldiğine kanaat getirmişti.⁶⁷

Willcocks'a karşı herhangi bir yabancı alternatif ortaya çıkmadı ve 1906 yılında Osmanlı hükümeti projeyi kendisi gerçekleştirmeye karar verdi. Fırat üzerinde Hindiye'de bir baraj inşası imkânlarını tetkik etmek ve ayrıca Fırat'ın ulaşım elverişli hale getirilip getirilemeyeceğini öğrenmek üzere, Fransız mühendis M. Cuny'yi bölgeye yolladı.⁶⁸ 1907 başında ise, Hindiye sulama

5.610.000 hektarlık 15 kısma ayrıldı." Padişahın talebi üzerine, bu projenin Türkçe kısa bir özeti Yıldız'a sunuldu: Ek 2, "memorandum laid before the Sultan on Friday, June 9, and subsequently translated into Turkish and forwarded to the Palace": "Bağdad-Selucia kısmı. (...) Mevcut nüfus 25.000'dir. Toprağın işlenmesi için 160.000 kişi gerekecektir. Süleymaniye ve Musul bölgelerindeki dağlı Kürtlerin bölgeye akın edeceğine şüphe yoktur. Bunlar, padişahın sadık tebaasından çalışan ve kabiliyetli, Halifelige bağlı, eşi bulunmaz bir ahali oluşturacak; sadakatsiz ve isyankâr Arapların etkilerine karşı güçlü bir kale olacaklardır. Bölgede Avrupalıların üstünlük kurmasından korkmaya lüzum yoktur, çünkü Hindistan örneğinde, Chenab Kanalı'nın inşasından sonra, Hükümet –daha önce çöl olup artık gelişen bir bölge konumundaki– bu kanalın çevresine 800.000 Sih iskân etmiştir." Willcocks'un bundan sonraki girişimleri için bkz. FO 424/208, no. 73, O'Connor'dan Lansdowne'a, no. 543, Tarabya, 7 Ağustos 1905.

66 FO 424/210, no. 4, ek, Memorandum on Sir W. Willcocks' Projects in Southern Mesopotamia, by Mark Sykes.

67 Bir örnek olarak, 1903'te İngiliz destekli bir demiryolu projesi (İskenderun-Halep-Bağdat) hakkında söyledikleri için bkz. Sultan Abdülhamit, *Siyasi Hatıratım*, 161. İlginçtir, Willcocks konuyla ilgili kitapçıklarından birini şu cümlelerle bitiriyordu: "Bu mahzun topraklarda yeni bir barış ve refah sahasının doğuşunu seyretnemize elbette izin verilebilir. İngiliz Hindistanı ve muhtemelen Mısır'dan binlerce, on binlerce çalışan işçi kısa bir süre sonra Dicle Deltasına akın edecektir." *The Restoration of the Ancient Irrigation Works on the Tigris or the Re-Creation of Chaldea* (Kahire, 1903), 31.

68 Hükümet bu teşebbüs için Osmanlı Bankası'ndan 100.000 lira borç aldı. Sadrazam Rifat Paşa'nın 13 Ramazan 1324-31 Ekim 1906 tarihli tezkeresi için bkz. BOA, İrade-Dahiliye, no. 12, 11 Şevval 1324-28 Kasım 1906. Ocak 1906'da, ➡

projesi üzerinde çalışmak üzere başka bir Fransız mühendis M. Cugnin getirildi. Yeni atanan vali Ebubekir Hâzım Bey bu proje hakkında talimat almış olmalı ki, göreve gelişinden kısa bir süre sonra, konuyla ilgilenen yerel komisyonu toplantıya çağırması ve daha sonra, 1907 Mart'ında, Hindiy'e'yi ziyaret ederek baraj yapılması düşünülen bölgeyi teftiş etmiştir.⁶⁹ Hindiy'e barajındaki çalışmaların ayrıntılarına henüz tam olarak vâkıf değiliz. Ancak, İngiliz konsolosluk raporları M. Cugnin'in 1907 Ekim'inde Bâbîâli tarafından azledildiğini göstermektedir.⁷⁰ Ancak çalışmalar durmamış, Osmanlı mühendislerince devam ettirilmiştir.⁷¹

Bağdat Demiryolu'yla ilgili başka bir mesele de petroldü. Yıldız, daha 1880'lerin başında Irak'taki petrolün önemini anlamıştı. Bu tarihte Hazine-i Hassa nazırı Agob Paşa'nın teklifi üzerine Sultan Abdülhamid, Musul ve Bağdat'taki petrol arazilerini

Willcocks faaliyetlerine kaldığı yerden bir kez daha başladı ve Hazine-i Hassa'dan izin talep etti. FO 424/210, no. 4, ek, Memorandum on Sir W. Willcocks' Projects in Southern Mesopotamia, by Mark Sykes.

69 FO 195/2242, Political Diary of the Baghdad Residency for the week ending 25th February 1907. Şubat ayında M. Cugnin, İstanbul'dan alınan emirlere uygun olarak, tetkiklerde bulunmak üzere bölgedeydi: "M. Cugnin'i iki gün önce gördüm ve kendisi bana nezaket göstererek okumam için planlarını gönderdi."; FO 195/2242, Political Diary of the Baghdad Residency for the week ending 19th March 1907.

70 FO 424/213, no. 165, O'Connor'dan Grey'e, no. 746, gizli, Pera, 5 Aralık 1907. İngilizler, bir İngiliz şirketi gerekli imtiyazı alabilirse, Fırat'la Dicle arasında, Felluce yakınlarında yapılacak bir gemi kanalıyla ilgili başka bir projede M. Cugnin'i görevlendirmek istedi. M. Cugnin azledildiği sırada, Fırat üzerinde bulunan Kena-niye Kanalı'ndaki işlere nezaret ediyordu. FO 424/214, no. 28, ek 1, Ramsay'den O'Connor'a, no. 133, çok gizli, Bağdat, 3 Aralık 1907. Belge ayrıca, "Note by M. Cugnin on the Suklawiya Canal" başlıklı Fransızca bir not ihtiva etmektedir. Resmi gerekçe, projenin gerçekleştirilmesinde gecikme olabileceği şeklindeydi. FO 424/214, no. 31, ek, Başkonsolos Newmarch'ın 12 no'lu gizli memorandumı. Bu sırada, Willcocks imtiyaz alma mücadelesinden vazgeçmemişti. Bağdat'taki İngiltere başkonsolosu tarafından, Willcocks'un projelerini yeniden canlandırdığı ve gelecek bahar bölgeye gitmeyi planladığı bildirildi. FO 424/213, no. 174, ek, Başkonsolos Ramsay'in memorandumı, no. 11, gizli, 25 Kasım 1907.

71 Bkz. Suleiman Sirri, "Irrigation", *Modern Turkey*, ed. E. G. Mears (New York: Macmillan, 1924), 265-79. Süleyman Sırrı Bey projeden bizzat sorumluydu. 1908 Jön Türk İhtilali'nden sonra proje Willcocks'a verildi. Ayrıntılar için bkz. FO 424/214, no. 100, Barclay'den Grey'e, no. 141, Pera, 25 Mart 1908; FO 424/216, no. 138, Lowther'dan Grey'e, no. 583, Tarabya, 17 Eylül 1908. Süleyman Sırrı Bey (1874-1925) hakkında bkz. *Türk Parlamento Tarihi, TBMMII. Dönem, 1923-1927* (Ankara: TBMM, 1995), III: 417-18.

"Sarkat" Arazi-i Seniyyesi dahilinde "El-Kayyara" madenlerinden çıkarılan petrolün tasfiyesine mahsus ocaklar

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi

Hazine-i Hassa'ya dahil eden üç irade yayınlamıştır.⁷² 1893-94 yıllarında ise Ermeni tebaadan petrol mühendisi Calouste Sarkis Gulbenkian, Hazine-i Hassa tarafından Mezopotamya'daki petrol yatakları hakkında kapsamlı bir rapor hazırlamak üzere görevlendirilmiştir.⁷³ Uluslararası bakış açısından bu konu, 1888'den itibaren hassas bir mesele haline geldi; Anadolu Demiryolu imtiyazı ile birlikte, maden işletmeciliği haklarıyla ilgili ayrıcalıklı bir muamele taahhüdü de Alman şirketine verilmişti. Nihai olarak bu imtiyaz, demiryolu hattının Konya'dan Basra Körfezi'ne kadar devam ettirilmesine izin veren 1903 tarihli Bağdat Demiryolu

72 Bkz. Marian Kent, *Oil and Empire: British Policy and Mesopotamian Oil, 1900-1920* (London: Macmillan, 1976); Stephen H. Longrigg, *Oil in the Middle East: Its Discovery and Development* (London: OUP, 1968); Arzu T. Terzi, "Bağdat ve Musul Petrolleri Üzerine Bir Değerlendirme," *Irak Dosyası*, ed. Ali Ahmetbeyoğlu v.dğr. (İstanbul: TATAV, 2003), 347-60. Ayrıca bkz. Uriel Dann, "Report on the Petroliferous Districts of Mesopotamia (1905) –An Annotated Document," *Asian and African Studies* 24 (1990): 283-92; Captain F. R. Maunsell, "The Mesopotamian Petroleum Field," *The Geographical Journal* 9 (1897): 528-32.

73 Bkz. Ralph Hewins, *Mr Five Per Cent: the Biography of Calouste Gulbenkian* (London: Hutchison, 1957), x, xvi, 29.

anlaşmasıyla teyit edilmiştir. Anlaşmayla –hattın her iki tarafında yirmişer kilometrelik bir şerit içinde geçerli olacak– maden ve petrol yatakları işletme hakkı veriliyordu.⁷⁴ Bu doğrultuda, 1904 Temmuz’unda, Anadolu Demiryolu Şirketi ile Hazine-i Hassa arasında bir sözleşme imzalandı. Buna göre şirkete, Musul ve Bağdat vilayetlerinde ön tetkikleri üstlenmek üzere bir yıl süre veriliyordu; petrol imtiyazının şartları bu ilk tetkikin sonuçlarına göre kararlaştırılacaktı. Ancak bu bir yıllık süre makul bir açıklama olmaksızın aşılmış ve petrol imtiyazı müzakereleri 1908’e kadar çıkmaza girmiştir.⁷⁵ Irak petroleri imtiyazı için ayrıca, İngilizler de dahil diğer girişimciler 1904’ten itibaren Osmanlı hükümetine müracaat etmişler, ancak bekleneceği üzere müspet bir netice elde edememişlerdir.⁷⁶

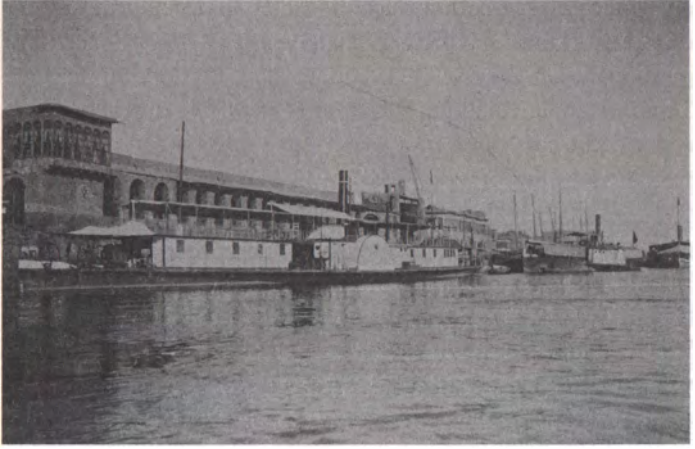
Sultan Abdülhamid, aynı dönemde, Dicle ve Fırat nehirleri üzerinde ulaşımın iyileştirilmesi meselesini de tekrar gündemine almıştı. 1898’de Kayzerle yaptığı görüşmede konuyu açmış ve bu proje için Alman sermayesi bulma arzusunu dile getirmişti. Ancak, Alman tarafına yapılan bu ve sonraki müracaatlar olumlu bir sonuç vermemiştir. Hazine-i Hassa nazırları Agob ve Mikail Paşalar, padişahı Dicle ve Fırat’ta buharlı gemi ulaşımı için özel bir şirkete imtiyaz vermeye teşvik etmişler; ancak, II. Abdülhamid, Hazine-i Hassa ve Anadolu Demiryolu Şirketi’nin iştirakiyle ortak bir girişimde bulunmak istemiştir. Daha sonra Hariciye nazırı Tevfik Paşa, Alman büyükelçisi Baron Marschall’ı ziyaret ederek meseleyi tekrar görüştü. Bu görüşmede Tevfik Paşa, İngilizler bu iki nehirdeki ulaşım için imtiyaz almaya çok istekli olsalar da, padişahın buna rıza göstermediğini belirtiyordu. Hemen ertesi gün, bu sefer Hazine-i Hassa nazırı Alman büyükelçisini ziyaret etti, ancak yine olumlu bir cevap alamadı.⁷⁷ İzah edilemeyen sebep-

74 Bkz. Marian Kent, *Oil and Empire*, 16; krş. Hurewitz, *Middle East and North Africa*, 501: Madde 22.

75 Sözleşmenin maddeleri için bkz. Kent, *Oil and Empire*, 16-17; 1904’ten sonraki gelişmeler için bkz. 18-20 ve ek. 1908 Jön Türk İhtilali’nden sonra, Hazine-i Hassa’ya ait bütün mülkler, petrol sahalarıyla birlikte Maliye Nezareti’ne devreldi. Bütün bu talepler için yeniden ve bu defa Maliye Nezareti’ne başvurmak gerekiyordu.

76 Ayrıntılar için bkz. Kent, *Oil and Empire*; Longrigg, *Oil in the Middle East*.

77 Özyüksel, *Bağdat Demiryolları*, 109-111.

Bagdat menazırından: Bagdat'ta şattın sol cihetinde bulunan Liman Dairesi ve Bagdat ile Basra arasında işleyen vapurlar

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi

lerden dolayı konu uzunca bir süre gündemden düştü. Nihayet 1904 başında, Hazine-i Hassa'ya bağlı Şirket-i Hamidiye kuruldu. Umman-ı Osmani İdaresi'nin bütün malvarlığı ve gemileri bu yeni şirkete devredildi. Devir esnasında dört buharlı gemi ile iki mavna mevcuttu; 1905'te bunlara İskoçya'da yapılan iki yeni vapur ile birlikte dört yeni mavna daha eklendi.⁷⁸

Bu sırada bir başka kritik konu olan Irak'taki toprak rejimi meselesi de gündeme gelmiştir. 1902 Nisan'ında Maliye Nezareti'nden Şura-yı Devlet'e, bölgedeki toprak rejimi ve dolayısıyla vergilendirme sorunlarında kritik bir noktaya gelindiği ve esaslı bir çözüm gerektiği uyarısında bulunan bir tezkere gönderildi. Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi yaklaşık iki sene sonra konuyu görüşüp Maliye'nin ortaya koyduğu görüşleri destekledi;

78 Bkz. Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1540. Osmanlı'nın Irak'taki ticari vapurlarını uzun yıllar, Bahriye Nezareti'ne bağlı Umman-ı Osmani İdaresi işletmişti. İdare'nin mal ve mülkleri, 9.500 liralık bir bedel karşılığında Hazine-i Hassa'ya devredildi. Krş. BOA, Y.A.Res. 147/106 (Lef 5), 7 Mayıs 1323-20 Mayıs 1907. Irak'taki Hazine-i Hassa için bkz. Lorimer, *Gazetteer*, IIA: 861-68.

bu amaçla özel bir komisyon oluşturulması kararına vardı.⁷⁹ Sadrazam Ferid Paşa bu teklifi teşvik edici ifadelerle padişahın onayına sundu: “Hıttâ-i Irakiyye arâzîsinin sûret-i tefvîk ve zirâ’atleri sûr-ı muhtelifede cereyân etmekde olup devletin kuvve-i hâzırâyı mâliyesini tazâyîf edecek bir kâbiliyyetde bulunan arâzî-yi Irakiyye’nin böyle bir hâlde bırakılması câiz olmadığından (...).”⁸⁰ Ancak Sultan Abdülhamid’in buna en azından kısa vadede rıza göstermediği anlaşılmaktadır.

Artan Güvenlik Sorunları ve Radikal Reform Teşebbüsleri

1905 yılı II. Abdülhamid idaresinin Irak vilayetlerinde genel bir reform projesini, geniş çaplı bir planlamanın ardından nihayet uygulamaya giriştiği bir dönüm noktası olmuştur. Bu değişiklik, öncelikle Irak ve çevresinde yaşanan güvenlik sorunlarının ciddi bir biçimde artması karşısında, 6. Ordu’nun durumundan duyulan kaygının bir neticesi gibi görünmektedir. Bu sorunlar arasında, Basra ve Musul vilayetlerindeki aşiret isyanları; Necid’de İbn Reşid ile İbn Suud arasındaki çatışmalar; İran’la bir sınır anlaşmazlığının baş göstermesi; İran dahilinde giderek artan siyasi krizlerin Irak’taki büyük Şii nüfusuyla sıkıntılara sebep olma ihtimali ve İngiltere’nin Basra Körfezi’ne nüfuz etmesinden duyulan endişe vardı.

1905 başında II. Abdülhamid, Ferik Veli Paşa başkanlığında bir komisyonu Irak’a yolladı. 1905 Mayıs’ında İstanbul’a dönen komisyonun raporunun içeriğini görme imkânımız olmasa da, Bâbıâli’de dikkatle incelendiğine eminiz.⁸¹ Padişah, komisyon raporunu Sadrazam Ferid Paşa’ya yollamış ve ayrıntılı incelen-

79 BOA, Y.A.Res. 126/26, 2. ek, “Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi tezkeresi, no. 425,” 2 Safer 1322-18 Nisan 1904. Komisyon için şu isimler teklif edildi: Şura-yı Devlet azası Yanko Efendi; Şura-yı Devlet azası Nazif Beyefendi; Şura-yı Devlet azası ve Basra eşrafından Züheyrzâde Ahmed Paşa; Mahkeme-i Teftiş-i Evkaf müsteşarı Hüsnü Efendi; Ziraat Heyet-i Fenniyesi reisi Aram Efendi ve Bağdat vilayeti sabık başkâtibi Şevket Paşa.

80 BOA, Y.A.Res. 126/26, Lef 1, Sadrazam Ferid, 17 Rebiyülevvel 1322-1 Haziran 1904.

81 BOA, İrade-Hususi, no. 64, 25 Rebiyülevvel 1323-30 Mayıs 1905. Komisyonun üç üyesi vardı: Padişah yaveri Ferik Veli Paşa, Matbuat-ı Dahiliye Müdürlüğü müdür vekili Fehmi Bey ve Erkân-ı Harb miralay Mustafa Bey.

mesi için Dahiliye Nezareti tarafından yeni bir komisyon oluşturulmasını istemiştir. Bu ikinci komisyonun varacağı karar, daha sonra Meclis-i Vükela'da müzakere olunacaktı. İşte bu andan itibaren merkezi hükümet bölgede daha aktif olmaya başlamıştır. Nitekim, 6. Ordu'yla ilgili birtakım teşebbüslerin ardından, Ekim 1905'te Bağdat'a yeni bir vali –Mecid Efendi– tayin olundu.⁸²

1906 Mart'ında II. Abdülhamid, 6. Ordu kumandanı Süleyman Şevki Paşa ile Basra valisi ve kumandanı Muhlis Paşa arasında, Ammare ve Müntefik'teki aşiretlere dair izlenecek politika konusunda çıkan ihtilafı ve ayrıca 6. Ordu'nun mevcut durumunu soruşturmak üzere yine Ferik Veli Paşa'nın idaresinde başka bir komisyon tayin etti. 1906 Nisan'ında İstanbul'dan ayrılan komisyon, son derece olumsuz bir ön rapor yolladı.⁸³ Bunun üzerine, 6. Ordu asker ve subaylarının maaş ve tahsisatının vaktinde ödenmesi ve 6. Ordu'nun diğer orduların seviyesine getirilmesi doğrultusunda iradeler gönderildi.⁸⁴ Çok geçmeden 6. Ordu personeline ilişkin bir düzenleme yapılarak, bazıları zorunlu emekli edildi ve yerlerine başkaları tayin olundu.⁸⁵ Bunu başka tedbirler takip etti. 1906 Temmuz'unda, Dicle boyunda-

82 BOA, İrade-Hususi, no. 65, 23 Şaban 1323-23 Ekim 1905. Örneğin Temmuz 1906 sonlarına doğru, Bağdat'taki İngiltere başkonsolosu tarafından, valinin riyaseti altındaki özel komisyonun çalışmalarının bazı neticelerinin görülmeye başlandığı bildiriliyordu. FO 195/2214, Diary to Government of India for the week ending 30th July 1906. Krş. Diary dated 7th May 1906.

83 BOA, İrade-Hususi, no. 105, 29 Muharrem 1324-25 Mart 1906 ve İrade-Hususi, no. 51, 10 Safer 1324-5 Nisan 1906. Komisyon üyeleri: Padişah yaveri ve Heyet-i Teftiş-i Askeriye azası Ferik Veli Paşa; Harbiye Nezareti Erkân-ı Harb miralay Mehmed Tevfik Bey ve yine aynı şubeden Kolağası Süleyman Fethi Bey.

84 BOA, İrade-Hususi, no. 81, 27 Rebiyülâhîr 1324-20 Haziran 1906; İrade-Hususi, no. 18, 4 Cemaziyelevvel 1324-26 Haziran 1906.

85 Örneğin 6. Ordu kurmay başkanı Fahri Paşa Diyarbakır'a nakledildi. FO 195/2214, Diary to Government of India for the week ending 30th July 1906. Fahri Paşa, başkonsolosun tasvirine göre, "olağandışı zeki ve iyi tahsil görmüş bir Türk olarak şöhret kazanmıştı." Diyarbakır'a varınca bir kaleye hapsedildiği söylendi. FO 195/2214, no. 564/53, Ramsay'den O'Connor'a, Bağdat, 25 Haziran 1906, emekliler listesine konulan isimlerle bunların görevlerine tayin edilen memurların tam bir listesini verir: "Emekliler listesine alınan kimselere Bağdat vilayetinde kalmaları emredilmiştir." 6. Ordu'daki komutanlardan biri ve padişahın kayınbiraderi olan Kazım Paşa evinde göz hapsine alındı. FO 195/2214, no. 564/53, Ramsay'den O'Connor'a, Bağdat, 25 Haziran 1906. Krş. Dağıstanlı, *Muhammed Fazıl Paşa*, 67-68.

ki aşiretlerin durumunu ve 6. Ordu'nun hesaplarını incelemek üzere İstanbul'dan gelecek iki ayrı komisyonun Bağdat'ta beklediği rapor ediliyordu. Diğer yandan, 6. Ordu'ya malzeme ikmal de devam ediyordu; Musul'dan Bağdat'a önemli miktarda mühimmat yollandı.⁸⁶

En önemlisi, Almanya'da tahsil görmüş genç bir subay olan Pertev Paşa, 1906 Temmuz'unda Bağdat'a gönderildi.⁸⁷ İngiliz askeri ataşesi Albay Surtees bu gelişmeyi şöyle rapor etmiştir:

Pertev Paşa (...) resmen Müşir Süleyman Paşa'nın kurmay başkanı olarak Bağdat'a gönderildi, fakat aslında, uzun bir zamandır düzensizlikten acınacak halde bulunan 6. Ordu'yu yeniden teşkilatlandırmak için kendisine tam yetki verilmişti. Necid'deki isyanla ve aynı zamanda İran hududu ve Kuveyt bölgesindeki muhtemel gelişmelerle baş etmekte önemli bir faktör olması gereken 6. Ordu'nun bu durumu Türkler için son derece üzücüdür. Pertev Paşa, anlaşıldığı kadarıyla, 6. Ordu'yu yeniden teşkilatlandırdıktan hemen sonra, Basra'da bir çöl seferi için eksiksiz bir şekilde teçhiz edilmiş bir seyyar kıta kurmak ve –hiçbir zaman tam anlamıyla Türk hâkimiyetine girmemiş aşiretlerin yaşadığı– Necid ve civar bölgesine girmek için talimat almıştır. Pertev Paşa (...) Bağdat ve Basra'daki birlikleri yeniden teşkilatlandırmak için emir almıştır, ancak görevinin asıl gayesi, Bağdat ile Basra arasındaki bölgede bulunan Arapların yağmalanmasına iştirak eden aşiretler, askerler ve memurlara karşı otoriteyi sağlamaktır.⁸⁸

İngiliz konsolosluk raporlarından Pertev Paşa'nın Irak'ta gayet faal olduğu anlaşılmaktadır. Aralık 1906'da Erzincan'daki 4. Ordu'dan 24 subay, Bağdat'taki birliklere mavzer eğitimi ver-

86 FO 195/2214, Diary to Government of India for the week ending 30th July 1906: "Pertev Paşa'nın bu komisyonun üyelerinden biri olduğu, ayrıca 6. Ordu'nun kurmay başkanı olarak Bağdat'ta kalacağı söylenmektedir."

87 FO 195/2214. Pertev [Demirhan] Paşa için bkz. TM, 308-309. Kendisi, Bağdat'a gelmeden önce, Rus-Japon Savaşı sırasında Japon Ordusu nezdinde askeri ataşe idi. Krş. FO 195/2176, Askeri ataşe Albay Maunsell'den O'Conor'a, no. 49, Tarabya, 8 Ağustos 1904: "Buradaki kurmay subaylardan Miralay Pertev Bey'in gönderilmesi kararlaştırıldı. Kendisi Almanya'da tahsil görmüş ve Uzak Doğu'da Japon ordusu nezdinde askeri ataşelik yapmıştır."

88 FO 424/210, no. 71, ek 2, Memorandum Respecting Affairs in the Yemen and Nejd, by Colonel Surtees [Military Attaché], İstanbul, 9 Ağustos 1906.

mek için Bağdat'a gelmiştir.⁸⁹ Ayrıca, Pertev Paşa'nın bölgedeki vazifelerinden biri olarak, Musul nüfusunu tam olarak kayda geçirmek için bir teşebbüste daha bulunuldu. Ancak, beklenebileceği gibi isyanlar çıktı ve bir netice alınamadı.⁹⁰ Pertev Paşa, 1907'de bu üç vilayetin her yerinde uzun teftiş seyahatlerinde bulundu.⁹¹

Fakat çok geçmeden, sadece askeri reformun yeterli olmayacağı anlaşıldı. 1906 Ağustos'unda 6. Ordu kumandanı Süleyman Şevki Paşa Harbiye Nezareti'nin talebi üzerine, emri altında bulunan kuvvetleri "hâl-i faaliyet"e getirmek için yapılması gerekenler hakkında bir rapor sundu.⁹² Süleyman Şevki Paşa, mevcut yetersizlikler konusunda mülki makamları suçladı; çoğunu ehli-yetsizlik ve yolsuzlukla itham ettiği bu kesim, 6. Ordu'nun görevini hakkıyla yapmasına engel oluyordu. Acilen çözüm gerektiren sorunlar vardı: Askeri makamlar bu üç vilayetten yeterli sayıda asker toplayamıyordu; ardı arkası kesilmeyen aşiret isyanları yüzünden birliklerin Irak'ın güneyine kaydırılması gerekiyordu ve

89 FO 195/2215, Political Diary of the Baghdad Residency for the week ending 10th December 1906: "Katif, Müntefik ve Suke's-Şuyuh'taki birliklere mavzer ve mühimmat gönderiliyor." Ayrıca Pertev Paşa'nın Basra dahilinde ve çevresindeki aşiretlerle de uğraştığını bildiriliyordu.

90 FO 424/210, no. 126, ek, Political Diary of the Baghdad Residency for the week ending October 29, 1906. Ayrıca, FO 195/2215, paragraf 133 ve 138. İngiliz konsolosluk raporlarına göre, "Musul'daki kargaşa 10 Ekim'den 15 Ekim'e kadar sürdü. Bu kargaşanın sebebi, kadın nüfusun kaydedilmesine yönelik bir teşebbüstü. Halk bu teşebbüse karşı çıkarak dükkânlarını kapadı ve nüfus sayımını protesto etti. Yetkili makamlar bazı kimseleri tutukladı ve tutuklanan bu adamları zindandan çıkarmak için bir teşebbüste bulunuldu. 12 Ekim Cuma günü, tutuklanan adamlardan biri ölü bulundu ve bazılarının söylediğine göre boğazı kesilmişti; ölenin akrabaları cesedi sokaklarda teşhir etti ve kargaşa büyüdü. Kalabalık, evlerinde sessizce oturdukları için Hristiyanlara kızmış gibi görünüyordu, ancak Hristiyanlara karşı herhangi bir girişimde bulunulduğunu işitmedim. Pazar günü, halk Valilik Sarayına saldıracak noktaya gelmişti ancak bundan vazgeçirildiler. 15 Ekim Pazar günü ise, ulema, valiyi kadınların nüfusa kaydedilmesi için verdiği emirleri geri almaya ve tutuklanan kimseleri serbest bırakmaya ikna etti. Sonra dükkânlar açıldı ve asayiş yeniden sağlandı."

91 Bkz. Dağıstanlı, *Muhammed Fazıl Paşa*, 217.

92 BOA, İrade-Dahiliye, no. 12, 11 Şevval 1324-28 Kasım 1906, Serasker Rıza Paşa'nın tezkeresi. Serasker, padişahın 6. Ordu'nun faal hale getirilmesiyle ilgili son iradesini aldıktan sonra, 6. Ordu kumandanından alınması gerekli tedbirlerle ilgili görüşünü sormuştur.

son olarak, ordunun maaşları düzenli olarak ödeyecek ve hatta askerlerini besleyecek kaynağı yoktu. Bu sorunların bir dizi sebebi vardı: Bu üç vilayetdeki idari ve mali memurların yetersizliği ve özellikle de vergi tahsilatındaki ciddi suistimaller; geniş devlet arazilerini aşiret liderlerine iltizam olarak verme âdeti ve böylelikle aşiret liderlerinin nüfuz ve güç kazanması. Süleyman Şevki Paşa ayrıca, Musul yöresindeki hemen bütün aşiretlerin modern ve kaçak silahlarla silahlandığı ve bunun bölgede ciddi problemlere sebebiyet verdiği ikazında bulunuyordu. Irak’a bir “heyet-i ıslahiye” gönderilerek, dört temel vazife verilmesi teklifinde bulundu. Söz konusu reform komisyonu, idari ve mali memurları teftiş ederek liyakatsiz ve rüşvetçi olanları azletmeli; vergi tahsilatı sistemini yeniden düzenlemeli; aşiretleri iskâna çalışmalı ve böylelikle tarımsal ve sosyal şartları iyileştirmeli; aşiretleri silahsızlandırarak halkı bunların saldırılarından korumalıydı. Bu tedbirlerin neticesi olarak, askere alma meselesi hallolur, nüfus kayda geçirilir, ordunun temel ihtiyaçları karşılanır ve vergi meselesi esaslı bir temele oturtulursa, 6. Ordu “hâl-i faaliyete” getirilebilirdi.⁹³

Süleyman Şevki Paşa’nın raporuna itiraz Dahiliye nazırı Memduh Paşa’dan geldi. 6. Ordu’nun durumu konusunda bütün kabahatin üç vilayetdeki idari ve mali makamlara yüklenmesini sorgulayan Memduh Paşa, Bağdat valisinin yakın zamanda yaptığı bir teftişin bizzat 6. Ordu içerisinde ciddi suistimal ve usulsüzlükleri ortaya çıkarttığını kaydetti. Memduh Paşa, bilhassa aşiretlerin çıkardığı isyanların bastırılabilmesi için reform tedbirlerine olan ihtiyacı inkâr etmiyor, ancak bölgeye yeni bir reform komisyonu gönderilmesinin bir manası olup olmadığını sorguluyordu. Önceki yıllarda büyük masraflar edilerek Irak’a böyle birçok komisyon gönderildiğini ve toplanan raporların nihai bir karara esas teşkil edecek kadar malumat ihtiva ettiğini unutmamak gerekiyordu. Bölgeye bir başka komisyon daha göndermekten önce, önceki reform komisyonları ile mülki ve askeri memurların kaleme aldığı bütün raporların bir araya getirilip incelenmesini ve tartışılmasını teklif ediyordu. Ancak o zaman, bu yeniden mü-

93 BOA, İrade-Dahiliye, no. 12, 6. Ordu komutanının 30 Temmuz 1322-12 Ağustos 1906 tarihli tezkeresi.

zakerenin sonuçlarına göre, uygun çözümler kararlaştırılıp uygulanabilirdi.⁹⁴

Memduh Paşa'nın itirazlarına Sadrazam Ferid Paşa'dan da destek geldi. Ferid Paşa padişaha, Irak'ta reform hakkında sunulmuş olan bütün raporları bir kez daha tetkik etmek üzere, Bâbîâlî'de dört kişilik bir komisyon tayin etmesini önerdi. Ferid Paşa, bilhassa vergi tahsilatındaki yetersizlikler ve Irak tarımındaki düzensizlikten dolayı merkezi hazinenin uğradığı zarar üzerinde duruyor; ayrıca, oluşturulacak komisyonun üç Irak vilayetindeki bütün mülki ve mali memurların sicillerini incelemesini öneriyordu.⁹⁵ Bir aylık bir değerlendirmenin ardından padişah bu teklifleri onayladı.⁹⁶ Teçhizat-ı Askeriye nazırı Hacı Akif Paşa'nın idaresinde bir komisyon oluşturuldu. Diğer üyeler ise eski Musul valisi Zühdü Paşa, eski Bağdat defterdarı Rifat Bey ve Basra nakibinin oğlu Seyyid Talib Paşa idi. Komisyon raporu, beş aylık bir çalışmadan sonra, 1907 Mayıs'ında sunuldu.⁹⁷

Rapor, İstanbul'un Irak'ta reform projelerine ilgisinin neden yeniden canlandığını açıklamaya yarayabilecek önemli bir ipucuyla başlıyordu: Irak vilayetleri gelirlerinde ciddi bir düşüş mevcuttu. Bu durum kısmen Dicle ve Fırat'ın kontrol edilememesinden kaynaklanıyordu; bu kontrolsüzlük, bölge tarımını dönem dönem kuraklık ve sele maruz bırakıyordu. Bağdat'ta her iki ya da üç senede bir sel oluyor ve değerli tarım arazileriyle ürünleri tahrip ediyordu. Basra vilayetinde de Dicle'nin taşması sonucunda önceki yıllarda ciddi hasar meydana gelmişti. Irak'ın büyük tarım potansiyelinin düzenli bir şekilde geliştirilebilmesi için, baraj ve sulama tesisleri inşa edilmeliydi. Tanzimat dönemin-

94 BOA, İrade-Dahiliye, no. 12, Dahiliye nazırının 22 Şaban 1324-11 Ekim 1906 tarihli tezkeresi. Memduh Paşa, evvelki komisyonların sonuncusu olarak Veli Paşa heyetinden bahsediyordu. Bundan başka 15 yıl önceye –yani 1891 civarına– ait Mösyö Galan heyetinden de söz ediyordu. Memduh Paşa'ya göre, Mösyö Galan'ın raporu da Irak'ın “kabiliyet-i umran” a sahip olduğunu gösteriyordu.

95 BOA, İrade-Dahiliye, no. 12, Sadrazam Ferid Paşa'nın 13 Ramazan 1324-31 Ekim 1906 tarihli tezkeresi.

96 BOA, İrade-Dahiliye, no. 12, Sadrazamın tezkeresi üzerine 11 Şevval 1324-28 Kasım 1906 tarihli derkenar.

97 İlgili bütün evrak için bkz. BOA, Y.A.Res. 147/106, 26 Cemaziyelevvel 1325-7 Temmuz 1907.

den kalma vergi tahsilatı usulleri de şiddetle eleştiriliyordu. Kısa vadeli sözleşmeler nadasa ve drenaj yatırımlarına mani olduğu için, mevcut iltizam sistemi tarımın gelişmesine mani oluyordu. Ağnam vergisi de bir başka sorundu. Hayvancılık Irak'ta önemli bir ekonomik faaliyet olmasına rağmen, aşiretler sürülerini vergi tahsildarlarından saklamakta başarılıydılar.⁹⁸

Raporda, devlet arazileri konusunda çok net bilgiler mevcuttur. Resmi kayıtlara göre üç Irak vilayetinde 11.275.100 dönümlük bir alan kaplayan bu tür ara-

zilerden 1.248 parça bulunmaktaydı. Bunların önemli bir kısmı bölgedeki Maliye Nezareti memurlarının denetimi altında kiraya verilmişti. Komisyon bu sisteme üç itiraz getiriyordu: Mevcut sistem, hazineye çok az gelir sağlıyordu; rüşvet ve suistimale gayet açıktı; kiracıları, arazilerini ıslah etmeye teşvik etmiyordu. Çözüm, devlet arazilerini halka dağıtmaktı. Tasarruf hakkı güvencesiyle birlikte yeni toprak sahipleri topraklarını ıslah edecek, bu da Irak'a refah ve düzen getirecekti. Bu sayede, sürekli olarak bir araziden başka birine göç eden aşiretler, daimi olarak iskân edilecekti. Bu yeni durumdan hazine de istifade edecekti. Satışlardan milyonlarca lira gelir elde edilecek ve uzun vadede tarım geliştikçe vergi gelirleri "on kat" artacaktı. Mevcut durum aynı zamanda devlet arazilerinden kanun dışı yollarla toprak edinilmesine sebep oluyordu. Komisyonun beyanına göre Bağdat defter-i hakani dairesi 1882/1883 yılından itibaren mahkeme

Seyyid Talib Paşa

98 BOA, Y.A.Res. 147/106 (Lef 5), 7 Rebiyülâhir 1325-20 Mayıs 1907.

süreçleri için 82.000 kuruş harcamasına rağmen tek bir dava bile kazanamamıştı.⁹⁹

Rapor, aşiret meselesine bilhassa dikkat çekerek, çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşan yerleşik aşiretler ile koyun-deve tüccarlığı ve yağmayla geçinen konar-göçer aşiretleri birbirinden ayırmıştır. Konar-göçer aşiretler çoğunlukla birbiriyle savaş halindeydi; Irak'ın nüfusunu, tarımını, ticaretini ve altyapısını mahveden bu aşiret kavgalarına karşı özel tedbirler alınması gerekiyordu. Bilhassa aşiretlerle, özellikle de liderleriyle uğraşmak üzere, üyeleri bölgeye aşına olan özel heyetler tayin edilmeli; isyan eden aşiretlerin arazi hakları en azından bir süreliğine geri alınmalı; aşiret çocuklarını eğitmek için girişimlerde bulunulmalı; arazi veya iltizamlar dağıtılmalıydı. Rapor ayrıca Irak halkının nüfusa kaydedilmesi ihtiyacından da bahsediyordu.¹⁰⁰

Rapor, uygulanması düşünülen reform politikası hakkında bir rapor hazırlamak üzere ehliyetli, güvenilir ve bölge hakkında malumatı olan kişilerden müteşekkil bir "Heyet-i Islahiye" oluşturularak Irak'a gönderilmesini tavsiye ediyordu. Böylece merkezi ve yerel idarenin işbirliğiyle Irak eski mamur günlerine dönebilecekti:

İnşâallah sâye-i muvaffakiyetvâye-i cenâb-ı tâc-dârîde bu def'a ise kemâl-i ciddiyet ve fa'âliyetle teşebbüs olunarak arâzî-yi Irakiyye'nin hâmil olduğu ve nihâyet servetten cebr-i mâfat eyleyecek bir tarîk-i istifâde ittihâz buyrulur zîrâ harîta-i âlemde hiç vücûdu yoğiken şimdi dünyanın en ma'mûr mahallerinden ma'dûd olan kıta'ât-ı ma'lûmenin henüz ma'lûm ve münkesif olmadığı zamânlarda senevî yüz milyon altunluk îrâd verdiği târihen müsbet bulunan ve bunca sanâyi'-i bedî'a ile bütün dünyaya karşı hârîka-nümâ-yı ma'rîfet ve medeniyet olan hıttâ-i Irakiyye'nin tafsîle-i mesrûha menzilesine tenezzül edişi nezd-i âlî-yi hazret-i hilâfetpenâhîde tecvîz buyrulmayarak elbet buna bir çâre aranacağı der-kârdır. Vâkı'a birçok zamânların envâ'-ı müsâdemâtına hedef ola ola nihâyet şu hâle gelen bir kıt'a-yı cesîmenin def'aten memâlik-i ma'mûre-i mütemed-dineye benzetilemeyeceği gibi şimdiki dâ'ire-i gayri meşrû'a-i

99 BOA, Y.A.Res. 147/106 (Lef 5).

100 BOA, Y.A.Res. 147/106 (Lef 5).

ma'îşetin tevsi' ve tezâyidine müsâ'id bir hâlde bırakılması da doğru olmayacağından yalnız hükûmetle memleket beynindeki münâsebetin te'mîniyle her ikisinin yek-dil ve yek-cihet ma'mûriyet-i mahalliyyeye hizmet edeceği bir usûl-i idâreye mürâca'at olunarak mu'âmelenin tabî-i terakkî bir dâ'ireye alınması husûl-i matlûba kâfidir. Çünkü meyl-i menfa'at gibi bir kânûn-ı tabî'atden insânı hiçbir şeyin men' edemeyeceğine mezheb-i Hanefinin mihr-i zuhûru olan bir memleket ahâlîsinin hemen umûmiyetle Acem ve İngiliz atâyâsına kapılarak iktisâb-i Şi'yyet edişinden büyük delil olamaz. Binâenaleyh silk-i memleketi bu maraz-ı muhillik-i dâhilîden kurtarmak için pek de va'az ve nasihat kifâyet etmeyerek bi'l-hassa menâfi'-i ahâlînin pîş-i nazar-ı dikkate alınması lâzımdır ki o da enhâr-ı Irakiyye'nin def'i mazarratıyla celb-i menfa'ati te'mîn edilib ahâlîye arâzî üzerinden bir hakk-ı tasarruf verilmesine menût ve vâbeste bulunduğundan (...) ¹⁰¹

Raporda birtakım çözüm önerileri de yer almaktaydı. Her şeyden önce, Hindiyeye barajındaki çalışmalara aralıksız devam edilmeliydi. ¹⁰² İkinci olarak, Irak'taki devlet arazileri üç gruba ayrılmalı ve "tefvîz ve ihalât" yoluyla halka verilmeliydi. Sulanan arazilerden oluşan birinci grup müzayede ile satılmalıydı. Bu yol- la elde edilen parayla ikinci gruptaki araziler sulanarak "bedelât-ı lâyike ve münâsibe" ile elden çıkarılmalıydı. Üçüncü gruptaki araziler ise sulama kanallarını kendileri inşa etmeleri şartıyla halka bedelsiz olarak verilmeliydi. Kural gereği, hiç kimsenin 5.000 dönümden daha geniş araziye sahip olmasına izin verilmemeliydi. Üçüncü teklif, 6. Ordu karargâhının Süleymaniye'ye nakledilmesi; çünkü Kerkük ve Süleymaniye sancakları Irak'taki en sorunlu bölgelerdi. Dördüncü olarak ise Irak'taki reform, üç ayrı vilayete dayalı idari bölünmeden kaynaklanan sorunları ortadan kaldırabilmek için, tam yetkili tek bir heyet tarafından uygulanmalıydı. Irak'ın artan uluslararası önemi göz önüne alındığında, hızlı davranmak oldukça önemliydi:

101 BOA, Y.A.Res. 147/106 (Lef 5).

102 BOA, Y.A.Res. 147/106 (Lef 5). Bununla birlikte, bizzat komisyonun yaptığı bir tahkikatta, sorumlu Avrupalı mühendise gereken malzeme yerelden temin edilemediğinden, önceki sene kayda değer hiçbir şeyin yapılmadığı ortaya konulmuştur.

(...) el-hâsıl tafsîlât-ı meşrûha ile ta'ayyün eden tesvîlât ve te'sîrât-ı ecnebiyyeden mâ'adâ Bağdad şimendüferi münâsebetiyle birkaç devletin rekâbetine ma'rûz kalan hıttâ-i Irakiyye üzerinde anların kendi hesabına mu'âmeleye başlamasından evvelce devletçe bir eser-i sahâbet ve fa'âliyet göstermesi vecâib-i umûrdan görülmüştür.¹⁰³

Beşinci teklif, ziraatle ilgiliydi. Tarımsal alanda ıslahatın, aynı zamanda, Dicle ve Fırat'ta ulaşımın muntazaman yapılmasına; (yerel ve uluslararası) ticari gemilerin sayısının arttırılmasına; aşiretlerin iskânına; özel bir ormancılık ve madencilik politikasına bağlı olduğu vurgulanıyordu. Rapor son olarak, yerel memurların sicillerinin (terâcim-i ahvâl) incelenmesinin, kurulması düşünülen heyete bırakılmasını teklif ediyordu. Rapor, reform için başlangıçta bir miktar masraf gerekse bile, reform sonucu Irak'tan hasıl olan gelirlerin artmasıyla birlikte bunun telafi edileceğini vurgulayarak noktalanmaktaydı:

(...) şu ıslahât sırasında (...) gerçi vâridât-ı hâzîrece biraz tedennî husûlü ve hey'et-i islâhiye için hazîne-i celîlece açıktan fazla masraf ihtiyârı mahzûr (...) ve vârid-i hâtır olursa da ber-vech-i ma'rûz icrâ olunacak ıslahât-ı külliye ve imâret-i cedîdenin fi'ilen ve mâddeten sahâ-yı vücûda vusûlü hâlinde (...) pek cüz'î bir zamân zarfında şimdi Irak'dan hâsıl olan vâridât-ı umûmiyenin iz'âf-ı muzâ'afı elde edilüp hatta bu ıslahât-ı Irakiyye uğrunda vukû'a gelecek bâdî-i endîşe olan masârif-i zâ'idinin dahi mülkî ve siyâsî birçok fevâid ve muhâsenât-ı mühimme-i maddiyye ve dîniyye ve mezhebiyyenin yegâne sebeb-i husûl ve istikmâli bulunmuş [olmağla]¹⁰⁴

Meclis-i Vükela, komisyonun raporunu genel olarak onaylamış ve hususi tavsiyelerinin çoğuna destek vermiştir. Mali sebeplerden dolayı itiraz edilen hususlar, Hindiye barajına öncelik verilmesi ve 6. Ordu karargâhının Süleymaniye'ye nakledilmesi- dir. Meclis-i Vükela'ya göre de, ahaliye öncelik verilmeliydi; bölge sakinlerinin refahı her şeyden önemli olmalıydı:

103 BOA, Y.A.Res. 147/106 (Lef 5).

104 BOA, Y.A.Res. 147/106 (Lef 5).

(...) ahâlinin celb-i kalbiyesiyle revâbıt-ı ubûdiyyet ve ra'ıyyetini te'yîdi zımnında en evvel nazar-ı dikkate alınması lâzım gelen cihet bi'l-hassa menâfi'-i ahâlinin te'mîni maddesi olup bu da hıttâ-i mezkûrenin cârî olan enhârın def'-i mazarratıyla kâbil-i istifâde bir hâle ifrâğına ve halka arâzî üzerinde hakk-ı tasarruf i'tâsına menûat bulunduğu (...) ¹⁰⁵

Meclis-i Vükela, kurulması önerilen “Heyet-i Islahiye” (reform komisyonu) için, eski Musul valisi Mustafa Nâzım Paşa'yı, eski Aydın defterdarı Kemal Efendi'yi, eski Manastır naibi Avni Efendi'yi ve 6. Ordu kurmay başkanı Ferik Pertev Paşa'yı aday olarak gösterdi. ¹⁰⁶

Meclis-i Vükela'nın Temmuz 1907 tarihli tekliflerinin tamamı padişah tarafından uygun bulundu. Mustafa Nâzım Paşa'nın başkanlığında, Kemal Efendi, Avni Efendi ve Pertev Paşa'dan oluşan bir Heyet-i Islahiye 1907 Eylül'ünde Irak'a gitti. ¹⁰⁷ Bu heyete verilen talimatlar, Hacı Akif Paşa heyetinin talimatlarıyla hemen hemen aynıydı. Heyete, üç vilayette mülkiye, maliye ve jandarmayı ilgilendiren bütün meseleler de dahil olmak üzere yerel idare sahasında geniş yetkiler verilmişti. Her vilayet merkezinde, yöredeki mülki ve askeri memurlar ile eşraftan oluşan bir meşveret meclisi kurulacaktı. Bu üç vilayetteki valiler ve bütün mülki memurlar; maliye, imar işleri, arazi ve tarım da dahil bütün ko-

105 BOA, Y.A.Res. 147/106 (Lef 2), 26 Cemaziyevvel 1325-7 Temmuz 1907.

106 BOA, Y.A.Res. 147/106 (Lef 2). Mustafa Nâzım Paşa (1862-1909) için bkz. Mücelidoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler* (Ankara: Mars Matbaası, 1969-71), II: 1054-56; *TM*, 277.

107 FO 424/213, no. 110, O'Conor'dan Grey'e, no. 617, Tarabya, 25 Eylül 1907: “İrade 1907 Eylül'ü sonuna doğru irat edildi. Göründüğü kadarıyla komisyon, Musul, Bağdat ve Basra vilayetleri in genel durumunu araştırarak, göçebe ve diğer aşiretlerin pasifize edilmesi ve iskânı, durumlarının iyileştirilmesi, bölgenin zirai ve diğer tabii kaynaklarının sulama ya da başka yollarla geliştirilmesi konusunda benimsenebilecek tedbirler hakkında rapor verecekti. Komisyon, Kastamonu valisi Nâzım Paşa, eski Aydın defterdarı Kemal Bey ve Adliye müfettişi ulemadan Avni Efendi ile defter-i hakani idaresi temsilcileri ve diğer bazı temsilcilerden oluşmaktadır. FO 424/213, no. 174'teki ek, Başkonsolos Ramsay'in memorandumu, no. 11, gizli, 25 Kasım 1907: “Komisyonun niçin tayin edildiği hususundaki tahminler çoktur. Bazıları maksadın Avrupalı güçlerin bu bölgenin genelinde mevcut olan asayişsizlik hakkındaki şikâyetlerine son vermek olduğunu söylemektedir; bazılarının kanaatine göre ise Almanya, kilometre esasına dayanan teminatların ödenmesini kolaylaştıracak tedbirler talep etmiştir.”

nularda bu heyete tâbi olacaktı. İhtilaf halinde Bâbîâlî'ye müracaat etme hakları vardı.¹⁰⁸

Heyet-i Islahiye'nin Bağdat'a varmasından kısa bir süre sonra İngiltere başkonsolosu Binbaşı Ramsay, Mustafa Nâzım Paşa'yla görüşmelerini şu şekilde nakletmiştir:

Nâzım Paşa'yı ziyaret ettiğim zaman, birkaç yıl aşiretlerin meskûn olduğu bir bölgede görev yaptığımı ve aynı zamanda sulama yoluyla çölden zengin bir vilayete dönüşen bir bölgeyi de görmüş olduğumu söyledim. Ona yetkim dahilindeki her türlü bilgiyi vermeyi yahut sağlamayı teklif ettim. O da bana Hindistan Hükümeti'nin hudut sistemi, ülkeyi aşiret liderlerinin yardımıyla idare etme usulü ve gelir elde etme sistemi hakkında pek çok zekice soru sordu ve verdiğim cevaplarla çok ilgilenir göründü. Ben de kendisinin kolaylıkla Hindistan'a giderek her şeyi kendi gözüyle görebileceğini ve Hindistan Hükümeti'nin ona yardım etmekten memnuniyet duyacağından şüphem olmadığını söyledim. Paşa bana İstanbul'dan onay almadan oraya gidemeyeceğini ve bu konuda izin istemeyi düşüneneğini söyledi. Bu konuyu gerçekten düşünüyor olabilir, çünkü Heyet'in daha sonraki toplantılarında bu konuşmadan bahsetti. Görüldüğü kadarıyla hiçbir işi aceleye getirmek istemiyor ve öncelikle bölgedeki emniyetin artırılması için alınması gereken tedbirlerle ilgileniyor. Heyet'in esas gayelerinden biri, anladığım kadarıyla, devlet arazilerini satarak hususi şahısları bu arazileri ıslaha teşvik etmektir. Ancak Nâzım Paşa, satın aldıkları arazilere gidip buraları ekip biçerken emniyette olacaklarına dair müstakbel müşterileri temin edemediği takdirde bunun mümkün olamayacağını düşünüyor. Zannederim bu da bölgede asayişin sağlanması üzerinde bu kadar çok durmasının asıl sebebidir. İade-i ziyaretinde, Hindistan idaresiyle ilgili tek bahsettiği husus, asayişin korunması idi.¹⁰⁹

108 Bütün ayrıntılar için bkz. BOA, Y.A.Res. 147/106 (6), 7 Rebiyülâhîr 1325-20 Mayıs 1907.

109 FO 424/213, no. 174'teki ek, Başkonsolos Ramsay'in memorandumu, no. 11, gizli, 25 Kasım 1907. Ramsay şöyle ilave ediyordu: "Komisyon bazı yerel üyelerle takviye edilmiştir ve bu kimseler gayet iyi seçilmiş görünmektedir. Çoğu kimse, komisyonun devlet arazilerini yabancılara satma yetkisinin olmadığına ikna olmuştur. Komisyonun bu konudaki görüşlerini öğrenmek için, buradaki bir İngiliz tüccar, devlet arazisi satın alıp alamayacağını soracak."

Ancak uygulamaya gelince, Heyet-i Islahiye çok geçmeden bazı güçlüklerle karşılaştı. Basra'da yeni çıkan aşiret isyanları heyetin zaman ve enerjisinin çoğunu alarak, dikkatini reform gündeminden uzaklaştırdı. Mustafa Nâzım Paşa bir süre sonra, "yetki sınırları" ile ilgili olarak Bağdat valisi Ebubekir Hâzım Bey'le anlaşmazlığa düştü. Bu anlaşmazlık 1908 Mayıs'ında valinin azliyle sonuçlandı.¹¹⁰ Mustafa Nâzım Paşa, Meşrutiyet'in ilanına kadar yaklaşık iki ay boyunca, Bağdat valiliği ve Heyet-i Islahiye reisi vazifelerini bir arada yürüttü.

Reform Hakkında Mutabakat ve İhtilaf

İster merkezde, ister Irak vilayetlerinde olsun Osmanlı yetkilileri, Irak'taki reform meselesi hakkında genel bir mutabakata varmışlardı. Bağdat ve Basra vilayetlerinin tarımsal gelişme için büyük bir potansiyeli olduğu kabul edilmişti. Bu potansiyelin açığa çıkması, kısmen bataklıkların kurutulması ve sulamanın geliştirilmesi; kısmen daha iyi nehir ve demiryolu ulaşımı; kısmen de –ki, en önemlisi buydu– aşiret nüfusunun iskân edilerek tarıma teşvik edilmesiyle mümkündü. İskân sürecinin ise, kısmen daha güçlü bir idari ve askeri denetimle, kısmen de 1870'lerin başında başlanan devlet topraklarını halka dağıtma politikasının devam ettirilmesiyle ilgili olduğu konusunda görüş birliğine varılmıştı. Daha tartışmalı bir mesele olarak, bazı yetkililer, yerel idarenin esaslı bir şekilde yeniden yapılandırılmasını, yani valilere daha geniş yetkiler verilmesini ve bütün Irak'ın tek bir vilayet haline getirilmesini savunuyorlardı. Böylece, planlanan reform ve kalkınma projeleri daha başarılı olacaktı.

Ancak, çalışma konusu olan dönemin son on yılı hariç, Sultan Abdülhamid bu projelerin bir kısmını benimsememiştir. Demiryolu inşası ve sulama ile ilgili projelerde esas sorunun mali olduğu anlaşılmaktadır. Devletin bu tür projelerde kullanmak için mali kaynağı yoktu ve 1875 mali iflasından alınan dersle büyük çaplı dış borçlanmaya müracaat edilmek istenmiyordu. Valilere bölgedeki askeri birlikler üzerinde yetki verilmesi veya üç Irak

110 Örneğin bkz. BOA, Y.A.Res. 156/83, 23 Rebiyülâhîr 1326-25 Mayıs 1908. Ayrıntılar için bkz. 3. bölüm.

vilayetin birleştirilmesi önerilerinin önündeki engel ise siyasi prensiplerdi. II. Abdülhamid, yerel idarede adem-i merkeziyet veya yerel özerklik doğrultusundaki her şeye karşı çıkıyordu. Devlet arazilerinin halka dağıtılması teklifine itirazı ise, kendisinin de açıkça beyan ettiği gibi, dağıtılan toprakların nihai olarak yabancıların, bilhassa İranlıların veya İngilizlerin eline geçeceği endişesinden kaynaklanıyordu.

1900'lerin başlarına kadar Abdülhamid, Irak'taki politikalarında bir değişikliğe gitmemiştir. Bu tarihte başlayan değişim ise, kısmen Irak vilayetlerinin gelirlerindeki ciddi düşüşten, kısmen de 6. Ordu'nun halinden duyulan kaygının neticesidir. Irak'ta ve yakın çevresindeki ciddi güvenlik sorunlarının artmasıyla bu kaygı daha da büyümüştür. Bu sorunlar arasında, Basra ve Musul vilayetlerindeki ciddi aşiret isyanları; Necid'de İbn Reşid ile İbn Suud arasındaki çatışmalar; İran'la önemli bir sınır ihtilafının baş göstermesi; İran iç politikasında giderek artan gerilimlerin Irak'taki büyük Şii nüfusuyla ilişkilerde sıkıntılara sebep olma ihtimali ve İngiltere'nin Basra Körfezi'ne nüfuz etmesinden duyulan endişe vardı. Bütün bunlar, merkezi hükümeti, demiryollarından sulamaya kadar bir dizi somut projeye ve Irak vilayetlerinde genel bir reform teşebbüsüne yöneltmiştir. Bu yeni politikanın içerdiği başlıca değişiklikler şunlardı: Mülki ve mali idarede sıkı bir merkeziyetçilikten (1907'de Irak'a gönderilen Heyet-i Islahiye'ye tanınan geniş yetkiler örneğinde olduğu gibi) kısmi bir adem-i merkeziyetçiliğe geçiş; doğal kaynakları kullanma açarak devlet gelirlerini arttırma çabasından halkın refahını arttırıp bağlılık ve güvenlerini kazanma teşebbüsüne geçiş; devlet arazilerinin halka dağıtılmasının kesin olarak men edilmesinden bunun teşvik edilmesine geçiş.

Bundan sonraki dört bölümde, II. Abdülhamid döneminde Irak'taki Osmanlı idaresinin karşılaştığı başlıca sorunlara ve bu sorunlara çözüm arayışlarına; yerel idarede yaşanan sorunlar, aşiretlerin yarattığı sorunlar, büyük Şii nüfusunun yarattığı sorunlar ve İngiliz nüfuzundan kaynaklanan tehditler başlıkları etrafında odaklanılacaktır. Her bir mesele ayrıntılarıyla incelenerek, yukarıda ana hatlarıyla ele alınan reform teşebbüsleri, bunların başarı ve başarısızlıkları bu meseleler çerçevesinde ele alınacaktır. Aynı zamanda, Abdülhamid rejiminin son on yılında görülen politika değişikliği de izah edilmeye çalışılacaktır.

3. Padişahın Memurları

Osmanlı merkezi hükümeti Irak vilayetlerinin idaresinde üç önemli sorunla karşılaşmıştır: (1) Yüksek rütbeli memurlar arasında sürekli uyuşmazlık ve hükümetin bu duruma kalıcı çözüm bulmadaki yetersizliği. (2) Özellikle orta ve alt kademedeki mülki memurlar arasında yaygın rüşvet ve görevi suistimal. (3) Vilayetlerdeki yüksek mevkilere her zaman yeterli vasıflara sahip aday bulunamaması.

Çalışma konusu olan dönem boyunca, Irak'taki mülki, askeri ve mali memurlar arasında anlaşmazlıklara sıkça rastlanmaktadır. Bu anlaşmazlıkların siyasi, sosyal, ideolojik, mali veya şahsi olmak üzere birçok sebebi vardı.¹ Tanzimat'ın başlangıcından beri, farklı nitelikteki kurumlar bir arada yaşamak ve iş görmek zorunda kaldığı gibi, farklı nitelikteki memurlar da aynı kurum ve mekânlarda bir arada çalışmak zorundaydı. Farklı çevrelerden geldiklerinden, farklı fikir, bakış açısı ve hayat tarzları olduğundan, aralarında sürekli anlaşmazlıklar olması şaşırtıcı değildir. Ayrıca, II. Abdülhamid döneminde modern eğitimin yaygınlaşmasıyla birlikte mülki ve askeri idarede gözle görülür bir "kuşak farkı" ortaya çıkmıştır.

Bu sürekli uyuşmazlıklarda en belirleyici faktör, yerel idare sisteminin yapısı ile açıklanabilir. Birinci bölümde de belirtildiği gibi, vilayet idaresinde yetkiler paylaşılmaktaydı: Vali sadece

1 Burada anlatılanlar şu çalışmalara dayanmaktadır: Carter V. Findley, *Bureaucratic Reform*; Carter V. Findley, *Ottoman Civil Officialdom: A Social History* (Princeton: Princeton University Press, 1989); Shaw ve Shaw, *History of the Ottoman Empire*, 211 vd., 243 vd.; Akarlı, "The Problems of External Pressures," 77 vd.

mülki idareden sorumluydu; yerel askeri birlikler müşirin komutası altındaydı; vilayetin mali işleri ise defterdar tarafından yürütülüyordu. Ayrıca, bu üç yüksek rütbeli memur Bâbîâlî'deki farklı nezaretlere karşı sorumluydu: Vali, Dahiliye Nezareti'ne; müşir, Harbiye Nezareti'ne; defterdar ise Maliye Nezareti'ne. Bu yapı sürekli bir anlaşmazlık potansiyeli taşıyordu.

Bu potansiyel iki faktörün daha devreye girmesiyle iyice büyümüştür. İlk olarak, yerel eşraf, İdare Meclisi üyeliğinden kaymakamlık gibi ikinci derece yöneticiliklere kadar, yerel idarede çok çeşitli roller oynuyordu. Ve eşraf, kaçınılmaz bir şekilde, kendi anlaşmazlıklarını ve rekabetlerini yerel idareye de taşıyordu. Yüksek mevkilerdeki yerel memurlar, çoğu zaman kendilerini bu çekişmelerin tarafları olarak bulmaktaydı. İkinci olarak, özellikle II. Abdülhamid döneminde, saray çevresi yahut erkânı yerel idarede kilit bir rol oynuyordu: Eşraf, Yıldız Sarayı'ndaki bağlantıları yoluyla himaye görüyordu ve bu da onların vilayet yöneticilerine karşı konumlarını güçlendirerek bir başka anlaşmazlık unsuru daha ortaya çıkarıyordu.

Sultan Abdülhamid bu sorunların farkında olsa da, radikal çözümden kaçınmıştır. Bu radikal çözüm, 1864 Vilayet Nizamnamesi'nin öngördüğü ve Midhat Paşa ekolünün talep ettiği "tevsi-i mezuniyet" (yetki genişliği) politikası; yani valiye, yerel idarenin bütün şubeleri üzerinde tam yetki verilerek vilayette en üst yetkili olarak tayin olunması idi. II. Abdülhamid'in itirazı siyasi nitelikliydi. Faydaları ne olursa olsun, böylesi bir yetki genişliğinin yerel özerkliğe ve imparatorluğun dağılmasına (tavâif-i mülûk) giden yolu açacağına kanaat getirmişti:

Bir vali (...) tamamiyle müstakil ve istediği gibi vilâyetin emvâlini sarfa ve adliyesini teşkile ve kuvve-i askeriyesini sevke ve nasb ve azle me'zûn olursa, merkeziyet-i idâre şöyle dursun tevsi'-i idâre de değil, âdetâ tavâif-i mülûk demek olur.²

Bu anlayış, oldukça merkeziyetçi bir sisteme yol açtı. Öyle ki, en küçük bir harcama veya eylem İstanbul'dan izin gerektiriyor;

2 *Sultan II. Abdülhamid Han: Devlet ve Memleket Görüşlerim*, ed. A. Alâaddin Çetin ve Ramazan Yıldız (İstanbul: Çığır, 1976), 160. Benzer ifadeler için bkz. 19-20, 35-36, 212, 260.

yerel yöneticiler her şey, hatta icra yetkileri olan işler için dahi İstanbul'dan izin istemeye yöneltiliyordu. Üst düzey yerel yöneticilere ne ölçüde yetki verileceği bütün Abdülhamid dönemi boyunca halledilemeyen bir mesele olarak kalmıştır. Yerel yöneticiler de inisiyatif kullanmakta genellikle isteksizdi ve mümkün oldukça saray çevresinden hami bulmaya çalışıyorlardı. Gerçekte padişah ile vilayetlerdeki memurları arasında birbirine paralel ve rakip iki otorite ve iletişim zinciri vardı: biri devlet daireleri yoluyla resmi, diğeri saray çevresi yoluyla gayriresmi olmak üzere. Yerel idarede asıl etkili olan, genellikle ikincisiydi.

Rüşvetçiliği engellemek için yüksek dereceli mülkiye, askeriye ve ilmiye memurlarına yüksek ve düzenli maaşlar ödeniyordu. Ancak, orta ve alt kademe memurlarda aynı standarda ulaşılmıyordu. Maaşları arasında önemli farklar vardı ve maaş ödemelerinde sıklıkla uzun vadeli gecikmeler yaşanıyor. Bu durum (mutasarrıf ve kaymakamlar gibi) orta ve alt kademe yöneticiler arasında rüşvet ve yolsuzluğa neden oluyordu.

Resmi tayin ve azil sistemi de başka bir sorun oluşturmaktaydı. II. Abdülhamid bir yandan Mülkiye Mektebi mezunları ve profesyonel bürokratik komisyonlar vasıtasıyla modern bir adli-bürokratik yapı oluşturmaya çalışırken; diğeri yandan liyakatin başlıca kıstası olarak padişaha “bilâ kayd ü şart ubûdiyet ve itâat” prensibini teşvik ile bizzat kendisi gayet “şahsi” bir yapı ortaya çıkarmıştır. Ancak bu yoğun sadakat kaygısı genelde vali ve müşirler için geçerliydi. Mutasarrıf ve kaymakam gibi daha alt dereceli yöneticiler için genellikle mesleki liyakat ve ehliyeteye göre tayin yapılmaktaydı. Diğeri taraftan, Musul ve Basra vilayetleri vali değişikliğinin en fazla olduğu yerlerdi: 1876 ile 1908 arasında Musul 23, Basra 20 ve Bağdat 14 vali görmüştür. Basra'da görev yapmış valiler içinde askeriye veya bahriye kökenlilerin oranı yüksektir: 1876-1908 arasında Basra'daki 20 validen 13'ü askeriye veya bahriye kökenliken; Musul'da 23 validen sadece 5'i, Bağdat'ta ise 14 validen 2'si askerdi.

Osmanlı yönetiminin Irak vilayetlerine genellikle ehliyetsiz ve yetersiz memurları gönderdiği yönünde, mevcut literatürde yer bulan iddialar haksız görünmektedir. Osmanlı arşiv belgeleri,

hem Bâbiâli hem de Yıldız'ın Irak'taki yüksek mevkilere genellikle eldeki en iyi adayları seçme çabasında olduğunu açıkça göstermektedir. Sorun Irak'ın, merkezden uzak diğer vilayetler gibi, bazı yüksek rütbeli memurlar tarafından bir sürgün yeri olarak görülmesiydi ki, bunların bazıları zaman zaman bölgeye gitmeyi veya en azından orada uzun süre kalmayı reddetmişlerdir.³ Sultan Abdülhamid, 1889'da bu durumdan şöyle yakınmaktaydı:

Gerek cihet-i mülkiyeve gerek cihet-i askeriyece Bağdat ve Basra taraflarına liyâkat ve kifâyet erbâbından olarak intihâb olunanlar gitmekden çekinmekte ve evvelce gitmiş olan me'mûrlardan bazılarının uzun müddet oralarda kalmalarından me'yûs olarak hatta ahvâl-i gayr-i merziyye hudûs itse bile buna karşı bigâne bulunmakta oldukları işitilmekte olup ecnebîlerden pek çoğunun devletlerinin te'mîn-i menâfi'i için memâlik-i ba'ideye değil hatta o zamana kadar hiçbir Avrupalının ayağını basmamış olduğu kıtâ'at-ı meçhûleye ve memâlikeye asla beyân-ı i'tirâz etmeksizin gitmekten çekinmemekte iken (...) bi'l-akıs memâlik-i mütemeddine ve ma'mûreden olan Bağdat ve Basra cihetlerine gitmekde tereddüd gösterilmesi müceb-i te'essüf-i âlî olmakda idüğünden askerî ve mülkî cereyân-ı mezkûreye i'zâm olunacak bi'l-cümle me'mûrinin dahi liyâkat ve kifâyet erbâbından gönderilmeleri maddesinin dahi meclis-i mahsûs-ı vükelâca tezkîriyle (...)⁴

Bağdat Vilayeti

II. Abdülhamid dönemi boyunca Bağdat vilayetinin idaresi; vali, 6. Ordu müşiri ve yerel eşraf arasındaki hassas bir dengeye bağlı kalmıştır. Önde gelen eşraf aileleri bölgede büyük bir nüfuza sahipti ve bazılarının Yıldız'la doğrudan bağlantıları vardı. En seçkin eşraf ailesi, Bağdat'taki Kadiriyye dergâhını idare eden ve liderleri nakibül'-eşraf unvanını taşıyan Geylanilerdi. Sultan

3 Irak'ın, tıpkı Suriye ve Trablusgarp gibi, bir sürgün yeri olarak kullanıldığı da belirtilmelidir. Buraya sürülen kişilere örnek olarak, bu çalışmada isimleri geçen Süleyman Hüsnü Paşa, Nusret Paşa, Muhammed Fazıl Paşa Dağıstani ve Kazım Paşa sayılabilir.

4 BOA, İrade-Hususi, no. 87, 6 Rebiyülâhir 1317-14 Ağustos 1899.

Abdülhamid, eşrafın dostluğunu kazanmanın önemini saltanat döneminin daha en başındayken kavramıştır. 1880’de, Bağdat valiliği makamını ulema sınıfına mensup ve daha da önemlisi, Halep eşrafından Kevakibi ailesinin bir ferdi olan Takiyeddin Paşa’ya tevcih etmişti. Takiyeddin Paşa’nın tayininde, padişahın yakın çevresinden ve eski Bağdat valisi olup bölge eşrafiyla yakın ilişkilerini devam ettiren Mehmed Namık Paşa ile, muhtemelen o sırada İstanbul’da bulunan, Bağdat nakibi Seyyid Selman Efendi etkili olmuş görünmektedir.⁵

Takiyeddin Paşa, emrindeki memurlar ve 6. Ordu’yla ilişkilerinin kötü ve kendisinin de yetersiz biri olduğuna dair şikâyetlere rağmen Bağdat’ta altı yıl görevde kaldı.⁶ Ancak 1886 yılı sonbaharında, gevşek idaresi ve gelirlerin azaldığına dair belirtiler, Bâbîâlî’yi, yetersizliği ve ilerlemiş yaşı sebebiyle Takiyeddin Paşa’nın azlini istemeye sevk etti.⁷ Takiyeddin Paşa ise Aralık 1886’da görevinden istifa etmeyi tercih etti.⁸ Yerine bir asker, Müşir Mustafa Asım Paşa getirildi. Mustafa Asım Paşa 1889’a kadar görev yaptı. Hem 6. Ordu müşiri Tefvîk Paşa ile hem de Nakib Seyyid Selman Efendi ile Gazze ve Şammar aşiretleri arasındaki bir ihtilaf karşısında aldıkları tavırlardan kaynaklanan bir anlaş-

5 FO 195/1370, no. 11, Plowden’dan St. John’a, Bağdat, 29 Ocak 1881. Takiyeddin Paşa, 1867’de Mehmed Namık Paşa’nın yerine Bağdat valisi olmuştu. Bu dönemde vali muavini, Kevakibi ailesinin başka bir üyesi olan Ataullah Efendi’ydi. Kendisi ileride Bağdat valisi olacaktır.

6 Örneğin 1883’te, Takiyeddin Paşa ile 6. Ordu müşiri arasındaki çekişme, müşirin azline sebep olmuştur. BOA, Y.A.Res. 19/54, 29 Cemaziyelevvel 1300-7 Nisan 1883. Ancak valinin yetersizliği hakkındaki şikâyetler devam etmiştir. Ertesi yıl vilayetteki şiddetli su baskınları karşısında Bağdat valisinin kayıtsızlığı hakkında Bâbîâlî’ye birçok şikâyet gelmiştir. Bâbîâlî konu hakkında bir soruşturma talep etmiştir. Y.A.Hus. 178/12, 8 Receb 1301-4 Mayıs 1884.

7 BOA, Y.A.Res. 35/1, 4 Muharrem 1304-2 Ekim 1886. Sadrazam, yeni vali olarak İsmail Hakkı Paşa’yı önermiştir.

8 BOA, Y.A.Res. 35/55, 25 Rebiyülevvel 1304-22 Aralık 1886. İngiltere başkonsolosu Tweedie, Ağustos 1886’da şöyle yazmıştır: “Halep’in zengin bir ailesine mensup olan vali, burada resmi sıfatından da kaynaklanan önemli bir nüfuza sahiptir.” FO 195/1546, no. 414/42, Tweedie’den Thornton’a, Bağdat, 23 Ağustos 1886. Tweedie’nin, Takiyeddin Paşa hakkındaki başka ifadeleri için bkz. FO 195/1647, no. 276/25, Tweedie’den White’a, Bağdat, 8 Haziran 1889.

mazlık sonucu⁹ Aralık 1889'da Mustafa Asım Paşa'nın yerine Gazi Osman Paşa'nın himaye ettiği Sırrı Paşa getirildi.¹⁰

Sırrı Paşa'nın tayini aynı zamanda, padişahın eski yakın çevresinden Nusret Paşa'nın 6. Ordu fahri müfettişliğine tayin edilmesiyle birlikte, Bağdat vilayeti idaresinde baş gösteren, uzun süreli ve bazı açılardan benzersiz bir bunalımın başladığı döneme denk düşüyordu. "Deli" lakabıyla anılan Müşir Nusret Paşa, Bağdat'a 1888'de "taltifen sürgün" olarak gönderilmişti.¹¹ Aslen Çerkez olan Nusret Paşa, II. Mahmud döneminden geriye kalan son "köle"lerden biriydi. Bağdat'a sürgüne gönderilmesi, padişahın politikalarına muhalefetten ya da sadakatinden duyulan şüpheden kaynaklanmıyordu. Aksine, "eski nesil" Tanzimatçıların tipik bir örneği olan Nusret Paşa, padişaha ve rejimine çok sadıktı. Ayrıca gayet dindar bir kimse ve Midhat Paşa'nın eski baş düşmanlarından olması, padişahın gözünde önemli bir meziyetti. Bu sebeple, 1886'ya kadar hariçte ve dahilde birçok önemli görevde Nusret Paşa'dan memnuniyetle istifade edilmişti. Nusret Paşa'nın kavgacı mizacı ve "jurnalciliği" (hasım gördüklerini ihbar etmesi), "saray takımı" arasında dahi "istenmeyen adam" ilan edilmesine sebep olmuştu. Gözden düşmesini sağlayan olay

9 BOA, Y.A.Hus. 200/78, 17 Cemaziyelâhir 1304-13 Mart 1887. Hidayet Paşa, Bâbiâli tarafından soruşturma yapmaya gönderilmiş, fakat müşirin vali aleyhindeki ithamlarına hiçbir sebep bulamamıştır. BOA, Y.A.Hus. 224/1, 1 Şaban 1306-2 Nisan 1889; krş. FO 195/1647, no. 86/6, Talbot'tan White'a, Bağdat, 21 Şubat 1889, Şammar Araplarının çıkardığı karışıklıklar hakkında: "Vali bir grup jandarma göndermesine rağmen (...) hakikaten faydalı olacak sayıda değildi; askeri yetkililer ise İstanbul'dan kesin emir gelmedikçe işbirliği yapmayı reddediyordu."; BOA, Y.A.Res. 48/26, 16 Zilkade 1306-14 Temmuz 1889. Mustafa Asım Paşa için bkz. Max Gross, "Ottoman Rule in the Province of Damascus, 1860-1909" (Doktora Tezi, Georgetown Üniversitesi, 1979), 404, dipnot 99.

10 FO 195/1647, no. 691/82, Tweedie'den White'a, Bağdat, 8 Aralık 1889: "Mustafa Asım Paşa Adana vilayetine naklolundu. İdareyi zaten 6. Ordu Müşiri Ahmed Tevfik Paşa'ya devretmişti." "Giritli" Sırrı Paşa için (1844-95) bkz. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 4 cilt (İstanbul: MEB, 1969), 1700-4; TM, 356; Öztuna, *Devletler*, 676; kitaplarının bir listesi için bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, ed. A. F. Yavuz ve İ. Özen, 3 cilt (İstanbul: Meral, t.y.), II: 368. Eşi Leyla [Saz] Hanım, devrin meşhur şair ve bestekârlarındandı. Bkz. EI(2), IV: 710-11.

11 Nusret Paşa için (ö. 1896) bkz. SO, IV: 554 (krş. 870-1); TA, XXV: 353-54; FO 195/1794, no. 21, 22 Mayıs 1893, Askeri Ataşe Chermseye; Dağıstanlı, *Muhammed Fazıl Paşa*, 38.

ise 1886'da gerçekleşti: Resmi görevle İran'a giden Nusret Paşa, padişahın ve Bâbiâli'nin bilgisi dışında şaha, İngilizlere karşı Osmanlılar, İranlılar ve Ruslardan müteşekkil bir ittifak kurmayı teklif etmişti.¹² Bu hadise padişah için bardağı taşıran son damla oldu. Nusret Paşa önce 4. Ordu'ya, sonra 6. Ordu fahri müfettişi olarak Bağdat'a gönderildi.

1890'dan itibaren İstanbul'a, Nusret Paşa'yla ilgili veya onun tarafından yollanan şikâyetler gitmeye başladı. Nusret Paşa'yla ilgili şikâyetler ya kıdemli vilayet memurlarından ya da Bağdat eşrafından geliyordu. Nusret Paşa ise İstanbul'a, vali ve defterdar da dahil olmak üzere yüksek rütbeli devlet memurlarından şikâyet eden uzun raporlar göndermeye başladı. Meselenin esası topraktı. Arşiv belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla Nusret Paşa, kanuni veya gayrikanuni yollardan Bağdat içinde ve çevresinde büyükmiktarda arazi edinmek için mevkiisini kullanmaktaydı. Bu durum, vilayetteki iktidar ilişkileri dengesini sarsmıştı. Sert tavırları ve zor kişiliğiyle zaten sorun çıkarmaya aday biri olan Nusret Paşa, yerel yöneticiler ve eşraf tarafından istenmeyen adam ilan edildi. Sonuç, ancak Nusret Paşa'nın 1896'daki ölümüyle sona erecek uzun bir çekişme oldu.

Nusret Paşa ilk başta, vali ve defterdar da dahil olmak üzere vilayet yöneticilerinin, kendisinin işe aldığı köylülerin (*fellah*) arazilerinde çalışmalarına engel olmasından yakınıyordu. Bâbiâli'nin Aralık 1890'da yaptığı tahkikat, durumun böyle olmayıp aksine bizzat kendisinin bazı haksızlıklarda bulunduğunu ortaya koydu. Sadrazam padişahı, Nusret Paşa'nın azlini talep etti.¹³ Fakat hiçbir şey yapılmadı. Bu arada Nusret Paşa ile bazı Bağdat vilayeti memurları arasındaki mektup, şikâyet ve itham mücadelesi giderek şiddetini arttırdı. Ocak 1891'den itibaren Nusret Paşa'nın bazı vakıf arazilerini işgal ettiği, bir kısım memuru dövdüğü ve vilayet idaresinin işlerine müdahale ettiğine dair şikâyetler yağmaya başladı. Örneğin Ocak 1891'de Bağdat'tan bildirildiğine göre, Nusret Paşa, Bağdat'taki fakir Ermeniler için kurulan bir vakfa ait Ümmü'l-Uzma arazisini işgal etmişti ve der-

12 Bkz. Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği* (İstanbul: Ötüken, 1992), 304-306.

13 BOA, Y.A.Hus. 242/9, 5 Cemaziyelevvel 1308-17 Aralık 1890.

Nusret Paşa

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi

hal geri çağırılması talep ediliyordu.¹⁴ Bâbîâli, jandarma alaybeyine Nusret Paşa'nın söz konusu araziyi işgalini durdurması için talimat gönderdi. Alaybeyi bu talimatı yerine getirmek isteyince, Nusret Paşa tarafından, kendi dairesinde ve bütün memurlarının önünde sövülerek dövüldü.¹⁵ Bu arada sadrazam, "edebe muga-

14 BOA, Y.A.Hus. 243/72, 20 Cemaziyelâhir 1308-31 Ocak 1891.

15 BOA, Y.A.Hus. 247/42, 11 Şevval 1308-20 Mayıs 1891.

yir” davranışından dolayı Nusret Paşa’nın 6. Ordu müfettişliğinden azledilmesini bir kere daha padişahın istemişti.¹⁶

Haziran 1891’de II. Abdülhamid, Heyet-i Teftiş-i Askeriye’nin hazırladığı, Irak’ta sürekli artan Şii nüfustan dolayı yakında baş göstermesi muhtemel tehlikelerle ilgili ikazda bulunan raporun bir neticesi olarak, Vali Sırrı Paşa’yı azletti. Sadrazam, Nusret Paşa’yı azletmek yerine Sırrı Paşa’yı azletmenin ne adil ne de anlaşılır olduğunu ve nüfusun çoğu üzerinde kötü bir tesir yaratacağını söyleyerek bu karara itiraz etti.¹⁷ Padişah, Nusret Paşa’nın vali aleyhindeki iddialarına itimat edilmese de, Şiiilerin bölgede yayılmasıyla ilgili haberlerden dolayı Sırrı Paşa’ya artık güveninin kalmadığı cevabını verdi.¹⁸ Sırrı Paşa’nın yerine eski Bağdat valilerinden (1875-77, 1879-80) Abdurrahman Paşa tercih edilse de, kendisi bu görevi reddetti.¹⁹ II. Abdülhamid bunun üzerine, din darlığıyla bilinen Hacı Hasan Refik Paşa’yı tayin etti.²⁰ Aynı zamanda, Teftiş-i Umumi-i Askeri Komisyonu’nun talebi üzerine, Irak’ta uzun yıllar görev yapmış olan Müşir Receb Paşa’yı 6. Ordu kumandanı olarak Bağdat’a tayin etti.²¹ Bu defa Nusret Paşa’ya karşı tutumunu da değiştirerek, Halep’e nakledilmesi talimatını verdi. Nusret Paşa cevaben padişaha teşekkür ediyor, hatta maaş ve tahsisatının Halep hazinesinden ödenmesini istiyordu.²² Ancak, satın aldığı bir araziyle ilgili, Mirza Musa adlı bir şahsın taraf olduğu, devam eden bir dava sebebiyle bir süre daha Bağdat’ta kalmak durumundaydı.²³

Nusret Paşa, Bâbîâlî’ye vilayetin dahili ve harici meseleleriyle ilgili telgraflar çekerek bazı asılsız iddialarda bulunmaya devam

16 BOA, Y.A.Hus. 244/54, 17 Receb 1308-26 Şubat 1891.

17 BOA, Y.A.Hus. 248/44, 16 Zilkade 1308-23 Haziran 1891.

18 BOA, Y.A.Hus. 248/44, 16 Zilkade 1308-23 Haziran 1891; Y.A.Hus. 248/74, 24 Zilkade 1308-1 Temmuz 1891.

19 BOA, Y.A.Hus. 249/56, 14 Zilhicce 1308-21 Temmuz 1891.

20 Kendisi hakkında bkz. Gross, “Ottoman Rule in the Province of Damascus,” 450, dipnot 84; Azzavi, *Tarih’ül-Irak*, VIII: 115.

21 “Arnavut” Receb Paşa (1842-1908) için bkz. *TM*, 318; *Revue Du Monde Musulman* 6 (1908): 154-57; ayrıca bkz. Dağıstanlı, *Mehmed Fazıl Paşa*, 38; Ahmed Cevad Emre, *İki Neslin Tarihi* (İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1960), 65, 67.

22 BOA, Y.A.Hus. 252/45, 10 Rebiyülevvel 1309-14 Ekim 1891.

23 BOA, Y.A.Hus. 253/33, 7 Rebiyülâhır 1309-10 Kasım 1891.

etti. Örneğin bir keresinde, İran ordusunun sınıra asker yığdığını bildirmişti.²⁴ Bundan başka, Bağdat nakibi ve naibinin, İranlı Ebu'l Fazl Mirza ile birlikte, halkın ahlâkını bozduklarını iddia etmişti. Ancak, bazı tahkikattan sonra sadrazam, bu iddiaların sadece husumetten kaynaklandığına kanaat getirdi.²⁵

Yeni vali Hasan Refik Paşa da, Nusret Paşa'yı vilayette karışıklığa sebep olmakla itham etmeye ve Bağdat'tan geri çağırılmasını talep etmeye devam etti. Temmuz 1892'de, Sadrazam Cevad Paşa, valinin telgraflarından birini padişaha iletince II. Abdülhamid şu cevabı verdi: "Müşârunileyhin [Nusret Paşa'nın] hâl ve mîzâcı iktizâsınca her nereye gönderilirse bu gibi münâsebetsiz harekâtda bulunacağı [aşikârdır]." Bu bakımdan Sultan Abdülhamid, Vali Hasan Refik Paşa'ya Nusret Paşa'yla mümkün mertebe iyi geçinmesinin tembih edilmesi, diğer yandan Nusret Paşa'nın da –hiçbir hakkı veya yetkisi olmayan ve sesini çıkarmaması icap eden– vilayet idaresine müdahale etmemesi konusunda ikaz edilmesi talimatını verdi.²⁶

Cevad Paşa, valinin raporunda Nusret Paşa'nın vilayette Sünnilerle Şiiler arasındaki gerginliği arttırdığını bildirdiğini ve İran büyükelçisinin de Bâbîâlî'ye benzer şikâyetlerde bulunduğunu hatırlatarak bu karara itiraz etti. Sadrazam, Nusret Paşa'nın Halep'e nakledilmesini ve Bağdat'ta edindiği arazilerin hükümet tarafından satın alınmasını talep etti.²⁷ Padişah ise Nusret Paşa'nın Sünnilerle Şiileri ihtilafa sevk etmeye çalıştığı iddiasını inanılır bulmadı. Sadrazamın talebi yerine, sadrazam yaverlerinden Nusret Paşa'nın oğlu Muzaffer Bey'in, babası hakkındaki id-

24 BOA, Y.A.Hus. 254/77, 26 Cemaziyelevvel 1309-28 Aralık 1891. Ayrıca birkaç gün sonra, İran'ın sınıra saldırısı için, İngilizlerle İranlılar arasında gizli bir ittifak yapıldığını iddia etmiştir. Y.A.Hus. 254/92, 29 Cemaziyelevvel 1309-31 Aralık 1891.

25 BOA, Y.A.Hus. 261/50, 7 Zilkade 1309-3 Haziran 1892. Bu arada, vilayet idaresinde yeni anlaşmazlıklar baş gösterdi; ihtilaf bu kez yeni Bağdat valisi Hasan Refik Paşa ile Jandarma kumandanı arasındaydı. Bâbîâlî'nin isteği üzerine, her ikisi de konuyla ilgili kendi ifadelerini gönderdiler. Meclis-i Vükela, bu raporları inceledikten sonra, kumandanın başka bir vilayete gönderilmesine ve valiye de ikazda bulunulmasına karar vermiştir. Y.A.Hus. 258/98.

26 BOA, İrade-Hususi, no. 66 (Lef 1), 7 Muharrem 1310-1 Ağustos 1892. Bkz. valinin Lef 2'deki telgrafi. Padişah, Nusret Paşa'nın büyük miktarda toprak elde ettiğinin söylendiğini de ilave etmiştir.

27 BOA, Y.A.Hus. 263/29, 8 Muharrem 1310-2 Ağustos 1892. İlginç bir şekilde iki taraf da diğerini Şii sorununu tahrir etmekle itham ediyordu.

diaları incelemek ve vilayetteki siyasi durumu tetkik etmek üzere Bağdat'a gönderilmesine karar verdi.²⁸

Temmuz 1892 sonlarına doğru Cevad Paşa, biri nakibin kardeşi Seyyid Abdurrahman Efendi'den ve diğeri Abdülkadir isimli bir toprak sahibinden olmak üzere, Nusret Paşa hakkındaki iki şikâyet telgrafını daha padişaha ilettili. Bu telgrafların ikisi de Nusret Paşa ile adamlarının yeni zorbalıklarını bildiriyordu. Bu beyanlardaki "adamları"nın ifadesi II. Abdülhamid'in dikkatini çekti ve bu durumun soruşturulmasını istedi. Vilayetin cevabında, Nusret Paşa'nın söz konusu zorbalığı çoğunlukla kendi başına yaptığı, ancak bu mümkün olmadığı zaman, bu işler için şehirde kötü nam salmış biri ile ordudaki yaverlerini görevlendirdiği bildiriliyordu. Bağdat valisinin cevabıyla beraber bu şahısların listesi de Bâbîâlî'ye yollandı.²⁹

Diğer taraftan Nusret Paşa, kendisine yöneltilen ithamların asılsız olduğunu ve aksine, asıl fitnecinin Bağdat'taki nakib ailesi (*Dergâh-ı Kadiriyye*) olduğunu iddia ederek karşı taarruza geçmekte gecikmedi. Nusret Paşa, Bağdat'taki mülki idarenin nakib ailesinin kontrolü altına girdiğini ve valinin bunların maşası olduğunu iddia ediyordu. Nusret Paşa'nın nakib ailesine karşı düşmanlığının, kısmen bir araziyle ilgili uzlaşmazlıktan kaynaklandığı anlaşılmaktadır.³⁰

Sultan Abdülhamid, Nusret Paşa'nın nakib ve ailesi hakkındaki ithamlarına ikna olmamış; Bağdat valilerinden hiçbirleriyle geçinemediğine ve bunun da, yerel makamları yeteri kadar güç

28 BOA, İrade-Hususi, no. 70, 9 Muharrem 1310-3 Ağustos 1892. Muzaffer Bey'e 100 lira yolluk verilmiştir. Y.A.Res. 60/5 (Lef 1), 13 Muharrem 1310-7 Ağustos 1892.

29 BOA, İrade-Hususi, no. 199, 17 Muharrem 1310-11 Ağustos 1892; Cevad Paşa'nın 4 Muharrem 1310-28 Temmuz 1892 tarihli tezkeresi de ektedir. Sultan Abdülhamid cevabında, Muzaffer Bey'in, Nusret Paşa'nın "adamları" konusunu da soruşturmakla görevli olduğunu belirtmiştir.

30 Daha sonra, Eylül 1892'de, Nusret Paşa Yıldız'a bir telgraf daha gönderdi. Bu telgrafında nakib ailesinin nüfuzunun (özellikle kendi arazi davası üzerindeki) zararlı tesirlerinden dolayı, Irak'ın geleceği için bölgeye özel bir komisyon yollanmasını talep ediyordu. Padişah bunun üzerine, Nusret Paşa'nın 6. Ordu müfettişi olarak vilayetin idari işleriyle hiçbir ilgisi olmadığını tekrarladı; sessiz durması, hiçbir sıkıntıya sebebiyet vermemesi ve vilayet idaresinin işlerine karışmaması icap ediyordu. BOA, İrade-Hususi, no. 23, 6 Rebiyülevvel 1310-28 Eylül 1892.

duruma düşürdüğü takdirde İstanbul'a geri çağırılacağına inanmasından kaynaklandığına kanaat getirmiştir. Nusret Paşa'nın planlarını boşa çıkarmanın en iyi yolu ona aldırmamak olacaktı. İleride daha fazla zarara sebebiyet vermesine engel olmak için, Nusret Paşa'ya bir kez daha sert bir ikazda bulunulması talimatını verdi.³¹ Ancak daha sonra kararını değiştirdi: O sırada Bağdat Adliye müfettişliğine tayin edilmiş olan Hüsnü Bey'in de, Nusret Paşa için yapılacak soruşturmada Muzaffer Bey'le birlikte çalışmasına karar verdi. Bu soruşturma, merkezi hükümetin Nusret Paşa hakkında alacağı nihai karara ışık tutacaktı.³²

Bu sırada, Nusret Paşa da çaresiz değildi. İki soruşturmacı Bağdat yolundayken, doğrudan padişaha bir telgraf göndererek, valinin, nakib ailesinden Seyyid Abdurrahman Efendi ile Bağdat'ın önde gelen eşrafından vilayet mektupçusu Kethüdazâde Süleyman Faik Bey'in kuklası haline geldiğini iddia etti. Bağdat'a bir an evvel tam yetkili bir soruşturma heyeti gönderilmeliydi.³³ Bu sırada vali ile 6. Ordu müşiri Receb Paşa arasında bir anlaşmazlığın baş göstermesi, Nusret Paşa'nın lehine oldu. Müşir, sadrazama gönderdiği raporda, Nusret Paşa tarafından dile getirilen iddiayı tekrarlıyor, valinin Mektupçu Süleyman Faik Bey tarafından tahrik edildiğini söylüyordu. Sonuçta, Faik Bey Diyarbakır'a gönderildi.³⁴

Son olarak Nusret Paşa, kendisini soruşturmaya gelen memurlardan Hüsnü Bey'in, Bağdat müddeiumûmîsi Mahmud Bey'in akrabası olduğunu öğrenerek, bu teftişin adil olamayacağı gerekçesiyle itiraz etmiştir. Sadrazam bu itirazı yerinde bulmuş ve her ne olursa olsun Bağdat müddeiumûmîliği ve Adliye müfettişliği makamlarına aynı aileden kimselerin tayin edilmesinin uygun olup olmadığını sorgulamıştır.³⁵ Adliye nazırı cevaben, diğer soruş-

31 BOA, İrade-Hususi, no. 7, Gurre-i Safer 1310-25 Ağustos 1892.

32 BOA, İrade-Hususi, no. 22 (Lef 1), 3 Safer 1310-27 Ağustos 1892; İrade-Hususi, no. 51, 8 Safer 1310-1 Eylül 1892.

33 Padişah bu telgrafi hiçbir yorumda bulunmadan Bâbiâli'ye iletmiştir. BOA, İrade-Hususi, no. 85, 15 Safer 1310-8 Eylül 1892. Nusret Paşa'nın beyanı için bkz. Lef 2.

34 BOA, Y.A.Hus. 264/189, 26 Safer 1310-19 Eylül 1892 ve Süreyya Paşa'nın selh-i Safer 1310 tarihli derkenarı.

35 BOA, Y.A.Hus. 265/74, 12 Rebiyülevvel 1310-4 Ekim 1892.

turmacı Muzaffer Bey'in de Nusret Paşa'nın oğlu olduğuna işaret ederek, hiçbir kabahati olmayan Hüsnü Bey'i nakil veya azletmenin hakkaniyetsizlik olacağı savıyla sadrazama muhalefet etmiştir. Sultan Abdülhamid bu tartışmada Adliye nazırını desteklemiştir:

Mahâkim-i adliye müstakil olmasıyla me'mûrîn-i adliyenin evsâf-ı lâzımeyle hâ'iz bulunmaları matlûb-ı âlî ve bu bâbdaki mes'ûliyet adliye nezâretine âid olduğundan müşârunileyh Hüsnü Efendi'nin şimdilik me'mûriyetinde ibkâsı [uygundur].³⁶

Muzaffer Bey ve Hüsnü Bey soruşturmayı tamamlayarak, raporlarını Mayıs 1893'te teslim ettiler.³⁷ Raporlarına ulaşılamamıştır; ancak tavsiyeleri ne yönde olursa olsun, Nusret Paşa'ya karşı hiçbir girişimde bulunulmadığı görülmektedir. Nusret Paşa Bağdat'ta kalarak, vali ve diğer yerel memurlara karşı güttüğü kan davasını sürdürmüştür. Örneğin Haziran 1893'te Bâbîâlî'ye gönderdiği telgrafların birinde, mülki ve askeri memurların görevlerini suistimal etmelerine son vermek için, Irak'ta reforma girişiminin acil ve elzem olduğu şeklindeki görüşünü tekrar ediyor, Musul'daki sert politikalarından dolayı azledilen Ömer Vehbi Paşa'yı övüyordu. Nusret Paşa'ya göre, büyük "ilerleme" kaydettiği halde bazı asılsız ithamlardan dolayı Ömer Vehbi Paşa'ya mani olunması büyük bir talihsizlikti. Son olarak, benzer bir "Heyet-i Islahiye"nin Bağdat'a da gönderilmesini talep ediyordu.³⁸

1893 Eylül'ünde, Kâzımeyn'deki İmam Musa el-Kazım türbesini ziyareti sırasında Nusret Paşa'nın, padişahın isminin dua-

36 Bkz. BOA, Y.A.Hus. 265/74, 13 Rebiyülevvel 1310-5 Ekim 1892; krş. Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, 32 ve Abdülhamid döneminde adalet sisteminin bağımsızlığı hakkında, *Ali Ekrem Bolayır'ın Hatıraları*, ed., Metin Kayahan Özgül (İstanbul: Kültür Bakanlığı, 1991), 192. Soruşturma esnasında Bâbîâlî bazen kararlarını gözden geçirmiştir. Örneğin Ocak 1893'te, Cevad Paşa, Bağdat Adliye müfettişinin isteği üzerine, davayı yakından bildiklerinden dolayı naib ile defterdarın da tahkikat heyetine katılmasını talep etmiş; padişah bu teklifi kabul etmiştir. BOA, İrade-Hususi, no. 8, 3 Receb 1310-21 Ocak 1893.

37 BOA, Y.A.Hus. 273/168 (Lef 1), 29 Şevval 1310-16 Mayıs 1893. Hüsnü Bey Bağdat'ta kalırken, Muzaffer Bey İstanbul'a dönmüştür. Y.A.Hus. 274/30 (Lef 1), 4 Zilkade 1310-20 Mayıs 1893.

38 BOA, Y.A.Hus. 276/17, 6 Zilhicce 1310-21 Haziran 1893. Nusret Paşa, raporla birlikte, İngiliz hükümetinin bölgeyle ilgili planlarının kanıtı olarak, Britanya-Hindistan ordusu tarafından kullanıldığı söylenen özel bir harita da göndermiştir. Ömer Vehbi Paşa'nın Musul'daki görevi için bkz. 4. bölüm.

larda zikredilmesi sebebiyle, türbedar ile hademeyi tehdit ettiği bildirildi. II. Abdülhamid ise, bu türbedeki dualarda padişahın ismini zikretmenin âdetten olduğunu ve bu şekilde devam etmesi gerektiğini söyleyerek itiraz etmiş; sadrazamdan, “sıdk ve ubûdiyete” hiçbir surette uygun olmayan bu davranışından dolayı Nusret Paşa’ya sert bir ikazda bulunulmasını istemiştir.³⁹

Bu sert ikazın hiçbir etkisi olmamış olmalı ki, sorun her zamanki gibi devam etti. 1893 yılı Ekim ayı başlarında, Bağdat’taki bir kısım toprak sahibi Bâbîâlî’ye, Nusret Paşa’nın topraklarına el koyup işgal ettiğini bildiren bir telgraf gönderdi. Bağdat valisi de olayı tafsilatıyla anlatarak teyit etti. Sadrazam Cevad Paşa, Nusret Paşa ile vali arasında giderek büyüyen bu ihtilafın, mülki ve askeri işleri daha da karıştıracığı hususunda padişahı bir kez daha uyardı.⁴⁰ Ekim sonuna doğru Nusret Paşa, canı ve malı hakkında endişe duyduğunu ve mevcut şartlar altında dışarı çıkamayacağını söyleyerek jandarma kumandanlığına sığındı. II. Abdülhamid, verdiği talimatta bu iki kişi arasında bir ihtilaf olsa dahi, hiçbir şekilde makul olmayan mevcut durumun kabul edilemeyeceğini belirtmiştir. Valinin dikkati bu meseleye çekilmeli ve serasker vasıtasıyla Nusret Paşa’ya gereken nasihat verilmeliydi.⁴¹ 1893 Kasım’ı sonlarına doğru meydana gelen bir başka örnekte ise, Bağdat’taki adliye memurları, vazifelerini icra etmelerine engel olduğu ve bazı zanlıları teslim etmediği için Nusret Paşa’yı Adliye Nezareti vasıtasıyla Bâbîâlî’ye şikâyet etti. Nusret Paşa ise, sadrazama gönderdiği savunmasında, bütün bu iddiaları reddederek, mülki memurlar hakkında yeni ithamlarda bulunmuştur.⁴²

Ocak 1894 başında Bağdat eşrafından 21 kişi, Nusret Paşa’nın topraklarına ve mallarına el koyduğunu ve kendilerinden gayri-kanuni vergi aldığını şikâyet eden bir telgrafi Bâbîâlî’ye yolladı.⁴³

39 BOA, İrade-Hususi, no. 162 (Lef 1), 26 Safer 1311-8 Eylül 1893; krş. Selim Derin-gil, “The Struggle Against Shiism in Hamidian Iraq: A Study in Ottoman Counter-Propaganda,” *Die Welt des Islams* 30 (1990): 58.

40 BOA, Y.A.Hus. 281/83 (Lef 1), 27 Rebiyülevvel 1311-8 Ekim 1893. Valinin mektubu için bkz. Lef 2.

41 BOA, İrade-Hususi, no. 72, 15 Rebiyülâhır 1311-26 Ekim 1893.

42 BOA, Y.A.Hus. 285/59 (Lef 1), 21 Cemaziyelevvel 1311-30 Kasım 1893.

43 BOA, Y.A.Hus. 287/102 (Lef 1), 28 Cemaziyeleâhır 1311-6 Ocak 1894. Ayrıca, Nusret Paşa’nın tuttuğu bazı adamların kendilerini tehdit ettiğini de eklemişlerdir. Sadrazam telgrafi hiçbir yorumda bulunmadan padişaha iletmıştır.

Bu sırada Nusret Paşa ve Bağdat naibi Aziz Bey arasında başka bir ihtilaf ortaya çıkmıştı.⁴⁴ Bu gelişmeler Sultan Abdülhamid'i nihayet kesin bir karar almaya sevk etti: Daha fazla soruna sebebiyet vermesini engellemek için, Nusret Paşa bir an önce Halep'e nakledilmeli ve orada uygun bir maaşla emekliye sevk edilmeliydi. Sadrazama gönderilen iradedeki gerekçe gayet açıktır:

Müşârunileyh Nusret Paşa Dersaadet'te bulunduğu zaman ba'zı ahvâl ve harekât-ı gayr-i lââyıkada bulunduğu gibi Bağdad'da dahi öteden beri makâm-ı vilâyete gelen zevât ile hoş geçinmeyip (...) şu aralık 6. Ordu-yı Hümâyûn müşiri Receb Paşa Hazretlerini Hacı Hasan Paşa Hazretleri aleyhine tahrîk etmekte ve bu sûretle idâre-i umûr-ı vilâyeti sekte-dâr eylemekde ve Bağdad'ın der-kâr olan ehemmiyet-i mevkiyesi mülâsebesiyle şu hâl-i devâmı asla rehîn-i cevâz olmayıp müşârunileyh Nusret Paşa'nın ta'dîl-i meslek itmeyeceği, Dersaadet'e celbi takdîrinde dahi yine harekât-ı sâbıkasında devâm edeceği bedîhî bulunmasına nazaran (...)⁴⁵

Her ne olursa, bu irade de uygulanamadı ve olaylar eskisi gibi devam etti. Nusret Paşa Bâbîâlî'ye, toprak meselesi hakkında kendisine yöneltilen ithamların tamamen asılsız olduğunu belirtten başka bir telgraf gönderdi. Ayrıca, Bağdat naibinin uygunsuz davranışlarının soruşturulması için bölgeye özel bir heyetin gönderilmesini talep ediyordu.⁴⁶ 1894 Şubat'ında, işlemleri zorlaştırdığı için adliye ve maliye memurlarına kızan Nusret Paşa, yedi sekiz silahlı adamla beraber hükümet konağına giderek bahsedilen memurları azarladı.⁴⁷ Yine aynı ay içinde, Bağdat eşrafından bazıları, Nusret Paşa'nın saldırılarını ve zorbalıklarını anlattıktan sonra, Bâbîâlî'den yardım isteyen bir telgraf yolladılar.⁴⁸ 1894 Nisan'ında Nusret Paşa'nın, o sırada Dicle üzerindeki baraj işlerine nezaret etmekte olan Kâzimeyn kaymakamını, bölge aşiretleri

44 Nusret Paşa Meşihat'a Aziz Bey'den şikâyetini dile getiren bir telgraf göndermiş; Aziz Bey de tepkisini hemen göstererek hadiselere dair kendi beyanını iletmiştir. BOA, İrade-Hususi, no. 11, 7 Receb 1311-14 Ocak 1894.

45 BOA, İrade-Hususi, no. 12 (Lef 1), 7 Receb 1311-14 Ocak 1894. Padişah ayrıca Meclis-i Vükela'nın toplanarak konuyu ele almasına dair talimatını da tekrarlamıştır.

46 BOA, İrade-Hususi, no. 12 (Lef 1), 7 Receb 1311-14 Ocak 1894.

47 BOA, Y.A.Hus. 290/39 (Lef 1), 6 Şaban 1311-12 Şubat 1894.

48 BOA, Y.A.Hus. 291/14 (Lef 1), 18 Şaban 1311-24 Şubat 1894.

mensuplarından toplanan işçilerin önünde aşağılayarak dövdüğü, Bağdat valisi vasıtasıyla Bâbîâli'ye bildirildi.⁴⁹

Mayıs 1894 başında Bağdat valisi, Nusret Paşa'nın hâlâ Bağdat'ın idari meselelerine müdahale ettiğinden şikâyet ediyordu.⁵⁰ Çok geçmeden meydana gelen bir olay vali, nakib ve Bağdat eşrafından bazılarının sadrazama uzun bir telgraf göndermesine sebep oldu. Nusret Paşa bu defa da vilayet defterdarına fiziksel saldırıda bulunmuştu. II. Abdülhamid bu telgrafa cevaben, Nusret Paşa'nın Halep'e gönderilmesi talimatını tekrarladı ve Temmuz'da sadrazama, Nusret Paşa'nın Bağdat'tan Halep'e doğru yola çıkıp çıkmadığını sordu.⁵¹ Fakat cevap menfiydi: Nusret Paşa'ya maaşı ve yol harcırahı verilmiş olmasına rağmen hâlâ Bağdat'taydı ve sorun çıkarmaya devam ediyordu. Mülki makamlar çaresizdi; 6. Ordu kumandanından padişahın iradesini Nusret Paşa'ya tekrar bildirmesi ve kendisini bir an önce ayrılmaya ikna etmesi istendi.⁵² Fakat bu hamle de hiçbir netice vermedi. Ağustos ortalarında Nusret Paşa hâlâ Bağdat'taydı.⁵³ Ancak, arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre, Ağustos 1894'ten itibaren Nusret Paşa daha fazla sorun yaratmaktan sakınmıştır.⁵⁴ Nusret Paşa, 24 Kasım 1896'daki ölümüne kadar Bağdat'ta yaşadı.⁵⁵

49 BOA, Y.A.Hus. 293/45 (Lef 1), 8 Şevval 1311-14 Nisan 1894.

50 BOA, Y.A.Hus. 295/104 (Lef 1), 29 Şevval 1311-5 Mayıs 1894.

51 BOA, İrade-Hususi, no. 149 (Lef 1), 4 Zilhicce 1311-8 Haziran 1894. Telgraf için bkz. Lef 2. Bu telgraftan sonra defterdar ile Nusret Paşa da hadiselerle ilişkin kendi beyanlarını göndermişlerdir. Ayrıca Maliye nazırı da müdahale ederek sadrazama meseleyle ilgilendiklerini yazmıştır. Fakat padişah, Nusret Paşa'nın Halep'e naklolanmasını emretmiş bulunduğunu belirterek, bütün evrakı hiçbir yorumda bulunmadan sadrazama iade etmiştir. İrade-Hususi, no. 40 (Lef 1), 4 Zilhicce 1311-8 Haziran 1894; İrade-Hususi, no. 30 mükerrer, 8 Muharrem 1312-12 Temmuz 1894.

52 BOA, Y.A.Hus. 304/84 (Lef 1), 29 Muharrem 1312-2 Ağustos 1894.

53 BOA, Y.A.Hus. 306/101 (Lef 1), 17 Safer 1312-20 Ağustos 1894.

54 Bu tarihten sonra arşiv belgelerinde Nusret Paşa'yla ilgili herhangi bir bahis bulunmamaktadır. Diğer yandan, bölgedeki İngiliz entrikalarıyla ilgili pek çok şey yazmasına rağmen, Nusret Paşa'nın Bağdat'taki İngiliz temsilcilerle gayet iyi geçinmiş olması ilginçtir. Ölümü üzerine, Başkonsolos Mockler şöyle yazmıştır: "Ekselans, Bağdat'ta ikamet ettikleri dönemde konsolosluğumuzla her zaman dostane ilişkiler içinde olmuştur ve ani ölümü bundan dolayı büyük üzüntüye sebep olmuştur." FO 195/1935, no. 573/101, Mockler'dan Currie'ye, Bağdat, 28 Kasım 1896; krş. SO, IV: 554 ve 871.

55 FO 195/1935, no. 573/101, Mockler'dan Currie'ye, Bağdat, 28 Kasım 1896, extract under date 24th instant from my diary to the government of India: ♡

Bâbüâlî'nin Nusret Paşa ile "mücadelesi"nin son safhası, vali ile 6. Ordu müşiri arasında başlayan ciddi bir anlaşmazlıkla aynı zamana denk düşmüştür. Ekim 1893'te, sadrazam padişaha, bu anlaşmazlığın vilayet idaresini işlemez hale getirdiği ve bölge halkının gözünde hükümetin itibarını azaltacağı ikazında bulundu; her ikisinin de başka yerlere nakledilmeleri uygun olacaktı.⁵⁶ Sultan Abdülhamid ise, her ikisinin de uzlaştırılmasını tercih ediyordu; "sadık", "afif" ve "müstakim" bir kimse olarak tanımladığı Hasan Refik Paşa'ya, Müşir Receb Paşa'yla aralarındaki gerginliği gidermesi ve her ikisinin beraberce vilayetin menfaati için çalışmalarının sağlanması talimatını verdi.⁵⁷ Haziran 1894'te sadrazam, yerel meseleler hakkındaki anlaşmazlıklarının muhtemel neticeleri ile ilgili olarak kendilerini bir kez daha uyardı ve bir vilayetin yüksek kademeli memurları olarak mesuliyet ve vazifelerini hatırlattı.⁵⁸

Bir uzlaşma sağlanmış olmalı ki, yaklaşık bir buçuk sene boyunca Bağdat'ta durum sakindi. Ancak 1895 yılı sonuna doğru, yerel yöneticiler arasında yeni bir uzlaşmazlık ortaya çıktı. Bunun öncelikli sebebi, 6. Ordu'nun mali açıdan kötü durumda oluşuydu. Bâbüâlî'nin gerekli ödemenin yapılması için defterdara verdiği mükerrer emirlere rağmen, askerler bir süredir hiç maaş alamamıştı.⁵⁹ Ayrıca, Bağdat garnizonu dahilinde mali yolsuzluk suçlamaları vardı.⁶⁰ Aralık 1895'te Müşir Receb Paşa, Bağdat vilayetinin gelirleri giderlerini aştığı halde, valinin ve vali tarafından

"Emperyal Majesteleri Sultan'ın yaveri ve 6. Ordu fahri müfettişi Ekselans Nusret Paşa bugün ölmüştür." Krş. TA, XXV: 354'te ölüm tarihi 24 Eylül 1896 olarak: SO, IV: 554'te ise 7 Cemaziyelâhir 1314-13 Kasım 1896 olarak verilmiştir.

56 BOA, Y.A.Hus. 283/8, 16 Rebiyülâhir 1311-27 Ekim 1893; Y.A.Hus. 295/104, 29 Şevval 1311-5 Mayıs 1894; Y.A.Hus. 299/27, 2 Zilhicce 1311-6 Haziran 1894; Y.A.Hus. 301/7, 21 Zilhicce 1311-25 Haziran 1894.

57 BOA, İrade-Hususi, no. 11, 7 Receb 1311-14 Ocak 1894. Padişah Meclis-i Vükela'dan toplanarak bu hususları müzakere etmesini istemiştir.

58 BOA, Y.A.Hus. 300/70, 17 Zilhicce 1311-21 Haziran 1894. Hem vali hem de müşir, hadiselerle dair kendi beyanlarını göndererek, Cevad Paşa'ya cevap vermişlerdir. Bkz. Lef 1.

59 Örneğin bkz. BOA, Y.A.Hus. 289/31, 21 Receb 1311-28 Ocak 1894.

60 Örneğin 1895'te, Bağdat 36. Süvari Alayı baş baytarı, İstanbul'daki makamları kendi alayındaki yolsuzluk ve suistimaller hakkında bilgilendirmiş; bundan kısa bir süre sonra ise, hayatı tehlikede olduğundan dolayı 5. Ordu'ya nakledilmesini istemek zorunda kalmıştı. BOA, Y.A.Hus. 323/103, 11 Şevval 1312-7 Nisan 1895.

tayin ettirilen kaymakamların görevlerini suistimal ve kötü idaresi yüzünden, vilayetin mali durumunda sürekli bir gerileme olduğu ve bunun sonucunda düzenli birliklere yılda ancak bir kere ödeme yapıldığı gerekçesiyle istifa etti. Aynı zamanda, kış başlangıcı olmasına rağmen, muvazzaf askerlerin en az üçte birinin yakacak odunu ve giyeceği yoktu. Müşir, Irak'taki her reform veya ilerlemenin ordunun iyi bir şekilde idare edilmesine bağlı olduğu uyarısında bulunarak, askerlerinin başına her an gelebilecek sıkıntılardan şahsen sorumlu tutulmak istemediğini söylüyordu.⁶¹

Bu kriz bir şekilde çözülmüş olmalı ki, hem Hasan Refik Paşa hem de Receb Paşa görevlerine bir süre daha devam etti. Sultan Abdülhamid, ancak Haziran 1896'da, Cebelidürüz'da (Suriye) hassas bir durumla karşı karşıya kaldıktan sonra, Hasan Refik Paşa'yı Şam'a vali olarak göndermeye razı olmuştur.⁶² Yeni Bağdat valisi ise, on yıl önceki Takiyeddin Paşa gibi, Suriyeli eşraf ailesi Kevakibilerin bir mensubu olan, ulemadan Ataullah Efendi [Paşa] oldu. Atandığı sırada ulema hiyerarşisindeki en yüksek makamlardan biri olan Anadolu kazaskerliği payesini taşımakta olan Ataullah Efendi, 1872-1885 yılları arasında Irak'ta bazı görevlerde bulunmuştu.⁶³

İki yıl sonra, Temmuz 1898'de, Receb Paşa Bağdat'tan Trablusgarp'a nakledildi. Naklinin sebebinin, Jön Türk faaliyetlerine karıştığı iddiaları olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁴ Receb Paşa'nın ayrılışı, İngiltere'nin Bağdat başkonsolosu Loch'u endişelendir-

61 BOA, Y.A.Hus. 342/76 (Lef 1), 9 Receb 1313-26 Aralık 1895. Ayrıca bkz. Serasker Rıza Paşa'ya ait 7 Receb 1313-24 Aralık 1895 tarihli Lef 3.

62 BOA, Y.A.Res. 80/17 (Lef 1), 5 Muharrem 1314-16 Haziran 1896 ve FO 195/1935, Mockler'dan Currie'ye, Bağdat, 29 Haziran 1896: "Son beş yıldır Bağdat valisi olan Hasan Paşa, Şam'a tayin edilmiş ve 27 Haziran'da Bağdat'tan ayrılmıştır."

63 BOA, Y.A.Res. 80/17 (Lef 1), 5 Muharrem 1314-16 Haziran 1896 ve Tahsin Paşa'nın 6 Muharrem 1314-17 Haziran 1896 tarihli derkenarı. Mayıs 1898'de, Ataullah Paşa vezaret rütbesini almıştır. FO 195/2020, extracts from diary of the Political Resident in Turkish Arabia, to the Secretary to the Government of India in the Foreign Department, Simla (14 Mayıs tarihli paragraf). Mehmed İbrahim Ataullah Paşa için bkz. Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması: İlmiye Ricalinin Terâcim-i Ahvali*, 5 cilt (İstanbul: Medrese Yayınevi, 1980-1), III: 113-14; Öztuna, *Devletler*, 715.

64 Bkz. Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak*, 293 ve Asaf Tugay, *İbret: Abdülhamid'e Verilen Journaller ve Journalciler*, 2 cilt (İstanbul: Okat-Yörük, 1961-2), I: 43.

miştir; yaşı epeyce ilerlemiş ve “bu göreve uygun” olmayan Ataulah Paşa’nın, dirayetli bir kumandanın yardımı olmaksızın vilayette güvenliği sağlayabileceğinden şüpheliydi. Loch, Receb Paşa’nın yerine yetenekli bir askerin tayin edilmesini sağlamaları için, İstanbul’daki üstlerinden nüfuzlarını kullanmalarını istiyordu.⁶⁵

6. Ordu kumandanı olarak Receb Paşa’nın yerine, tecrübeli bir asker olup Yemen’de uzun yıllar görev yapmış ve büyük şöhrret kazanmış olan Müşir Ahmed Feyzi Paşa geçti.⁶⁶ Öte yandan, Ataullah Paşa da Bağdat’ta uzun süre kalmadı. Trablusgarp eski valisi “Küçük” Namık Paşa 1899 başında Bağdat valisi tayin edildi.⁶⁷ Ancak, bu yeni tayinler yerel idaredeki anlaşmazlıklara son vermedi. 1900 yılında, Namık Paşa ile Müşir Ahmed Feyzi Paşa arasındaki ilişkilerde ciddi bozulma belirtileri görüldü. Bunun bir sebebi, eskiden beri devam eden, askeri birliklere ödeme yapmak için kaynak bulma sorunuuydu.⁶⁸ Hiçbir ödeme yapılmadan geçen bir yılın ardından, Ocak 1900’de, Bağdat garnizonundan 100-200 civarında süvari çarşayı yağmaladı; kargaşa ancak, müşir bizzat bir gövde gösterisi ile müdahale ettikten ve bir aylık maaşları dağıttıktan sonra sona erdi. Başkonsolosa göre, olayları İstanbul’a rapor ederken vali ve müşir birbirlerini suçladı. Müşir, askerlerin

65 FO 195/2020, no. 317/48, gizli, Loch’tan de Bunsen’e, Bağdat, Temmuz 1898. Bağdat’taki İngiltere başkonsolosu Loch, Receb Paşa hakkında çok olumlu düşüncelere sahipti. Receb Paşa’nın Bağdat’tan ayrılışı hakkındaki mesajında onu şöyle övmüştür: “Kendisi her sınıf ve inançtan insanın hayranlık ve saygısını kazanmıştır. Nüfuzu çok büyüktür ve bu nüfuzu hem doğrudan hem dolaylı olarak kanun, düzen ve adaletin korunması için kullanmıştır. Ayrıca, Avrupalıların Bağdat’ta Londra’da oldukları kadar zarar, hakaret veya tacizden emin olmalarının onun sayesinde olduğunu söylemenin isabetsiz olduğunu zannetmiyorum.” Ayrıca İngiliz kaynakları, rejimin sıkı muhaliflerinden biri olan Müşir Fuad Paşa’nın Ocak 1897’de 6. Ordu kumandanlığına tayin edildiğini kaydetmektedir. Ancak kendisi, sürgüne veya idama denk gördüğü bu iradeye itaat etmemiştir. FO 78/4813, telgraf no. 11, Currie’den Salisbury’ye, 13 Ocak 1897. 1870’lerin başlarında Irak’ta görev yapan “Deli” Fuad Paşa için bkz. *TM*, 145.

66 “Tatar” Ahmed Feyzi Paşa (1840-1908) için bkz. *TM*, 140; FO 195/1794, no. 20, 20 Mayıs 1893, military biographies by Chermiside, no. 27: “Müşir Ahmed Feyzi Paşa... Yemen valisi... Arapça bilir... çok başarılı...”; krş. FO 78/5193, no. 461, O’Conor’dan Lansdowne’a, Tarabya, 21 Ekim 1902.

67 Bkz. Azzavi, *Tarih’ül-Irak*, VIII: 131 vd. Namık Paşa Bağdat’a Mayıs 1899’da varmıştır.

68 FO 195/2074, Report on the Baghdad Vilayet for the quarter ended 31st March 1900.

maaşlarının ödenmesi için gereken kaynağı temin edemediği gerekçesiyle validen yakınıyordu.⁶⁹

Asker maaşlarının zamanında ödenmesi meselesi, buzdağının sadece görünen kısmıydı. Namık Paşa'nın valilik döneminde her türlü idari ve mali suistimalin artış gösterdiği anlaşılmaktadır. Sorunun temelinde, valinin eşrafın bir kısmıyla yakın ilişkileri yatıyordu. Namık Paşa, Bağdat'ta önemli bir eşraf ailesi olan Alusizâdelere evlilik yoluyla bağlıydı; ayrıca şehrin diğer eşrafıyla, özellikle de nakib ailesi olan Geylanilerle çok yakın ilişkileri vardı.⁷⁰ Bu şahsi ilişkiler, valinin eşrafa ve ayrıca maliye ve jandarma da dahil olmak üzere bazı yerel memurlara karşı "fevkalâde müsamahakâr" davranmasına sebep oluyordu. Bunun neticesi ise, eşraf-merkezi idare temsilcileri terazisinde, eşraf kefesinin ağır basması ve süreç içerisinde ciddi suistimal ve yolsuzlukların ortaya çıkması olmuştu.

Bu gidişat, ilk kez 6. Ordu Erkân-ı Harbiye kaymakamı Mustafa Bey tarafından Bâbîâli'nin dikkatine sunuldu. Mustafa Bey, yolladığı telgraflarda vali ve defterdarı gayrikanuni mali işlemlerden ve kötü idarelerinden dolayı suçluyordu. Bâbîâli Ocak 1901'de, o sıralar Musul'da teftişte bulunan özel bir komisyona, Bağdat'a geçerek Mustafa Bey tarafından ortaya atılan iddiaları soruşturması talimatını verdi.⁷¹ Komisyon, ihbar edilen yirmi dört olayı inceledi ve tümünde de Mustafa Bey'i haklı buldu. Bu usulsüzlükler arasında en önemlileri şunlardı:⁷²

(1) Bağdat defterdarı Vahap Efendi, vilayet memurlarının maaşlarını ve vilayet ahalisinden bazı kimselere verilen aylıkları hiçbir zaman dağıtmamıştı. Bu insanlardan bazıları da yabancı konsolosluklardan yardım isteme yoluna yönelmişti. Ayrıca mal

69 FO 195/2074, Report on the Baghdad Vilayet for the quarter ended 31st March 1900; FO 195/2074, no. 163/9, Melvill'den O'Conor'a, Bağdat, 27 Nisan 1900. Bu askerlerin 52'si askeri mahkemede yargılanmış ve Yemen'e sürülmüşlerdir. Ayrıca Musul, Kerkük ve Süleymaniye'de de benzer ayaklanmaların olduğu bildirilmiştir. Başkonsolosa göre bazı subayların bu ayaklanmalara göz yumduğuna inanmak için bazı nedenler vardı.

70 Bkz. Azzavi, *Tarih'ül-Irak*, VIII: 147. Namık Paşa, Numan Hayruddin el-Alusi'nin kızıyla evliydi. Numan Hayruddin el-Alusi (ö. 1899) için bkz. *DİA*, II: 549-50.

71 BOA, Y.A.Res. 112/54 (Lef 26), 27 Nisan 1317-10 Mayıs 1901.

72 BOA, Y.A.Res. 112/54 (Lef 26).

memurlarının tayininde rüşvet istiyordu. Son olarak şehreminlerin maaşları 1.500 kuruş olarak tespit edilmesine rağmen, valinin hususi hizmetkârlarından Rifat Efendi'yi 2.500 kuruş maaşla, o güne kadar duyulmamış bir görev olan belediye müfettişliğine tayin etmişti. Rifat Efendi aynı zamanda vekâleten Horasan kaymakamı tayin olunmuş; orada da birçok suistimallerde bulunmuştu. Rifat Efendi ve valinin mühürdarı olan kardeşi Hasan Efendi, her türden yolsuzluk faaliyetlerine karışarak vilayetin işlerine müdahale ediyor ve bunları yaparken sınırsız bir serbestlik içerisinde hareket ediyorlardı.

(2) Vali, Vilayet Nizamnamesi'ni ihlal ederek Bağdat'taki üç belediye reisinin son 12 yıldır görevlerinde kalmasına bizzat izin vermişti. Bu kimselerin azledilmesinin Bağdat halkı arasında huzursuzluk yaratacağı gerekçesiyle bu davranışını mazur gösteriyordu. Belediye reisleri eşrafın önde gelenlerinden olduğundan ve iyi hizmette bulundukları tasdik olunduğundan, yeni seçim yapılmasını uygun görmemişti. Buna ilaveten, Bağdat'taki belediyelerin toplam gelirleri 15.000 lira kadar olmasına rağmen, komisyon şehirde imardan eser görememişti. Bağdat, benzer vilayetlerden daha geride kalmış görünüyordu.

(3) Rüşvetçilikten dolayı azledilen eski Bedre kaymakamı Salih Efendi, bazı vilayet memurlarına 200 lira rüşvet verdikten sonra Samarra kaymakamı tayin olunmuştu.

(4) Bağdat eşrafından ve valinin akrabası olan Ane kaymakamı Alusizâde Rifat Efendi, yetkisini suistimalden dolayı İstanbul'a çağırılmış, ancak daha sonra bazı memurlara rüşvet vererek eski vazifesine geri dönmüştü.

(5) Vali Namık Paşa'nın bir başka akrabası olan Şamiye kaymakamı Alusizâde Akif Efendi, rüşvetçiliği ve görevi suistimaline rağmen hâlâ görevindeydi.

(6) Hindiye kazasından elde edilen aşar vergisi gelirleri önceden 2.600.000 kuruş (26 yük kuruş) tutarında olmasına rağmen, valinin mültezimi Mahmud Efendi devlete sadece 500.000 kuruş (5 yük kuruş) ödemekteydi.

(7) Samarra ve diğer kazaların gelirleri, mevcut valinin görevi döneminde azalmıştı.

(8) Kötü idaresi ve yolsuzluğuna, 20.000 liradan fazla değerde mal, arazi ve servet elde ettiği iddiasına rağmen, Bağdat Jandarma kumandanı Muhlis Bey, valinin iltimasından dolayı görevinde kalmıştı.

(9) Salih adlı bir polis memuru vilayetteki bütün hırsız ve eşkıyanın başı kesilmiş ve bütün soygunlardan muntazaman pay almaya başlamıştı.

(10) Hille kaymakamı Şevket Paşa'nın rüşvetçiliği (komisyonun ifadesiyle, kendisi Bağdat'ın nüfuzlu eşrafındandı ve mezkûr kazada toprak gasp ederek ziraat ile iştigal etmekteydi) ve Di-vaniye mutasarrıfı Mustafa Paşa ile Aziziye kaymakamı Numan Bey'in rüşvetçilik ve suistimalleri ayrıca rapor edilmiştir.

Komisyonun ifadesiyle, adliye memurları, tüccarlar ve bölge eşrafının tamamından gizlice ve yeminle alınan beyanlardan anlaşılmaktaydı ki, vilayet merkezindeki haksızlıklar ve dehşetengiz hırsızlıklar "dağlardaki eşkıyaya rahmet okutturacak dereceye" varmıştı.⁷³

Daha başka rüşvet ve suistimal örnekleri de verdikten sonra komisyon, padişah'tan raporda adı geçen bütün memurları azletmesini istemiştir. Vali Namık Paşa da ayrıca sorumlu tutulmuş ve bilhassa eşrafın, özellikle de Geylani ailesinin vilayetteki suistimallerine karşı çok müsamahakâr davranmakla itham edilmiştir. Valinin himayesi altında bulunan Geylani ailesi, büyük miktarlarda miri arazi işgal etmiş ve zulümlerini arttırmıştı:

(...) ba'zı eşrâf-ı mahallîye ve husûsiyle Nakib Efendi'ye her husûsda müsâ'adekârâne mu'âmelede bulunmasından ve bunların da ahâlî ve en ziyâde mîrî arâzîsine tecâvüz hakkındaki maksatlarının husûlünü ve tegallüblerinin bir kat daha tezâyidiyle ahâlî ve me'mûrînin kıl ü kâlini müceb ve sû-i hâl ve hareketleri bâlâda arz olunanlara ziyâdece yüz vermiş olmasından (...) ⁷⁴

Ayrıca, valinin 6. Ordu kumandanı ile anlaşmazlığı yerel idarenin gücünü zayıflatmıştı:

73 BOA, Y.A.Res. 112/54 (Lef 26).

74 BOA, Y.A.Res. 112/54 (Lef 26).

(...) müşîr paşa hazretleriyle meyânelerindeki husûmet ve münâferet-i şahsiyelerinin mu'âmelâtından devlete sû-i sirâyetle cihet-i askeriye ve mülkiyesinin tarafdârlık beliiyesine düşmeleri arada memâlik-i devletin dūcâr-ı müşkilât olmasını da [sebeplendi].⁷⁵

Sultan Abdülhamid'in, bu raporu Meclis-i Vükela'ya gönderirken yaptığı mütalaa ilginçtir:⁷⁶

Mahallerinden vukû' bulan şikâyet veyâhud görülen lüzûm ve esbâb üzerine sevk ve i'zâm olunmakda bulunan bu gibi hey'etler ki netice-i teftiş ve tahkîkâtı olarak i'tâ eyledikleri raporlar üzerine ekser (...) bir netice-i mu'âmele müşâhede olmayıp bu hâl vilâyet-i şâhânede uygunsuzluğun devâm ve tezyîdini müceb olacağı gibi gönderilen hey'etler için bilâ fâide devletçe masârif-i kesîre ve külfet ihtiyâr olunmak demek olacağından bâdemâ bu gibi tedkîkât netâyici üzerine icrâsı iktizâ eden mu'âmelenin dūcâr-ı müsâmele ve te'hîrât olmaması zım-nında lâzım gelenlere tebligât icrâsı ve zikr olunan iki lâyihada sû-i idâreleri ve mesmû'aları beyân olunan me'mûrünün taht-ı muhâkemeye alınarak kânûnen tertîb edecek mu'âmelenin mesâri'aten ifâsıyla uygunsuzluğun tamâmen izâlesi (...) irâde-i seniyye-i cenâb-ı pâdişâhî iktizâ-yı âlisinden olmağla (...)

Meclis-i Vükela, komisyonun bütün tavsiyelerini uygun bulmuş ve gereken talimatların ilgili nezaretlere gönderilmesine karar vermiştir.⁷⁷ Bu talimatlara ulaşamamış olsa da, 1320 yılı (1902/3) Salnamesinde, raporda adı geçenler arasından Bağdat defterdarı Vahap Efendi, Divaniye mutasarrıfı Mustafa Paşa, Aziye kaymakamı Numan Bey ve Hille kaymakamı Şevket Paşa'nın azledildikleri görülmektedir. Ancak, Vali Namık Paşa, Samarra kaymakamı Salih Efendi, İdare Meclisi başkâtibi Abdürrezzak Efendi, Şamiye kaymakamı Akif Efendi ve Ane kaymakamı Rifat Efendi –ki bunlardan son üçü Bağdat eşrafındandı– görevlerinde kalmışlardır.⁷⁸

75 BOA, Y.A.Res. 112/54 (Lef 26).

76 BOA, İrade-Hususi, no. 55, 2 Safer 1319-21 Mayıs 1901.

77 BOA, Y.A.Res. 112/54 (Lef 2), 18 Safer 1319-6 Haziran 1901.

78 Bkz. *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye* 58 (1320) ve 57 (1319).

Ekim 1902'de Namık Paşa Bağdat'tan alındı ve 6. Ordu kumandanı Ahmed Feyzi Paşa vali vekili tayin edildi.⁷⁹ Müteakip iki yıl boyunca Bağdat, Ahmed Feyzi Paşa tarafından herhangi bir ciddi sorun çıkmadan tam yetki ile idare edildi. Ancak 1904 yılı sonuna doğru, İbn Reşid ile İbn Suud arasında ciddi bir ihtilafın baş göstermesi, Ahmed Feyzi Paşa'nın Necid'e yapılacak bir sefere komuta etmek üzere görevlendirilmesiyle neticelendi.⁸⁰ Bunun üzerine, Bağdat valiliğine bir sivil bürokrat olan eski Musul valisi Abdülvahab Paşa, 6. Ordu kumandanlığına Süleyman Şevki Paşa tayin edildi.⁸¹

Bu görev değişikliklerini, kısa bir süre sonra eski anlaşmazlıkların yeniden ortaya çıkışı izledi. Abdülvahab Paşa ve nakib en başından itibaren iyi geçinememiş, bu sırada valinin Bağdat'taki yabancı konsolosluklarla ilişkileri de hızla bozulmuştu.⁸² Yeni

79 FO 78/5193, no. 461, O'Connor'dan Lansdowne'a, Tarabya, 21 Ekim 1902.

80 FO 195/2164, no. 1035/81, Newmarch'tan O'Connor'a, Bağdat, 26 Aralık 1904, enclosing diary of political intelligence sent by the Political Resident in Turkish Arabia and Consul General Baghdad to the Secretary to the Government in the Foreign Department. Newmarch şöyle yazmıştır: "Kendisi her zaman bana, sınırlı yetkilerinin ve Türklerin şüphelerinin elverdiğince, fevkalade dostane davranmıştır. Uzun bir zaman kaldı ve çok dostça bir şekilde ayrıldık."

81 Abdülvahab Paşa, Bağdat'a Aralık 1904'te varmıştır. FO 195/2164, no. 1035/81, Newmarch'tan O'Connor'a, Bağdat, 26 Aralık 1904. Süleyman Şevki Paşa için bkz. FO 195/2188, no. 568/54, gizli, Newmarch'tan O'Connor'a, Bağdat, 28 Temmuz 1905: "Kendisi Rusya'da doğmuş bir Çerkezdir ve yaklaşık 50 yaşlarındadır. (...) Dürüst, namuslu ve sağduyulu bir adam olmakla nam salmıştır; ancak güçsüz, dindar ve mutaassıp olduğu rivayet edilir. Rüşvetçilikle ilgili her türlü şüpheden uzak olduğu söylenmektedir."

82 FO 195/2188, telgraf, Newmarch'tan O'Connor'a, Bağdat, 8 Mayıs 1905. Newmarch bir seferinde durumu (nakibin evi olayı ile ilgili olarak) şöyle anlatmıştır: "Salahiyetsiz bir vali ve kendi başına pek buyruk bir nakib ile burada çok fazla şey yapmak mümkün değildir." FO 195/2188, özel, Newmarch'tan O'Connor'a, Bağdat, 11 Ağustos 1905. Burada, bu dönemde, nakib ile İngiltere başkonsolosu arasında, nakibin yeni evinin başkonsolosluğun yanına yapılması hususunda şiddetli bir anlaşmazlık yaşandığı belirtilmelidir. Mayıs 1905'te Bağdat'taki konsoloslar, Abdülvahab Paşa'nın azledilmesi konusunda üstlerini sıkıştırmaya başladı. FO 195/2188, telgraf, Newmarch'tan O'Connor'a, Bağdat, 18 Mayıs 1905: "Geçen gün bana, Rus meslektaşımın büyükelçisine gönderdiği, Bağdat valisinden şikâyetle bulunan bir telgrafı gösterildi. İranlı meslektaşımın da benzer bir şikâyeti olduğunu görüyorum. Valinin durumunu Fransız ve Rus meslektaşlarımla görüştüm ve onun erkenden azledilmesinin fevkalade iyi olacağı hususunda hepimiz hemfikiriz, çünkü en basit işleri bile yapmak çok zor. Vali zayıf, zorluk çıkarıyor ve sahtekâr; belli ki Avrupalı düşmanı ve bir meseleyi ♣

müşirle ilişkilerinde de aynı şey olmuştu: Temmuz 1905'te Süleyman Şevki Paşa geçici olarak görevinden alındığında, bu değişiklik Abdülvahab Paşa ile 6. Ordu'daki ikinci derecede komutanlardan biri ve padişahın kayınbiraderi olan Kazım Paşa'nın entrikalarına bağlanmıştı.⁸³ Her ne olursa olsun, Süleyman Şevki Paşa vazifesine geri döndü.

Ancak, 1905 sonbaharında bu çekişmeler, açık bir iktidar mücadelesine dönüştü. Bu mücadelede Kazım Paşa Abdülvahab Paşa'nın yanında yer alırken; nakib ile 6. Ordu kurmay başkanı Fahri Paşa, Süleyman Şevki Paşa'nın tarafını tutuyordu.⁸⁴ Yabancı konsoloslar da meseleye müdahil olmuşlardı: Rus konsolosu Süleyman Şevki Paşa'yı desteklerken; İngiliz başkonsolosu (Süleyman Şevki Paşa'nın Rus konsolosu ile dostluğunu İngiliz menfaatlerine bir tehdit olarak gördüğünden) Abdülvahab Paşa'yı himaye etmeye çalıştı.⁸⁵ Bu iktidar mücadelesi, 1905 Ekim'inde

anlamaktan gayet acizdir." Ayrıca bkz. FO 195/2188, no. 362/36, gizli, Newmarch'tan O'Conor'a, Bağdat, 23 Mayıs 1905. Newmarch başka bir telgrafında da şöyle yazıyordu: "Vali, uğraşmaya değmez, iflah olmaz biri ve mevkiine hiç uygun değil." FO 195/2188, telgraf, Newmarch'tan O'Conor'a, Bağdat, 17 Mayıs 1905.

83 FO 195/2188, no. 568/54, gizli, Newmarch'tan O'Conor'a, Bağdat, 28 Temmuz 1905: "Nereye gittiği henüz bilinmiyor, fakat söylentilere bakılırsa hiçbir görevde bulunmadan Bağdat vilayetinde kalacak." Kazım Paşa, Bağdat'a sürgün edileli uzun zaman olmuştu. Krş. Dağıstanlı, *Muhammed Fazıl Paşa*, 67-68.

84 FO 195/2188, no. 827/76, Newmarch'tan O'Conor'a, Bağdat, 11 Ekim 1905. O'Conor şu ifadeyi kayıtlara geçirmiştir: "Bu entrikalar bizim gizli raporlarımızla doğrulanmıştır."

85 FO 195/2188, telgraf, Newmarch'tan O'Conor'a, Bağdat, 27 Eylül 1905: "Artık Rus meslektaşımın mevcut validen kurtulmak isteme sebebinin, yerine kendisinin yakın dostu ve sanırım aynı bölgeden yani Kafkasya'dan olan Müşir Süleyman Paşa'nın geçeceğine dair ümidinden kaynaklandığına inanabilirim. Eğer Süleyman Paşa vali tayin olunursa bunun İngiliz menfaatleri için çok zararlı olacağını düşünüyorum." Diğer yandan, Abdülvahab Paşa Newmarch'ı kendi yanına çekmeye çalışıyor görünmektedir: "Bir Arnavut (...) beni görmeye gelecek, çok gizli bir surette, bana karşı bir entrika çevrildiğini bildirdi; bu entrika nakib, Rus başkonsolosu, 6. Kolordu komutanı (Rus meslektaşımı oldukça samimi olan Süleyman Paşa) ve kurmay başkanı Fahri Paşa tarafından tertip edilmişti. Bu adamın söylediğine göre bunlar İstanbul'a, Bağdat'a gelen her İngiliz gemisinin bana asker, silah ve cephane getirdiğini bildirmişler ya da buna vasıta olmuşlardı. (...) Bu Arnavut bana, yine Arnavut olan Vali Abdülvahab tarafından gönderilmiş olabilir. Kralın doğum günü gecesinde vali, beni Rus meslektaşına fazlasıyla tercih ettiğini açıkça belli etmişti. (...) Bu olayı sadece Bağdat entrikalarına bir örnek olarak kaydediyorum." FO 195/2188, no. 919/84, Newmarch'tan O'Conor'a, Bağdat, 13 Kasım 1905. Bu rapor ayrıca Osmanlı yerel yöneticileri bakımından "Irak'taki İngiliz tehdidi" meselesi ile de ilgilidir. Bkz. 6. bölüm.

Abdülvahab Paşa'nın azli ile neticelendi. Sultan Abdülhamid, Abdülvahab Paşa'nın halefini bizzat kendisi seçti: İkinci Kâtib Arab İzzet Paşa'nın himayesinde olan eski Halep valisi Mecid Efendi/Bey.⁸⁶

Bu değişiklikler, problemin çözümünü geciktirmekten başka bir işe yaramadı.⁸⁷ 1906 ilkbaharında, 6. Ordu'daki rüşvetçilik ve

86 BOA, İrade-Hususi, no. 65, 23 Şaban 1323-23 Ekim 1905. Padişah sadrazama, 6. Ordu kumandanı Süleyman Şevki Paşa'nın valinin görevlerini üstlenmesi talimatını vermişti; Abdülvahab Paşa, Mecid Bey'in gelmesini beklemeden İstanbul'a dönecekti. BOA, İrade-Hususi, no. 3, 4 Şevval 1323-2 Aralık 1905. İngiliz makamları bu tayinden memnun olmamışlardır. FO 195/2188, no. 976/91, Newmarch'tan O'Conor'a, Bağdat, 5 Aralık 1905: "Bu çok isabetsiz bir tayin, çünkü Süleyman Paşa Rus başkonsolosunun yakın bir dostu olması nedeniyle son derece İngiliz aleyhtarı ve Rus taraftandır. Müstakbel Bağdat valisinin hâlâ Halep'te olduğu söyleniyor." Krş. FO 195/2189, çok gizli, O'Conor'dan Newmarch'a, İstanbul, 9 Kasım 1905: "Halep valisi olarak Mecid Paşa iyi bir intiba bırakmamıştır; kendi inisiyatifile hareket edemeyecek biri gibi görünmüş ve büyük ölçüde muavin Sururi Bey'e dayanmıştır, ki bu şahıs önceden Hama mutasarrıfı olup pek de iyi bir sicile sahip değildir. Oğlu Necib Bey ise, babasının kendisine devlet işlerine müdahale etmek için verdiği her ruhsattan istifade eden genç ve sefih bir insandır. Mecid Paşa hem bedenem hem aklen malûldür ve vazifesiyle gerektiği gibi ilgilenememektedir. Vilayetindeki her memur onun arzusuna uygun hareket ediyordu ve netice olarak sık sık sadrazam tarafından tenkit edilmekte ve istifa etmesi tavsiye edilmekteydi. Sadece askeri makamlar kendisini takdir etmekte ve bu da bir zayıflık alameti olarak görülmekteydi. Ancak personeli arasında disiplini sağlamadaki dirayetsizliği ve vilayetin içine düştüğü keşmekeşe rağmen, İzzet Paşa'nın himayesinden istifade ederek padişahın iltifatına mazhar olmuştur. Majestelerinin Halep konsolosu, Ağustos 1904'te Urfa'daki karışıklığın sonucunda gözden düşüp azline sebep olduğunu bildirerek, halihazırdaki sadrazam görevinde kaldığı müddetçe Mecid Paşa'nın başka bir vilayette görevlendirilmesinin kanaatince ihtimal dahilinde olmadığını beyan etmiştir. Kendisinin Bağdat vilayetine tayin edildiğini öğrenince hemen sadrazamın konu hakkındaki görüşlerini öğrenmeye teşebbüs ettim. Ekselansları, Mecid Paşa'nın kendisi tarafından teklif edilmediğini, doğrudan Saray tarafından tayin edildiğini beyan ettiler. Bununla beraber, sadrazam kendisiyle görüşmüş ve idaresi hakkında talimat vermişti; bilhassa da askeri makamlar ve yabancı temsilcilerle dostane ilişkiler sürdürmesini ve sıkıntıya sebebiyet vermekten kaçınmasını tavsiye etmişti. Ferid Paşa, yeni valinin sefelinin hatalarından sakınacağı ümidini ifade etmiş ve oğlu Necib Bey'in Bağdat'a onunla birlikte gitmeyeceğini de ilave etmiştir. Sadrazamı İngilizlerin Irak'taki emelleri ve politikasına dair temelsiz rivayetlerin yayılmasından doğan zarar hususunda uyarmak için bu fırsattan faydalandım. Ekselansları cevabında, bu gibi bütün işlemlere son verildiğini beni temin etti."

87 Bağdat'taki yüksek rütbeli memurlar arasındaki ihtilaflar bir süreliğine kesilse de bölgede, özellikle de Basra'da gerginlik artmaya başlamıştır. Sürekli aşiret ayaklanmaları, buharlı gemilere saldırılar, vs. İngiliz askeri ataşesinin verdiği ➡

kötü yönetim ile ilgili yeni iddia ve şikâyetler Bâbîâli'ye ulaşmaya başlamıştı. Nisan 1906'da padişah, Ferik Veli Paşa başkanlığında bir soruşturma komisyonu gönderdi. Bu soruşturma, 6. Ordu kurmay başkanı Fahri Paşa ve bazı kıdemli subayların azli ile sonuçlandı.⁸⁸ 6. Ordu'yu yeniden teşkilatlandırmak üzere, 6. Ordu kurmay başkanı olarak tam yetki ile Ferik Pertev Paşa görevlendirildi.⁸⁹

Bu sırada, yeni vali Mecid Bey de eleştirilere hedef olmuştur. İngiltere'nin İstanbul askeri ataşesi Albay Surtees, valiyi "bir 'Kurt', 'Sarayın bir kuklası', cebren vergi toplayıp parayı Yıldız'a gönderen ve jurnalciliğe idari vazifelerden daha fazla vakit ayıran biri" olarak rapor ediyordu.⁹⁰ Yine İngiliz kaynaklarından, Mecid Bey'in, bir zaman önce kendisini azletmek istemiş olan Sadrazam Ferid Paşa'yla da arasının açık olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Mecid Bey, Yıldız tarafından koruma altına alınmıştı. İngi-

bilgiye göre bunlar esasen bölgedeki iktidar boşluğundan kaynaklanıyordu. Albay Surtees'in ifadesiyle, "Bağdat ve Basra vilayetleri, bu konuda hüküm vermeye en yetkili kişilere göre şu sebeplerden ötürü adeta bir kargaşa içerisinde: 1. Feyzi Paşa, ödeme yapmadan askeri birlikleri ve Arapları nizam altında tutabilecek ve ciddi kargaşalara yol açmadan vilayetleri idare edip silah zoruyla vergileri toplayabilecek tek kişiydi. 2. Feyzi Paşa'nın Yemen'e gitmesinden sonra, halefi ordunun idaresi konusunda onun politikasını sürdürmemişti ve buna ilaveten hiç sevilmeyen bir kişiydi." FO 424/210, no. 71'de 1. ek, Albay Surtees'den O'Connor'a, no. 42, İstanbul, 9 Ağustos 1906, Memorandum Respecting Affairs in the Yemen and Nejd.

88 Sadrazam Ferid Paşa, ithamlar doğru çıktığı takdirde gerekli tedbirlerin zamanında alınabilmesi için, komisyonun bir an önce gönderilmesi talebini padişaha yazmış; padişah, ertesi gün, komisyon azasını belirlemiştir: Ferik Veli Paşa, Miralay Mehmed Tevfik Bey ve Kolağası Süleyman Fethi Efendi. BOA, İrade-Hususi, no. 51, 10 Safer 1324-5 Nisan 1906. Fahri Paşa Diyarbakır'a nakledildi. FO 195/2214, no. 564/53, Ramsay'den O'Connor'a, Bağdat, 25 Haziran 1906; FO 195/2214, Diary to Government of India for the week ending July 30, 1906. Yüksek rütbeli bir kısım asker emekliye ayrıldı. Komisyon ayrıca, padişahın kayınbiraderi Kazım Paşa ile ilgili şikâyetleri de soruşturacaktı. Neticede Kazım Paşa ev hapsine alındı. FO 195/2214, no. 564/53. Ayrıca FO 424/212, no. 80'deki ek, Binbaşı Ramsay'in memorandumunu, no. 6, çok gizli, Bağdat, 12 Mayıs 1907: "Kazım Paşa'ya (...) birkaç yıl itibar edilmedi. Kendisine isnat edilen suçlardan biri İngilizlerle çok samimi olması ve arazisinin bir kısmını onlara satmak istemesiydi." Krş. Dağstanlı, *Muhammed Fazıl Paşa*, 67-68.

89 FO 424/210, no. 71'de 2. ek, Memorandum Respecting Affairs in the Yemen and Nejd.

90 FO 424/210, no. 71'de 1. ek, Albay Surtees'den O'Connor'a, no. 42, İstanbul, 9 Ağustos 1906.

liz kaynaklarına göre, Bâbîâli o sırada dikkatini mülki idareye çevirmişti. Bâbîâli, mevcut duruma çare bulmak için, Ahmed Feyzi Paşa'nın döneminde olduğu gibi, Bağdat'a asker bir vali tayin etmek istiyordu. Nitekim İngiliz büyükelçisi, İngiliz vatandaşlarına ve malvarlıklarına yapılan saldırılar (Lynch Şirketi'nin gemilerine saldırı ve Mr. Granville'in öldürülmesi) hakkında sadrazama sert ikazlarda bulununca, Ferid Paşa bu konuda bir tezkere hazırlayarak Meclis-i Vükela'da tartıştırdı. Bu tezkere padişaha, Bağdat'a Süleyman Şevki Paşa ve Mecid Bey'in yerine, özel olarak görevlendirilmiş asker bir valinin ve Basra'ya da ehliyetli ve gayretli bir valinin tayinini teklif ediyordu. Padişahın bu teklifleri prensipte uygun bulduğu rapor edilmiştir.⁹¹

1906 Eylül'ünde Kerbela'da İran tebaasından birçok kişinin öldürüldüğü kanlı bir hadise, Mecid Bey'in azli konusunda sadrazama bir kez daha ısrar etme fırsatı verdi. İngiliz büyükelçisinin, valinin İngiliz aleyhtarı tavırları hakkındaki şikâyeti ve İran büyükelçisinin Kerbela hadisesinden sonraki uyarıları, sadrazamı tekrar harekete geçirdi.⁹² Bu doğrultuda sadrazam, Kasım 1906'da, Bağdat'a ehliyetli bir valinin tayini için padişaha müracaat ederek iki uygun aday teklif etti: Sivas valisi Reşid (Akif) Paşa ile Trablusgarp vali vekili ve kumandanı olarak görev yapan 6. Ordu eski müşiri Receb Paşa. Sadrazam, şayet Receb Paşa tercih edilirse, 6. Ordu kumandanlığı ve Hazine-i Hassa yerel idaresi başkanlığının da kendisine verilmesi gerektiğini belirtti.

Sultan Abdülhamid, ne Reşid Paşa'yı ne de Receb Paşa'yı tayin etmek istedi: Hem Sivas hem de Trablusgarp, mevki itibarıyla, Bağdat kadar önemli ve hassas vilayetlerdi; dolayısıyla ne Reşid Paşa'yı ne de Receb Paşa'yı yerinden etmek uygun olacaktı.⁹³ Önce Meclis-i Vükela'dan başka uygun adayların listesini sunmasını istedi;⁹⁴ birkaç gün sonra ise, bizzat kendisi, Manastır valisi (ve eski Musul valisi) Ebubekir Hâzım Bey'i tayin etmeye

91 FO 424/210, no. 52, O'Conor'dan Grey'e, no. 422, Tarabya, 19 Haziran 1906.

92 FO 424/210, no. 128, Barclay'den Grey'e, no. 786, Pera, 5 Aralık 1906.

93 BOA, İrade-Hususi, no. 93, 8 Şevval 1324-25 Kasım 1906. Reşid Akif Paşa (1863-1920) için bkz. *TM*, 320.

94 BOA, İrade-Hususi, no. 93.

karar verdi.⁹⁵ Bu tayin hem 6. Ordu'da hem de Irak'ın mülki ve mali idaresindeki reform teşebbüsleri ile aynı zamana tesadüf ediyordu. Yukarda belirtildiği gibi Ferik Pertev Paşa, köklü bir reform gerçekleştirmek niyetiyle 6. Ordu'ya gönderilmişti. 1907 sonbaharında ise İstanbul, mülki, askeri ve mali meseleler üzerinde tam yetki sahibi olağanüstü bir reform komisyonunu ve başkanı sıfatıyla Mustafa Nâzım Paşa'yı Irak'a gönderdi.⁹⁶

Ancak çok geçmeden Mustafa Nâzım Paşa ve Ebubekir Hâzım Bey, kendi yetki sınırları ile ilgili olarak anlaşmazlığa düştü. Mayıs 1908'de Sadrazam Ferid Paşa, Irak'taki reform uğruna bunlardan birini gözden çıkarmaya karar verdi. Kendi ifadesiyle:

Bu hâlin devâmı maksûd-ı aslî olan hıttâ-i Irakiyye ıslâhâtını ıskât edeceği bedihî olarak müşârunileyhimâ mevdû'-i uhde-i me'mûriyetleri olan vezâyifî hüsn-i ifâ emrindeki akdemât-ı vâkı'aları beyân ve isbâtta serd-i mukaddemât eylemekde iseler de tarafeynce devâm eden ihtilâfın netîce-i muvaffakiyet olamayacağı anlaşılmakta olduğuna binâen (...) ⁹⁷

Dahiliye nazırı ile meseleyi görüştüktan sonra Ferid Paşa, eğer padişah Sivas valisi Reşid Paşa'ya İstanbul'da bir görev izni verirse, Hâzım Bey'in Sivas'a kaydırılabileceği ve böylelikle Nâzım Paşa'nın hem Bağdat valisi hem de Irak "Heyet-i Islahiye reisi" olarak görev yapabileceği teklifinde bulundu. Netice olarak Hâzım Bey Sivas'a tayin edildi ve Nâzım Paşa Meşrutiyetin ilanı na kadar vali ve Heyet-i Islahiye reisliği vazifelerinde bulundu.⁹⁸

95 BOA, İrade-Hususi, no. 38, 13 Şevval 1324-30 Kasım 1906. Ebubekir Hâzım [Tepeyran] Bey (1864-1947) için bkz. *TM*, 379; *Türk Parlamento Tarihi, TBMM II. Dönem, 1923-1927* (Ankara: TBMM, 1995), III, 636-37. Ramsay Hâzım Bey hakkında şunları yazmıştır: "Kendisi bende ilerleme kaydetmek isteyen, nazik ve beyefendi bir insan intibayı uyandırdı. Bağdat'ın eski sakinleri onun gibi bir valiyi daha önce hiç görmediklerini söylüyorlar. Görüşmemiz Hâzım Bey'in Fransızca konuşması sayesinde daha kolay ve samimi hale geliyor." FO 195/2242, Political Diary of the Baghdad Residency for the week ending February 25, 1907.

96 FO 195/2243, Political Diary of the Baghdad Residency for the week ending July 22, 1907. Ayrıntılar için bkz. 2. bölüm.

97 BOA, Y.A.Res. 156/83 (Lef 1), 23 Rebiyülâhir 1326-25 Mayıs 1908.

98 1908 İhtilâlinde sonra Ramsay şöyle yazmıştır: "Şu anki vali Nâzım Paşa'nın şahsiyetinin, kritik bir zamanda Bağdat'ı idare etme görevi için maalesef hiç uygun olmadığı görülmüştür. Kendisi burada birkaç ay reform komitesi başkanlığında bulunmuştur. Görevde bulunduğu zaman zarfında hiçbir reform ♣

Musul Vilayeti

Üç Irak vilayeti arasında en fazla vali değişikliği görülen Musul vilayetinin idaresinin fevkalade güç olduğu anlaşılmaktadır. Sorun temelde, iyi silahlanmış, güçlü aşiret reislerine tâbi, eşkıyalığa ve tahripkâr çatışmalara meyilli ve çoğu zaman yerel idareye baş kaldırmaya hazır Kürt aşiret nüfusundan kaynaklanmaktaydı. Aynı zamanda vilayet idaresi, sürekli olarak, bilhassa alt kademelerdeki rüşvetçilik ve görevi suistimal ithamlarıyla karşı karşıyaydı. Meselenin esasına bakıldığında Musul valisinin gerçekte çok az yetkisi olduğu görülmektedir. Valiler aşiretleri, hatta kendilerine tâbi olan tebaayı kontrol edecek vasıtalarla sahip değildi. Bir sonraki bölümde de görüleceği gibi, II. Abdülhamid nüfuzlu Kürt aşiret reisleri ve dini önderleriyle karşı karşıya gelmek istemiyor, daima bir uzlaşma siyaseti tercih ediyordu. Padişahın asıl kaygısı bölgedeki sükûneti elden geldiğince korumaktı ve bir sorun baş gösterdiğinde en kolay yol, valiyi değiştirmektir.

Vilayet merkezinin Kerkük'ten Musul'a nakledildiği 1883 yılı başından itibaren görev yapan Vali Tahsin Paşa'nın oldukça başarılı olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁹ Ancak 1887 yazı başındaki ciddi aşiret ayaklanmaları azline sebep olmuş,¹⁰⁰ sonraki dört yılda bir-biri ardına göreve gelen dört vali de başarı gösterememiştir. Faik

gerçekleştirmemesine rağmen, o zamanın valisi Hâzım Bey'e karşı şiddetle muhalefete girişti ve ortaya çıkan mücadelede edindiği dost ve düşmanlar, vali olunca ona zorluk çıkardı. Ayrıca saray hizbi tarafından tayin edildiği bilinmekteydi ve neticede Jön Türklerin güvenini kazanamadı. Yine de İstanbul'da iktidar değişikliği olunca Bağdat'ta bir Jön Türk Komitesi teşkil edildi ve Nâzım Paşa büyük ölçüde onların etkisi altına girdi." FO 424/217, no. 54'te 1. ek, Yarbay Ramsay'den Hindistan Hükümeti'ne, Bağdat, 19 Ekim 1908.

99 FO 195/1445, no. 4, Russell'dan Wyndham'a, Musul, 13 Şubat 1883. Musul'daki İngiltere konsolosu şunları kaydetmiştir: "Valinin her zaman sahip olduğu dürüstlük, tarafsızlık ve hem ülke hem onun sakinlerinin refah ve selametini samimiyetle arzu etme vasıflarını haiz fevkalade yüksek karakteri. Bugüne kadar fikir danışmaya değer hiç kimseden onun hakkında bir şikâyet duymadım." FO 195/1479, no. 481/59, Plowden'dan Dufferin'e, Bağdat, 1 Temmuz 1884. Daha sonra 1885'te şunlar kaydedilmiştir: "(...) şimdiye kadar valinin Hemavendler ve diğer serkeş Kürt aşiretleriyle uğraşmakta gösterdiği başarı... Tahsin Paşa takdire şayan bir vali gibi görünmektedir." FO 195/1509, no. 36/7, Plowden'dan Wyndham'a, 14 Ocak 1885. Adliyedeki yolsuzluğa karşı mücadelesi için bkz. FO 195/1479, no. 619/72, no. 646/75 ve 195/1509, no. 144/15.

100 BOA, Y.A.Hus. 204/6, 4 Şevval 1304-26 Haziran 1887.

Musul vilayetine bağlı Akra kazası kaymakamı ve idare meclisi
Mark Sykes, *Dar-ul-Islam*, 1904

Bey devam eden aşiret isyanı karşısında 1888'de azlolunmuş; halefleri Ali Kemalî Paşa ve Reşid Paşa kısa bir süre sonra istifa etmiş; Podgoriçeli Tahir Paşa ise bir askeri tahkik heyetinin suistimallerine dair açık ve kesin delilleri ortaya çıkarmasından sonra 1891'de görevinden alınmıştır.¹⁰¹

Tahir Paşa'nın azlının ardından Ali Kemalî Paşa yeniden Musul'a tayin edildi ise de, hemen birkaç ay içinde bir kez daha istifa etti.¹⁰² 1892'de yerine Osman Paşa geçti. 1893 Temmuz'un-

101 BOA, Y.A.Res. 45/26, 7 Rebiyülevvel 1306-11 Kasım 1888. Faik Bey [Paşa] için bkz. FO 424/172, no. 23, Ford'dan Salisbury'ye, no. 86, İstanbul, 11 Mart 1892: "Musul vilayetinin son valisi Faik Paşa, Kastamonu vilayetine vali tayin edildi. Ekselansları aslen Arap'tır ve Musul'a tayin olunmadan önce birkaç yıl Afrika'daki Trablusgarp vilayetine bağlı sancaklarda mutasarrıf olarak görev yapmıştır."; Y.A.Res. 46/14, 26 Cemaziyelevvel 1306-28 Ocak 1889. Sadrazam, Ali Kemalî Paşa'nın aşiretler hakkındaki bilgisine fevkalade değer verildiğini yazmıştır. Y.A.Hus. 220/1, 1 Rebiyülâhır 1306-5 Aralık 1888. "Söylemezoğlu" Ali Kemalî Paşa (1818-97) için bkz. *TM*, 215; Öztuna, *Devletler*, 841; Y.A. Hus. 247/63, 16 Şevval 1308-25 Mayıs 1891 ve Y.A.Res. 55/11, 24 Şevval 1308-2 Haziran 1891. Tahir Paşa ile beraber başka vilayet yetkilileri de azledilmiştir.

102 Bkz. *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye* 47 (1309): 488; krş. FO 78/4345, no. 248, White'tan Salisbury'ye, Tarabya, 19 Haziran 1891. White şunu da eklemiştir: "Bu paşa son zamanlarda Kosova vilayeti valisiydi ve 'Uskub Belfry' hadisesinden dolayı Avusturya-Macaristan Hükümeti'nin talebi üzerine azledilmişti."

da Musul'daki diğer memurlardan gelen şikâyetlerin yanı sıra, devam eden idari sorunlar ve aşiret ayaklanmaları, Osman Paşa'yı azledilmenin eşiğine getirdi.¹⁰³ Padişahın talebi üzerine sadrazam, Musul için uygun beş aday teklif etti: eski Bitlis valisi Mehmed Paşa, eski Adana valisi Şakir Paşa, Siroz mutasarrıfı Hamdi Bey/Efendi, Mardin mutasarrıfı Enis Paşa ve Deyrizor mutasarrıfı Salih Paşa.¹⁰⁴ Ancak Abdülhamid, kısmen sadrazam tarafından teklif edilen beş adaydan hoşnut olmayışından, kısmen de Osman Paşa hakkındaki şikâyetlerden kuşkulanmasından dolayı onu azletmekten vazgeçmiştir.

Bu arada Musul'daki mülki memurların Osman Paşa'nın görevini suistimal ettiğinden ve ehliyetsiz olduğundan yakınan telgrafları Bâbîâlî'ye ulaşmıştı. Sadrazam Cevad Paşa, vilayetin ehemmiyeti sebebiyle Osman Paşa'nın azli konusundaki talebini yineledi.¹⁰⁵ Osman Paşa, iltizam sistemini hazinenin zararına suistimal etmekten ve emrindeki memurlara karşı keyfi muameleden dolayı suçlanıyordu.¹⁰⁶ Nihayet Eylül 1893'te, eski Beyrut valisi Aziz Paşa Musul'a tayin edildi.¹⁰⁷

Aziz Paşa iki yıldan daha az bir süre bu görevde kaldı. Vilayette rüşvet ve suistimal iddiaları devam etti; nihayet 1895 Mayıs'ında Sultan Abdülhamid, Bâbîâlî'den Musul valiliğine tayin etmek için uygun bir aday göstermesini istedi.¹⁰⁸ Bâbîâlî tercihini Kosova valisi (ve eski Basra valisi) Hafız Mehmed Paşa'dan yana kullandı.¹⁰⁹ Muhtemelen Hafız Mehmed Paşa'nın Basra'daki başarısızlığından dolayı, padişah bu tercihi uygun görmedi; daha sonra Bâbîâlî'nin, Harbiye Nezareti'nde görevli bulunan Saded-

103 Krş. *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye* 48 (1310), 498. Örneğin bkz. BOA, Y.A.Res. 64/12, 22 Ramazan 1310-9 Nisan 1893.

104 BOA, Y.A.Res. 65/26 (Lef 1), 22 Zilhicce 1310-7 Temmuz 1893.

105 BOA, Y.A.Hus. 278/46 (Lef 1), 8 Muharrem 1311-22 Temmuz 1893.

106 BOA, Y.A.Hus. 279/189, 26 Safer 1311-8 Eylül 1893.

107 BOA, İrade-Hususi, no. 195, 29 Safer 1311-18 Eylül 1893; ayrıca Y.A.Res. 66/28, 15 Safer 1311-28 Ağustos 1893.

108 Padişah, mabeyincilerden Bekir Bey'i sadrazama göndererek, Encümen-i Havass-ı Vükela'nın toplanmasını ve genel durumu ele aldıktan sonra Aziz Paşa'nın yerine uygun bir aday belirlemesini istemiştir. BOA, Y.A.Res. 75/68 (Lef 1), 28 Zilkade 1312-23 Mayıs 1895.

109 BOA, Y.A.Res. 75/68 (Lef 1).

din Paşa'nın Musul valisi ve kumandanı tayin edilmesi teklifini de geri çevirdi.¹¹⁰ II. Abdülhamid, bunun yerine, Deyrizor mutasarrıfı Salih Paşa'yı vali olarak atadı.¹¹¹

Salih Paşa, yolsuzluğu bastırıp Doğu Anadolu'daki komşu bölgelerde meydana gelen ciddi Ermeni olayları karşısında Musul'da iç barışı muhafaza etmeyi başararak, görevine iyi bir başlangıç yapmıştı.¹¹² Ancak çok geçmeden Kerkük ve Süleymaniye'de ortaya çıkan aşiret çatışmalarıyla başı derde girdi. Nisan 1896 başında Ermeni meselesi ile ilgili özel bir görev için Diyarbakır'da bulunan "maiyyet-i seniyye-i mülûkâne erkân-ı harbiyesi"nden Ferik Abdullah Paşa'ya, derhal Musul'a geçerek vali vekili sıfatıyla görevi devralması emredildi.¹¹³ Bu geçici bir tedbirdi; lakin İstanbul'un Salih Paşa'nın yerine daimi bir vali bulması tam altı ay sürdü.¹¹⁴

110 BOA, Y.A.Res. 75/75 (Lef 1), 5 Zilhicce 1312-30 Mayıs 1895. Meclis-i Vükela'nın tezkeresi için bkz. Lef 2. Sadeddin Paşa, Bâb-ı Seraskerî Muhasebat Dairesi reisiydi.

111 FO 195/1885, no. 465/81, Mockler'dan Currie'ye, Bağdat, 28 Ağustos 1895, Musul'daki konsolosluk ajanının 21 Ağustos 1895 tarihli ve 30 no'lu bülteni. Rassam şunları kaydetmiştir: "Kendisini ziyaret ettiğimde (...) beni türlü iltifatlarla karşıladı. Kendisi haysiyetli, namuslu ve çalışkan bir adam gibi görünmektedir."

112 FO 195/1885, Musul'daki İngiltere konsolosluk ajanının Bağdat'taki İngiltere başkonsolosuna gönderdiği 3 Eylül 1895 tarihli, 32 no'lu rapor. Örneğin Eylül 1895'te, Şehremini Hacı Emin Efendi'nin yolsuzluğu kanıtlanmış ve kendisi azledilmiştir. Başka örnekler için bkz. FO 195/1885, Musul'daki İngiltere konsolosluk ajanının Bağdat'taki İngiltere başkonsolosuna gönderdiği 9 Kasım 1895 tarihli, 40 no'lu bülten; FO 195/1885, 6 Aralık 1895 tarihli, 41 no'lu bülten; FO 195/1935, 27 Aralık 1895 tarihli, 43 no'lu bülten.

113 BOA, Y.A.Hus. 350/33 (Lef 1), 5 Zilkade 1313-18 Nisan 1896; FO 195/1935, Musul'daki İngiltere konsolosluk ajanının Bağdat'taki İngiltere başkonsolosuna gönderdiği 24 Nisan 1896 tarihli, 13 no'lu bülten. Fransız Büyükelçiliği Abdullah Paşa'nın Diyarbakır'dan hemen ayrılmasını istemiyordu; çünkü vilayette olayların tekrar başlamasından endişe ediliyordu. Büyük Güçler tarafından "istenmeyen adam" ilan edilen Vali Enis Paşa'nın idaresinde durumun daha da kötüye gidebileceği ileri sürülüyordu. Hariciye nazırı Tevfik Paşa'nın bu konudaki tezkeresi için bkz. Y.A.Hus. 350/33 (Lef 2), 2 Zilkade 1313-15 Nisan 1896.

114 Aslında sadrazam önce Abdullah Paşa'yı daimi vali tayin etmek istedi. Ancak padişah bu fikri kabul etmemiş, "maiyyet-i seniyye-i mülûkâne erkân-ı harbiyesi-ne" mensup bulunduğundan dolayı kendisine İstanbul'da ihtiyaç olduğu gerekçesiyle Musul'da geçici olarak görev yapmasına izin vermiştir. Nitekim Abdullah Paşa uygun bir aday bulunana kadar Musul'da kalıp buranın idaresinden mesul olmuştur. BOA, İrade-Hususi, no. 28 (Lef 1), 10 Zilkade 1313-23 Nisan 1896. Abdullah Paşa'nın sorunların üstesinden başarıyla geldiği görülmektedir. ➡

Padişah sonunda tercihini Sicill-i Ahval Komisyonu reisi Züh-dü Bey'den yana kullandı.¹¹⁵ Ancak çok geçmeden Züh-dü Bey hakkında yolsuzluk şikâyetleri başladı. Ekim 1897'de yerine Abdülvahab Paşa atandı, ancak onun da Züh-dü Bey'den daha başarılı olmadığı görüldü.¹¹⁶ 1898 Temmuz'unda İstanbul yine bir askeri vali tayin etti: Trablusgarp'ta garnizon komutanı olarak görev yapan Müşir Arif Paşa.¹¹⁷ Arif Paşa'nın Kasım 1898'de, görevinin daha dördüncü ayında vefat etmesi üzerine,¹¹⁸ İstanbul'un bir kez daha Musul valiliğine uygun bir kişi bulmakta zorlandığı görülmektedir. Bu sırada vilayette kargaşa ve yolsuzluk söylentileri de artmıştı.¹¹⁹

Çeşitli örnekler için bkz. FO 195/1935. Ünlü Osmanlı edebiyat adamı Süleyman Nazif, Musul'daki ikameti esnasında Abdullah Paşa'nın kâtiibiydi. Nazif'in hatıratına göre Abdullah Paşa, vilayetin her tarafında uzun teftiş seyahatlerinde bulunmuştur. Bkz. Şevket Beysanoğlu, *Doğumunun 100. Yılında Süleyman Nazif* (Ankara, 1970), 17-18. Krş. İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 1114. Abdullah Paşa (1852-1937) hakkında bkz. Ali Birinci, "Abdullah (Kölemen) Paşa", *Tarihin Gölgesinde*, 225-27.

115 BOA, Y.A.Res. 83/40 (Lef 2), 19 Cemaziyelevvel 1314-26 Ekim 1896; Züh-dü Bey, 14 Aralık 1896'da Musul'a varmıştır. FO 195/1935, Musul'daki İngiltere konsolosluk ajanının Bağdat'taki başkonsolosa gönderdiği 15 Aralık 1896 tarihli, 53 no'lu bülten.

116 Züh-dü Bey ilk başta gayet başarılı olduğunu kanıtlamıştır. Ocak 1897'den sonraki örnekler için bkz. FO 424/191. Temmuz 1897'de, Musul'daki başarılarından dolayı kendisine birinci rütbeden Nişan-ı Âli-i Osmani verilmiştir. BOA, Y.A.Res. 87/53 (Lef 1), 3 Safer 1315-4 Temmuz 1897. Bununla birlikte 1897 yazının sonundan itibaren hakkında bazı yolsuzluk şikâyetleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bazı örnekler için bkz. FO 424/191 ve 424/192. Abdülvahab Paşa sadece sekiz ay görevde kaldı. Valiliği dönemindeki hadiseler için bkz. FO 195/2020 ve FO 424/196.

117 FO 195/2020, Musul'daki İngiltere konsolosluk ajanının Bağdat'taki başkonsolosa gönderdiği 11 Temmuz 1898 tarihli, 18 no'lu bülten. Arif Paşa bölgede gayet iyi karşılandı ve anlaşıldığı kadarıyla başarılı oldu. Musul'a Ağustos ayı sonlarına doğru varmıştır. Rassam, Arif Paşa'yı ziyaretinden sonra şunları kaydetmiştir: "Onu ağırbaşlı ve iyi karaktere sahip biri olarak gördüm ve kendisi belki de yerinde tedbirlerle vilayeti idare edecektir. (...) Majestelerinin Trablusgarp'taki konsolosu Mr. Jago, kendisinden meseleleri ele alı ş tarzıyla ilgili olarak gayet iyi bahsetmekte ve takdir yetkisini methetmektedir." FO 195/2020, Musul'daki İngiltere konsolosluk ajanının Bağdat'taki başkonsolosa gönderdiği 30 Ağustos 1898 tarihli, 20 no'lu bülten.

118 FO 195/2020, no. 607/95, Melvill'den O'Connor'a, Bağdat, 2 Aralık 1898: "Naaşı Nebi Şit Camii'ne defnedildi."

119 Örnekler için bkz. FO 195/2055, Musul'daki İngiltere konsolosluk ajanının Bağdat'taki başkonsolosa gönderdiği 21 Aralık 1898 tarihli, 32 no'lu bülten; ♣

Nihayet Şubat 1899'da Sultan Abdülhamid, genç ve yetenekli bir bürokrat olarak bilinen Ebubekir Hâzım Bey'i Musul valisi tayin etti.¹²⁰ Ancak o da selefleri gibi, özellikle Kerkük ve Süleymaniye'deki aşiret çatışmalarını yatıştırmayı ve yolsuzluk iddialarını engellemeyi başaramadı. Nitekim Musul vilayet idaresi, İstanbul'dan gönderilen bir komisyon tarafından 1900 yılı sonlarında teftiş edildi. Bundan önce, bir "heyet-i ıslahiye"nin aşiretler arasındaki kavgaları durdurup bölgede emniyeti sağlamak üzere Kerkük ve Süleymaniye'ye gittiği anlaşılmaktadır. Bu heyet, bölgeden 13 kişinin cezalandırılmasını istemiştir. Meclis-i Vükelâ bu cezaları onaylamasına rağmen, Sultan Abdülhamid bu davaların hepsinin tekrar incelenmesini istemiştir. İşte bu amaçla 1900 yılında bölgeye bir teftiş komisyonu yollandı. Komisyon, önce Kerkük ve sonra Süleymaniye'de yaptığı soruşturma sonucunda sanıkların suçlarını teyit etti. Buna göre Kerkük'te Talabani ailesinden Şeyh Mehmed Nuri Efendi: eşkıyalık ve hırsızlık; Süleymaniye'de Nakib Mustafa ve kardeşi Ma'ruf Efendi: rüşvetçilik, görevi suistimal, devlet hazinesine karşı işlenen suçlar; eski müftü Mehmed Efendizâde Şeyh Salih, eski müftü Seyyid Mustafazâde Mehmed, Seyyid Ahmed, Caf aşiretinden Osman Paşazâde Mecid Bey: görevi suistimal, rüşvetçilik, devlet hazinesine karşı işlenen suçlar ve zulüm. Komisyon, Kasım 1900'de, soruşturmaya devam etmek üzere Musul'a gitti.¹²¹

Komisyon, Musul'da kötü idarenin yaygın olduğunu bildirmektedir. Vali, aşiretlerin, özellikle de Hacı Ağa'nın reisi olduğu

FO 195/2055, 29 Aralık 1898 tarihli, 33 no'lu bülten; FO 195/2055, 24 Şubat 1899 tarihli, 6 no'lu bülten. İngiliz kaynaklarına göre, Musul vali vekili Hamdi Bey ve İdare Meclisi üyeleri rüşvet alıyordu. FO 195/2055, 29 Aralık 1898 tarihli, 33 no'lu bülten; FO 195/2055, 16 Şubat 1899 tarihli, 4 no'lu bülten; FO 195/2055, 16 Şubat 1899 tarihli, 5 no'lu bülten; FO 424/198, no. 75, ek, "Journal of recent events in Mesopotamia and on the Persian Gulf," Mr. Norman, İstanbul, 22 Nisan 1899.

120 Ebubekir Hâzım Tepeyran, "Hatıralar," *Canlı Tarihler 1* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1944), Musul'daki hayat hakkında ilginç ayrıntılar içerir. Ebubekir Hâzım Bey Musul'a 1899 yılı Mart ayı sonlarında gelmiştir. FO 195/2055, Musul'daki İngiltere konsolosluk ajanının Bağdat'taki başkonsolosla gönderdiği 10 Mart 1899 tarihli, 7 no'lu bülten: "Buranın sakinleri onun gelmesini sabırsızlıkla bekliyor ve kendisinin bu vilayetdeki işleri düzeltebileceğini ümit ediyorlar." Ayrıca bkz. FO 195/2055, 29 Mart 1899 tarihli, 8 no'lu bülten.

121 BOA, Y.A.Res. 112/54 (Lef 25), 28 Nisan 1317-11 Mayıs 1901.

Keldanilerin lideri Nimrud Efendi

Mark Sykes, *Dar-ul-Islam*, 1904

Ertoşi aşiretinin eşkıyalıklarına karşı dirayetsiz ve müsamahakâr davranıyordu. Jandarma komutanı Hasan Paşa ise rüşvetçiydi. Ayrıca eski defterdar Asım Efendi, vilayetin parasını alarak firar etmiş, bundan dolayı bölgedeki askeri birliklere ödeme yapılamamış ve ordu ile vilayetin mali memurları arasında ciddi bir münakaşa çıkmıştı. Söz konusu komisyon raporunun bir neticesi, jandarma komutanı ve eski defterdarın mahkemeye çıkarılmak üzere tutuklanmaları oldu.¹²² Diğer yandan Ebubekir Hâzım Bey'in yolsuzluğuna dair iddialar kanıtlanamasa bile, komisyon kendisi hakkında şu kanaate sahip olmuştu:

Vali beyefendi hazretleri erbâb-ı ma'lûmât ve nezâketten olub irtikâbına dâir de delâil-i subûtiyyeye destres olunamamış ise de ma'rûzât-ı sâbıkâ vechile vukû'at ve irtikâbı ma'lûm olan birtakım me'mûrlara nazar-ı müsâmağa ile mu'âmele eylemesi ve kendisinin hafifmeşrepliğiyle tahdîdini ibkâyı gayri muktedir bulunduğ u herkesçe müsellemdir.¹²³

122 BOA, Y.A.Res. 112/54 (Lef 2), Meclis-i Vükela Mazbatası, 18 Safer 1319-6 Haziran 1901.

123 BOA, Y.A.Res. 112/54 (Lef 25), 28 Nisan 1317-11 Mayıs 1901. Padişah, raporu okuduktan sonra hiç tereddüt etmeden, komisyonun tekliflerinin derhal uygulanması için talimat vermiş ve raporu Meclis-i Vükela'ya iletmıştır. BOA, İrade-Hususi, no. 55, 2 Safer 1319-21 Mayıs 1901.

Ebubekir Hâzım Bey hakkındaki şikâyetler yalnızca yolsuzluğa müsamaha ve hafifmeşreplikten ibaret değildi. Nitekim Hamidiye Alaylarına mensup Kürt aşiretlerine karşı muamelesinden dolayı 4. Ordu kumandanı Zeki Paşa'nın talebi üzerine azledildi.¹²⁴ Yeni vali Mustafa Nâzım Bey, aslen Süleymaniyeli olan eski Hariciye nazırı "Kürd" Said Paşa'nın himayesindeydi. Kendisinin vilayetteki karışıklıkları bastırmakta daha başarılı olduğu görülmektedir; nitekim bizzat bu başarısından dolayı Ekim 1901'de yeni Ermeni ayaklanmalarının çıktığı Erzurum'a nakledilmiştir.¹²⁵

Yerine geçen Hacı Reşid Paşa, Haziran 1902'ye kadar görevinde kalabildi.¹²⁶ Bir af ilanı da dahil olmak üzere aşiretlere karşı uzlaşmacı bir siyaset izlemesine rağmen, bu taktik değişikliği işe yaramamış; Haziran 1902'de Hacı Reşid Paşa'nın yerini eski Dedeâğaç mutasarrıfı Nuri Paşa almıştır.¹²⁷ Üç yıl görevde kalmış

124 Bkz. Tepeyran, *Canlı Tarihler*, 387-8. Ebubekir Hâzım Bey, Şura-yı Devlet'e tayin olunmuştur.

125 Mustafa Nâzım Bey [Paşa] için, bkz. 2. bölüm ve yukarıda Bağdat vilayeti ile ilgili kısım; ayrıca FO 424/202, no. 32, O'Connor'dan Lansdowne'a, no. 216, Tarabya, 4 Haziran 1901: "Nâzım Bey'den dürüst ve kabiliyetli bir adam denilerek sitayişle bahsedildiğinden bunun fevkalade memnun edici bir tayin olduğunu öğrenmiş bulunmaktayım. Kendisi genç biridir; Şura-yı Devlet reisi Said Paşa'nın himayesinde devlet memuriyetinde süratle yükselmiş ve yakın zamanlarda Şura-yı Devlet'te Temyiz Mahkemesi müddeiumûmîsi makamında bulunmuştur. Anladığım kadarıyla Nâzım Bey, itibar kazanmış ve birden fazla nazik görevde hükûmeti ziyadesiyle memnun etmiştir. Aslen Kürt'tür. Türkçe'nin yanında Fransızca ve Almanca bilmektedir."; FO 195/2096, Musul'daki İngiltere konsolosluk ajanının Bağdat'taki başkonsolosla gönderdiği 8 Ekim 1901 tarihli, 21 no'lu bülten. Mustafa Nâzım Bey Ekim 1901 başında Musul'dan ayrıldığı zaman, gidişi "bütün sakinleri üzmüştür, çünkü kendisinin niyeti, kötü kimselerin cezalandırılmasını temin ederek asayiş sağlamaktır. Bu amaçla özel yetkiler istemek için Bâbîâlî'ye müracaat etti, ancak anlaşıldığı kadarıyla Bâbîâlî onun bu isteğini kabul etmemiştir ve başka bir vilayete nakledilmesinin sebebi belki de budur." Musul'daki birliklerin kumandanı Faik Paşa vali vekili olarak tayin edilmiştir. "Kürd" Said Paşa için bkz. *BD*, V: 11; *TM*, 341.

126 Hacı Reşid Paşa Kasım 1901 sonlarında göreve gelmiştir. FO 195/2096, Musul'daki İngiltere konsolosluk ajanının Bağdat'taki başkonsolosla gönderdiği 26 Kasım 1901 tarihli, 25 no'lu bülten. Ahmed Reşid Paşa (1858-1918) için bkz. *TM*, 322; İnâl, *Son Asır Türk Şairleri*, 1416-18.

127 FO 195/2116, no. 253/26, Newmarch'tan O'Connor'a, Bağdat, 1 Temmuz 1902. Hacı Reşid Paşa'nın aşiret politikası için bkz. FO 195/2116, Musul'daki İngiltere konsolosluk ajanının Majestelerinin Bağdat'taki başkonsolosuna gönderdiği 26 Aralık 1901 tarihli, 27 no'lu mektubun tercümesi: "Vali Reşid Paşa, bir kısmı hâlâ davalı olup bir kısmı da mahkeme tarafından mahkûm edilen bazı kötü kimselerin teslim olmasını kabul etmiştir. Bu kimselerin istedikleri yere gitmelerine ♦"

olan Nuri Paşa'nın, dönemi hakkında ayrıntılı bilgi olmamasına rağmen, oldukça başarılı olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁸ Nuri Paşa'nın yerine, 1905 sonunda, İkinci Kâtib Arab İzzet Paşa'nın kardeşi, Suriye eşrafından Mustafa Yumni Bey geçti.¹²⁹ Mustafa Yumni Bey'in çok başarılı olamadığı anlaşılmaktadır; valiliği esnasında bölgede, özellikle de Süleymaniye ve Kerkük'te aşiret ayaklanmaları ve çatışmaları gittikçe artmış ve bir sonraki bölümde görüleceği gibi olaylar zaman zaman kontrolden çıkmıştır.¹³⁰

Basra Vilayeti

Bağdat vilayetine bağlı bir mutasarrıflık olarak idare edilen Basra, 1875'te ayrı bir vilayet statüsü kazanmıştır. 1880'den

izin verilmiş ve polise bunlara engel çıkarmamaları emredilmiştir. Buna ilave-ten, bazı kötü kimseler de serbest bırakılmıştır. (...) Başka bazı kötü kimselerse Musul'a gelerek teslim olmuş ve Ekselansları İstanbul'a yazarak bunların, Şeyh Nuri ve Muhammed ile Yezidilerin reisi davalarında olduğu gibi affedilmelerini talep etmiştir. Şeyhan emiri Ali Bey ve iki kardeşi Bedi Bey ve Hamza Bey'in beş yıl önce Zühdü Paşa vali iken kesilip bugüne kadar biriken maaşlarının ödenmesi için yakınlarda bir emir alınmıştır. Her birinin aylık maaşı 2000 Prs. idi." Ayrıca FO 195/2116, Musul'daki İngiltere konsolosluk ajanının 15 Nisan 1902 tarihli, 8 no'lu bülteninin tercümesi: "Birkaç gün önce, davaları devam eden, mahkûm olmuş ve diğer bazı kötü kimselerin affını bildiren bir irade alındı. Teslim olmaları (...) Ekselans Vali Hacı Reşid Paşa tarafından kabul edilmiş ve kendisi bu neticeyi doğuran şartları Bâbiâli'ye arz etmişti."

128 Mustafa Nuri [Ileri] (1851-1923) için bkz. *TM*, 288; Öztuna, *Devletler*, 676. Nuri Paşa, İngiliz yetkililerce de popülerdi. FO 195/2188, no. 752/72, Newmarch'tan O'Conor'a, Bağdat, 18 Eylül 1905; FO 195/2188, no. 796/74, Newmarch'tan O'Conor'a, Bağdat, 3 Ekim 1905; FO 195/2188, no. 979/92, Newmarch'tan O'Conor'a, Bağdat, 8 Aralık 1905.

129 FO 195/2188, no. 979/92, Newmarch'tan O'Conor'a, Bağdat, 8 Aralık 1905: "Nuri Paşa yakın zamanlarda Musul'daki görevlerinden azledilerek (...) İstanbul'a geçmiştir."

130 Mustafa Yumni Bey hakkındaki yorumlar için bkz. FO 424/212, no. 11, Barclay'den Grey'e, no. 24, İstanbul, 11 Ocak 1907; FO 195/2242, Musul'daki İngiltere konsolosluk ajanından Bağdat'taki başkonsolosla gönderilen 4 Nisan 1907 tarihli, 13 no'lu bülten: "Vali, dürüst bir adam olarak görülüyordu fakat şimdi rüşvet almaya meyletmıştır."; FO 424/213, no. 150, O'Conor'dan Grey'e, no. 720, Pera, 26 Kasım 1907: "İzzet Paşa'nın kardeşi olup rüşvetçiliği ve şahsiyetsizliğiyle nam salmış olan Mustafa Bey." Mustafa Yumni Bey, Jön Türk İhtilali'nden kısa bir süre sonra görevinden azledilmiştir. FO 424/217, no. 21, ek 2, 22 Ağustos 1908: "Bildirildiği üzere kendisi fiilen tutukludur ve Diyarbakır'a sürgüne gönderilecektir."

1884'e kadar, yerel yöneticiler ile Muntefik aşiret konfederasyonu arasındaki ciddi bir sürtüşmeden sonra tekrar mutasarrıflık oldu. Bu duruma yol açan olaylar 1877'de, birbirinin hasmı olan iki eşraf ailesinin mücadelesiyle başladı. Muntefik aşiret konfederasyonunu yöneten Sadun ailesinin Basra'daki gücü, Midhat Paşa döneminden itibaren doruktaydı. Her fırsatta Osmanlı hükümetini desteklediler; karşılığında, Basra'nın yönetiminde doğrudan veya dolaylı olarak söz sahibi oldular. 1872'de Sadun ailesinden Nasır Paşa Muntefik mutasarrıfı tayin edildi; 1875'te ise ilk Basra valisi oldu. Ancak Ekim 1877'de, en büyük hasımları olan Züheyrzâde (Çelebizâde) Kasım Paşa, Nasır Paşa'yı valilikten azlettirmeyi başardı.¹³¹

Bu olay, vilayetin yerel yönetimi bakımından çok şiddetli bir kavgayı başlatmış ve etkileri Basra'da hayatın her alanında kendini göstermiştir. Bu ihtilafta Sadun ailesi Basra nakib ailesi ile ittifak ederken; hem İdare Meclisi üyesi hem de Basra Ticaret Mahkemesi reisi olan Züheyrzâde Kasım Paşa ise Basra İdare Meclisi'nce destekleniyordu. Azledilen Nasır Paşa, Şura-yı Devlet azası olarak İstanbul'a alındı. Kasım Paşa, destek verdiği yeni vali Abdullah Paşa vasıtasıyla Basra'daki nüfuzunu genişletti. Ancak çok geçmeden Sadun ailesi, Kasım Paşa'nın gücünü kırmak için bir karşı hamle yaptı: Aralık 1878'de Bâbîâli'yi, Basra'yı tekrar mutasarrıflık haline getirmeye ikna etti. Buna mukabil Kasım Paşa da karar aleyhinde bir mücadele başlattı; İstanbul'a 2000 Basralı tarafından imzalanan bir dilekçe gönderildi. Sonuç itibarıyla, Bâbîâli kararını geri aldı ve Basra vilayet olarak kaldı.¹³²

Sadun ailesi intikamını, Vali Abdullah Paşa'nın Eylül 1879'da azledilmesi ile aldı. Nitekim yeni vali Ferik Sabit Paşa'nın tayini ile birlikte Kasım Paşa'nın gücü azalmaya başladı. Ancak bu, daha başlangıçtı. 1880 başında Sadun ailesinin bazı mensupları Muntefik'te bir isyan çıkardı. İlk tedbir olarak Bağdat valisi Abdurrahman Paşa bölgeye gönderilirken, 1880 Mayıs'ında Basra tekrar mutasarrıflık haline getirilerek Bağdat vilayetine bağlan-

131 BOA, Y.A.Hus. 164/121, 8 Receb 1297-16 Haziran 1880; Y.A.Hus. 167/109, 17 Receb 1298-15 Haziran 1881. Diğer ayrıntılar için bkz. 4. bölüm.

132 BOA, Y.A.Hus. 164/121, 8 Receb 1297-16 Haziran 1880; Y.A.Hus. 167/109, 17 Receb 1298-15 Haziran 1881.

dı. Sadun ailesi bu kararı memnuniyetle karşıladı; nakib ailesi ile birlikte Abdurrahman Paşa'ya Basra'daki icraatında yardımcı oldular. Bu defa Kasım Paşa İstanbul'a çağrıldı ve eski Kербela mutasarrıfı Mazhar Paşa Basra mutasarrıfı tayin edildi. Buna rağmen Bâbiâli tam olarak beklentilerini karşılamamış olmalı ki, çok geçmeden Sadun ailesinin hükümetle ilişkileri bozulmuş ve bu da Müntefik'te yeni isyanlara yol açmıştır.¹³³

1884'te Basra bir kez daha vilayet haline getirildi ve bu statüsü Abdülhamid dönemi boyunca kesintisiz devam etti.¹³⁴ Basra vilayeti bu dönemde istisnai bir niteliğe sahipti. Basra Körfezi'ne hâkim konumu ve Osmanlı donanmasına ait bir filonun Basra'da bulunması sebebiyle, Bahriye Nezareti vilayet meseleleriyle özel olarak ilgileniyor ve ilgili konularda söz sahibi oluyordu. Nitekim Basra vilayetinde 1884-87 yılları arasında vali vekili olarak görev yapan kişinin bir bahriye subayı, Basra filosunun komutanı Bahriye feriki Ali Rıza Paşa olması şaşırtıcı değildir. Başlangıçta sadrazam, Basra valiliği için özellikle aşiret meselelerine aşina birkaç kişiyi aday göstermişti: Bedirhanpaşazâde Necip Paşa, Bitlis valisi Fikri Paşa ve Maraş mutasarrıfı Cevdet Paşa.¹³⁵ Padişah 1885 Mayıs'ına kadar bu listeden bir kişiyi tayin etmeyince, bu defa Ali Rıza Paşa'nın asaleten tayini teklif edilmiştir. Padişahın kararı yine gecikmiş, Ali Rıza Paşa 1886'ya kadar Basra vali vekili olarak görev yapmaya devam etmiştir.¹³⁶

1886'dan sonra da, merkezi hükümetin bu makama uygun adaylar bulmakta sıkıntı çektiği, balsa bile görevde bir istikrar oluşmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu yeni dönemde Basra birbiri peşi sıra göreve gelen 5 vali görmüştür: Hacı İzzet Efendi (1886-87), Müşir Mehmed Nafiz Paşa (1887-88), Ferik Şaban Paşa (1888-89), Müşir Hidayet Paşa (1889-92) ve Hafız Mehmed Paşa (1892-93).¹³⁷ Vali Hafız Mehmed Paşa, Basra Körfezi'yle ilgili

133 BOA, Y.A.Hus. 164/121, 8 Receb 1297-16 Haziran 1880; Y.A.Hus. 167/109, 17 Receb 1298-15 Haziran 1881.

134 FO 195/1479, no. 591/70, Plowden'dan Dufferin'e, Bağdat, 20 Ağustos 1884.

135 BOA, Y.A.Res. 24/36, 11 Şevval 1301-4 Ağustos 1884; Y.A.Hus. 179/91, 15 Zilkade 1301-6 Eylül 1884; Y.A.Hus. 179/110, 29 Zilkade 1301-20 Eylül 1884; Y.A.Hus. 180/5, 7 Muharrem 1302-27 Ekim 1884.

136 BOA, Y.A.Res. 29/14, 22 Receb 1302-7 Mayıs 1885.

137 Bkz. *Salname-i Vilayet-i Basra* (1318), 198; krş. Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali, 1839-1922: Prosopografik Rehber* (İstanbul: ISIS, 1999), ♣

meselelerin çözümünde başarısız olmasından dolayı 1893'te azledildi.¹³⁸ Basra'da bu yıllar boyunca bazı görev suistimalleri ve kötü idare örneklerine de rastlanmaktadır.

1893'te bu defa bir Bahriye subayı olan Mehmed Hamdi Paşa Basra'ya vali tayin edildi. Kendisinin icraatları memnuniyet yarattı; fakat Hamdi Paşa bu görevden memnun değildi.¹³⁹ 1894 Ağustos'unda, "vehamet-i havadan" şikâyet ederek başka bir yere tayinini istedi. Bu talebi padişah tarafından reddedilince, Hamdi Paşa bu kez sağlığının bozulduğunu iddia ederek Eylül ayında istifasını sundu.¹⁴⁰ Sadrazam, Hamdi Paşa'nın istifasını kabul etse de padişah yine reddetti. Bir hafta sonra Hamdi Paşa, Bâbîâlî'ye bir telgraf daha çekerek Basra filosu kumandanı Bahriye feriki Emin Paşa'nın davranışlarından şikâyetle azlini talep etti. Sadrazam Cevad Paşa ise, bu iki yönetici arasında ortaya çıkan uzlaşmazlık ve çatışmanın vilayetin gelecekteki işlerini etkileyeceğinin aşikâr olduğu gerekçesiyle bir karar verilmesini istedi; şayet vali görevinde kalacaksa, kumandan mutlaka değiştirilmeliydi.¹⁴¹ Fakat padişah Hamdi Paşa'nın azlini yine reddetti.

Ocak 1896'ya gelindiğinde Hamdi Paşa, Basra ikliminin sağlığına yaramadığı gerekçesiyle bir kez daha Basra'dan ayrılmak istediğini bildirdi. Bu defa naib, defterdar ve mektupçu, Hamdi Paşa için Bâbîâlî'ye ricacı oldu; sağlığının kötüye gittiğini tasdik ederek, hekimlerin kendisine derhal hava değişikliği tavsiye ettiğini belirttiler. Sadrazam Rifat Paşa da söz konusu talebi destek-

27. Bunlardan "Çaycı" Hacı İzzet Efendi (1820-1909) için bkz. *TM*, 197; Ali Birinci, "Hacı İzzet Efendi", *Tarihin Gölgesinde*, 156-61.

138 Bkz. 6. bölüm.

139 Hamdi Paşa'nın ayrıntılı biyografisi için bkz. FO 195/1978, Basra'daki İngiltere konsolosundan (Whyte) Bağdat'taki başkonsolosu, no. 766, 22 Aralık 1896, gizli: Hamdi Paşa'nın devletin sadık ve namuslu hizmetkârlarından olmakla nam saldığı; akıllı ve adil bir vali olduğu rapor edilmiştir. "Vilayet onun dört yıllık valiliği sırasında istikrarlı ve akıllıca idare edilmiştir. (...) İngiliz menfaatlerine yönelik tavrı dostane olmuştur (...) Ben kendisinden daima azami anlayış görmüşümdür ve İngiliz menfaatlerine yönelik tavrı, benim bu konsolosluğa tayinimden bu yana her zaman tam olarak istendiği gibi olmuştur."

140 BOA, Y.A.Hus. 308/101 (Lef 1), 11 Rebiyülevvel 1312-12 Eylül 1894. Hamdi Paşa'nın telgrafı için bkz. Lef 2. Hamdi Paşa bu hastalığından iyileşmek için Ege Adaları'ndan birine yerleşmek için müsaade istemiştir.

141 BOA, Y.A.Hus. 309/34 (Lef 1), 18 Rebiyülevvel 1312-19 Eylül 1894.

ledi; Hamdi Paşa'nın bozulan sağlığının görevlerini ifasına tesir ettiğine ve yakın bir zamanda "adem-i idaresi" ile ilgili haberlerin Bâbîâli'ye ulaştığına işaret ederek, daha uygun birinin tayinini talep etti.¹⁴² II. Abdülhamid, bu talepleri de görmezden geldi. Ağustos 1896'ya gelindiğinde, Basra valiliği meselesinin hâlâ çözümü kavuşturulmamış olduğunu bir kez daha hatırlatan Rifat Paşa, hakkında şikâyetler gelmeye başlayan Hamdi Paşa'nın yerine Basra valiliğine (o sırada başka yere atanmasını istemiş bulunan Tahran'daki Osmanlı büyükelçisi) Şemseddin Bey'i önerdi.¹⁴³

Sultan Abdülhamid bu taleplere ancak Aralık 1896'da onay verdi; Hamdi Paşa'nın yerine Arif Paşa getirildi.¹⁴⁴ Arif Paşa'nın tayini, Kuveyt kriziyle aynı zamana denk düşüyordu. Basra Körfezi'nde oldukça çalkantılı geçen bu kritik yıllarda Arif Paşa, İngiliz yetkililerce istenmeyen adam ilan edildi. Kuveyt krizi, yeni valinin aynı zamanda Basra filosu kumandanı Emin Paşa ile de anlaşmazlığa düşmesine sebep oldu. Ayrıca bölgenin statükosunda meydana gelen değişiklikler, vilayetin yüksek rütbeli memurları ile Basra eşrafı arasında da gözle görülür bir rahatsızlığa sebebiyet verdi.

Arif Paşa ile Emin Paşa arasında 1897'de ortaya çıkan anlaşmazlıkta, vilayet defterdarı Emin Paşa'nın tarafını tutarken, nakib ailesi de Arif Paşa'yı destekledi. Nakib ailesi Emin Paşa'yı, Basra'ya büyük miktarda tüfek kaçakçılığına müsaade etmekle suçluyordu. Anlaşmazlığın temelinde, Kuveyt meselesinde uygulanan politikalarla ilgili fikir ayrılıkları vardı. İki taraf da birbirini devlete zarar vermekle suçladı ve rakibini azlettirmek için İstanbul'u iknaya çalıştı.¹⁴⁵

142 BOA, Y.A.Hus. 343/91 (Lef 1), 29 Receb 1313-15 Ocak 1896.

143 BOA, Y.A.Hus. 358/45 (Lef 1), 22 Rebiyülevvel 1314-31 Ağustos 1896.

144 Mardinizâde Arif Paşa (1852-1920) için bkz. *TM*, 239; Öztuna, *Devletler*, 738. Basra'daki İngiltere konsolosu kendisinin meslek hayatını tafsilatıyla anlatmıştır: FO 195/2020, "Memorandum on the previous career of and administration of the Wilaiat of Basrah by H. E. Arif Pasha, late Governor General of Basrah, J. F. Whyte, Captain, H. B. M.'s Consul at Basrah.

145 Bkz. FO 195/2020, "Memorandum on the previous career of and administration of the Wilaiat of Basrah by H. E. Arif Pasha, late Governor General of Basrah, J. F. Whyte, Captain, H. B. M.'s Consul at Basrah. Belgedeki yorumlar: "Çok geçmeden anlaşıldı ki, dürüst ve iyi niyetliliğiyle tanınan selefinden çok farklı bir şahsiyete sahip biriydi. Rivayete göre Arif Paşa, Şeyh Yusuf İbrahim'den ♡

Karşılıklı suçlamalar Bâbüâlî'yi o kadar meşgul etti ki Ekim 1897'de, 6. Ordu müşiri Receb Paşa'nın tahkikat yapmak üzere Basra'ya gönderilmesine karar verildi. Receb Paşa'nın görevi, vali ile amiral arasındaki anlaşmazlıkları çözüme kavuşturmaktı.¹⁴⁶ Ardından, 1897 Kasım'ında, 6. Ordu'dan Ferik Muhsin Paşa aynı soruşturmayla ilgili olarak Basra'ya gönderildi.¹⁴⁷ Nihayet Şubat 1898'de, Hüseyin Hilmi Efendi (Paşa), Arif Paşa ile Emin Paşa arasındaki anlaşmazlıkları soruşturmak üzere İstanbul'dan Basra'ya geldi.¹⁴⁸ Bu sürecin sonunda, hem Arif Paşa hem de Emin Paşa görevlerinden azledildiler.¹⁴⁹

kendisini Şeyh Mübarek'e karşı desteklemesi için büyük miktarda bir parayı hediye olarak kabul etmişti, fakat Şeyh Mübarek kendisine daha fazla para teklif edince Arif Paşa derhal onun tarafına geçti. Ancak Bâbüâlî, Şeyh Mübarek'i para ödenmeden önce Kuveyt kaymakamlığına tayin etmişti; bunun üzerine Şeyh Mübarek, Arif Paşa'ya olan vaadini yerine getirmede; Arif Paşa da buna karşılık ona bundan sonra şiddetle muhalefet etmiştir. Arif Paşa'nın görev yaptığı dönemde zayıflık, engel çıkarma ve rüşvetçilik idarenin bütün şubelerine yayılmış ve bu da can ve mal güvensizliğine sebep olmuştur. Arif Paşa'nın ahlâksız ve rüşvetçi olduğu ve kanunsuz kazançlarının iktisabında hem karısı hem oğlundan yardım gördüğü herkesçe malumdur. Konsoloslukla ilişkilerine gelince, basit hakaretlerde bulunmak, abes zorluklar çıkarmak veya kendisine yapılan ikazlara kaçamaklı cevaplar vermek ya da hiç aldırmamak konusunda hiçbir fırsatı kaçırmadığı söylenebilir."

146 FO 195/1978, "extracts from diary of H.B.M.'s Consul General, Baghdad, to the Secretary to the Government of India, Foreign Department", 9 Ekim-23 Ekim 1897: "Duyduğum kadarıyla tahkikat henüz başlamamıştır ve valinin, padişahın mabeyin katibinden, amiralin görevinden azledildiğini bildiren bir telgraf aldığıyla ilgili bir söylenti mevcuttur. Söylendiğine göre bu ani azlin sebebi, validen gelen 500 lira değerindeki bir 'hediye'dir. Bu dedikoduya itibar edilmemektedir; çünkü herkes, nehir ulaşımındaki buharlı gemilerle ilgili çok iyi hizmetlerde bulunduğundan, amiralin bu meselede müşküle düşen kişi olamayacağını söylemektedir."

147 FO 195/1978, no. 618/111, Loch'tan Currie'ye, Bağdat, 17 Kasım 1897.

148 FO 195/2020, no. 90/15, Loch'tan Currie'ye, Bağdat, 23 Şubat 1898. II. Meşrutiyet dönemi sadrazamlarından Hüseyin Hilmi Paşa (1855-1922) için bkz. *EI*(2), III: 624.

149 Basra filosu kumandanı Bahriye feriki Emin Paşa (1895-8), Şubat 1898'de Selanik'e naklolundu. Kendisinin ayrıntılı bir biyografisi için, FO 195/2020, no. 105/16, Loch'tan Currie'ye, Bağdat, 4 Mart 1898, "Memorandum on the previous career of, and administration of the Ottoman Navy in Basrah by Vice-Admiral Emin Pasha, confidential": "Şirket-i Umman-ı Osmani'nin Dicle'deki buharlı gemilerinin idaresi, Lynch şirketinin güçlü karşıtlarından olduğunu gösteren Emin Paşa tarafından başarıyla yürütülmektedir. Emin Paşa'nın, Şattü'l-Arap ve Mezopotamya nehirlerindeki deniz nakliyesi ve ticaretinde İngilizlerin

Kısa bir süre sonra İstanbul, Basra'ya vali olarak Mehmed Enis Paşa'yı gönderdi; Basra kumandanlığı da 6. Ordu'dan Muhsin Paşa'ya verildi.¹⁵⁰ Bir yıl içinde Enis Paşa'nın da söz konusu makama uygun olmadığı anlaşıldığından, daha önce Basra'da vali olarak (1893-6) başarı göstermiş olan Amiral Hamdi Paşa, Nisan 1899'da ikinci kez tayin edildi. Ancak Hamdi Paşa da beklentileri karşılayamadı. Fazla zaman geçmeden, Basra nakib ailesiyle girdiği bir iktidar mücadelesinin sonucu olarak, Ocak 1900'de görevinden azledildi. İngiltere konsolosu Wratislaw'ın daha 1899 Ağustos'unda verdiği bilgiye göre, Hamdi Paşa'nın tayininden itibaren, nakib onun azli için uğraşıyordu.¹⁵¹ Nakibin ilk teşebbüsü, oğlu Seyyid Talib'i lobi yapması için İstanbul'a göndermek olmuştur. İkinci olarak, Hamdi Paşa'yı kendi çıkarları bakımından "tehlikeli" bulan Kuveyt şeyhi Mübarek'le güç birliği yapmıştı. Son hamlesi ise, Basra kumandanı Muhsin Paşa'nın şahsında valiyeye bir hasım bulmak olmuştur:

Geçen Eylül, Mübarek, Kuveyt'e liman müdürü olarak gönderilen memuru kovunca, Muhsin Paşa padişaha telgraf çekerek

menfaatine olacak her şeye karşı ayrıcalıksız kesin bir direniş tavrı benimsediği söylenebilir. Emin Paşa'nın genelde İngilizlere karşı bağnazca bir nefret duyduğu ve bu nefreti nazik tavırlarının arkasına gizlediği söylenir, öbür yandan kendisinin ülkesinin refahıyla ilgili terakkiperver fikirlere sahip olduğu rivayet edilmektedir. Bahriyeyle ilgili olarak Emin Paşa, emrine verilen bütün vasıtaları azami olarak kullanmak suretiyle kendi adamları ve gemilerinin menfaatini gözetken, kabiliyetli ve kararlı bir kumandan gibi görünmektedir; bunun yanında dürüst ve sadık bir memur olarak nam salmıştır."

150 FO 195/2020, "extracts from diary of the Political Resident in Turkish Arabia, to the Secretary to the Government of India in the Foreign Department, Simla", 13 Mayıs-20 Mayıs 1898: "Yeni tayin olunan Basra valisi Enis Paşa, *Rusafe* ile gelmiştir (9 Mayıs 1898)." Enis Paşa, son Ermeni hadiseleri sırasında çizdiği profilden dolayı İngilizler için zaten istenmeyen adam konumundaydı. Bu sırada Kuveyt'teki hadiseler de kritik bir noktaya varmaktaydı.

151 FO 424/199, no. 33, ek, Wratislaw'dan O'Conor'a, no. 37, gizli, Basra, 2 Ağustos 1899: "Ekselansları, İstanbul'da kendisiyle ilgili olarak dillerde dolaştığı aşikâr olan asılsız rivayetleri, eski ve ezeli düşmanı olan Basra nakibinin entrikalarına bağlamakta ve nakibin, entrikalarla kendisini ikinci kez görevinden azlettirmeye çalıştığına inanmaktadır. Ekselansları, namazını şimdi kıldığını ve beyanının doğruluğuna güvenebileceğini de ilave etmiştir." Wratislaw'a göre, Hamdi Paşa'nın idaresinde vilayet gayet sakindi: "Basra gibi bir vilayette tam bir sükûnet ve asayiş beklenmemelidir, ancak Hamdi Paşa'nın idaresinde bu vilayetin durumu belki de beklenebileceği kadar sakin ve kesinlikle en az seleflerinin dönemi kadar memnuniyet vericidir."

sultanın kendisine doğrudan bildirilen emirlerini yerine getirmeye hazır olduğunu, fakat Hamdi Paşa aracılığıyla iletilen emirleri dinlemeyeceğini bildirdi. Sonuç olarak valiye Kuveyt'le ilgili bütün meselelerde (şüphesiz Talib'in teklifi üzerine) Muhsin ile ortak hareket etme görevi verildi. O zamandan beri sultanın, Arap sahilindeki meselelerle alakalı rahatsızlığı giderek arttı ve nakibin oğlu ile İstanbul'daki diğer destekçileri durmaksızın onun korkularını tahrik ettiler. Mübarek'in inatçı tavrının tamamen Hamdi Paşa'nın kendisine gösterdiği düşmanlıktan kaynaklandığı ve Paşa azledilip yerine Muhsin Paşa getirildiği takdirde, Mübarek'in istendiği kadar itaatkâr olacağı, hatta Basra'ya gelerek konuyu görüşeceği ve gelecek için bir anlaşmaya varacağı konusunda padişahı temin ettiler. (...) Alman demiryolu komisyonunun gelişyle olaylar bir karar noktasına varmış gibiydi. Komisyonun Basra'da bulunduğu sırada Muhsin Paşa, söylendiğine göre, İstanbul'dan önemli bir telgraf aldı ve cevabı, Hamdi Paşa'nın azliyle neticelendi.¹⁵²

Böylece Muhsin Paşa Basra valisi oldu ise de, valiliği çok uzun sürmedi. Kuveyt meselesiyle ilgili gelişmeler sonucu, 1901 sonunda azledildi.¹⁵³ Muhsin Paşa'dan sonra valiliğe, Basra ku-

152 FO 78/5057, no. 3, gizli, Wratislaw'dan O'Conor'a, Basra, 24 Ocak 1900. Wratislaw'a göre Hamdi Paşa, "dürüst bir Türk memuru ve çok zeki biri olmasına rağmen vilayetini gayet iyi idare etmiştir. Buna karşılık öfkeli ve keyfi mizacından dolayı genelde sevilmemiştir ve zimmete para geçirme ve rüşvetçilik hadiselerine mani olmaya çalıştığı için memurları da onu sevmezlerdi."

153 FO 78/5057, no. 32, gizli, "Memorandum by Adam Block, dated 25 January 1900, on General of Division of the Staff Mohsin Pasha, new Vali of Basra": "Muhsin Paşa'nın çok iyi bir matematikçi, coğrafyacı ve haritacı olduğu söylenmektedir. Askeri rütbelerini iltimasla değil tek tek kendi meziyetleriyle hak ederek kazandığı belirtilmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla İstanbul'da fazla tanınmıyor ve kimseden himaye görmüyordu. Ayrıca gayretli bir asker ve dürüst bir memur olduğu söyleniyordu. 7. Ordu'nun kurmay başkanı olarak görev yapmış, vali ve Yemen'deki idare sistemini beğenmediği Müşir Ahmed Feyzi Paşa ile aralarındaki anlaşmazlık neticesinde görevinden istifa etmiştir. Bundan sonra Muhsin Paşa kendi isteği üzerine, general rütbesiyle 6. Ordu'ya (Bağdat) nakledilmiştir. Daha sonra Bâbüali onu, eski vali Arif Paşa ile Enis Paşa'nın icraatlarının sebebiyet verdiği şikâyetleri soruşturmak üzere Basra'ya gitmekle görevlendirmiştir. Kendisine verilen vazifeyi ifa ettikten sonra, çok kısa bir süre Basra'da vali vekili olarak görev yapmıştır. Valiliğe tayininden önce Muhsin Paşa, Basra'da askeri kumandanlık vazifesinde bulunmuştur." Konsolos Wratislaw'a göre, Muhsin Paşa nakibin kardeşi ve "ailenin zeki ferdi" Seyyid Ahmed'in etkisi altında kalmıştı. FO 78/5057, no. 3, gizli, Wratislaw'dan O'Conor'a, Basra, 24 Ocak 1900.

mandanlığı da uhdesine verilen General Mustafa Nuri Paşa getirildi. Kendisinden öncekilerle mukayese edildiğinde, Mustafa Nuri Paşa epey uzun bir süre görevde kaldı. Fakat Eylül 1904'te, Ammare'deki bir aşiret isyanı nedeniyle Mustafa Nuri Paşa da azledildi.¹⁵⁴ Basra'da dolaşan söylentilere göre, İstanbul'da bulunan Nakib'in oğlu Seyyid Talib Paşa, valilik makamına atanabilmek için büyük çaba göstermekteydi. İngiliz kaynaklarına göre, Basra'da işlerin yolunda gitmeyişi, hatta giderek tehlike arzetmesi Talib Paşa'nın bu göreve atanmasını kolaylaştırabilirdi.¹⁵⁵ Fakat II. Abdülhamid farklı bir tercihte bulundu. Önce geçici olarak, 6. Ordu kurmay başkanı Fahri Paşa'yı görevlendirdi,¹⁵⁶ daha son-

154 BOA, İrade-Hususi, no. 80, 28 Cemaziyelâhir 1322-9 Eylül 1904; FO 424/206, no. 201'deki ek, Monahan'dan O'Conor'a, no. 48, Basra, 14 Eylül 1904; FO 416/20, no. 84, O'Conor'dan Lansdowne'a, no. 735, Tarabya, 20 Eylül 1904: "Nuri Paşa, Basra valiliğinden ve ayrıca bu vilayetteki birliklerin kumandanlığından azledilmiştir." O'Conor'a göre, "Nuri Paşa ticari konularda ara sıra engel çıkarsa da, yine de Basra Körfezi'ndeki nazik siyasi meselelere müdahaleye yönelik bir temayül göstermemiştir."; krş. Mehmed Ali Aynî, "Hatıralar" *Canlı Tarihler II* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1945), 40.

155 FO 424/206, no. 201'deki ek, Monahan'dan O'Conor'a, no. 48, Basra, 14 Eylül 1904: "Basra şehrinde ve civar bölgesinde bu yıl 15 kadar cinayet olmuş ve hepsi de cezasız kalmıştı. Bunlardan en az beşi bu yaz güpegündüz işlendi; bunlar arasında Müslüman eşraftan idare meclisi azası Hacı Mansur'un cüretkârca katledilmesi de vardı ki bu şahıs, Seyyid Talib Paşa'nın babası nakibin bu iş için tutmuş olduğu söylenen iki adam tarafından, kahvehanede otururken vurularak öldürüldü. (...) Nakibin, Hacı Mansur'un düşmanı olduğuna şüphe yoktu ve nakib onu ahali ve yerel idare üzerindeki nüfuzda kendisine rakip olarak görüyordu. Seyyid Talib'in adamı olup o sırada kendisiyle beraber İstanbul'da bulunan Mahmud el-Nima'dan alınan telgraflarda, müteveffa Hacı Mansur'a şahitler huzurunda emanet edildiği iddia edilen 1500 liranın, hiçbir belge sunmadan talep edilmesi tuhaf bir durumdu. O yaz, 20 ya da daha fazla adamdan oluşan çetelerin gerçekleştirdiği altı büyük soygun ve üç yangın olmuştu. Basra şehrinde ender görülen yangınlardan birinde ana çarşıların birinin tamamı, başka birinde de Osmanlı Bankası harap olmuştu. Maaşları ödenmeyen askerler bu yangınlarda serbestçe yağmaya girişti. (...) Eski valinin bu vaziyetten ne ölçüde sorumlu olduğunu söylemek zor, ancak kesin olan bir şey var ki, kendisi rüşvetçi, ahmak ve dediğim dedik bir vali olarak nam salmıştır. Son telgraflarımda siz ekselanslarına, onun yeni karantina mevki olacak bir bölgeyle ilgili inatçı ve ahmakça davranışlarını tafsilatıyla bildirmiştiniz; bu durumdan kendisinin üvey kardeşi ve birçok şüpheli işlerde ona alet olan Hacı Necim Bey'in, istimlakten kurtulabildikleri takdirde kendisine bir mükâfat vaat eden Yahudi mal sahipleri vasıtasıyla doğrudan maddi menfaati olduğuna hiç şüphe yok gibi gözükmektedir."

156 FO 424/206, no. 201, Townley'den Lansdowne'a, no. 790, Tarabya, 11 Ekim 1904. Büyükelçilikten Mr. Townley, Seyyid Talib'in tamamen gözden düştüğünü bildirmiştir. Seyyid Talib'in boşalan makama adaylığının reddedilmesi, ➡

ra ise yine yüksek rütbeli bir asker olan General Mehmed Muhlis Paşa'yı daimi olarak atadı.¹⁵⁷

Basra'da vali ile kumandan arasında meydana gelen uyuşmazlığı önlemek için, Vali Muhlis Paşa'ya, daha önce de başvuru-rulan bir uygulama ile, aynı zamanda Basra kumandanlığı görevi de verilmişti. Ancak bu defa da Muhlis Paşa ile Bağdat'taki 6. Ordu kumandanı Süleyman Şevki Paşa arasında bir anlaşmazlık çıktı. 1906 yılı başında ortaya çıkan bu anlaşmazlığın temelinde, iki kumandanın kendi yetki daireleri hakkındaki zıtlaşması yatı-yordu. Bağdat ve Basra'dan gönderilen birbirine zıt askeri emir-ler, özellikle Müntefik bölgesinde ciddi karışıklıklara yol açmıştı.

sadrazamdan kaynaklanıyordu. Sadrazam, Basra'daki bütün sıkıntıların Seyyid Talib'in entrikalarına bağlanabileceği hususunda padişahı ikna etmiştir. Ayrıca, Townley'nin iddiasına göre yeni vali, Talib'in hem babası hem ağabeyinin tevkif edilerek İstanbul'a sürülmesi için talimat vermişti. Townley Fahri Paşa ile ilgili olarak da bazı yorumlarda bulunmuştur: "Söz konusu makam şu an için Fahri Paşa'nın geçici tayiniyle doldurulmuştur; yakın bir zamanda Altıncı (Bağdat) Ordu Erkân-ı Harbiye reisliğine tayin olunan Fahri Paşa, Almanya'da bir kurstan sonra İstanbul'da Erkân-ı Harbiye'de görev yapmıştır. Kendisi zeki ve gayretli bir memurdur ve aynı 13'ünde Bağdat'tan yeni vazife yerine gitmek üzere yola çıkması muhtemelen etkili kararların alınmaya başladığını göstermektedir. Bununla birlikte, Harbiye nazırının büyükelçiliğimizin askeri ataşesine verdiği malumata göre, yeni çıkan karışıklıklarla, anlaşıldığı kadarıyla özellikle Sadun Paşa ve Müntefik Araplarıyla ilgilenmek üzere seçilen Ferik Muhammed Paşa Dağıstani de onunla birlikte geldiğinden dolayı, (...) ister Fahri Paşa olsun ister daimi bir makam sahibi, yeni valinin uğraşlarının öncelikle isyan eden aşiretleri bastır-maya yönelik olması muhtemeldir." Bağdat'taki başkonsolos Newmarch da Fahri Paşa ile ilgili bazı yorumlarda bulunmuştur: "Kendisi yaklaşık iki yıldır Bağdat'tadır ve bu zaman zarfında 6. Ordu Erkân-ı Harbiyesi'nde bulunmuştur. (...) 35 yaşlarında, uzağı iyi göremeyen, zeki, iyi eğitilmiş ve kibar biridir. Görüntü ve kılık kıyafet itibarıyla bir Türk memurundan ziyade İngiliz'e benzemektedir, fakat biniciliği çok kötüdür. Fransızca bilir, faal ve hareketli biridir. Zannedirim kendisine yeterli yetki ve otorite verilirse çok şeyler yapacaktır." FO 195/2164, no. 756/52, Newmarch'tan O'Conor'a, Bağdat, 21 Eylül 1904. Ayrıca FO 195/2164, no. 49, Monahan'dan O'Conor'a, Basra, 23 Eylül 1904: "Aynı 16'sında Fahri Paşa (...) Bağdat'tan buraya gelerek vali vekilliği görevini devraldı. Gayretli ve çok iyi eğitilmiş olduğu görülmektedir."

157 FO 424/206, no. 201, Townley'den Lansdowne'a, no. 790, Tarabya, 11 Ekim 1904. Muhlis Paşa'yla ilgili olarak, Townley şu malumatı vermiştir: "Avrupa basınında, kendisinin İngiliz Büyükelçiliği'nin talebi üzerine Selanik'ten alındığına dair haberler çıktığı ve kendisi de yanlış bir intibain etkisinde olduğundan dolayı, ben kendisinin konsoloslukla ilişkilerinde herhangi bir peşin hükmü olmaması için, büyükelçiliğin ne onun görevinden azledilmesinde ısrar ne de Basra'ya tayinine itiraz etmediğini açıklığa kavuşturmak için bazı teşebbüslerde bulundum."

Konsolos Crow'un verdiği bilgiye göre, bunların arasındaki husumet Muhlis Paşa'nın Selanik'te jandarma komutanlığı yaptığı, Süleyman Şevki Paşa'nın ise demiryolu müfettişi olduğu döneme kadar gidiyordu.¹⁵⁸ Önceleri Süleyman Şevki Paşa'ya Basra vilayetinin işlerine müdahale etmemesi talimatı verilmesiyle yetinildiği halde; sona erdirilemeyen bu ihtilaf kısa süre sonra Muhlis Paşa'nın azline sebep oldu. Sukeş-Şuyuh civarındaki aşiretlere karşı girdiği askeri harekâta ağır bir yenilgi alan Muhlis Paşa, Mayıs 1906'da azledildi ve derhal İstanbul'a çağrıldı.¹⁵⁹ Bağdat valisi Mecid Bey, Basra vali vekili olarak görevlendirildi.¹⁶⁰ Muhlis Paşa'nın Basra'daki icraatlarıyla ilgili bir soruşturma başlatılarak o sırada özel bir görevle Bağdat'ta bulunan padişah yaveri Veli Paşa, Basra'ya gönderildi. Veli Paşa hem Muhlis Paşa'nın aşiretlerle ilgili uygulamalarını, hem de Süleyman Şevki Paşa ve Bağdat'taki diğer yüksek rütbeli subaylar ile yaşanan anlaşmazlıkları soruşturacaktı.¹⁶¹

158 FO 424/210, no. 55'teki ek, Crow'dan O'Conor'a, no. 36, gizli, Basra, 29 Mayıs 1906.

159 FO 424/210, no. 55'teki ek, Crow'dan O'Conor'a, no. 36, gizli, Basra, 29 Mayıs 1906 ve FO 424/210, no. 48, O'Conor'dan Grey'e, no. 392, Tarabya, 7 Haziran 1906. Konsolos Crow, Muhlis Paşa'yla ilgili ilginç bir tablo çizer: "Muhlis Paşa'nın kinci mizacı ve inatçılığının gözden düşmesine ve nihayet görevden alınmasına sebep olduğu aşikârdır. Geçen yıl şehir zindanında ona saldıran yaralı mahkûmların, evinin önünde zalimce dövülmeleri hâlâ hafızamızda taze bir hatıradır. Muhlis Paşa zorba ve bağnaz, idari meselelerde cahil ve onları anlayacak sabır ya da temayülden mahrumdu. Konuşmaktan en zevk aldığı konu, çizmesine taktığı Çerkezlerin binici kamçıydı ve bunu İdare Meclisi'nde isteklerine itiraz edildiği zaman bir seferden fazla kullandığı ve tesirini gördüğünü söylüyordu. Geceleri çok içen ve memurlarına kaba davranırdı. Tavırları kabaydı ve kendisine erişimi elinden geldiğince zorlaştırırdı. Diğer yandan, hiç rüşvet almazdı ve işlemlerinde genellikle dürüsttü, fakat yine de evinin kirasını ödemezdi. İmar işleriyle yakından ilgileniyordu; Magam'a güzel bir kışla ve ahalinin bağışlarıyla Basra'daki jandarmaya bir ikmal deposu yaptırdı. Birkaç yol inşasına başladı ve şehri elinden geldiğince güzelleştirmeye uğraştı. Valiliği müddetince müteahhkim tavrı, kanunsuzluğa karşı güçlü bir caydırıcı vazifesi gördü ve şehir sakin kaldı. Ammare'den ayrılınca yine kargaşa baş gösterdi. Muhlis Paşa, vilayet idaresinden ziyade jandarmadaki idari bir makama daha uygun görünmektedir. Pek çok Türk gibi o da kendisiyle övünmeyi iflah olmaz şekilde seviyor ve niyetlerinin halisane olduğunu iddia ediyordu." FO 424/210, no. 55'teki ek, Crow'dan O'Conor'a, no. 36, gizli, Basra, 29 Mayıs 1906.

160 BOA, İrade-Hususi, no. 32, 12 Rebiyülevvel 1324-6 Mayıs 1906.

161 FO 424/210, no. 55'teki ek, Crow'dan O'Conor'a, no. 36, gizli, Basra, 29 Mayıs 1906. Muhlis Paşa; Süleyman Şevki, Muhammed Fazıl ve Fahri Paşaları, Beni ➡

Bir süre sonra, Bağdat valisi ve Basra vali vekili Mecid Bey de mevcut sorunları halletmek üzere Basra'ya geldi.¹⁶² Bu sırada Bâbiâli, olayların kontrolden çıkmak üzere bulunduğu Basra'ya münasip bir vali aramakla meşguldü. Bu konuyla İngiliz Büyükelçiliği de ilgileniyor ve bir baskı grubu olarak çalışıyordu. Arap aşiretlerinin Dicle nehri üzerinde işleyen İngiliz vapurlarına ve mallarına saldırdıkları birkaç vaka (örneğin "Maghil" vakası) hâlâ çözülmeyi beklemekteydi; ki bu da güçlü ve kabiliyetli bir vali gerektiriyordu. 1906 Haziran'ında, İngiliz büyükelçisi O'Connor, bu vakalarla ilgili olarak sadrazama şiddetli ikazlarda bulununca, Ferid Paşa kendisine çok yakında Basra'ya yeni ve kabiliyetli bir vali tayin olunacağı teminatını verdi. Ayrıca Osmanlı hükümeti olarak Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerinde hâkim olan askeri düzensizliği araştırmak ve bu konuda rapor vermek üzere bir yüksek askeri müfettişin bölgeye gönderilmek istendiğini; İran hududundaki hadiseler nedeniyle kaydırılan birliklerden kaynaklanan karışıklığa, Müntefik'teki isyanlara, Kasım ile Necid'deki kritik duruma çare bulmak için bazı teşebbüslerde bulunulmak üzere olunduğunu bildirdi.¹⁶³

Ancak Sultan Abdülhamid 1906 Eylül'üne kadar, sadrazamın kendisine teklif ettiği adaylar arasından bir seçim yapmadı. Nihayet Şura-yı Devlet azası ve eski Mamuretülaziz valisi Abdurrahman Hasan Bey'de karar kıldı.¹⁶⁴ Hasan Bey, Şura-yı Devlet'te Seyyid Talib Paşa ile mesai arkadaşıydı ve ayrıca Şeyh Ebu'l-Huda'nın himayesinde olduğu biliniyordu. Hasan Bey'in Basra'ya tayini, merkezi yönetimin Basra vilayetinin idaresine bakışında gözle görülür bir değişimin belirtisi olarak görünmektedir: Uzun bir zaman sonra, kumandanlık ve valilik görevleri

Lam şeyhi Gazban'la uygun olmayan işler yapmakla itham ediyor ve bu kimseye Hanikin'den Muhammere'ye kadar İran hududunun askeri kontrolünü vererek onu hududa "komutan" tayin ettiklerini iddia ediyordu. Ayrıntılar için bkz. 4. bölüm.

162 FO 424/210, no. 67'deki ek, Crow'dan O'Connor'a, no. 47, Basra, 17 Temmuz 1906.

163 FO 424/210, no. 50, O'Connor'dan Grey'e, no. 404, Tarabya, 12 Haziran 1906.

164 BOA, İrade-Hususi, no. 47, 17 Receb 1324-6 Eylül 1906. Samipaşazâde Abdurrahman Hasan Bey (1849-1927) için bkz. Öztuna, *Devletler*, 821; krş. *Kamil Paşa'nın Anıları*, ed. Gül Çağalı-Güven (İstanbul: Arba, 1991), 207.

birbirinden ayrıldı ve valiliğe bir sivil bürokrat tayin edildi. Uygulamadaki bu değişiklik Bağdat ve Basra yöneticileri arasında askeri hususlarda ortaya çıkan, ardı arkası kesilmeyen ihtilaflar göz önüne alındığında şaşırtıcı değildir. Ancak genel olarak bakıldığında Hasan Bey'in, kendisinden önce görev yapmış seleflerinden daha başarılı olduğu söylenemez. Sürekli olarak aşiret isyanlarıyla uğraşmış, bunların nasıl bastırılacağı hususunda Bağdat'taki Heyet-i Islahiye ve 6. Ordu ile anlaşmazlıklar yaşamıştır. Buna rağmen II. Meşrutiyet'in ilanına kadar görevinde kalmayı başarmıştır.¹⁶⁵

Çalışma konusu olan dönem boyunca, Irak vilayetlerindeki Osmanlı idaresi, mülki ve askeri yöneticiler ile yerel eşraf arasındaki hassas bir dengeye dayalıydı. Bu üç vilayette de, Arap ya da Kürt olsun, en önemli eşraf aileleri ciddi bir yerel nüfuza sahipti ve bazı durumlarda Yıldız Sarayı ile doğrudan bağlantıları vardı. Sultan Abdülhamid, baştan itibaren, eşraf aileleri ile uzlaşmaya veya zıtlaşmamaya ve güçlü aşiret reisleriyle çatışmamaya büyük özen göstermiş; eşrafı incitebilecek radikal teşebbüslere girişmekten her zaman kaçınmıştır. Özellikle, Arap ya da Kürt, dini nüfuz sahibi eşraf aileleri ve güçlü aşiret reislerine karşı silahlı kuvvet kullanmaktan daima çekinmiştir. II. Abdülhamid'in esas endişesi, işlerin mümkün mertebe sükûnetle halledilmesi idi; bir sorun ya da anlaşmazlık baş gösterdiğinde bunu çözenin en kolay yolu, dini eşrafla veya güçlü aşiret reisleriyle karşı karşıya gelmektense valiyi ya da diğer yüksek rütbeli memurları değiştirmekti.

Bağdat ve Musul valilikleri genellikle, daha önce bu bölgede veya Suriye ve Diyarbakır gibi civar bölgelerde, Arapların ve Kürtlerin yaşadığı vilayetlerde ya da benzer şartların hüküm sürdüğü

165 Hasan Bey'in tayini İngilizler tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. FO 424/210, no. 74, Barclay'den Grey'e, no. 638, Tarabya, 18 Eylül 1906: "Majestelerinin büyükelçisinin Bâbîâlî'de, güçlü bir valiye ihtiyaç duyulduğu hususundaki ikazları, eski Harput valisi ve halihazırda Şura-yı Devlet azası olan Hasan Bey'in tayiniyle neticelenmiştir. Hasan Bey, Harput vilayetinde halkın emniyetinin artırılması doğrultusunda çok iyi işler yapmış ve buradan ayrılması üzerine majestelerinin konsolos yardımcısı, tarafsızlık ve istikrarın onun idaresinin başlıca vasıflarından olduğunu ve pek çok düşman edinmesine rağmen itimat ve saygı telkin ettiğini bildirmiştir." Hasan Bey daha sonra İngiliz makamları tarafından istenmeyen adam ilan edilmiştir. Bkz. 4. bölüm.

Trablusgarp ve Arnavutluk gibi yerlerde görev yapmış kimselere veriliyordu. Diğer yandan Basra valiliği için çoğunlukla kara veya deniz kuvvetleri subayları tercih ediliyordu. Basra Körfezi ile ilgili hassas durum göz önüne alındığında, bu tercih hiç de şaşırtıcı değildir. Bu üç vilayetin tümünde de, yerel eşrafa yakın yahut onların tercihi olarak atanan bazı yöneticiler görmek mümkündür. Böyle tayinlerin, aşiret isyanları gibi o vilayete has meseleler göz önüne alınarak gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Merkez, bu tarz tayinler ile “taviz” verdiği zaman, yerel işler genellikle yolunda gidiyordu. Fakat bu durum çoğu zaman eşrafı hükümet aleyhine güçlendirmiş ve uzun vadede başka sorunlara yol açmış görünmektedir. Abdülhamid döneminin son birkaç yılında, Bağdat’ın idaresiyle özel olarak ilgilenilerek burada genç, profesyonel bürokratlar ile Almanya’da eğitim görmüş subaylar görevlendirilmiştir. Fakat aynı dönemde Musul ve Basra’nın gün geçtikçe artan sorunları ise, Yıldız’ın ve yerel eşrafın tercihi olan adaylara havale edildi. Son olarak, Musul’da yüksek mevkideki yöneticilerin görev süresini çoğunlukla aşiret meseleleri belirliyordu. Basra’da ise ya aşiretlerle ilgili meseleler ya da Basra Körfezi ve civarındaki (özellikle Kuveyt ve Necid’deki) gelişmeler belirleyici olmuştur.

4. Aşiret Sorunları

Irak'ın kırsal nüfusunun büyük kısmı aşiretler halinde yaşamaktaydı. Bu aşiret nüfusu içinde göçebe, yarı-göçebe ve yerleşik unsurlar mevcuttu. Önceki bölümlerde incelediğimiz resmi raporlarda da görüldüğü gibi, Osmanlı yetkilileri için bu büyük aşiret nüfusunun varlığı, Irak'ta iyi idarenin ve sosyo-ekonomik gelişmenin önünde engel teşkil ediyordu. Aşiretler, asayiş için daimi bir tehdit, vergilendirme ve mecburi askerliğe karşı asi unsurlar ve devletin fiili otoritesinin tesisi önünde birer engel olarak görülüyorlardı. Bu sorunların temelinde, aşiretlerin kendi reislerince idare edilen, kendi sadakat bağlarıyla bağlı olan ve kendi örfi hukuklarına göre yönetilen; yarı özerk siyasi, sosyal ve hatta askeri birim statüsüne sahip olmaları yatmaktadır. Bu nedenle Abdülhamid rejiminin aşiret meselesine nasıl yaklaştığını incelemeye geçmeden önce, Irak'taki aşiret toplumunun bazı temel özelliklerini ele almak yerinde olacaktır.¹

Ortadoğu Arap aşiret toplumunda yaygın olduğu üzere, Irak'taki aşiret toplumunda da birimler, hiyerarşik bir esasa göre teşkilatlanıyordu. Bu birimlerin sırası büyükten küçüğe doğru şu şekildeydi: Kabile ya da aşiret konfederasyonları (Arap bölgelerinde bir şeyh, Kürt bölgelerinde ise bir bey önderliğinde); aşiret

1 Bir aşiret toplumu olarak Irak'ın özellikleri için bkz. Albertine Jwaideh, "Tribalism and Modern Society: Iraq, a case study," *Introduction to Islamic Civilisation*, ed. R. M. Savory (Cambridge: CUP, 1976), 160-7; Batatu, *Old Social Classes*, 63 vd. Aşiret toplumları hakkında genel literatür için bkz. Philip S. Khoury ve Joseph Kostiner, ed., *Tribes and State Formation in the Middle East* (Berkeley: University of California Press, 1990); Dale F. Eickelman, *The Middle East: An Anthropological Approach*, 2. baskı (Englewood Cliffs, N.J., 1988); Richard Tapper, ed., *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan* (London: Croom Helm, 1983).

(bir şeyh veya ağanın önderliğinde); “fahd” yani kısım ve “beyt” yani ev. Bu birimlerin her birinin nispi önemi şartlara göre değişiklik arz ediyor, fakat çoğunlukla en önemli rolü aşiret şeyhleri ile ağaları oynuyordu. Arap aşiretleri arasında, şeyhlerin görevlerinin çoğu “sarkal”lara (vekillere) havale edilmişti. Aşiret konfederasyonlarının şeyhleri ya da beyleri, aşiretlerle hükümet arasında aracı vazifesi görüyordu. Bunlar çoğunlukla aşiret âdetlerine uygun olarak devlet tarafından tayin veya tasdik olunuyorlardı. Ancak hükümet bunların tayininde genellikle sadakatleriyle ilgili belli sözler alıyor, vergilerin eksiksiz ödeneceğine ve aşiret topraklarında güvenliğin sağlanacağına dair teminat istiyordu. Aşiret toplumunun doğası büyük ölçüde coğrafyaya ve toprak rejimine bağlı olarak, bölgeden bölgeye değişiklik göstermekteydi: Kuzeydeki dağlık ve yağışlı Kürt-Sünni bölgesi, güneydeki sulama yapılan Arap-Şii bölgesinden farklıydı; Irak’ın batısındaki göçebe bedevilerin yaşadığı çöl bölgesi ise hepsinden farklıydı.

Arap aşiret konfederasyonlarında sosyal, iktisadi ve dolayısıyla siyasi bir tabakalaşma mevcuttu. Bunlar şu tabakalardan meydana geliyordu: (a) deve güdenler, (b) koyun güdenler, (c) çiftçiler ve (d) manda yetiştiren bataklık arazisi sakinleri. Aşiret konfederasyonlarındaki hâkim grup deve güdenlerdi. Bu tabakalaşma, savaşçı-göçebe yönetici aşiret mensuplarıyla çiftçi aşiret mensuplarını birbirlerinden kesin çizgilerle ayırıyordu. Aşiret konfederasyonlarını meydana getiren her aşiretin bir “dira”sı –“uzun zamandır yaşanılan ve savunabildiği müddetçe aşiretin mülkü olan bir arazi”– vardı. *Diranın* mülkiyeti ortak ve aşiretin çeşitli kısımları arasında paylaşılıyordu. Verimli tarım bölgelerinde aşiret mensupları, şeyhlerinin idaresi altında birbirine kenetlenmişlerdi. Çöl kenarındaki bölgelerde ise diğer aşiretlere karşı birbirine kenetlenmek ve böylece güçlü olmak zaruri hale geliyordu. Pirinç gibi yoğun emek isteyen mahsullerin yetiştirildiği yerlerde çiftçiler, şeyhlerinin mutlak otoritesine gönül rızasıyla teslim oluyordu. Küçük ve güçsüz aşiretler kendilerinden daha güçlü komşularıyla ittifak yapıyorlardı. Bu şekilde bazı bölgelerde, bir baş şeyhin idaresinde büyük aşiret konfederasyonları oluşmuştu. Bunlar, Orta Fırat’taki (Hille-Divaniye) Hazail, Ammare’daki Albu Muhammed ve Beni Lam ile güneydeki Müntefik idi.

Kuzey ve kuzeydoğudaki Kürt bölgelerinde ise daha farklı bir yapı vardı.² Kürtlerde aşiret birliğinin temelini, Araplar arasında yaygın olan geniş aileden ziyade, toprakla müşterek bağlar teşkil ediyordu. Aralarında hem göçebe, hem yerleşik unsurlar vardı. Kürt bölgelerinde üç liderlik türü görülüyordu: Ortak soydan gelen ve bir ağanın idaresinde bulunan klasik aşiret topluluğu; farklı soydan gelen bir reisin idaresindeki aşiret; hem seküler hem dini otoriteye sahip dini önderleri olan aşiret. Ekonomi ve toplumun esası, Arap bölgelerindeki gibi tarım arazileri (mukataa) değil, köydü. Göçebe aşiretlerin kendi otlakları vardı; fakat köylerdeki araziler ya aşiret ağalarının elindeydi ya da mülkiyetleri (teorik olarak) hayat boyu buralarda hüküm süren Kürt bey ailelerine aitti.

Aşiret konfederasyonlarının gücü dönemden döneme ve bölgeden bölgeye farklılık arz etmiştir. 1831 yılından itibaren Osmanlılar, Irak'taki aşiret konfederasyonlarının gücünü kırmayı gaye edinmiştir. Tanzimat döneminin ilk yıllarında güçlü bir ordu olmadığından, Osmanlı yönetiminin aşiret politikası, esasen "parçala ve yönet" ilkesine dayanıyordu: Aşiret konfederasyonlarının yönetici aileleri içindeki, bir konfederasyonu meydana getiren aşiretlerin şeyhleri arasındaki ya da bu şeyhlerle yönetici aileler arasındaki rekabetleri kızıştırmak veya bu rekabetlerden faydalanmak veya şeyhleri tamamen gözardı ederek doğrudan aşiret alt birimlerinin reisleriyle muhatap olmak. Osmanlı yöneticileri bu politikaları uygulamak amacıyla, 1858 Arazi Kanunnamesi öncesinde ve sonrasında, "toprak" ve "vergi"yi faydalı "silahlar" olarak kullanmışlardır.

1858 Arazi Kanunnamesi'nin 1870'lerin başından itibaren uygulanmaya başlaması, deniz ve nehir ulaşımındaki gelişmeyle ve piyasaya yönelik bir tarım ekonomisinin ortaya çıkmasıyla birlikte, aşiret meselesiyle ilgili yeni gelişmelere neden olmuştur. Arazi Kanunnamesi'ne göre devlet arazilerinden yararlanma hakları, genellikle nüfuzlu aşiret şeyhleri, şehirli tüccar ve eşrafa verilse

2 Bkz. Martin van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State: On the Social and Political Organization of Kurdistan* (Utrecht, 1978); Sarah Shields, "Regional Trade and 19th-Century Mosul: Revising the Role of Europe in the Middle East Economy," *IJMES* 23 (1991): 19-37.

de, bazen de uygun bir ücret karşılığında çiftçilere veriliyordu. Diyale, Kerbela ve Bağdat civarı gibi bazı yerlerde bu uygulama aşiret sisteminin hızla erozyona uğramasına yol açmıştı. Orta Fırat'taki Hille-Divaniye gibi başka yerlerde ise aşiret sistemi devam etmiş, fakat oldukça değişmiştir: eski aşiret konfederasyonlarının büyük şeyhlerinin otoritesi azalmış; aşiretlerin daha alt derecedeki şeyhleri ile sarkalların otoritesi güçlenmişti. Buna karşılık Müntefik ve Ammare'de ise aşiret sistemi hâlâ güçlüydü.

Diğer yandan, 1831'den sonra büyük Kürt emirliklerinin gücünün kırıldığı bölgelerde iktidar, beyler ile ağaların ve tarikat şeyhlerinin eline geçmiş; Arazi Kanunnamesi'nin uygulanmaya başlanmasından sonra "tapu" arazilerinin çoğu da bunların eline geçmiştir. Netice itibariyle tarımsal ilişkiler tapu sisteminden önceki dönemle çok benzer durumdaydı; daha önce mültezim ve sarraf olarak servet ve güç sahibi olanlar, şimdi toprak sahipleri olarak yine servet ve güce sahip bulunuyordu. Osmanlı idaresi, vergileri doğrudan çiftçilerden toplayamadığından, iltizam hâlâ eşrafa önemli bir güç kaynağı temin etmekteydi. Sonuç olarak ticari tarım ile bölgesel ticaretin, iltizam ve toprak mülkiyetinin önemini arttırdığı bir ortamda; şeyh aileleri, beyler ve ağalar arasında sürekli devam eden siyasi ve iktisadi bir mücadele meydana geliyordu.

Musul Vilayeti

Musul vilayetinin kuzey ve doğu kısımlarında, dini nüfuza sahip bazı Kürt şeyh ailelerinin etkisi altında bulunan Kürt aşiretler yaşıyordu. Geleneksel olarak Kadiriyye ya da Nakşibendiyye tarikatlarına bağlı olan dini nüfuz sahibi bu aileler, 1830'lardan itibaren II. Mahmud'un yarı bağımsız Kürt emirliklerini yok etmesinden sonra, yerel aşiretler üzerindeki nüfuzlarını arttırmışlardı.³

Çalışma konumuz olan dönemde, vilayetin güneydoğusunda bulunan Süleymaniye bölgesi, Kadiriyye tarikatına mensup Berzenci seyyidlerinin etkisi altında idi. Bunlar, Caf aşireti hariç olmak üzere, Süleymaniye'deki bütün Kürt aşiretlerini kontrolle-

3 Bkz. Bruinessen, *Agha, Shaikh and State*, 275 vd.; David McDowall, *A Modern History of the Kurds* (London: I.B. Tauris, 1996), 38 vd.

ri altında tutuyorlardı. Berzencilerin yükselişi, Sultan Abdülaziz (1861-76) döneminde başlamış ve Abdülhamid dönemi boyunca devam etmiştir. “Veli” kabul edilen Berzenci Kak Ahmed ve sonra torunu Şeyh Said (ö. 1909), sahip oldukları dini otorite vasıtasıyla, bölgede oldukça büyük bir nüfuz ve servet sahibi oldular. Şeyh Said birkaç kez İstanbul’a gitmiş ve gerek Sultan Abdülhamid’in gerekse Başmabeyinci Hacı Ali Paşa ile İkinci Kâtib Arab İzzet Paşa’nın himayesine mazhar olmuştur. Şeyh Said kendi bölgesinde ise bazı rakiplerle karşı karşıyaydı: Bütün güney Kürdistan ürünleriyle İran ticaretinin pazarı haline gelen Süleymaniye’nin tüccarları ve Berzenci ailesinin Seyyid Muhammed Said Berzenci idaresindeki diğer kolları.⁴

Bununla birlikte Berzencilerin esas rakipleri, Kerkük aşiretleri üzerinde epey nüfuz sahibi olan bir şeyh ailesiydi: yine Kadiriyye tarikatına bağlı olan Talabaniler. Talabaniler, aşiretler ve köylüler üzerindeki dini nüfuzları sayesinde, geniş araziler ile epey bir servet ve yerel güç elde etmeyi başarmışlardı. Berzenciler gibi Talabaniler de birkaç kola ayrılmıştı: Meşhur bir şair olan Şeyh Rıza gibi bazıları hükümetle yakın irtibat halinde olup karşılığında himaye görürken, bazıları yağma ve eşkıyalığa girişerek hükümete sorun çıkarıyordu.⁵

Kerkük-Süleymaniye bölgesindeki iki önemli Kürt aşireti, Caf ve Hemavend aşiretleriydi. En büyükleri olan Caf aşireti, Süleymaniye ile batı İran’daki Senendec arasındaki bölgede yaşıyor ve birkaç kola ayrılıyordu. Bu aşiret, on sekizinci yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıl ortalarına kadar Baban emirliğinin bir parçasıydı. 1850’lerde Osmanlı idari sistemine dahil edildikten sonra ise, hükümetin kaymakam olarak tayin ettiği ve asayiş ile vergi-

4 Berzenciler hakkında bkz. C. J. Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs: Politics, Travel and Research in North-Eastern Iraq, 1919-1925* (London: OUP, 1957), 68-79; E. B. Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise: with historical notices of the Kurdish Tribes and the Chaldeans of Kurdistan* (London: John Murray, 1912), 187 vd.; Martin van Bruinessen, *Mullas, Sufis and Heretics: The Role of Religion in Kurdish Society* (İstanbul: ISIS, 2000), 213-20.

5 Talabaniler hakkında bkz. Edmonds, *Kurds*, 269-71, 290-95; Bruinessen, *Mullas, Sufis and Heretics*, 220-23; Sadık Vıcdanî, *Tarikatler ve Silsileleri* (İstanbul: Enderun, 1995), 135-43. Şeyh Rıza (ö. 1908) ve aileden diğer önemli şahsiyetler hakkında bkz. İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 1477-82. Ayrıca bkz. Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müelli fleri*, II, 411.

den sorumlu tuttuğu kendi reisleri vasıtasıyla yönetilmiştir. Caf aşireti halkı göçebe hayvan yetiştiricileriydi ve bu topluluğun her yıl sınırdan İran'a göç etmesi, komşusu düşman aşiretlerle yaşadıkları dışında, Osmanlı-İran sınır siyasetinde önemli bir unsur haline gelmişti. Aşiretin reisleri bir yandan kendi menfaatleri için iki hükümeti birbirine karşı kullanırken, diğer yandan kendi aralarında bir iktidar mücadelesine girişmişlerdi.⁶

Caf aşiretinden daha küçük, ancak savaşçı bir aşiret olan Hemavend ise Kerkük ve Süleymaniye arasındaki bölgede yaşıyordu. Aşireti yöneten aile dört kola ayrılmıştı: Bu dört koldan ağalar bölgedeki yaklaşık 50 köyü ve bu köylerde yaşayan kendi aşiret mensupları ile kendilerine bağlı köylüleri kontrolleri altında tutuyorlardı. 1850'lere kadar Baban emirlerine destek vermiş olan Hemavend ağaları, sonrasında onlarca yıl boyunca Bağdat, Kirmanşah ve Musul arasındaki bölgede sürekli eşkıyalık yaparak hem Osmanlı hem İran makamlarına sorun çıkarmıştır.⁷

Caf ve Hemavend aşiretlerinden başka, vilayetin kuzeyinde ve doğusunda yaşayan, daha küçük Kürt aşiretlerinden de söz etmek gerekmektedir. Musul, Duhok ve Erbil civarında, böyle çok sayıda Kürt aşiretleri bulunuyordu. Bunlar genellikle, on dokuzuncu yüzyıl boyunca otoritelerini büyük ölçüde arttıran Nakşibendi şeyhlerinin nüfuzu altındaydı.⁸ Diğer yandan vilayetin batısında, göçebe hayat tarzlarını sürdüren Şammar Carba ve Anize gibi büyük Arap aşiret konfederasyonları yaşıyordu.⁹

1878'de felaketle neticelenen Osmanlı-Rus savaşı, imparatorluğun başka pek çok yerinde olduğu gibi, Musul vilayetinde de bir iktidar boşluğuna sebep olmuştu. Savaştan hemen sonra Hemavend aşireti, merkezi otoritenin zayıflamasından faydalananarak Kerkük-Süleymaniye bölgesindeki eşkıyalık faaliyetlerini arttırmıştı. 1885'ten itibaren ise Hemavend'in de dahil olduğu

6 Bkz. Edmonds, *Kurds*, 139-52; Soane, *Mesopotamia*, 213-24, 379-81; S. H. Longrigg, "Djaf," *EI*(2), II: 370-1; Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak, 1831-1914* (İstanbul: Eren, 1998), 121-26.

7 Bkz. Edmonds, *Kurds*, 39-45; Soane, *Mesopotamia*, 171 vd., 179 vd.; D. N. MacKenzie, "Hamawand," *EI*(2), III: 121.

8 Bkz. Edmonds, *Kurds*; Bruinessen, *Agha, Shaikh and State*; D. N. Mackenzie, "Barzan," *EI*(2), I: 1072.

9 Bu aşiretlerden Bağdat vilayetiyle ilgili bir sonraki kısımda bahsedilmektedir.

ciddi aşiret başkaldırıları meydana gelmeye başladı.¹⁰ Aynı yılın başından itibaren Musul ve Bağdat çevresinde, özellikle Hemavend aşiretinin dahil olduğu aşiret kavgaları ve eşkıyalığın baş gösterdiğine dair haberler ve ayrıca İran'ın sınırdaki askeri hazırlıklarıyla ilgili uyarılar İstanbul'a ulaşmaya başlamıştı.¹¹ Sadrazam Kamil Paşa Hemavend aşiretinin "sadık tebaanın huzurunu bozduğunu" belirterek, Musul valisine halkı yatıştırmak için Süleymaniye'ye gitmesi talimatını verdi. Musul valisi, aynı zamanda, Süleymaniye mutasarrıfı hakkında bir soruşturma başlattı.¹²

Bâbîâli'ye ulaşan bilgiler, mevcut kargaşanın, Talabani ailesinden birinin öldürülmesinden dolayı Berzenci ve Talabani aileleri arasında çıkan bir çatışmadan kaynaklandığını ortaya koyuyordu. Talabani ailesinden Şeyh Maruf'a göre, Şeyh Said Berzenci ile suç ortakları vilayet makamlarınca tutuklanıp hapse atılmış olmalarına rağmen Berzenciler Talabanilere yönelik saldırılarına devam ediyordu. Şeyh Said ve adamları serbest bırakılmalarını temin etmeye çalışırken, aynı aileden Şeyh Hasan, 500 adamla birlikte Şeyh Maruf'un Kerkük'teki tekkesine bir saldırı düzenlemişti. Şeyh Maruf acil yardım talebinde bulunuyordu.¹³ Hemavend aşireti ile Musul ve Bağdat'taki diğer aşiretler bu durumdan yararlanarak asayiş bozmuş, köylere saldırıp soygunlar yapmışlardı. Bu haberler üstüne Bâbîâli, Musul valisinden soruna acil bir çözüm bulmasını istedi; Kamil Paşa, valinin yavaş hareket ettiğinden şikâyetle ona sorumluluklarını hatırlattı.¹⁴

Sultan Abdülhamid ve Yıldız Sarayı'ndaki danışmanları durumun ciddiyetle ele alınmasından yanaydılar. Bu kargaşanın uzun geçmişi göz önüne alınarak, Berzencilerle Talabaniler arasındaki mevcut ihtilafı çözmenin yeterli olmadığı kabul ediliyordu: Bölgedeki aşiretler, özellikle de Hemavend aşiretiyle ilgili kalıcı

10 Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1500.

11 BOA, Y.A.Hus. 186/33, 9 Rebiyülevvel 1303-16 Aralık 1885; Y.A.Hus. 186/102, 22 Rebiyülevvel 1303-29 Aralık 1885; Y.A.Hus. 187/15, 5 Rebiyülâhır 1303-11 Ocak 1886.

12 BOA, Y.A.Res. 35/10, 2 Safer 1304-31 Ekim 1886; Y.A.Hus. 187/83, 19 Rebiyülâhır 1303-25 Ocak 1886; Y.A.Hus. 187/127, 25 Rebiyülâhır 1303-31 Ocak 1886.

13 BOA, Y.A.Res. 35/10 (Lef 5), 2 Safer 1304-31 Ekim 1886.

14 BOA, Y.A.Res. 35/10 (Lef 3), 19 Teşrin-i evvel 1302-31 Ekim 1886.

bir şeyler yapılması icap ediyordu. Bâbîâlî bu doğrultuda, yerel birliklerin aşiretler üzerine sevk edilmesini, mümkünse önce ikna yoluna gidilmesini, zaruret halinde ise silah kullanılmasını teklif etti. Ayrıca her iki durumda da, söz konusu aşiretler sınırdan uzak bir yerde yeniden iskân edilmeliydi.¹⁵ Sultan Abdülhamid ise aşiretlerle savaşlarda büyük tecrübe sahibi olan İsmail Hakkı Paşa'nın özel bir görevle Musul'a gönderilmesini talep etti.¹⁶ 1886 Ekim'inde padişahın bu talebini görüşmek ve İsmail Hakkı Paşa'nın talimatlarını hazırlamak üzere Bâbîâlî'de özel bir komisyon toplandı. Sadrazam, Şura-yı Devlet reisi, Hariciye, Dahiliye ve Adliye nazırlarından oluşan komisyon; yerel askeri kuvvetler Hemavend'i başarıyla mağlup edebilecek durumda olsa bile, aşiretin gelecekte ilk fırsat bulduğunda kolayca tekrar ayaklanabileceği ikazında bulundu. Komisyona göre, aşiretlerin kanunsuzluğunun bir daha tekrarlanmayacak şekilde önlenmesi için gereken, güçlü yerel idare ve köklü bir idari reformdu. Özellikle Musul ve Basra vilayetlerinin ilgasıyla, bütün Irak'ın tek bir valinin idaresinde, büyük Bağdat vilayeti olarak yönetilmesi önerildi.¹⁷

Sultan Abdülhamid bu radikal teklife, ikinci bir komisyon oluşturarak karşılık verdi. İsmail Hakkı Paşa'ya verilecek talimatları hazırlayacak olan bu yeni komisyonun azası arasında bu defa bölgeden temsilciler ve bölgeyle ilgili tecrübe sahibi devlet adamları bulunuyordu.¹⁸ Sadrazam Kamil Paşa, eski Bağdat valilerinden Mehmed Namık Paşa, padişahın başdanışmanlarından ve yine aşiret meselelerinde büyük tecrübesi olan Derviş Paşa, eski Bağdat valilerinden Rauf Paşa, İsmail Hakkı Paşa'nın kendisi, Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi reisi Mahmud Paşa, Bağdat nakibü'l-eşrafı Seyyid Selman Efendi, Bağdat eşrafından

15 BOA, Y.A.Res. 35/10 (Lef 5).

16 "Kurt" İsmail Hakkı Paşa, Teftiş-i Umumi-i Askeri Komisyonu ikinci reisi ve aşiretlerle savaşlarda tecrübeli bir kimse idi. Bütün meslek hayatı sınır ya da aşiret bölgelerinde geçmişti. Aşiretlere karşı kullandığı taktiklerden dolayı, idare ettiği vilayetlerin ahalisi ona "kurt" lakabını takmıştı. İsmail Hakkı Paşa'nın (1818-96) biyografisi için bkz. İdris Bostan, "Zor Sancağının İmar ve Islahı ile Alakalı Üç Lâyiha," *Osmanlı Araştırmaları* 6 (1986): 210 vd.; ayrıca bkz. *TM*, 194; *SO*, IV: 847.

17 BOA, Y.A.Res. 35/10 (Lef 5), 29 Muharrem 1304-28 Ekim 1886.

18 BOA, Y.A.Res. 35/14, 10 Safer 1304-8 Kasım 1886.

Kurt İsmail Hakkı Paşa
SALT Araştırma, Said Bey Arşivi

Ayân Meclisi azası Emin Bey ve Bağdat'ta eski vali Abdurrahman Paşa'nın kâtipliğini yapmış olan Mabeyinci (Nişli) Mahmud Bey.¹⁹

İkinci komisyon, önceki komisyonun tavsiyelerini onaylamak taraftarıydı. 8 Kasım 1886 tarihli raporunda, esas meselenin

¹⁹ BOA, Y.A.Res. 35/14 (Lef 3), 10 Safer 1304-8 Kasım 1886. Mahmud Bey hakkında bkz. İnal, *Son Sadrazamlar*, 1321.

Talabani-Berzenci ihtilafı değil, aşiretlerin genel kanunsuzluğu olduğu belirtiliyordu. Aynı zamanda, bölgeye özel bir görevli gönderilmesinin sağlayacağı faydayla ilgili şüpheler dile getiriliyor, bunun yerine yerel yönetim organları eliyle iş görmek tercih ediliyordu. Özel görevli de yerel yöneticilerle çalışmak, onların bilgi ve tavsiyelerine güvenmek zorunda olduğundan, doğrudan Musul ve Bağdat valileriyle çalışmak en iyisiydi. Fakat aynı zamanda komisyon üyeleri, yerel idareden memnun olmadıklarını da beyan ederek aşiretlerle ilgili herhangi bir teşebbüs ya da politika uygulanmadan önce, Bağdat ve Musul'da genel bir idari reform yapılmasını teklif ediyordu. Başka bir deyişle, idare edilenlerden önce idarecilerin reforma tâbi tutulması icap ediyordu. Komisyon özellikle, Musul, Şehrizar ve Basra'nın eskiden olduğu gibi Bağdat genel vilayetine bağlı sancaklar haline getirilmesini ve bütün Irak'ın tek bir vali tarafından idare edilmesini öneriyordu. Bu düzenleme, etkili tedbirlerin alınmasını ve bir reform politikasının uygulanmasını kolaylaştıracak, vilayetin idari ve mali bakımlardan kendine yeter hale gelmesine yardımcı olacak ve böylece aşiretlerle ilgilenmeyi kolaylaştıracaktı. Bu yönde ilk adım olarak, reformlar hakkında kıdemli yerel idarecilerin fikirlerinin alınması ve bu idarecilere ehliyetsiz ve rüşvetçi memurları azletme yetkisinin verilmesi teklif ediliyordu. Nihayet komisyon, İran'ın, iki hükümetin birlikte Hemavend aşiretini bastırmak hususunda anlaşmaya varılması teklifini hatırlatarak, bunun kabul edilmesini öneriyordu.²⁰

Sultan Abdülhamid bu teklifleri onaylamadı ve bölgenin sorunlarıyla aşiretlerin kendilerine has özelliklerini bilen İsmail Hakkı Paşa'nın, maiyetinde uygun idari ve askeri memurlarla Musul'a gönderilmesinde ısrar etti.²¹ Ayrıca dini nüfuz sahibi Berzenci ve Talabani ailelerine karşı sert tedbirler almak istemediğini de açıkça ifade etti: Berzencilerin Seyyid sülalesi (*sülale-i tahire*) olması hasebiyle, yerel memurlara, onlara karşı tam bir adalet ve tarafsızlıkla muamele etmeye büyük bir dikkat ve ihtimam sarf etmeleri tavsiye edilmeliydi. Bununla birlikte Hemavend aşiretine karşı alınacak şiddetli tedbirlere itirazı olmadığını

20 BOA, Y.A.Res. 35/14 (Lef 3), 10 Safer 1304-8 Kasım 1886.

21 BOA, Y.A.Res. 35/14 (Lef 3), 11 Safer 1304-9 Kasım 1886 tarihli derkenar.

da belirtti. Ayrıca İran ve Osmanlı arasında Hemavend meselesini çözmek gayesiyle anlaşmaya varılması için çalışılması teklifini de onaylamış, fakat yine de yapılacak anlaşmanın Osmanlıların lehine olması gerektiğini vurgulamıştır.²² Padişah, İsmail Hakkı Paşa'ya verilecek talimatların yeniden gözden geçirilmesi görevini ise Meclis-i Vükela'ya verdi.²³

İsmail Hakkı Paşa, 1886 yılı sonlarında Musul'a doğru yola çıkarken bölgeden, Berzencilerle Talabaniler arasındaki ihtilafın çözüldüğü ve emniyetin sağlandığı haberi geldi.²⁴ Ancak Ocak 1887'de ihtilaf yeniden baş gösterince, II. Abdülhamid tavrını değiştirdi: İsmail Hakkı Paşa'ya derhal Musul'a giderek zanlıları "adalet ve hakkaniyet" esasına göre yargılamasını emretti. Bu amaçla İsmail Hakkı Paşa başkanlığında toplanan bir askeri mahkemede, iki aileden dokuz kişi üç yıl ağır hapis ve sürgüne mahkûm edildi. Bu kararlar, padişah tarafından da tasdik edildi.²⁵

Diğer yandan, Hemavend aşiretine karşı askeri tedbirler büyük bir başarıyla sürdürülüyordu. Mirliya Muhammed Fazıl Paşa Dağıstani, Bağdat'taki 6. Ordu tarafından Hemavend aşiretini zapt etmeye gönderilmişti. Çok geçmeden aşiret mensuplarının bir kısmı silahlarını bıraktı. Fakat bir kısmı, özellikle Hani-kin civarında, saldırı ve soygunlarına devam ediyordu.²⁶ Daha sonra 1887 yılında, İsmail Hakkı Paşa'nın bizzat yönettiği askeri operasyonlar esnasında, diğer bazı küçük aşiret reisleri de yakalanmış veya teslim olmuştur. Bâbiâli, teslim olanların gelecekte İran'a geçmelerine engel olmak amacıyla sınırdan uzağa yerleştirilmelerini emretti.²⁷ 1887 Haziran'ı sonlarında, el konulan silah

22 BOA, Y.A.Res. 35/14 (Lef 3).

23 BOA, Y.A.Res. 35/23, 19 Safer 1304-17 Kasım 1886. Meclis-i Vükela'nın bu toplantısına padişahın başdanışmanlarından Derviş Paşa da katılmıştır.

24 BOA, Y.A.Hus. 196/21, 7 Safer 1304-5 Kasım 1886.

25 BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları, 15/56, 13 Rebiyülâhir 1304-9 Ocak 1887; BOA, YEE 36/139/81, 14 Şaban 1304-8 Mayıs 1887.

26 BOA, Y.A.Hus. 197/64, 13 Rebiyülevvel 1304-10 Aralık 1886; Y.A.Hus. 197/85, 17 Rebiyülevvel 1304-14 Aralık 1886.

27 BOA, Y.A.Hus. 200/17, 6 Cemaziyelâhir 1304-2 Mart 1887; Mahmud Hızır ve Hama Haydar hakkında, Y.A.Hus. 202/7, 3 Şaban 1304-27 Nisan 1887; Süleyman ve Aziz Haydar hakkında, Y.A.Hus. 202/21, 7 Şaban 1304-1 Mayıs 1887; Y.A.Hus. 202/17, 6 Cemaziyelâhir 1304-2 Mart 1887; Y.A.Hus. 202/49, 12 Şaban 1304-6 Mayıs 1887; Mayıs 1887'de, Zor sancağı İdare Meclisi, Bâbiâli'ye telgraf ➡

sayısının 2000'i bulduğu ve zaman içinde toplam 3000 ila 4000 rakamına ulaşmasının beklendiği bildirildi.²⁸ Aynı sıralarda Hemavend reisleri ile aşiret mensupları (223 hane) Adana, Sivas, Konya ve Ankara'ya sürgün edildi. 1887 yazının sonuna doğru görevini büyük bir başarıyla tamamlayan İsmail Hakkı Paşa, İstanbul'a geri döndü.²⁹

Fakat bu hadise üzerinden daha bir yıl geçmeden, bölgede bu kez Caf aşiretiyle ilgili karışıklıklar çıktığı bildirildi. Bu aşiretin reisi Mahmud Paşa o zamana kadar sadakat göstermiş, paşa unvanı ve Gülanber kazası kaymakamlığı ile ödüllendirilmişti. Ancak 1888 yılı sonunda, Mahmud Paşa'nın bölgedeki Osmanlı makamlarına sorun yaratmaya başladığı bildirildi. Konuyu görüşmek amacıyla, Derviş Paşa'nın başkanlık ettiği bir komisyon Kasım 1888'de Bâbîâlî'de toplandı. Bu komisyon başlıca üç teklifte bulunmuştur. Birincisi, Mahmud Paşa, aşiretinden uzaklaştırılmak amacıyla ya Hama ya da Urfa mutasarrıflığına terfi ettirilmeli; Gülanber kaymakamlığına ise kardeşi Osman Bey tayin edilmeliydi. İkincisi, Musul'a, aşiretleri ve bölgeyi bilen yeni bir vali gönderilmeliydi. Her iki tavsiye de Sultan Abdülhamid tarafından uygun bulundu.³⁰ Mahmud Paşa Urfa mutasarrıflığına tayin edildi ve yeni Musul valisi olarak Ali Kemalî Paşa seçildi.³¹

İstanbul'un Caf sorununa daha köklü bir çözüm bulma ümidi de vardı. Buna göre Mahmud Paşa Musul'dan uzaktayken, aşireti Gülanber çevresinde iskân edilecekti. Ancak, bir aylık bir değerlendirmeden sonra Sadrazam Kamil Paşa, diğer nazırlarla birlikte, şüphelerini dile getirdi. Can güvenliğiyle ilgili yeterli teminat verilerek Mahmud Paşa İstanbul'a gelmeye ikna edilmeliydi; ancak Caf aşiretinin tamamı onun kontrolünde değildi. Edinilen bilgilere göre, Caf aşireti her biri farklı beylerin idaresinde bulunan birkaç koldan meydana geliyordu. İskân edilmeleri icap

çekerek Hemavendlilerin yakalandığını ve asayişin yeniden sağlandığını bildirmiştir. Y.A.Hus. 202/52, 14 Şaban 1304-8 Mayıs 1887.

28 BOA, Y.A.Hus. 204/11, 6 Şevval 1304-28 Haziran 1887.

29 BOA, İrade Meclis-i Mahsus, no. 3888, 14 Zilkade 1887-4 Ağustos 1887; Y.A.Hus. 205/45, 17 Zilkade 1304-7 Ağustos 1887; Y.A.Hus. 205/50, 18 Zilkade 1304-8 Ağustos 1887.

30 BOA, Y.A.Hus. 220/1, 1 Rebiyülâhîr 1306-5 Aralık 1888.

31 BOA, Y.A.Hus. 220/1, Mahmud Paşa'nın telgrafı belgenin ekindedir.

ederse, Mahmud Paşa'nın tesiri olmadan da isyan edebilirlerdi. Nazırların belirttiğine göre, her halükârda, Mahmud Paşa yerel memurların gözünde güvenilir bir kimse değildi; devlet hazine-sinden büyük miktarda para çaldığı söyleniyordu.³²

Bu değerlendirmeyi, muhtemelen Mahmud Paşa'nın Gülan-ber kaymakamı olarak kötü sicili ile ilgili kısmı okuyan II. Abdülhamid fikrini değiştirmiş; Mahmud Paşa'yı Urfa'ya tayin etmek yerine İstanbul'a çağırmıştır.³³ Caf aşiretini iskân etmek kararın-dan ise vazgeçilmemiştir. 1889 yılının ikinci yarısında Mahmud Paşa hâlâ İstanbul'dayken, bu hususun müzakeresi devam etmiş; Aralık 1889 başında Caf aşiretinin iskânına zemin hazırlamak amacıyla biri yerel diğeri merkezi olmak üzere iki özel komisyo-nun kurulacağını bildiren bir irade çıkarılmıştır. Yerel komisyon, Musul valisi, Musul Hazine-i Hassa reisi, Süleymaniye mutasarrıfı ve bazı yerel eşraftan teşkil olunacaktı. Merkezi komisyonun başına da İsmail Hakkı Paşa getirilecekti.³⁴

Mahmud Paşa, İstanbul'a gelmesi yönündeki talimata itaat etmiş, fakat kendisine 5000 kuruş maaş ile Beşiktaş'ta, Yıldız Sarayı yakınında bir ev verilmesine rağmen memleketine ve aşiretine dönme arzusunda ısrar etmiştir.³⁵ Bu talebi reddedilmiş olmalı ki, Mahmud Paşa 1890 yılında bir kez daha, Musul'a gitmek ya da Bağdat veya Basra vilayetlerinden birinde bir mutasarrıflığa tayin edilmek için sadrazama müracaat etmiştir.³⁶ Nihayet Ağustos 1891'de İstanbul'da aniden ortadan kayboldu ve Musul'a gittiği bildirildi. Bu, devlet otoritesine açık bir meydan okumaydı. Mahmud Paşa hakkında birkaç tutuklama emri çıkarıldı.³⁷ Bu olayda, II. Abdülhamid'in Berzenci ve Talabani şeyhlerine yönelik özel politikası netice verdi: Kerkük'ten Şeyh Hamid Talabani, Mah-

32 BOA, Y.A.Hus. 222/41, 15 Cemaziyelâhir 1306-16 Şubat 1889.

33 BOA, Y.A.Hus. 225/55, 24 Ramazan 1306-24 Mayıs 1889; Y.A.Hus. 226/5, 5 Şevval 1306-4 Haziran 1889.

34 BOA, Y.A.Hus. 231/16, 8 Rebiyülâhir 1307-2 Aralık 1889.

35 BOA, Y.A.Hus. 231/16.

36 BOA, Y.A.Hus. 245/2, 1 Şaban 1308-12 Mart 1891.

37 BOA, Y.A.Hus. 251/135, 20 Safer 1309-25 Eylül 1891; Y.A.Hus. 254/16, 8 Cemazi-yelevvel 1309-10 Aralık 1891.

mud Paşa'yı teslim olmaya ikna etmek için aracı oldu;³⁸ Mahmud Paşa'yı ikna ederek 1892'de İstanbul'a getirdi.³⁹

Bu sırada Hemavend aşireti de tekrar problem yaratmaya başladı.⁴⁰ 1889 yılında, Hemavend aşiretinden bir grup Trablusgarp'a sürülmüştü. Fakat bunlar çok geçmeden kaçarak Musul vilayetine geri geldiler ve burada eşkıyalığa ve yerel halka yönelik saldırılarına devam ettiler.⁴¹ Mart 1891'de durum o kadar kötüleşmişti ki, Fransız Büyükelçiliği vasıtasıyla Yıldız'a, Kerkük eşrafından 90 kişinin imzasını taşıyan bir dilekçe gönderildi.⁴² Bu, Osmanlı hükümeti için küçük düşürücü bir durumdu. Sadrazam kabahati Musul valisi Tahir Paşa'nın tecrübesizlik ve yetersizliğinde buldu.⁴³ Bu arada, Hemavend üzerine askeri birlikler sevk edilmiş ve aşiretin bazı mensupları teslim olmuştu. Bâbıâli, zorluk çıkarmadan teslim olanların köylerde iskân edilerek kendilerine ya maaş ya da tarım ve maiyet için gerekli malzeme tahsis edilmesi talimatı verdi.⁴⁴ Haziran 1891 sonunda Yıldız'dan ilave bir talimat geldi: Hemavend'in altı alt aşiretinden birer kişi kefil olarak Kerkük'te alıkonulacaktı; Hemavend aşiretinden hükümet kuvvetlerine direnmeye devam edenler ise yakalanarak Adana'ya ve Rodos adasına sürgün edilecekti.⁴⁵

Hemavend'le mücadele devam ederken Suriye Çölü'ndeki Şammar Carba ve İran sınırı yakınlarındaki Pişter aşiretleri de sıkıntı çıkarmaya başlamıştı. Bu durum karşısında Sadrazam Cevad Paşa, Haziran 1892'de padişaha şu teklifte bulundu: Musul valisi ile 6. Ordu kumandanının da talep ettikleri gibi, 6. Ordu'ya,

38 BOA, Y.A.Hus. 256/108, 28 Receb 1309-27 Şubat 1892.

39 BOA, Y.A.Hus. 260/9, 17 Şevval 1309-15 Mayıs 1892.

40 BOA, Y.MTV. 31/35, 2 Receb 1305-15 Mart 1888; Y.A.Res. 46/3, 11 Rebiyülâhîr 1306-15 Aralık 1888; Y.A.Res. 46/13, 24 Cemazıyelevvel 1306-26 Ocak 1889.

41 BOA, Y.A.Hus. 234/48, 19 Receb 1307-11 Mart 1890; krş. *El(2)*, III: 121 ve Edmonds, *Kurds*, 40, 76-77. Bunların yakalanarak Kuzey Afrika'ya geri gönderilmeleri için emirler çıkarılmıştır.

42 BOA, Y.A.Res. 54/20 (Lef 4), 7 Mart 1307-19 Mart 1891.

43 BOA, Y.A.Res. 54/20 (Lef 1), 13 Şaban 1308-24 Mart 1891. Sadrazam aynı zamanda eski Necid mutasarrıfı Akif Paşa'yı teklif etmiştir. Ancak en sonunda Tahir Paşa, Heyet-i Teftişye-i Askeriye'nin bir raporundan dolayı Haziran ayında azledilmiş ve yerine, 3. bölümde de belirtildiği gibi, Ali Kemalî Paşa getirilmiştir.

44 BOA, Y.A.Res. 54/20 (Lef 1).

45 BOA, Y.A.Res. 55/36 (Lef 2), 21 Zilkade 1308-28 Haziran 1891. Bunlar Bazyan kazasında ikamet edeceklerdi. Y.A.Hus. 263/57, 15 Muharrem 1310-9 Ağustos 1892.

Hemavend savaşı

Hugo Grothe, 1909, www.jelleverheij.net

Musul'a özel bir kuvvet gönderme yetkisi verilmeliydi.⁴⁶ Sultan Abdülhamid önce, askeri kuvvete başvurulmasını tasvip etmeyecek, sorun çıkaran aşiretlere "tedâbir-i hikemiyâne" ile muamele olunmasını savundu.⁴⁷ Kısa bir süre sonra fikir değiştirerek, özel bir askeri kuvvet gönderilmesini ve bu kuvvetin komutasına da Ferik Ömer Vehbi Paşa'nın getirilmesini kabul etti. Ömer Vehbi Paşa, Temmuz 1892 başında Musul'a vardı.⁴⁸

46 BOA, Y.A.Hus. 207/50, 23 Muharrem 1305-11 Ekim 1887; Y.A.Hus. 223/20, 8 Receb 1306-10 Mart 1889; Y.A.Hus. 258/95, 27 Ramazan 1309-25 Nisan 1892; Y.A.Hus. 261/140, 23 Zilkade 1309-19 Haziran 1892.

47 BOA, Y.A.Hus. 261/140, 23 Zilkade 1309-19 Haziran 1892. Bkz. 24 Zilkade 1309-20 Haziran 1892 tarihli ve Süreyya imzalı derkenar.

48 BOA, Y.A.Hus. 262/50, 15 Zilhicce 1309-11 Temmuz 1892. "Kara" Ömer Vehbi Paşa için bkz. Muharrem Mazlum Iskora, *Harp Akademileri Tarihçesi, 1846-1965* (Ankara, 1966), 154.

Ömer Vehbi Paşa'nın "Kuvve-i Islahiye" komutanı olarak ilk görevi, asi aşiretleri, özellikle de Hemavend ve Pişter aşiretlerini pasifize ederek bölgede güvenliği yeniden sağlamaktı. Ömer Vehbi Paşa bu görevinde başarılı oldu.⁴⁹ Bununla da yetinmedi. İstanbul'dan gelen talimatlara uygun olarak nüfus, arazi ve mülk sayımına, orduya zorunlu asker alımına, vergi tahsilinde iyileştirmelere ve idari suistimallere karşı tedbirler almaya girişti. Bazı icraatları, örneğin aşiret kavgalarını bastırması ve ilkokullar açması, bölgede iyi bir intiba bırakmış ve yöre halkından Yıldız'a takdir mektupları gönderilmişti. Fakat nüfus ve arazi sayımı, özellikle yerel eşrafın büyük muhalefetiyle karşılandı. Nüfus ve arazi sayımını, çıkarları için bir tehlike olarak görüyorlardı. Eşraf kısa süre sonra, nüfus sayımında kadınların da sayılmasını bahane ederek, Ömer Vehbi Paşa'nın politikalarına itirazlarını dile getirmeye başladı. Ömer Vehbi Paşa buna, halkı icraatları aleyhinde tahrike çalışanları tutuklayarak karşılık verdi. Tutuklananlar arasında Musul'un önde gelen bir kısım eşrafı da vardı ki bunların bazıları Vilayet İdare Meclisi üyeleri idi. Aynı zamanda mevcut iltizam sözleşmelerini de feshetmeye girişti.⁵⁰ Musul'dan Yıldız'a şikâyet dilekçeleri yağmaya başladı ise de Sadrazam Cevad Paşa Ömer Vehbi Paşa'yı desteklemeye devam etti.⁵¹

Ancak kısa bir süre sonra, Sultan Abdülhamid olaya bizzat el koydu. Ömer Vehbi Paşa, Musul'daki Yezidi aşiretlerini zorla Müslüman yapmaya çalışmış ve bu durum Fransızlarla İngilizlerin protestolarına yol açmıştı. Nitekim Aralık 1892'de Ömer Vehbi Paşa görevinden azledildi.⁵² Ömer Vehbi Paşa'yla ilgili şikâyetleri soruşturmak üzere padişah tarafından bölgeye gönderilen özel komisyon, Ağustos 1893'te Ömer Vehbi Paşa'nın yetkisini aştığını rapor etti. Padişah, yargılanmasına izin verdi; fakat devletin itibarına halel gelebileceğinden dolayı olağanüstü bir mahkemeye

49 Örneğin bkz. BOA, Y.A.Hus. 263/52, 13 Muharrem 1310-7 Ağustos 1892.

50 BOA, Y.A.Hus. 263/85, 21 Muharrem 1310-15 Ağustos 1892.

51 Örneğin bkz. BOA, İrade-Hususi, no. 164, 24 Muharrem 1310-18 Ağustos 1892.

52 Bu konuda bkz. John S. Guest, *Survival among the Kurds: A History of the Yezidis* (London: Kegan Paul International, 1993), 134-49; Mehmet Ali Aynî, *Milliyetçilik* (İstanbul, 1943), 377; Deringil, *The Well-Protected Domains*, 68 vd.; FO 78/4417, memorandum by Maunsell, Bağdat, 20 Ekim 1892; BOA, İrade-Dahiliye, no. 53, 30 Safer 1310-23 Eylül 1892.

Anize aşireti mensupları

Hugo Grothe, 1909, www.jelleverheij.net

çıkarılması talimatını verdi. Bu amaçla Şura-yı Devlet'te özel bir mahkeme kurulacak ve dava iki hafta içinde sonuçlandırılacaktı.⁵³ Süratle emekli edilen Ömer Vehbi Paşa'nın, kendi aşırılığı kadar, Sultan Abdülhamid'in yerel eşrafı gücendirebilecek zorlayıcı önlemlerden kaçınmak ilkesinin de kurbanı olduğu söylenebilir.

Her şeye rağmen Ömer Vehbi Paşa, Hemavend ile Pişter aşiretlerinin bastırılmasında başarılı olmuştu. Musul vilayeti 1894 sonlarına kadar aşiretlerin yol açtığı sorunlardan uzak kaldı. Ancak bu sırada merkezi hükümet, Caf beyleri ve Berzenci şeyhleriyle yeni bir ihtilafa sebebiyet verecek ciddi bir hata yaptı. 1894 sonunda Musul bölgesindeki durum o kadar memnuniyet verici görünmüş olmalı ki, iki "zoraki misafir", Berzenci ailesinden Seyyid Muhammed Efendi ile Caf aşiretinden Mahmud Paşa'nın İstanbul'dan ayrılarak memleketlerine dönmelerine müsaade edildi. Her ikisinden de yazılı teminat alınmasına rağmen, onlar Musul'a varır varmaz sorunlar başladı.

53 BOA, Y.A.Hus. 263/107, 25 Muharrem 1310-19 Ağustos 1892. Padişahın iki yaveri –bölge meseleleri hakkındaki iki daimi danışmanı– Derviş ve Şakir Paşalar komisyon raporunu onaylamıştır.

Seyyid Muhammed Efendi'nin dönüşü, Berzenci ailesinin –birinin önderi meşhur Kak Ahmed'in torunu Şeyh Said Efendi, diğerininki de Seyyid Muhammed Efendi olan– iki kolu arasında bir iktidar mücadelesini ateşledi.⁵⁴ Aralık 1894'ten itibaren bu mücadele, on yıldan uzun sürecek bir kan davasına dönüştü. Ailenin iki kolu, kendilerine bağlı aşiret mensuplarıyla birlikte, birçok kez çatışmaya girecek ve ayrıca yöre halkı üzerinde hâkimiyet kurma hususunda da rekabete gireceklerdi. Çok geçmeden Caf ve Hemavend aşiretleri de sorun çıkarmaya başladı.

Seyyid Muhammed Efendi Süleymaniye'ye vardktan sonra, taraftarları Şeyh Said'in köylerine saldırmaya başladı. Yerel yöneticiler ve 6. Ordu kumandanı Receb Paşa arabuluculuk etmeye çalıştıysa da bir faydası olmadı.⁵⁵ Seyyid Muhammed, ancak tutuklanıp mahkeme önüne çıkarılmakla tehdit edildiği zaman Şeyh Said'le barışmaya razı oldu. Seyyid Muhammed, Yıldız'a iki ayrı telgraf göndererek kendisi aleyhindeki “yanlış kanaatler” ve “gizli tertip”ten şikâyet etti, padişahı af diledi. Bu, Sultan Abdülhamid için yeterliydi; af kısa süre sonra çıkarıldı ve iki şeyh barışma merasimi için Musul'a çağrıldı.⁵⁶ Bu arada padişah, meselenin “seyyidler” kızdırıp gücendirmeden iyi niyetle çözülmesi için sadrazam ile Musul valisini özellikle uyardı.⁵⁷

Ancak bütün bu tedbirler istenen neticeyi vermedi ve Temmuz 1895 başında İstanbul, Berzenci şeyhlerini barıştırmak üzere Musul'a, Teftiş-i Umumi-i Askeri Komisyonu üyesi İbrahim Paşa'nın başkanlık ettiği özel bir komisyon göndermeye karar verdi.⁵⁸ Fakat İbrahim Paşa'nın yaptığı barış ancak 10 gün sürdü. Berzencilerin sürgün edilmesi seçeneğini reddeden II. Abdülhamid, bu defa da, maiyetinden Ferik Abdullah Paşa'ya derhal

54 Berzencilerin soyağacı için bkz. Edmonds, *Kurds*, 69. Ayrıca bkz. 74-76 (özellikle Sultan Abdülhamid'le ilgili paragraf). Seyyid Muhammed Efendi'nin ne sebeple İstanbul'da olduğu bilinmemektedir.

55 BOA, Y.A.Hus. 315/51, 7 Cemaziyelâhir 1312-6 Aralık 1894.

56 BOA, İrade-Hususi, no. 137, 3 Receb 1312-31 Aralık 1894; Y.A.Hus. 317/67, 24 Receb 1312-21 Ocak 1895.

57 BOA, İrade-Hususi, no. 107, 26 Receb 1312-23 Ocak 1895.

58 BOA, Y.A.Res. 76/3, 10 Muharrem 1313-3 Temmuz 1895; İrade-Hususi, no. 135, 17 Muharrem 1313-10 Temmuz 1895. Bu komisyon için, Dahiliye Nezareti tarafından bir dizi talimat hazırlanmış ve bunlar Meclis-i Vükela tarafından onaylanmıştır.

Musul'a gitme emri verdi.⁵⁹ Abdullah Paşa, bölgede altı ay kadar kaldı ve asi aşiretlere karşı epey başarı kazandı. Ancak bir süre sonra, Berzenciler kavgalarına kaldıkları yerden devam etmeye başladı. Eylül 1897'de yerel memurlarca tutuklanarak mahkemeye çıkarılmak üzere Diyarbakır'a götürüldüler.⁶⁰ Lakin daha önce de olduğu gibi Sultan Abdülhamid müdahale ederek Berzenci şeyhlerini affetti.⁶¹

Diğer taraftan Mahmud Paşa'nın İstanbul'dan dönüşü de, Caf aşireti içinde yeni bir iktidar mücadelesinin baş göstermesine yol açtı. Şeyh Said Berzenci padişahı Mahmud Paşa'yı affetmeye ikna etmişti. Mahmud Paşa, İstanbul'dan ayrılmadan önce gelecekteki iyi davranışlarına dair yazılı bir teminat vermiş ve sadakat yemini etmişti. Ayrıca bütün maaşıyla birlikte rütbesi ve nişanları kendisine geri verilmişti. İstanbul'dan ayrılmasından hemen önce, padişahın başkâtibi Süreyya Paşa, Caf aşireti arasında huzursuzluğa sebebiyet verdiğiyle ilgili haberlere işaret ederek, kendisini gelecekteki davranışları konusunda bir kez daha uyarıyordu. Mahmud Paşa bu haberleri reddederek, "her zamanki gibi sadık kalacağı"na dair yemin etmişti.⁶² Ancak Seyyid Muhammed Efendi örneğinde olduğu gibi Mahmud Paşa da aşireti arasına döndükten sonra huzursuzluk çıkarmaya başladı. Aşiret lideri olarak yerine geçmiş bulunan kardeşi Osman Paşa aleyhinde bir kampanya başlattı. Osman Paşa da, Mahmud Paşa'ya kefil olmuş olan Şeyh Said Berzenci de Bâbîâli'ye şikâyetle bulundular.⁶³ Mahmud Paşa ise doğrudan Yıldız'a telgraf göndererek bütün ithamların asılsız olduğunu iddia etti. Sultan Abdülhamid bunun üzerine etraflı bir inceleme istedi.⁶⁴ Meclis-i Vükela, Mahmud

59 BOA, Y.A.Res. 77/82, 14 Şaban 1313-30 Ocak 1896; İrade-Hususi, no. 69, 28 Şevval 1313-12 Nisan 1896; Y.A.Hus. 350/33 (Lef 1), 5 Zilkade 1313-18 Nisan 1896.

60 BOA, Y.A.Res. 82/42, 22 Rebiyülâhîr 1315-20 Eylül 1897.

61 BOA, Y.A.Hus. 376/89, 20 Rebiyülâhîr 1315-18 Eylül 1897. Seyyidlerin teşekkür telgrafları belgenin ekindedir.

62 BOA, Y.A.Hus. 298/77, 28 Zilkade 1311-2 Haziran 1894; İrade-Hususi, no. 116, 24 Safer 1312-27 Ağustos 1894.

63 BOA, Y.A.Hus. 315/25, 13 Cemaziyelâhîr 1312-12 Aralık 1894 ve Y.A.Res. 74/17 (Lef 8), 24 Cemaziyelâhîr 1312-23 Aralık 1894.

64 BOA, İrade-Hususi no. 58, 21 Cemaziyelâhîr 1312-20 Aralık 1894. Şeyh Berzenci'nin telgrafı için bkz. 29 Teşrin-i sâni 1310-11 Aralık 1894 tarihli, Lef 2.

Paşa'nın Musul'a alınması ve aşiretine dönmesinin yasaklanması hususunda ısrarcı oldu. Mahmud Paşa'ya yöneltilen ithamlar haksız bile olsa, kendisiyle Osman Paşa arasındaki rekabetin yakın gelecekte ciddi bir çatışmaya yol açması muhtemeldi.⁶⁵ II. Abdülhamid nazırlarının bu isteğini onaylamadı; Mahmud Paşa'ya karşı harekete geçilmeden önce etraflı bir inceleme yapılması hususunda ısrar etti.⁶⁶

Bu arada durum daha da kötüleşmişti. Mahmud Paşa ile Osman Paşa arasındaki kavgadan dolayı vergiler toplanamıyordu. Şubat 1896'da Sadrazam Rifat Paşa, Mahmud Paşa'ya ağır bir ceza verilmesini talep etti ise de padişah bu teklifi reddetti. Birkaç ay sonra Mayıs 1896'da, Meclis-i Vükela daha radikal tedbirler teklif etti: Geçmişte yaşananları ve Musul vilayeti yöneticilerinin görüşlerini göz önüne alarak, bölgede huzursuzluğa sebebiyet verdiği bilinen herkesin, Kerkük ve Süleymaniye'nin bazı eşrafiyla birlikte, sürgüne gönderilmesini teklif etti. Cinayet ve hırsızlık suçlarını işlemiş veya bu suçları teşvik etmiş olan herkes sürgün edilecekti; Süleymaniye nakibi Mustafa Efendi ile Süleymaniyeli Şeyh Maruf Berzenci Bağdat'ta yaşayacaktı; Süleymaniyeli Seyyid Muhammed Efendi, Süleymaniye Belediye reisi Ahmed Efendi ve Caf aşiretinden Mahmud Paşa Trablusgarp'a sürülecekti; Kerküklü Muhammed Ali Talabani, Kerküklü Muhammed Rauf Talabani ve Süleyman Bey ise Şam'a sürgün edileceklerdi. Caf aşiretinden Osman Paşa ise Konya vilayetinde bir kaymakamlığa tayin edilecekti. En önemlisi, Meclis-i Vükela Musul vilayetinin idari merkezinin Musul'dan Kürt bölgesinin içinde olan Kerkük'e taşınmasını teklif ediyordu. Ayrıca jandarmadan kaymakamlığa kadar bütün devlet dairelerinde yerelden kimselerin çalıştırılmaması tavsiye ediliyordu. Son olarak, bölge halkının silahsızlandırılmasına yönelik bir politika uygulanmalı; silah imalatı, alış ve satışı yasaklanmalıydı.⁶⁷

Sultan Abdülhamid, beklenebileceği gibi, bu radikal önerileri reddetti. Padişah, özellikle 1894'ten itibaren Doğu Anadolu'da

65 BOA, Y.A.Res. 74/17, 19 Receb 1312-16 Ocak 1895.

66 BOA, İrade-Hususi, no. 17, 6 Ramazan 1312-3 Mart 1895.

67 BOA, Y.A.Res. 87/1 (Lef 5), 18 Zilhicce 1313-31 Mayıs 1896; Y.A.Res. 79/60, 18 Zilhicce 1313-31 Mayıs 1896.

meydana gelen ve 1897 boyunca da devam eden ciddi Ermeni olaylarını dikkate alarak bölgedeki Kürt şeyhleri, ağaları ve beyleriyle arasının açılmasını istemiyordu. II. Abdülhamid bölgedeki Müslüman eşrafa yönelik bu suçlamaların, tebaa arasında Müslüman unsuru zayıflatmak gayesiyle, Ermeniler ve bunların yabancısı destekçileri tarafından uydurulduğundan şüphe ediyordu. Nitekim söz konusu eşrafı korumak hususundaki kararlılığını birçok kez vurgulamıştır. Musul valisi (1899-1901) Ebubekir Hâzım Bey şunları kaydeder:

Padişah'a eşkıya şeyhlerini bir türlü anlatamamıştım. Bunlar hakkında takibata giriştikçe: "Meşayih ve ekâbir-i İslâm'ın, Ermenilerin iftiraları üzerine tenkil edilmeleri caiz değildir" diye takibata müsaade etmiyordu. (...)

Şifre kâtibi Kamil Bey'den şu telgraf, tabii şifre olarak, geldi: "(...) ve böyle birtakım ehl-i İslâm reislerinin haksız olarak birer suretle ithamı Ermenilerle ecnebilerin bir entrikasından doğmuş olmak kuvvetli ihtimallerden bulunduğundan (...) ⁶⁸

1897'de Sadrazam Rifat Paşa, Kerkük-Süleymaniye bölgesinin ticaret ve asayişine zarar veren asi aşiretleri bastırmak amacıyla Mirliya Rıza Bey komutasında askeri bir kuvvet gönderilmesini istedi. Aynı zamanda, vilayet merkezinin Kerkük'e taşınması gerektiği hususundaki görüşünü tekrar ederek Musul valisi ve kumandanının da kendisiyle aynı kanaatte olduklarını belirtti. Padişah, Bâbîâlî'den gelen, Musul'daki asi aşiretlere karşı şiddetli tedbirler alınmasıyla ilgili taleplere direnmeye devam etti.⁶⁹ Nihayetinde Caf aşiretindeki sorunun, 1897 sonlarında bir şekilde kendiliğinden çözüldüğü anlaşılmaktadır. Osman Paşa Gülanber kaymakamı olarak kalmaya devam ederken, Caf aşiretini Mahmud Paşa ile aralarında bölüşmeyi ve kendi paylarına düşen kısımları fazla bir sürtüşme olmadan idare etmeyi başardılar.⁷⁰

1897-1902 arası dönemde Kerkük-Süleymaniye bölgesinde, Caf ve Berzenciler ile ilgili meselelerde nispeten bir sakinlik görülse de Musul vilayetinin kuzeyinde, Duhok ve Amadiye do-

68 Bkz. Tepeyran, *Canlı Tarihler*, 269 ve 278. Sultan Abdülhamid'in benzer beyanları için krş. *Sultan II. Abdülhamid Han: Devlet ve Memleket Görüşlerim*.

69 BOA, Y.A.Res. 87/1 (Lef 1), Gurre-i Muharrem 1315-2 Haziran 1897.

70 Bkz. Edmonds, *Kurds*, 148 vd.; Soane, *Mesopotamia*, 213 vd., 379-81.

laylarındaki bazı Kürt aşiretleriyle ilgili epey sorun yaşanmıştır. Burada yaşanan sorunlarda 1891'den itibaren doğu ve güneydoğu Anadolu'nun Kürt aşiretlerinden oluşturulan Hamidiye Alayları'nın etkili olduğu görülmektedir. Bu modelde, seçme aşiretlerden bir veya daha fazla alay alınırken, daha küçük aşiretler müşterek alaylara asker temin ediyordu. Bazı aşiretlerden ise hiç asker alınmıyordu. Buna ilaveten hükümetin Hamidiye Alayları'na mensup Kürt aşiretlerine verdiği imtiyazlar ve silahlar, Kürt aşiretleri arasındaki mevcut güç dengesini ve aynı zamanda tarikat şeyhleri ile aşiret reisleri arasındaki mevcut iktidar ilişkilerini bozmaktaydı.⁷¹

Duhok ve Amadiye bölgesindeki problem kaynağı, Ertoşi aşiretinin reisi ve Hamidiye Alayları'nda kaymakam rütbesini haiz olan Hacı Ağa'ydı. 1897 başlarından itibaren Hacı Ağa, Duhok civarındaki köylere ve diğer aşiretlere saldırarak yağmacılığa başladı. Örneğin Mart 1897'de, Kürt aşiretleri arasındaki kavgalardan dolayı Duhok kazasında epey huzursuzluk olduğu bildirildi. Hacı Ağa sürekli olarak göçebe Oremari (Owramarah) aşireti ile Kahariyeh aşiretine saldırıyordu. Bu aşiretler birbirlerine saldırdıkları zaman, sakinleri ister Müslüman ister Hristiyan isterse Yezidi olsun, geçtikleri köylerden mal, erzak ve hayvan gibi istedikleri her şeyi yağmalıyorlardı.⁷² Hacı Ağa Hamidiye Alayları'na mensup olduğundan, bölgedeki hiçbir mülki ya da askeri amir ona karşı gelemiyordu. Ancak Erzincan'daki 4. Ordu kumandanı Zeki Paşa'ya şikâyet edilebiliyordu. Zeki Paşa ise daima Hamidiye'ye mensup Kürt aşiretlerini koruyor; bu durum hem Doğu Anadolu hem de Musul'da vilayetlerin idaresinden sorumlu yöneticilerle Zeki Paşa arasında ciddi ihtilaflara yol açıyordu. Zeki Paşa II.

71 Hamidiye Hafif Süvari Alayları hakkında bkz. Bayram Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları: II. Abdülhamid ve Doğu-Anadolu Aşiretleri," *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası* (Ankara: TKAE, 1987), 21-65; Cezmi Eraslan, "Hamidiye Alayları," *DİA*, XV: 462-64; Stephen Duguid, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia," *MES* 9 (1973): 139-55; Griffiths, "The Reorganization of the Ottoman Army," 119-27; Shaw ve Shaw, *History of the Ottoman Empire*, 246.

72 FO 424/191, no. 343'teki 2. ek, Rassam'dan Loch'a, no. 12, Musul, 24 Mart 1897.

Abdülhamid'in tam desteğini aldığından, bu ihtilaflar genellikle Zeki Paşa'nın lehinde neticelenmekteydi.⁷³

Kasım 1898'de Hacı Ağa'nın, Duhok'taki nüfuzlu Nakşibendi şeyhi Şeyh Nur Muhammed'e ait bazı köyleri yağmalayıp ateşe verdiği bildirildi. Şeyh Nur Muhammed buna karşılıklı Kürt aşiretlerinden öyle kalabalık bir silahlı grup toplamıştı ki büyüklüğü Duhok'ta korkuya sebep oldu, çarşı ve dükkânlar kapandı. Yetkili makamlar güvenliği sağlamak için Musul'dan bir miktar asker gönderdi ise de bunun pek bir faydası olmadı.⁷⁴ Ocak 1899'da Doski Kürtleri, Şeyh Nur Muhammed'in teşvikiyle Hacı Ağa'nın taraftarı olan Koçer Kürtlerine saldırdı.⁷⁵ Şubat ayında, Kürt aşiretlerin Duhok'taki Yezidi köylerini yağmaladıkları haberi Musul'a ulaştı. İngiltere konsolosluk ajanının bildirdiğine göre, Martini tüfekler taşıyan Kürtler ovaya inerek köyleri yağmaladı. Yerel makamların bunlara karşı hiçbir teşebbüste bulunmadığı, İstanbul'a gönderilen şikâyetlerin de hiçbir netice vermediği söyleniyordu.⁷⁶

İngiliz kaynaklarına göre Duhok kaymakamı Mehmed Ali Bey rüşvetçiydi. Onun idaresinde, Kürt aşiretlerin yaptığı soygunlar o kadar artmıştı ki Duhok kadısı, İdare Meclisi üyeleri ve Duhok eşrafı tarafından Musul'a, kaymakamın kötü idaresini bildiren bir dilekçe gönderilmişti. Eşrafın teşebbüsü netice verdi. Duhok kaymakamı soruşturma için Musul'a çağrılırken, Musul müftüsünün oğlu Muhammed Efendi kaymakamın yerine Duhok'a gönderildi. İngiltere konsolosluk ajanının bildirdiğine göre, Musul uleması ve eşrafı ile gayrimüslim cemaatlerin dini liderleri İstanbul'a bir şikâyet telgrafi göndermiş ve bunun üzerine Bâbîâli, vali vekili Hamdi Bey vasıtasıyla bir soruşturma yaptırmış ise de "rüşvet-

73 Krş. Bruinessen, *Agha, Shaikh and State*, 236; Tepeyran, *Canlı Tarihler*, 315-20.

74 FO 195/2020, Melvill'den O'Conor'a, no. 598/93, Bağdat, 29 Kasım 1898, 30 no'lu ve 13 Kasım 1898 tarihli Musul raporundan alıntı. Daha sonraki gelişmeler için bkz. FO 195/2055, Musul'daki İngiltere konsolosluk ajanından Bağdat başkonsolosuna, no. 2, 11 Ocak 1899.

75 FO 195/2055, Musul'daki İngiltere konsolosluk ajanından Bağdat başkonsolosuna, no. 2, 11 Ocak 1899. Yardım için ya da daha fazla çatışma olmasına mani olmak amacıyla 50 kişilik bir müfrezeye bir polis memuru gönderilmişti.

76 FO 195/2055, Musul'daki İngiltere konsolosluk ajanından Bağdat başkonsolosuna, no. 6, 24 Şubat 1899.

çiliğiyle bilinen” Hamdi Bey bütün şikâyetlerin asılsız olduğunu bildirmişti.⁷⁷

Durumun her geçen gün daha kötüye gitmesinden endişe duyan padişah, Musul’a yeni vali olarak Ebubekir Hâzım Bey’i atadı. Başkâtip Tahsin Paşa, Ebubekir Hâzım Bey’e mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde bölgeye gitmesi gerektiğini bildirirken şu ifadeyi kullanıyordu: “Kürtler kurt gibi birbirini yiyorlar.”⁷⁸ Padişahın genel tavrı doğrultusunda hareket eden Ebubekir Hâzım Bey, uzlaştırma yolunu tercih etti ve Şeyh Nur Muhammed’i durumunu anlatmak için kuvvetlerini dağıtarak Musul’a gelmeye ikna etmekte başarılı oldu.⁷⁹ Şeyhin 1000 kadar süvarisi olduğu; Duhok, Amadiye ve Zaho kazalarındaki aşiretlerden 1000 piyadeden oluşan bir takviye kuvvet beklediği söyleniyordu. İngiltere konsolosluk ajanının bildirdiğine göre vali, Musul eşrafından iki kişiyi –nakib ile Salih Efendi Saadi’yi– arabulucu olarak iki tarafı barıştırmaya gönderdi. Nakib, şeyhi Musul’a dönerek durumunu yetkili makamlara anlatmaya ikna etti. Şeyh Nur Muhammed bir süre Musul’da, nakibin evinde kaldı. Vali, şikâyetlerini soruşturacağı konusunda şeyhe teminat verdi ve Hacı Ağa’yı mahkemeye çağırttı. Daha sonra icraatlarını İstanbul’a bildirerek telgrafla gelecek emirleri beklemeye başladı.⁸⁰

1899 Ağustos’unda İstanbul, Şeyh Nur Muhammed’in Duhok’a dönmesine izin verdi. İki ay sonra ise aleyhindeki ithamların doğru olduğuna kanaat getirilmiş olmalı ki, Hacı Ağa’nın aşiretiyle birlikte Diyarbakır vilayetine nakledilmesi emredildi.⁸¹

77 FO 195/2055, Musul’daki İngiltere konsolosluk ajanından Bağdat başkonsolosuna gönderilen 10 Mart 1899 tarihli, 7 no’lu mektuptan alıntı.

78 Bkz. Tepeyran, *Canlı Tarihler*, 243 ve 317. FO 195/2055, Musul’daki İngiltere konsolosluk ajanından Bağdat başkonsolosuna gönderilen 10 Mart 1899 tarihli, 7 no’lu mektuptan alıntı: “Yeni Musul valisi (...) Hâzım Efendi (...) buranın sakinleri heyecanla onun gelmesini bekliyor, bu vilayetdeki durumu düzeltebileceğini ümit ediyorlar.” Ayrıca, FO 195/2055, no. 8, 29 Mart 1899: “Yeni Musul valisi Hâzım Bey, buraya geçen Cuma günü geldi.”

79 FO 195/2055, Musul’daki İngiltere konsolosluk ajanından Bağdat başkonsolosuna, no. 8, 29 Mart 1899.

80 FO 195/2055, Musul’daki İngiltere konsolosluk ajanından Bağdat başkonsolosuna, no. 10, 4 Nisan 1899.

81 FO 195/2055, Musul’daki İngiltere konsolosluk ajanından Bağdat başkonsolosuna gönderilen 22 no’lu, 14 Ağustos 1899 tarihli bültenin tercümesi; FO 195/↔

Musul valisi Ebubekir Hâzım Bey, Hacı Ağa'yı Diyarbakır vilayeti sınırlarında bulunan Cizre'ye gitmeye ikna etmesi için Jandarma kumandanı Hüsnü Paşa'yı Zaho'ya gönderdi. Hacı Ağa padişahın iradesine itaat etmek zorundaydı. İngiliz kaynaklarına göre başta direnmiş, ancak Musul valisi, 6. Ordu kumandanı ve Zeki Paşa arasındaki yazışmalardan sonra derhal bulunduğu yeri terk ederek aşiretiyle birlikte kendisine tahsis edilen yeni yere gitmesi için Zeki Paşa'dan emir almıştı.⁸²

Fakat Hacı Ağa'nın uzaklaştırılması, diğer aşiret reisleri ve aralarında Şeyh Nur Muhammed'le kardeş çocuğu olan Şeyh Nuri'nin de bulunduğu bazı şeyhler için yağmacılık fırsatı yarattı.⁸³ Aralık 1899'da Şeyh Nuri üzerine jandarma kuvvetleri gönderildi ise de, Kumandan Hüsnü Paşa silah kullanmak yerine Şeyh Nur Muhammed'den arabulucu olmasını istedi. Şeyh Nur Muhammed, Şeyh Nuri'yi teslim olarak Musul'a gitmeye ikna etti. Vali, kendisine özel muamele ederek onu umumi hapishaneden ayrı, özel bir yerde alıkoymuştu. Daha sonra Şeyh Nur Muhammed de Musul'a geldi.⁸⁴

Ebubekir Hâzım Bey, Şeyh Nuri'yi affetmesi için padişaha başvurmayı teklif etti, fakat Vilayet İdare Meclisi'nden destek bulamadı.⁸⁵ Bu arada Şeyh Nuri ile Şeyh Nur Muhammed'in Musul'daki mahkemesi devam ediyordu. Şubat 1900'de, kendisine ve Şeyh Nuri'ye hapis cezası verilmek üzere olduğunu farkedenden Şeyh Nur Muhammed, Musul'dan kaçtı. Şeyh Nuri de kaçmaya teşebbüs etti ise de başaramadı ve bu sefer umumi hapishaneye konuldu.⁸⁶ Ancak Kasım 1900'de, Yezidilerin emiri Ali Bey'i, kendileri aleyhindeki davayı geri çekmeye ikna ettikten sonra, Şeyh

2020, Musul'daki İngiltere konsolosluk ajanından Bağdat başkonsolosuna gönderilen 27 no'lu, 2 Ekim 1899 tarihli bültenin tercümesi.

82 FO 195/2055, Musul'daki İngiltere konsolosluk ajanından Bağdat başkonsolosuna gönderilen 28 no'lu, 23 Ekim 1899 tarihli mektubun tercümesi.

83 FO 195/2055, Musul'daki İngiltere konsolosluk ajanından Bağdat başkonsolosuna, no. 31, 20 Kasım 1899.

84 FO 195/2074, Musul'daki İngiltere konsolosluk ajanından Bağdat başkonsolosuna gönderilen 32 no'lu, 21 Aralık 1899 tarihli mektubun tercümesi.

85 FO 195/2074, Musul'daki İngiltere konsolosluk ajanından Bağdat başkonsolosuna gönderilen 3 no'lu, 21 Şubat 1900 tarihli mektubun tercümesi.

86 FO 195/2074, Musul'daki İngiltere konsolosluk ajanından Bağdat başkonsolosuna gönderilen 4 no'lu, 28 Şubat 1900 tarihli mektubun tercümesi.

Nuri serbest bırakıldı.⁸⁷ Fakat daha bir yıl geçmeden iki şeyh de yeniden yağmacılığa başladılar. Şeyh Nuri yine yakalandı; ancak bu defa, Aralık 1901'de, İngiliz kaynaklarına göre o sırada İstanbul'da bulunan Şeyh Said Berzenci'nin özel ricası üzerine her iki şeyh de –Şeyh Nuri ve Şeyh Nur Muhammed– padişah tarafından affedildi.⁸⁸ Bu arada Zeki Paşa'nın özellikle Hamidiye Alayları'na mensup Kürtlere düşmanca tavır gösterdiği yolundaki şikâyetlerinden dolayı, Vali Ebubekir Hâzım Bey görevinden azledilmişti.⁸⁹

Kerkük-Süleymaniye bölgesine 1897 yılından itibaren nispi bir sakinlik hâkim olmuştu. Yukarıda belirtildiği gibi, Şeyh Said Berzenci 1901'de padişah tarafından İstanbul'a davet edilmişti.⁹⁰ Fakat bu sakinliğin her zamanki gibi geçici olduğu görüldü. 1904 yılında Berzenci ailesinin iki kolu arasında yeni bir çatışma baş gösterdi. Meclis-i Vükela, Berzencilere ağır bir ceza verilmesini

87 FO 195/2074, Musul'daki İngiltere konsolosluk ajanının 17 no'lu, 12 Kasım 1900 tarihli mektubunun tercümesi; FO 195/2074, 18 no'lu, 20 Kasım 1900 tarihli mektubun tercümesi.

88 FO 195/2096, Musul'daki İngiltere konsolosluk ajanından Bağdat başkonsolosuna gönderilen 26 no'lu, 12 Aralık 1901 tarihli mektubun tercümesi. Ayrıca bu ziyaret sırasında Şeyh Said'in padişahı Kürt bölgesinin bütün kanun kaçakları için af ilan etmeye ikna ettiği söylenmektedir.

89 Bkz. Tepeyran, *Canlı Tarihler*, 387-8; krş. FO 195/2096, Musul'daki İngiltere konsolosluk ajanından Bağdat başkonsolosuna gönderilen 19 no'lu, 17 Eylül 1901 tarihli mektubun tercümesi: "Bugün İstanbul'dan Musul valisi Hazım Bey'in görevinden azledildiğini bildiren bir emir alındı; azil sebebi bilinmiyor (...)" ; FO 195/2096, 21 no'lu, 8 Ekim 1901 tarihli mektubun tercümesi: "Hâzım Bey (...) geçen Perşembe gitti. (...) Ekselanslarının gidişi bütün ahaliyi üzmüştür, çünkü Hâzım Bey'in maksadı kötü kimselerin cezalandırılmasını temin ederek asayiş sağlamaktı. Bu maksatla, kendisine özel yetkiler verilmesi için Bâbîâlî'ye müracaat etti, fakat anlaşıldığı kadarıyla Bâbîâlî razı olmadı ve belki de kendisinin başka bir vilayete nakledilmesine bu hadise sebep olmuştur. Dün, Şammar aşiretinden bir kısım kimsenin (...) Musul'dan Nusaybin'e giderken ekselansları ile maiyetinin yolunu kestiğini işittim."

90 FO 195/2096, Musul Bülteni, no. 11, 4 Haziran 1901. Şeyh, Süleymaniye'den ayrılırken, eşraf ve memurin onu uğurlamak için üç saat kadar yanında seyahat etmişti. Ne tuhaftır ki, geri dönerken Hemavend aşiretinden bir grubun saldırısına uğradılar. Bu grup tarafından atları çalınıp soyulan bu kimseler evlerine yayan döndü. FO 195/2096, Musul Bülteni, no. 26, 12 Aralık 1901; krş. Tepeyran, *Canlı Tarihler*, 338. Şeyh Said, İstanbul ziyareti sırasında Kadiriyye tarikatına mensup olan Başmabeyinci Hacı Ali Paşa'nın evinde kalmıştır.

teklif etti ise de padişah bu teklifi reddetti.⁹¹ Aksine sadrazamın dikkatini, Berzenci ailesinin yerel makamlar tarafından baskı ve hakaretâmiz muameleye maruz kaldığı ve bu muamele yüzünden aile fertlerinin göç etmeye başladığı haberlerine dikkat çekti. Sultan Abdülhamid'in ifadesiyle "(...) bunlar haklarında şu yolda mu'âmelât (...) vukû'u bi'l-küllîye mugâyir-i rızâ-yı âlî[dir]."⁹² Padişah, iki özel görevlinin Süleymaniye'ye giderek hadiseyi soruşturmalarını emretti.⁹³

1905 Haziran başında, Şeyh Said Berzenci ile taraftarlarının Hemavend köylerine saldırdıkları haberlerine cevaben, II. Abdülhamid bir kez daha aynı tavrı gösterdi. Yerel yöneticiler, Şeyh Said'e karşı silahlı kuvvet kullanmak için izin istedi; bu talep, Meclis-i Vükela tarafından kabul edilerek onay için padişaha iletilti.⁹⁴ Ancak Sultan Abdülhamid buna rıza göstermedi; Berzenci ailesine karşı silah kullanılmasının imkân dışı olduğunu ilan etti:

Bu sûret-i mu'âmele rızâ-yı âliye aslâ muvâfık olmadığından silâh isti'mâli hakkında hilâf-ı salâhiyet emir verilmiş ise he-man gerü aldırılması ve lâzım gelenlere vesâyâ-yı hikemiyâne icrâsiyla hüsn-i idâre-i maslahat ve te'mîn-i sekret ve âsâyiş ve râhat edilmesi husûsunda irâde (...) ⁹⁵

Dört ay sonra Berzenci ailesinin fertleri tutuklanarak mahkemeye çıkarıldı, fakat beklenebileceği gibi padişah hepsini affetti.⁹⁶ Yerel makamlar, gıyaplarında hüküm giyen bazı Berzencileri aramaya devam ediyordu. II. Abdülhamid buna da rıza göstermedi; Şubat 1906'da takibe son verilmesini irade buyurdu.⁹⁷ Padişah, dini eşrafla uzlaşma politikasından vazgeçmeyecekti! Diğer yandan Aralık 1905'te Musul valisi, Berzencilerin bir koluna

91 BOA, Y.A.Res. 126/61, 8 Rebiyülâhîr 1322-22 Haziran 1904.

92 BOA, İrade-Hususi, no. 120, 26 Rebiyülevvel 1322-10 Haziran 1904.

93 BOA, İrade-Hususi, no. 20, 7 Cemaziyelevvel 1322-20 Temmuz 1904. Komisyon azalığına seçilenler, Teftiş-i Umumi-i Askeri Komisyonu'ndan Mirliya Rıza Paşa ile Dahiliye Nezareti'nden Vehbi Bey idi.

94 BOA, Y.A.Res. 130/87, 23 Rebiyülevvel 1323-28 Mayıs 1905.

95 BOA, İrade-Hususi, no. 77, 27 Rebiyülevvel 1323-1 Haziran 1905.

96 BOA, Y.A.Res. 133/7 (Lef 1), 5 Şaban 1323-5 Ekim 1905. Meclis-i Vükela ayrıca affın Berzenci şeyhleriyle işbirliği yapan isyancı aşiretlerin ağalarını kapsayıp kapsamayacağını da müzakere etmiştir. Bkz. Lef 2.

97 BOA, İrade-Hususi, no. 12, 11 Zilhicce 1323-6 Şubat 1906.

mensup olan Süleymaniye nakibini ve Süleymaniye'nin İdare Meclisi azasını, kendi hizipleriyle Şeyh Said taraftarları arasında devam eden, cinayetlerin de dahil olduğu karışıklıklardan dolayı görevlerinden azletmişti. Ayrıca Süleymaniye mutasarrıfı ve Şeyh Said Berzenci, Süleymaniye civarındaki aşiretleri barıştırmak için alınacak tedbirler konusunu görüşmek amacıyla vali tarafından Musul'a çağrıldılar. Valinin daha çok Şeyh Said'den yana olduğu söyleniyordu ve bu durum Süleymaniye nakibi ile İdare Meclisi azasını gücendirmişti.⁹⁸

1908 Meşrutiyeti öncesi yıllarda Hemavend aşiretinin eşkıyalıkları tekrar baş gösterdi. Bu hadiseleri, 1890'ların başında sürgüne gönderilen Hemavend reislerinden bazılarının geri dönüşünün tetiklediği anlaşılmaktadır. 1905 yılında, Rodos'a sürgün edilenler affedildi ve Musul'a dönmelerine izin verildi.⁹⁹ 1907'de ise Trablusgarp ve Adana'ya sürülmüş olan diğer Hemavend aşireti mensupları kaçarak Bazyan kazasına geri döndü ve eşkıyalıklarına kaldıkları yerden devam ettiler. II. Abdülhamid her zaman ki gibi Hemavend aşiretine karşı sert tavır aldı; sadrazam ve se-raskere, aşiretin her ne pahasına olursa olsun durdurulması em-rini verdi. Bunlara karşı, gerektiği takdirde, Hamidiye Alayları'nın dahi kullanılması düşünülmeliydi.¹⁰⁰

Berzencilerin çatışması da, aynı şekilde, Temmuz 1908'de Meşrutiyet'in ilanına kadar devam etti. Meşrutiyet'in ilanından sonra Şeyh Said'in gücü azalmaya başladı. Bunun üzerine o yeni rejime karşı muhalif bir tavır takınarak, Hemavend aşiretini açık isyana teşvik etti. Hemavend aşiretinin sürekli artan yağma ve saldırıları, yöre ahalisi ve özellikle de tüccarlar için tahammül edilemez bir seviyeye ulaştı. Kerkük-Bağdat, Kerkük-Süleymaniye ve Süleymaniye-Bağdat arasındaki yollar tamamen kapandı; bütün ulaşım ve ticaret durdu. Nihayet hükümet, sorunu askeri kuvvet kullanarak halletmenin imkânsızlığını farkettiğinde başka bir yol denedi: Şeyh Said'i ailesinin diğer başka fertleriyle birlikte Musul'a gelmeye ikna etti. Ocak 1909'da Musul'a vardıktan kısa bir süre sonra, Şeyh Said bir "halk ayaklanması" sırasında öldü-

98 FO 424/210, no. 3, ek, Bağdat, no. 1009/97, 21 Aralık 1905.

99 BOA, Y.A.Res. 130/92, 26 Rebiyülevvel 1323-31 Mayıs 1905.

100 BOA, Irade-Hususi, no. 27, 10 Safer 1325-25 Mart 1907.

rüldü yahut linç edildi.¹⁰¹ Fakat Hemavend isyanı yatışmadı. İki yıl daha devam eden isyan, ancak büyük bir askeri kuvvetle bastırılabilirdi.¹⁰²

Bağdat Vilayeti

Musul vilayetinin aksine Bağdat vilayeti, Abdülhamid döneminde ciddi bir aşiret sorunu yaşamamıştır.¹⁰³ Bu durum esas olarak Tanzimat döneminde, özellikle Mehmed Namık Paşa (1861-67) ve Midhat Paşa'nın (1869-72) valilikleri sırasında, Bağdat aşiretlerini kontrol altına almak için verilen büyük uğraşların bir sonucuydu. Tanzimat döneminde başarılı sonuçlar veren çeşitli yöntemler kullanılmıştı. Bu yöntemler, askeri kuvvet kullanmaktan aşiret reislerinin resmi makamlara tayin edilmesine kadar farklı uygulamaları içeriyordu. Bunlardan belki de en önemlisi, Midhat Paşa'nın aşiret bölgelerinde devlet arazilerini dağıtmaya başlamasıydı. Devlet arazilerinden yararlanma hakkı bazen uygun bir ücret karşılığında çiftçilere, fakat çoğunlukla büyük aşiret şeyhlerine, şehirli tüccarlara ve eşrafa veriliyordu. Diyale, Kerbelâ ve Bağdat civarı gibi bazı yerlerde, bu durum aşiret sisteminin hızla yok olmasına sebep olmuştu. Orta Fırat'taki Hille-Divaniye bölgesi gibi yerlerde ise aşiret sistemi devam etmiş, ancak yapısı bir hayli değişmişti; aşiret konfederasyonları şeyhlerinin otoritesi azalmış, buna karşılık konfederasyonu oluşturan aşiretlerin reisleri ile sarkalların otoritesi güçlenmişti. Bu durumun, II. Abdülhamid dönemi vilayet idaresi için büyük bir sorun teşkil etmediği görülmektedir. Yerel yöneticiler sadece, Anize ve Şammar Carba gibi batı çölünde varlığını devam ettiren göçebe aşiret konfederasyonlarıyla ilgili bazı sorunlarla karşılaşmıştır.

101 Bkz. Soane, *Mesopotamia*, 191-92; McDowall, *A Modern History of the Kurds*, 97; krş. WO 106/920, 42: "Türkler birkaç kez bu ailenin gücünü kırmaya uğraştı; uğraşları Şeyh Said'in öldürülmesiyle neticelendi. Bu hadise, ailede ve bunların taraftarı olan aşiretlerde Osmanlı hükümetine karşı şiddetli bir nefret doğurdu."

102 Bkz. Soane, *Mesopotamia*, 180 vd., 191 vd.; McDowall, *A Modern History of the Kurds*, 97 vd.

103 Bkz. Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1505. Tanzimat dönemiyle mukayese için bkz. 1426 vd.

Bu durumun tipik bir örneği, Batı çölünde büyük bir göçebe aşiret olan Şammar Carba'dır.¹⁰⁴ Babasının 1847'de öldürülmesinden sonra aşiretin başına geçen Şeyh Ferhan, birkaç yıl İstanbul'da kalmıştı; burada Türkçe öğrenerek "Osmanlı fikirleri"yle aşılandığı söyleniyordu. Irak'a geri döndükten sonra, yine aşiretin başına geçti ve bir süre sonra kendi aşiret bölgesinde güvenliği sağlaması ve halkı yerleşik hayat tarzına teşvik etmesi şartıyla, Osmanlı hükümetinden yılda 3000 lira tahsisat almaya başladı. Fakat aşiretin bazı kısımları Ferhan'ın benimseydiği bu tavra şiddetli muhalefette bulundu ve birkaç kere silahlı ayaklanmalar gerçekleşti. Ferhan'ın iki kardeşi, Abdülkerim ve Abdürrezzak, 1873 civarında bu sebeple idam edildi. 1875'te, yine Ferhan'ın bir diğer kardeşi Faris ibn Süfuk, sığınmış olduğu Necid'den geri döndü ve kısa zamanda aşiretin Ferhan'a muhalif kısımlarının desteğini kazandı.

Böylece 1875'ten itibaren Şammar Carba aşireti iki rakip hize bölündü. Faris'in önderliğindeki batı Şammar, Fırat boyunda Deyrizor civarındaki aşiret bölgesinin kuzeybatı kesiminde yaşarken; aşiretin Ferhan Paşa idaresindeki, doğu Şammar adıyla bilinen kısmı Musul ve Dicle nehri yakınlarındaki bölgeyi işgal ediyordu. Ancak Faris, Ferhan Paşa'ya muhalif diğer kardeşleri gibi, hükümete karşı saldırgan bir tutum içine girmedi ve 1877-78'de Osmanlı makamlarıyla müzakerelere başladı. Paşa unvanı alan Faris, aşiret meselelerindeki yardımları ve kendi bölgesinde asayiş sağlaması karşılığında aylık maaş almaya başladı. Bu şartları yerine getirdiği müddetçe, Osmanlı yetkilileri Şeyh Faris ve bağlılarına karışmamıştır.

Ferhan Paşa idaresinde bulunan doğu Şammar da, Bağdat ve Musul'daki Osmanlı yetkilileriyle fiilen işbirliği yapmış; Ferhan Paşa 1890'daki ölümüne kadar baş şeyhlik makamını elinde tutmuştur. Ölümünden sonra ise aşireti iç rekabetlerle iyice zayıflamıştır. Sonraki on yılda, doğu Şammar'ın şeyhliği, Osmanlı hükümeti tarafından tayin edilen oğulları arasında el değiştirip

104 Burada anlatılanlar şu çalışmalara dayanmaktadır: J. F. Williamson, "Political History of the Shammar Jarba Tribe of al-Jazirah: 1800-1958" (Doktora Tezi, Indiana Üniversitesi, 1974), 119 vd.; krş. Lorimer, *Gazetteer*, I/ 1B, 1500-501; *Gazetteer of Arabian Tribes*, ed. R. Trench (Archive Editions, 1996), XIII, 1-252.

durmuş ve bu rakipler arasında aşiret içi çatışmalar eksik olmamıştır. Genel olarak bu dönemde Şammar, Anize ve diğer göçebe aşiretler hükümet yetkililerine çok sorun çıkarmamış, fakat aşiret içi çatışmalar bir ölçüde devam etmiştir.¹⁰⁵

Basra Vilayeti

Basra vilayetinin Arapça konuşan ve çoğunluğu Şii olan aşiretleri, genellikle büyük aşiret konfederasyonları şeklinde teşkilatlanmıştı. Müntefik aşiret konfederasyonu, Fırat ve Dicle arasında Müntefik denen geniş bir alana hâkimdi. Albu Muhammed ile Beni Lam ise, Ammare çevresinde Dicle'nin sol ve sağ kıyılarında yaşıyordu. Bunlardan başka vilayetin güneyindeki bataklık bölgelerde de daha küçük bazı aşiretler mevcuttu. Aşiret sistemi Basra'da güçlü bir şekilde devam etmesine rağmen, yine de Tanzimat reformlarından, özellikle de Midhat Paşa'nın arazi dağıtımı politikasından etkilenmişti. Örneğin Müntefik'te aşiret arazilerinin büyük kısmı, Müntefik aşiret konfederasyonunu yöneten Sadun ailesinin eline geçmişti. Ammare'de ise bunun aksine arazilerin çoğu hâlâ devlet veya hazine-i hassa arazisiydi ve yerel aşiretlere kiralanıyordu.¹⁰⁶ Arazi meselesi, gerek aşiretler arasındaki gerekse de aşiretlerle hükümet arasındaki temel ihtilaf kaynaklarından birini teşkil ediyordu.

Müntefik

Müntefik, Basra vilayetindeki en büyük aşiret konfederasyonuydu ve yedi ana kısma ayrılıyordu. Yönetici aile olan Sadunlar Sünni'ydi. Esasen hayvancıkla geçinen göçebeler olan, ancak on

105 Bkz. Williamson, "Political History of the Shammar Jarba"; Lorimer, *Gazetteer*, I/ 1B, 1501. Özellikle Hamidiye Alayları'nın güçlü bir aşireti olan (Kürt) Milli aşiretinden İbrahim Paşa'nın yükselişinden sonra bölgedeki güç dengesi Şammar Carba aleyhine değişmiştir. Bu iki aşiret arasında iki önemli savaş olmuş ve ikisi de Şammar'ın mağlubiyetiyle neticelenmiştir. Bkz. Williamson, "Political History of the Shammar Jarba" ve Bruinessen, *Agha, Shaikh and State*.

106 Bu konuda bkz. P. Sluglett ve M. F. Sluglett, "The Transformation of Land Tenure and Rural Social Structure in Central and Southern Iraq, c.1870-1958," *IJMES* 15 (1983): 491-505; Jwaideh, "Midhat Pasha and the Land System of Lower Iraq," 111 vd.; Jwaideh, "Aspects of Land Tenure and Social Change in Lower Iraq during Late Ottoman Times," 333-56; Batatu, *Old Social Classes*, 63 vd.

dokuzuncu yüzyılda giderek yerleşik çiftçiler haline gelen aşiret mensupları ise Şii'ydi. On dokuzuncu yüzyıl ortasında, Müntefik aşiret konfederasyonu toprak gücünün doruğuna erişmişti. Fırat boyundaki Semave ile Şattü'l-Arap arasında, Dicle boyundaki Kut'tan güneydeki Uzeyr'e ve yine Kut'tan doğuda İran hududuna kadarki bölgeye hâkimdi. Ancak Irak'ta merkezi otorite güçlendikçe konfederasyonun gücü azalmış; 1854-61 yılları arasında Semave, Suke's-Şuyuh ve Şatra ile Kale-i Salih arasındaki bölge Osmanlı kontrolüne geçmişti. Aşireti on yedinci yüzyıl sonundan beri idare eden ve 1831-1869 yılları arasında güney Irak'ın büyük kısmının iltizamlarını elinde tutan Sadun ailesi, 1860'larda Nasır Paşa ve Mansur Paşa'nın idaresinde iki hizibe bölünmüştü. Nasır Paşa ile oğulları Osmanlı idaresiyle işbirliği içindeyken, Mansur Paşa ile oğlu Sadun mesafesini koruyarak devlet kontrolüne direnmeye çalıştı. Midhat Paşa'nın valilik yaptığı dönemde, Nasır Paşa önce Müntefik sancağına mutasarrıf tayin edildi (onun adıyla anılan Nasiriye şehri 1872'de sancak idare merkezi olarak kuruldu) ve 1875'te ilk Basra valisi olarak atandı. Bir süre sonra İstanbul'a giderek Şura-yı Devlet azası olacaktır. Mansur Paşa ve daha sonra oğlu Sadun ise hükümete sürekli sorun çıkarmıştır.¹⁰⁷

Müntefik aşiretleri, Midhat Paşa'nın ortak aşiret arazilerinin tahrir edilerek aşiret mensubu çiftçilere dağıtılması politikasından derinden etkilenmiştir. Bu süreç sonucunda Müntefik aşiretlerinin tarım arazilerinin (mukataa) büyük bir kısmı Sadun ailesi fertlerinin, özellikle de Nasır Paşa hizbinin eline geçmiş; aşiret mensupları ise o güne kadar müşterek hak sahibi oldukları arazilerdeki haklarından mahrum bırakılarak kiracı haline gelmiştir. Aşiret konfederasyonunu meydana getiren pek çok aşiretin geçimini sağlayan geniş ve ortak araziler, Sadunların toprağı haline gelmiş; zaman içinde, ticari tarımın da gelişmesiyle birlikte, Sadunların iyice zenginleşmesine yol açmıştır.

1880'de, Sadun ailesiyle Basra'nın önde gelen eşrafından Züheyrzâde ailesi arasındaki rekabetin artması ciddi bir yerel kri-

107 Bkz. P. Slugglet, "Munafik," *EI*(2), VII: 582-83; Lorimer, *Gazetteer*, IIB, 1272 vd.; *Gazetteer of Arabian Tribes*, IX, 181-484; John Glubb, *Arabian Adventures: Ten Years of Joyful Service* (London: Cassell, 1978), 34 vd. 1929'da aşiret konfederasyonunda yaklaşık 75.000 aşiret mensubu bulunuyordu.

ze yol açmış ve Osmanlı hükümetiyle Sadun ailesinin iki ferdini –Mansur Paşa ve Ferhad Paşa– doğrudan karşı karşıya getirmiştir. 1880 yılı başlarında Sadun ve Züheyrzâde aileleri arasındaki ilişkiler kötüleşiyordu. Bağdat ve Basra'nın yerel yöneticileri tarafından, Sadunlardan Süleyman Bey ve Ferhad Paşa'nın aşiret mensuplarını toplayarak bölgede karışıklık çıkarmaya hazırlandıkları bildirildi. Müntefik'e askeri sefer düzenlenmesi isteniyordu. Ancak Meclis-i Vükela asker gönderilmesi taleplerini reddetti. Nazırların Mayıs 1880 tarihli tespitine göre, durum kötü idarenin ve Basra'daki Ticaret Mahkemesi reisi Züheyrzâde Kasım Paşa'nın kışkırtmalarının bir neticesiydi.¹⁰⁸

Çözüm olarak Basra vilayeti, Bağdat vilayetinin bir sancağı haline getirildi. Bağdat valisi Abdurrahman Paşa, zecri tedbirler almak üzere Basra'ya gönderildi. Kasım ve Mansur Paşalar ise Bağdat'a çağrıldı. Durum geçici olarak yatışsa da bir yıl sonra yine aynı sorunlar baş gösterdi. Bir süre sonra, yerel yöneticilerin İstanbul'dan izin almadan Müntefik'e asker göndermesinden ve kendisine ait arazilerle ilgili sorunların çözülmemesinden dolayı Mansur Paşa Müntefik'e kaçtı.¹⁰⁹ İstanbul, sorunu “tedâbir-i hikemiyâne” ile çözmek istemesine rağmen yerel yöneticiler, Mansur ve Ferhad'ın üzerine asker göndermeye mecbur kaldılar. En sonunda her ikisi de mağlup edildi ve mülklerinin bir kısmına ordu tarafından el konuldu. Bunun üzerine, daha önce aldıkları teminatlara binaen, her ikisi de Bâbîâli'ye padişahın “merhamet ve affına sığındıklarını” belirten telgraflar gönderdiler.¹¹⁰ Fakat Züheyrzâde Kasım Paşa'ya daha sonra Basra'ya dönme izni verilse de, II. Abdülhamid Sadunlara uzunca bir süre af çıkarmamıştır.¹¹¹ Üç yıl boyunca saklanarak yaşamaya mecbur kalan Sadunlar, ancak 1885 başında, yerel yöneticiler ve Bâbîâli birkaç kez araya girdikten sonra padişah tarafından affedilmiştir. Mansur ve Ferhad Paşalar Bağdat'a götürüldü ve ömürlerinin geri kalanı-

108 BOA, Y.A.Hus. 164/121, 8 Receb 1297-16 Haziran 1880.

109 BOA, Y.A.Hus. 167/109, 17 Receb 1298-15 Haziran 1881.

110 Dahiliye Nezareti'ne gönderilen Arapça mektuplar için bkz. BOA, Y.A.Res. 13/62, 23 Zilhicce 1298-16 Kasım 1881.

111 BOA, Y.A.Res. 18/28, 13 Safer 1300-24 Aralık 1882; Y.A.Res. 20/55 (Lef 2), Meclis-i Vükela'nın 20 Receb 1300-27 Mayıs 1883 tarihli tezkeresi.

nı burada, Osmanlı yetkililerinin gözetiminde geçirdiler. Mansur Paşa 1886'da Bağdat'ta öldü.¹¹²

1885'i takip eden altı yıl boyunca durum sakindi. Fakat 1891 sonlarına doğru, Mansur Paşa hizbine mensup olan Süleyman Bey'in Müntefik aşiretlerini isyana teşvik ettiği İstanbul'a bildirildi.¹¹³ Meclis-i Vükela konuyu görüştü; 6. Ordu'dan Muhammed Fazıl Paşa Dağıstani bölgeye giderek önce aşiretler arasında asayişi sağladı ve sonra Süleyman Bey'i aramaya koyuldu.¹¹⁴ Osmanlı yetkilileri, çöle kaçan Süleyman Bey için ölü veya diri yakalama emri çıkardı.¹¹⁵ Nihayet Ekim 1893'te, Süleyman Bey Basra valisine teslim oldu.¹¹⁶ Bu tarihten itibaren 1900 yılına kadar Müntefik'te herhangi bir ciddi sorun yaşanmadı.

1880 isyanından sonra, ileride de bahsedileceği gibi, Sadun ailesinin pek çok ferdi Müntefik'ten ayrılarak Suriye çölünde yaşamaya başlamıştı. Bazıları arazilerini dahi terk etmiş; bazıları da aşiretleri parçalara bölüp, arazileri bu aşiretlerin şeyhleri yerine, daha alt birimleri yöneten sarkallara kiraya vermişti. Bu durumda sarkalların gücü artmıştır. Bazıları ise arazileri veya iltizamları kendileri için elde etmişlerdir. Bütün bu faktörler Müntefik aşiret konfederasyonunu birbirine düşman çok sayıda aşirete ayırmıştır ki, bu aşiretler de birbirinden bağımsız birçok kısım ve alt kısma ayrılmıştır. Buna karşılık hükümet açısından her şey bu yıllarda sakin geçmiştir. Asıl sorun yüzyılın sonunda, Sadun ailesinin fertleri Müntefik'e dönüp eski arazilerini geri almak istedikleri zaman başladı. Bir kısmı satın alarak ya da anlaşarak arazilerini geri almayı başardıysa da, bir kısmı sarkalların muhalefetiyle karşılaştı. Bu durum aşiret konfederasyonu içerisinde epey soruna sebep oldu; aşiret mensuplarının çok sayıda modern tüfeğe sahip olması ise bu sorunun şiddetini arttırdı.

112 BOA, Y.A.Hus. 194/1, 3 Zilkade 1303-3 Ağustos 1886. Mansur Paşa'nın padişaha gönderdiği teşekkür telgrafı için, Y.A.Hus. 189/13, 2 Cemaziyelâhîr 1303-8 Mart 1886.

113 BOA, Y.A.Res. 57/14, 18 Cemaziyelevvel 1309-20 Aralık 1891.

114 BOA, Y.A.Hus. 254/7, 4 Cemaziyelevvel 1309-6 Aralık 1891.

115 BOA, Y.A.Hus. 254/85, 28 Cemaziyelevvel 1309-30 Aralık 1891.

116 BOA, Y.A.Hus. 282/82, 11 Rebiyülâhîr 1311-22 Ekim 1893. Vekili Şeyh Reşid Efendi için, Y.A.Hus. 265/150, 24 Rebiyülevvel 1310-16 Ekim 1892.

Nasır Paşa'nın oğlu Falih Paşa da 1880 isyanından beri çölde yaşıyordu. 1900 yılı sıralarında eski topraklarına dönerek aşiretini iskân etmek ve çiftçilikle uğraşmak için izin istedi. Ayrıca muhtemelen iskânın işareti olarak bir cami yapmayı da vaat etti. Devlete eski arazileri için 312.000 kuruş bedel ödemeyi teklif etti. Basra valisi, Falih Paşa'nın talebine destek vererek, kendisini bölge aşiretleri arasında hürmet gören biri ve devletin sadık bir tebası olarak betimledi. Onun bölgedeki varlığının Basra'daki diğer aşiretler üzerinde, özellikle bunları yerleşik hayata geçerek tarımla uğraşmaya teşvik hususunda iyi bir tesiri olabileceğini ifade etti. Bunun üzerine II. Abdülhamid, 1900 sonbaharında, aşiretini iskân ederek eski arazilerini geri almasına izin verdi.¹¹⁷

Bir yandan Falih Paşa Müntefik'e geri döndükten sonra her şey sakin görünürken, diğer yandan Osmanlı yetkilileri için yeni bir sorun ortaya çıktı: Mansur Paşa'nın oğlu ve "hükümet aleyhtarı hizib"in lideri Sadun Paşa, Necid meselesine müdahil oldu. Cebel Şammar aşiretinin reisi İbn Reşid'in taraftarlarına düzenlediği ani saldırıda başarı kazanan Sadun Paşa, 1900 yazında Kuveyt şeyhi ile İbn Reşid arasında neredeyse ciddi bir çatışmaya sebep oluyordu.¹¹⁸ Bataklık bölgeye kaçan Sadun Paşa'nın üzerine Muhammed Fazıl Paşa Dağıstani gönderildi. Aralık 1900'de ortadan kaybolan Sadun Paşa, iki ay sonra Kuveyt şeyhinin Orta Arabistan'a yaptığı istila teşebbüsünün liderlerinden biri olarak ortaya çıktı. Ancak İbn Reşid tarafından mağlup edildikten sonra Basra'ya döndü. 1901 yılı başında Muhammed Fazıl Paşa Dağıstani bir kez daha kendisini yakalamak üzere bölgeye gönderildi.¹¹⁹

Lakin daha büyük bir askeri teşebbüste bulunulmamış, Sadun Paşa'dan da bir süre haber alınamamıştır. 1903'te Sadun Paşa bir kez daha Basra'ya geçerek, buradaki yerleşik aşiretleri, üzerinden 40 yıldan fazla zaman geçmiş davalar için diyet yahut "kan para-

117 BOA, İrade-Hususi, no. 421/59, 24 Cemaziyelevvel 1318-19 Eylül 1900. Arazi, Falih Paşa'nın oğlu adına kaydedildi. Falih Paşa'nın oğlu 1903 yılı başlarında ölünce, padişahın onayıyla, arazi Falih Paşa'ya devredildi. İrade-Hususi, no. 982/54, 5 Zilkade 1320-3 Şubat 1903.

118 Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1508-509. 6. bölümde de görüleceği gibi, bölgedeki güç dengesi ve statüko dönemin yeni gelişmelerine bağlı olarak değişiyordu.

119 Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1508-509.

si" talepleri ve başka isteklerle taciz etmeye başladı. Basra valisinin yazılı ultimatomu işe yaramayınca, Sadun Paşa ile aşiretler arasındaki meseleye müdahale etmek üzere Şatra'ya bir müfreze gönderildi. Ancak anlaşıldığı kadarıyla harekâtın yanlış idaresinden dolayı komutan ve birkaç subay da dahil 50 asker öldürüldü. Muhammed Fazıl Paşa Dağıstani üçüncü defa Sadun Paşa üzerine gönderildi.¹²⁰

Kasım 1903 sonunda, Muhammed Fazıl Paşa Dağıstani komutasındaki birlikler Müntefik'te mevzilenmiş, Sadun'a karşı girişilecek seferin başlaması için resmi emrin gelmesini bekliyordu. Bu emrin İstanbul'dan gelmesi gecikince, bu durumdan istifade eden Sadun'un yüz kadar süvariyle Basra kapılarına kadar geldiği ve civarda yerleşik aşiretlere saldırdığı bildirildi. Bu son haberdan rahatsız olan padişah, sadrazama iradesinde, Muhammed Fazıl Paşa'nın Sadun'u hezimete uğratmış olduğuyla ilgili yerel raporların aksine Sadun'un nasıl olup da böyle saldırılar yapabildiğini sorgulamıştır. Padişah, mümkün olduğu kadar çabuk askeri harekâta girişilmesi talimatı verdi.¹²¹ Fakat Muhammed Fazıl Paşa başarı kazanamadı. Sadun Aralık'ta Kuveyt'e kaçtı, fakat bu kez Şeyh Mübarek'ten yardım alamadı.¹²²

Sultan Abdülhamid'in bu meseleye ne kadar önem verdiği, bu emirlerin birkaç kez tekrarlanmasından ve Yıldız'ın doğrudan 6. Ordu'yla temasa geçmesinden anlaşılmaktadır. Aralık 1903'te padişah, durumla yerinde ilgilenmek üzere Bağdat'tan Ammare'ye bir yetkili gönderilmesi talimatı verdi.¹²³ Sadun'a karşı girişilen askeri harekât bu defa başarılı oldu. Ocak 1904 sonuna doğru, yerel makamlar Sadun'un padişah'tan af dilediğini ve Nasiriye civarındaki bir araziye yerleşmek istediğini bildirdiler. Ancak söz konusu arazinin 1.200.000 dönüm büyüklüğünde olduğunu dikkate alan II. Abdülhamid, devlet gelirleri bakımından itiraz ederek, bu kadar geniş bir araziye yerleşmesine müsaade etmenin uygun olmadığını belirtti. Söz konusu arazinin ancak bazı kısım-

120 Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1508-509.

121 BOA, İrade-Hususi, no. 18, 10 Ramazan 1321-30 Kasım 1903.

122 Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1509.

123 BOA, İrade-Hususi, no. 56, 25 Ramazan 1321-15 Aralık 1903.

ları verilebilirdi.¹²⁴ Mart 1904'te, İbn Reşid de meseleye müdahil oldu. Bölgede padişahın himayesine mazhar olanlar arasında en nüfuzlu kişilerden biri olan İbn Reşid, doğrudan Yıldız'a telgraf göndererek Sadun'un affını rica etti. Meclis-i Vükela'nın da bu talebi uygun görmesiyle, İbn Reşid'in ricası kabul edildi. Sadun, padişah tarafından affedildi.¹²⁵

Buna rağmen Sadun ancak bir yıl kadar rahat durabildi. Nisan 1905'te, Sadun'un diğer aşiretlerle irtibat halinde olup, bir ittifak kurmaya çalıştığı bildirildi. Yıldız bu habere süratle, haber doğru çıktığı takdirde 6. Ordu'nun bölgeye asker göndermesi teklifini onaylayarak karşılık verdi. Aynı zamanda Basra valisi ve kumandanı Muhlis Paşa'ya, henüz Sadun'la işbirliği yapmamış olan aşiretlerin sadakatini temin etmek üzere Nasıriye'ye gitmesi talimatı verildi.¹²⁶ Bağdat valisi Mecid Bey ise, Bâbîâli'ye gönderdiği bir telgrafta, Sadun ile Ammare aşiretlerinin barışı bozmasının, İngilizlerin entrika ve kışkırtmalarından kaynaklandığını ileri sürmüştür. Ancak II. Abdülhamid, Sadun aleyhindeki bu tarz ithamlardan kuşkulunmuş ve sadrazama iradesinde: "(...) paşa-yı mûmâileyhin sadâkat ve ubûdiyeti hakkında mukaddemâ arz-ı te'minat etmiş olmasına nazaran tesvîlât-ı hâriciyye" kapıldığından şüphe ederek, "kendisinin nesâyih ve vesâyâ-yı hakîmâne icrâsıyla istimâleti esbâbına teşebbüs olunması" lazım geldiği uyarısında bulunmuştur.¹²⁷

Nasıriye'ye giden Muhlis Paşa, Suriye çölüne kaçmış olan Sadun'un peşine düştü. Vali, bir tedbir olarak, Sadun'un devletten aldığı tahsisatı durdurdu ve arazilerinden bazılarını el koy-

124 BOA, İrade-Hususi, no. 89 (Lef 1), 23 Zilkade 1321-10 Şubat 1904. Padişah konuyu Meclis-i Vükela'ya havale etmiştir. Y.A.Res. 124/56 (Lef 1), 30 Zilkade 1321-17 Şubat 1904.

125 BOA, Y.A.Res. 124/81 (Lef 1), 17 Zilhicce 1321-5 Mart 1904. Muhlis Paşa'nın beyanı için bkz. FO 195/2188, Crow'dan O'Conor'a, no. 73, Basra, 11 Kasım 1905.

126 BOA, İrade-Hususi, no. 11, Safer 1323-Nisan-Mayıs 1905. Buna göre 12 Nisan 1905'te Bağdat'tan Nasıriye'ye bir miktar asker de gönderilmiştir. Bkz. İngiltere başkonsolosunun günlüğü, FO 78/5394, Newmarch'tan O'Conor'a, no. 257/30, Bağdat, 12 Nisan 1905.

127 BOA, İrade-Hususi, no. 36, 13 Safer 1323-19 Nisan 1905. Ertesi yıl Basra valisi ve kumandanı Muhlis Paşa Bâbîâli'ye, Sadun'un hak iddialarının İngilizler tarafından desteklendiğini bildirmiştir. FO 424/210, no. 55, O'Conor'dan Grey'e, no. 440, gizli, Tarabya, 27 Haziran 1906.

du.¹²⁸ Ekim 1905 sonuna doğru Muhlis Paşa geçici olarak Basra'ya döndü ve İngiliz kaynaklarına göre Sadun, vali tarafından el konan arazisi üzerindeki mülkiyet hakkı ile ilgili olarak İstanbul'la doğrudan temasa geçti.¹²⁹ 6. Ordu kumandanı Süleyman Şevki Paşa'nın emirlerinin aksine, Muhlis Paşa yeniden Sadun'un peşine düştü. Fakat Mayıs 1906'da, Sadun komutasındaki Müntefik aşiret kuvvetleri tarafından Suke's-Şuyuh'ta mağlup edildi. Canını kurtarmak için kaçmaya mecbur kalan Muhlis Paşa, *Alus* gambotuna sığındı.¹³⁰

Muhlis Paşa kısa bir süre sonra görevinden azledildi. Basra'ya vali vekili olarak tayin edilen Bağdat valisi Mecid Bey, meseleyi müzakere yoluyla çözmek için Basra ve Nasırıye'ye gitti.¹³¹ Sadun çöle kaçarak ortadan kaybolmuş olmasına rağmen Müntefik sancağındaki sorunlar devam ediyordu.¹³² Aşiretler hâlâ vergi borçlarını ödemeyi reddediyorlardı. Bağdat ve Basra'nın yüksek rütbeli yöneticileri birkaç kez Müntefik bölgesine gitmek zorunda kal-

128 FO 195/2188, Crow'dan O'Connor'a, no. 73, Basra, 11 Kasım 1905. Muhlis Paşa ayrıca Sadun'a ait dört istihkâmı da yok etmiş ve bunlarda mevcut erzakı da ele geçirmiştir.

129 Muhlis Paşa, İngiltere konsolosu Crow'a, Sadun'un öneminin fazla mübalâğa edildiğini söylemiştir. Ona göre Sadun, hiçbir mevkii veya önemi haiz olmayan, birkaç taraftar toplamak için ailesinin adından yararlanmış bir adamdı; yerleşik hayata geçerek yağmacılık âdetlerini terk edene kadar Sadun'a hiç merhamet gösterilmemeliydi. Vali bir de şunu ilave ediyordu: "[Sadun] hiç işlemediği fiillerle itham edilmiş ve çok hata yapılmıştı. Geçmişte bir kez padişahın affına mazhar olmuş, fakat bunu hak etmemişti." FO 195/2188, Crow'dan O'Connor'a, no. 73, Basra, 11 Kasım 1905; FO 424/210, no. 55, O'Connor'dan Grey'e, no. 440, gizli, Tarabya, 27 Haziran 1906. Bu ihtilafta, Sadun'la kardeş çocuğu olan Falih Paşa'nın, Sadun'un arazilerini kendisi için ele geçirmek ümidiyle Muhlis Paşa'yı desteklediği söyleniyordu.

130 Bkz. FO 195/2215, no. 730/74'teki ek, gizli, Ramsay'den O'Connor'a, Bağdat, 25 Ağustos 1906 (29 Mayıs 1906); FO 424/210, no. 55'teki ek, Crow'dan O'Connor'a, no. 36, gizli, Basra, 29 Mayıs 1906.

131 FO 424/210, no. 67'deki ek, Crow'dan O'Connor'a, no. 47, Basra, 17 Temmuz 1906; FO 195/2214, no. 564/53, Ramsay'den O'Connor'a, Bağdat, 25 Haziran 1906. Mecid Bey, Bağdat nakibini de yanında götürmüştür.

132 FO 195/2215, no. 60, Crow'dan O'Connor'a, Basra, 27 Ağustos 1906. İngiltere konsolosuna göre, "Türkler" in burada epey güçsüz olduğu söyleniyordu ve Müntefik Arapları da iyi teçhizata ve silaha sahiplerdi. Hamisiye'de her gün epey miktarda tüfek satıldığı ve Sadun'un her tüfekten bir "riyal" vergi aldığı söyleniyordu.

dılar.¹³³ Örneğin Ocak 1907’de, Basra vali vekili Mecid Bey yine Nasırıye’de bulunuyordu.¹³⁴

Bütün yerel yöneticiler Sadun isyanının asıl sebebi olarak İngiliz entrikaları iddiasını dile getirirken, bölgeyle bağlantısı olan özel kaynaklar padişaha farklı bir hikâye anlatmışlardı. Buna göre, Müntefik’teki huzursuzlukların arkasında, aralarında Nasır Paşa’nın oğulları Falih ve Mezid Paşalar ile Süleyman Bey’in oğlu Abdurrezzak Bey’in de bulunduğu Sadun ailesinin diğer fertleri vardı. Bu kişilerin hepsi çölde 20 yıl geçirdikten sonra yakın zamanda bölgeye geri dönmüşlerdi. Ve Sadun, bunların desteği sayesinde böyle bir isyana kalkışabilmişti. Bu anlatılanlar, geçmişteki benzer hadiselerde başarıyla uygulanmış bir çözümü akla getirdi: Padişah, bütün bu sorunlu kişileri İstanbul’da bir göreve getirmenin daha iyi olabileceğini düşünmeye başladı.¹³⁵

Sadun’un Müntefik bölgesindeki diğer aşiretlerle, özellikle de Gazze aşiretiyle kavgaya tutuştuğu haberleri karşısında padişah mevcut tavrını sürdürdü. Mart 1907’de, Basra valisinin Müntefik’te yeterli sayıda askerin daimi olarak mevzilenmesi teklifini de reddetti. “Sadun’un mukaddemâ ibrâz eylediği îsâr-ı sadâkate muhâlîf olarak işbu ahvâle cür’eti ba’zı me’mûrînin sû-i mu’âmele ve hareketlerinden neş’et” etmiş olmalıydı. Kendisi ve aşiretleri, silahlı kuvvet kullanarak cezalandırılmak yerine, “nez-dine mutemed ve müstakim bir âdem irsâl olunarak” “tedâbir-i hikemiyâne” ile yola getirilmeliydi.¹³⁶ Padişah, ailenin bir ferdini İstanbul’a çağırarak taltif etmeyi düşünüyordu. Son huzursuz-

133 FO 195/2215, no. 60, Crow’dan O’Conor’a, Basra, 27 Ağustos 1906. İngiliz kaynaklarına göre, Müntefik sancağında bakaya vergiler yıllık 60.000 ila 70.000 lira gibi bir rakam ediyordu. 1320 (1902/3) yılında bu yekûnun çok küçük bir kısmı ödenmişti. Fakat 1321 (1903/4) ve 1322 (1904/5) yılları için ödenmesi gereken vergiler hâlâ ödenmemişti. Şattû’l-Hayy’daki büyük zahire bölgesi olan Garraf mukataası, üç yıllığına ve 8.000 lira karşılığında Falih Paşa’ya (Sadun) kiralandı.

134 FO 424/212, no. 30’daki ek, Crow’dan O’Conor’a, no. 6, Basra, 25 Ocak 1907; FO 424/212, no. 16, Barclay’dan Grey’e, no. 39, Pera, 16 Ocak 1907.

135 BOA, İrade-Hususi, no. 52, 13 Zilkade 1324-29 Aralık 1906. Padişah, Meclis-i Vükela’dan bu teklifi müzakere etmesi i istemiştir. Bu müzakereyle ilgili kayıtlara ulaşılamamıştır.

136 BOA, İrade-Hususi, no. 22, 8 Safer 1325-23 Mart 1907. Krş. Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1510.

lukların kabahatini ise Gazze aşiretine yüklüyordu. Sadun'un aşireti Gazze'nin saldırılarına karşı korunmalıydı.¹³⁷

Sadun, sessiz geçen bir dönemin ardından, Haziran 1908'de Kuveyt şeyhi Mübarek aracılığıyla İngiltere'nin himayesini istedi. Kuveyt'teki İngiliz siyasi temsilci (*political resident*) Binbaşı Knox'la görüşmek istedi ise de olumsuz cevap aldı. Aynı yıl Falih Paşa ölünce, Sadun aşirette rakipsiz kaldı. Yeni Meşrutiyet rejimini destekleyen Sadun, bu sayede yerel yöneticilerin desteğini aldı. Fakat idaresi öyle adaletsizdi ki, 1911'de kendi aşiretinde genel bir isyan çıktı. Seyyid Talib, hükümetin talebi üzerine Sadun'u yakaladı. Sadun önce Bağdat, sonra Halep'te hapsedildi; Kasım 1911'de Halep'te öldü.¹³⁸

Beni Lam ve Albu Muhammed

Basra vilayetinde, Müntefik haricinde, idaresi zor olan diğer bir bölge de Dicle boyundaki Ammare idi. Ammare'de iki yerleşik aşiret, Beni Lam ve Albu Muhammed meskûndü. Ammare'nin verimli tarım arazileri tapu sistemine bağlanmamış, 1870'lerin sonu ile 1880'lerin başına kadar miri niteliğini sürdürmüştü. Bu tarihlerde söz konusu arazilerin yaklaşık 2/3'ü Hazine-i Hassa tarafından satın alınarak "seniyye" arazisi haline getirildi. Hem miri hem seniyye arazileri belirli zamanlarda bölge aşiretlerine kiralanıyordu. Kiralanan bu arazilerde aslan payını almak için verilen mücadele, hem Beni Lam ile Albu Muhammed, hem de bu iki aşiret ile arazileri kime kiralayacağına karar veren devlet memurları arasındaki başlıca anlaşmazlık sebeplerinden biriydi. Bu bölgedeki aşiret huzursuzluklarının başka bir sebebi de, büyük vergi borçları ve devletin bunu tahsil etmek için verdiği sürekli uğraştır.

Kalabalık ve güçlü bir Arap aşireti olan Beni Lam, Irak-İran hududunda, Puşt-i Kuh dağlarının etekleri ile Dicle nehrinin Şeyh Sad-Ammare mecrası arasındaki ovada yaşıyordu. Aşiretin çoğunluğu Şii'ydi. Aşiret, yerleşik, yarı-göçebe ve göçebe ha-

137 BOA, İrade-Hususi, no. 22, 8 Safer 1325-23 Mart 1907.

138 FO 424/216, no. 109'daki 2. ek, Knox'tan Cox'a, gizli, Kuveyt, 10 Haziran 1908; Robin Bidwell, ed., *The Affairs of Kuwait*, 1896-1905, 2 cilt (London: Frank Cass, 1971), I: xxii.

yat tarzlarını sürdüren çok sayıda farklı alt gruba bölünmüştü. Lorimer'in tahminine göre 1900'lerin başında toplam nüfusu 45.000 civarındaydı. Beni Lam, on yedinci yüzyıldan beri Osmanlı idaresine direniyor, Osmanlı-İran savaşlarında çoğu zaman İran tarafıyla işbirliği yapıyordu. Aşiretin isyanları on sekizinci yüzyıl sonu ve on dokuzuncu yüzyıl boyunca da devam etmiş; 1763, 1800, 1806, 1849 ve 1879-80 yıllarında Beni Lam'a karşı büyük askeri seferlere girişilmiştir. Bunun haricinde, komşularıyla da, özellikle Lurlar, Albu Muhammed ve Müntefik'le ekseriyetle çatışma halindeydi. Ayrıca kendi içinde de kan davaları ve iç çatışmalar nedeniyle bölünmüştü. Aşiretin saldırıları Dicle nehri üzerindeki ulaşımı sürekli sekteye uğrattıyor; buna ilaveten her yıl yaz aylarında daha iyi otlaklar bulmak için İran'a göçleri başka sorunlara sebep oluyordu.¹³⁹

1880 yılında, yetkili makamların gecikmiş vergi borçlarını talep etmesinden dolayı çıkan bir ayaklanma bastırıldıktan sonra, Beni Lam bir süre sessiz kaldı. 1885-86'da, Beni Lam'ın lideri Gazban İran'a göç etti. Altı yıl sonra, 1891 yılının sonuna doğru Basra makamlarından affını talep ederek, Ammare'deki eski arazilerine yerleşmek ve aşiretiyle birlikte sükûnetle yaşamak için izin istedi. Gazban'a istediği izin verildi: Sadrazam Cevad Paşa padişaha, Gazban'ın daha önce olduğu gibi daimi olarak yerleşmek ve tarımla uğraşmak üzere aşiretini Basra'ya getirme isteğinin kabul edilmesini tavsiye etti. Basra valisinden resmi teminatları alan Gazban, Ammare'ye döndü. Fakat burada önce mutasarrıf tarafından tutuklandı ise de Basra valisinin araya girmesiyle serbest bırakıldı.¹⁴⁰ Gazban birkaç yıl sessiz kaldı. Ancak 1904 Eylül'ünde, Sadun'un Müntefik'te çıkardığı isyan doruğa ulaştıktan kısa süre sonra, Beni Lam ve Albu Muhammed arasında Ammare yakınlarında çatışmalar baş gösterdi.¹⁴¹ Bu durum 1908'de Meşrutiyet'in ilanına kadar ve hatta sonrasında da devam etmiştir.

139 Bkz. *El(2)*, V: 645-46; Lorimer, *Gazetteer*, IIB, 1081-86; *Gazetteer of Arabian Tribes*, VIII, 1-67.

140 BOA, Y.A.Res. 60/3, 2 Muharrem 1310-27 Temmuz 1892.

141 Bkz. FO 195/2215, no. 730/74'teki ek, gizli, Ramsay'den O'Conor'a, Bağdat, 25 Ağustos 1906 (19 Eylül 1904).

Büyük bir aşiret olan Albu Muhammed, kısmen Irak kısmen de İran'da bulunuyordu. Aşiret, Ammare'den Azair'e kadar Dicle'nin iki kıyısındaki bataklık bölgede yaşıyordu; sol kıyıdan kara içlerinde Huveyze bölgesine kadar ve sağ kıyıdan da bataklıkların sona erdiği yere kadar yayılmıştı. Çoğunlukla Şii olan aşiret, birçok alt kola ayrılıyordu. Genellikle yerleşik olan aşiretin esas meşguliyeti çok büyük manda ve sığır sürülerini yetiştirmekti. Aşiret mensupları kaçak tüfeklerle oldukça iyi silahlanmıştı. Bu da onları, yaşadıkları bölgenin korunaklılığının da verdiği avantajla, hem komşuları hem hükümet için güçlü ve tehlikeli bir aşiret haline getiriyordu.¹⁴²

Tıpkı Beni Lam gibi, Albu Muhammed de 1880'de ayaklanmıştı. Devlet arazilerinin kiralanmasından dolayı önde gelen aşiret şeyhleriyle aralarında çıkan kavgalar ve yerel idareyle vergi borçları ile ilgili anlaşmazlıklar zaten mevcuttu. Aşiret şeyhlerinden Sayhud'un, İngiliz gemisi *Khalifah*'a saldırısı ise ciddi bir çatışmaya yol açtı. Bağdat valisi Abdurrahman Paşa, Sayhud üzerine diğer aşiretlerin de destek verdiği birlikler gönderdi. Çatışma neticesinde Sayhud ağır zayıat verdi; fakat yine de bataklıkların içindeki müstahkem mevkesine sığınarak yakalanmaktan kurtulmayı başardı.¹⁴³

On yıldan uzun bir süre ortalık gayet sakindi. Fakat 1892'den itibaren, "şaki" Sayhud'un¹⁴⁴ önderliğinde, Albu Muhammed sorun çıkarmaya başladı. Daha 1890'da, kardeşi Vadi'nin ölümünden sonra yapılan arazi düzenlemeleri Sayhud'u memnun etmemiş; Sayhud memnuniyetsizliğini göstermek için Osmanlı vapuru *Rusafe*'ye ateş açmıştı. İngiliz kaynaklarına göre, yerel makamlar meseleyi pek önemsemedi ve anlaşıldığı kadarıyla Sayhud'a karşı hiçbir girişimde bulunulmadı.¹⁴⁵ Ancak Bâbîâli'ye kısa süre sonra gönderilen yerel raporlarda, Ammare aşiretlerinin elinde bulunan muazzam sayıdaki silahın sebep olacağı muhtemel teh-

142 Bkz. Lorimer, *Gazetteer*, IIB, 1254-55; *Gazetteer of Arabian Tribes*, IX, 103-44.

143 FO 424/216, no. 16'daki 1. ek, Ramsay'den Barclay'e, no. 55, Bağdat, 9 Haziran 1908; krş. Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1506, 1532-33.

144 Osmanlı vesikalarında Sayhud'dan, diğer aşiret reislerinin aksine, her zaman "şaki" (eşkuya) olarak bahsedilmektedir.

145 FO 424/216, no. 16'daki 1. ek, Ramsay'den Barclay'e, no. 55, Bağdat, 9 Haziran 1908.

likeler konusunda ikazda bulunuluyor ve bu aşiretlerin silahsızlandırılması için gereken tedbirlerin alınması teklif ediliyordu.¹⁴⁶

Bu ikazların ne kadar yerinde olduğu bir süre sonra anlaşıldı. 1892 baharında yine arazileriyle ilgili haksızlığa uğradığını düşünen Sayhud, birkaç gemiyi yağmaladı, telgraf direklerini söktü ve *Musul* adlı Osmanlı vapuruna saldırdı.¹⁴⁷ Sadrazam Cevad Paşa, Sayhud üzerine asker gönderilmesini teklif ettiyse de, II. Abdülhamid ihtiyatlı davranarak asker gönderilmeden önce tahkikat yapılmasında ısrar etti.¹⁴⁸ Tahkikat sonucunda Sayhud aleyhinde karar verilmiş olmalı ki, 1892 yazının başında Basra valisi Müşir Hidayet Paşa bir askeri harekât düzenledi. Haziran 1892'de Basra'dan, Sayhud'un bataklıklara kaçtığı ve "kale" sinin içindeki her şeyle birlikte ele geçirildiği bildirildi.¹⁴⁹ Eylül 1892'de, harekâttan sorumlu Ferik Kazım Paşa Sayhud'a ait diğer silah ve mühimmatı da ele geçirerek Kurna'daki makamlara teslim etti.¹⁵⁰

Ekim 1892'de, Basra'nın yeni valisi Hafız Mehmed Paşa Bâbiâli'ye yazarak bölgede çıkabilecek sıkıntılara mani olmak için Sayhud'un bir kısım akrabasının Arnavutluk'taki İşkodra'ya sürgüne gönderilmesini talep etti.¹⁵¹ Bu talep onaylandı ve söz konusu kişiler Arnavutluk'a sürgüne gönderildi.¹⁵² Bu arada Sayhud'un İran'a kaçtığı haberi geldi. Daha sonra, 1894 yılı sonlarına doğru Sayhud Osmanlı makamlarından af talep etti ve 3000 hanelik aşiretiyle birlikte Ammare'ye yerleşmek istedi. Meclis-i Vükela, Sayhud'un talebini onaylasa da padişah kabul etmemiş; Cevad

146 BOA, Y.A.Hus. 254/52, 20 Cemaziyelevvel 1309-22 Aralık 1891.

147 FO 424/216, no. 16'daki 1. ek, Ramsay'den Barclay'e, no. 55, Bağdat, 9 Haziran 1908.

148 BOA, Y.A.Hus. 258/48; daha sonra Cevad Paşa padişaha bir kez daha ısrar ederek, hiçbir askeri teşebbüste bulunulmadığından Sayhud'un taraftarlarının arttığını belirtmiş ve ona karşı asker kullanmak için irade çıkarılmasını talep etmiştir. Y.A.Hus. 258/104, 28 Ramazan 1309-26 Nisan 1892; Y.A.Hus. 260/32, 19 Şevval 1309-17 Mayıs 1892.

149 BOA, Y.A.Hus. 261/101, 12 Zilkade 1309-8 Haziran 1892.

150 BOA, Y.A.Hus. 265/15, 3 Rebiyülevvel 1310-25 Eylül 1892; ayrıca, Y.A.Hus. 265/39, 6 Rebiyülevvel 1310-28 Eylül 1892.

151 BOA, Y.A.Hus. 265/93, 17 Rebiyülevvel 1310-9 Ekim 1892.

152 BOA, İrade-Hususi, no. 99, 19 Rebiyülevvel 1310-11 Ekim 1892. Fakat çok geçmeden hepsi affedilmiştir. Y.A.Hus. 278/128, 22 Muharrem 1311-5 Ağustos 1893 ve Y.A.Hus. 278/147, 25 Muharrem 1311-8 Ağustos 1893.

Paşa konuyu bir kez daha hatırlattığında ise yeniden müzakere edilmek üzere dosyayı Meclis-i Vükela'ya geri göndermiştir.¹⁵³ 1895 yılı boyunca Cevad Paşa, Sayhud'un affedilmesi için padişaha birkaç defa daha müracaat etmiş, fakat padişah her seferinde talebi reddetmiş ve konu bir süre gündemden düşmüştür.¹⁵⁴ Ancak Şubat 1897'de Sayhud Yıldız'a bizzat yazarak af talebinde bulunduğu zaman Sultan Abdülhamid yumuşamıştır.¹⁵⁵

Sayhud'un geri dönüşünden itibaren 1903 sonuna kadar barış içinde yaşadığı anlaşıyor. 1903'te Ammare'de Sayhud ile Azeric ve Solaga aşiretleri arasında, bazı pirinç tarlalarının mülkiyetiyle ilgili kavgalar olduğu bildirilmiş; askerlerle aşiret mensupları arasında bir sürtüşme yaşanmıştır.¹⁵⁶ Bunun üzerine Basra valisi tarafından tarafları tahrik etmekle suçlanan Ammare mutasarrıfı, Ekim 1903'te padişah tarafından azledilmiştir.¹⁵⁷ 1904 Eylül'ünde ise, yukarıda değinildiği gibi, Albu Muhammed ve Beni Lam arasında Ammare yakınlarında çatışmalar çıkmıştır.¹⁵⁸ Bu olaylar bir süre sonra yatışmış, bölgenin ve nehir ulaşımının güvenliği 1906'ya kadar sorunsuz bir şekilde devam etmiştir.

Mart 1906'ya gelindiğinde, Dicle boyunda Ammare'nin aşağısında bulunan Kumeyt'in Albu Muhammed'e mi Beni Lam'a mı kiralanacağıyla ilgili ciddi bir ihtilaf çıktı. Kumeyt'in mevcut kira müddeti dolmuştu ve Hazine-i Hassa'nın yerel temsilcisi buranın Albu Muhammed'e, Ammare mutasarrıfı ise Beni Lam'a (Gazban'a) kiralanmasını istiyordu. Konuyu araştırmak için gönderilen vali, şayet Albu Muhammed'in verdiği daha yüksek teklifin kabul edilmesi düşünülüyorsa, Gazban'ın civar topraklardan çıkarılması gerekeceğini bildirdi. İsteddiği şeyi elde edemediğini

153 BOA, Y.A.Hus. 317/71, 25 Receb 1312-22 Ocak 1895.

154 Örneğin bkz. BOA, Y.A.Res. 74/28, 3 Şaban 1312-30 Ocak 1895.

155 BOA, İrade-Hususi, no. 12, 7 Ramazan 1314-9 Şubat 1897. Sayhud'un Arapça mektubu belgenin ekindedir.

156 FO 195/2215, no. 730/74, gizli, Ramsay'den O'Conor'a, Bağdat, 25 Ağustos 1906 (5 Kasım 1903).

157 BOA, İrade-Hususi, no. 95, 21 Receb 1321-13 Ekim 1903.

158 FO 195/2215, no. 730/74, gizli, Ramsay'den O'Conor'a, Bağdat, 25 Ağustos 1906 (19 Eylül 1904). Muhammed Fazıl Paşa takviye kuvvet istemek için Bağdat'a telgraf çekmiştir.

düşünen Gazban, Osmanlı vapurlarına ve daha sonra, Mayıs 1906 sonunda, İngiliz gemisi *Khalifah*'a saldırdı.¹⁵⁹

Bu sırada, Basra valisi ve kumandanı Muhlis Paşa ile Bağdat'taki askeri makamlar arasında Gazban yüzünden ihtilaf çıktı. Muhlis Paşa Bağdat'taki askeri makamları, Hanikin'den Muhammère'ye kadar İran sınırının askeri komutasını resmen Gazban'a vermekle suçluyordu. İngiliz konsolosluk raporlarına göre, Ammare'deki müzakereler sırasında Gazban, Muhammed Fazıl Paşa Dağıstani'den aldığı bir mektubu Basra valisine göstermişti. Bu mektupta Gazban'dan, Hanikin'den Muhammère'ye kadar olan sınır üzerinde hükümetin lehine olabilecek her türlü bilgiyi iletmesi ve hiçbir Osmanlı karakolu bulunmayan bu yerlere göz kulak olması isteniyordu. Bu yöndeki her türlü iyi hizmeti hükümet tarafından ödüllendirilecekti. Vali, İstanbul'a çektiği telgrafta Muhammed Fazıl Paşa Dağıstani ile Bağdat askeri makamlarını kendi işlerine karışmakla suçluyor, asi aşiret mensuplarıyla gizli işler yapmakla itham ediyordu. Hatta vali, Gazban'ın Muhammed Fazıl Paşa Dağıstani tarafından İran sınırına askeri komutan tayin edildiğini söyleyerek, Gazban'a verilen mükâfat vaatlerinin kendisinin arazi ihtilafını çözmeye yönelik uğraşlarını boşa çıkardığını iddia ediyordu. Bağdat'taki yetkililer bu ithamı reddederek valiye yanlış bilgi verildiğini belirtti. Sultan Abdülhamid, meseleyi soruşturmak üzere yaveri Veli Paşa'yı Irak'a gönderdi. Askeri yetki dairesiyle ilgili bu ihtilaf, Müntefik bölgesi için yapılacak düzenlemeler bakımından da zararlı bir koordinasyon-suzluğa yol açmıştı. 6. Ordu kumandanı Süleyman Şevki Paşa'ya, Basra vilayetinin işlerine müdahale etmemesi için emirler gönderildi.¹⁶⁰

Bu anlaşmazlık, Müntefik ve Sadun'la ilgili süregelen sorunlarla birleşince, Muhlis Paşa'nın azline sebep oldu. Bağdat valisi Mecid Bey, Basra'ya vali vekili tayin edildi ve yanına Bağdat nakibini de alarak durumu soruşturmak için Ammare'ye gitti.¹⁶¹ Basra'daki İngiltere konsolosu Crow, vali vekilinden Gazban'ı ce-

159 FO 424/216, no. 16, Ramsay'den Grey'e, no. 1, Bağdat, 9 Haziran 1908.

160 FO 424/210, no. 55'teki ek, Crow'dan O'Conor'a, no. 36, gizli, Basra, 29 Mayıs 1906.

161 FO 195/2214, no. 605/58, Ramsay'den O'Conor'a, Bağdat, 9 Temmuz 1906.

zalandırmasını isteyerek, “Osmanlı Hükümeti, askeri birlikleri ve idari imkânlarıyla, Arapları zapt edemeyecek ya da Gazban gibi bir adamı cezalandıramayacak durumda mıydı?” sorusunu yöneltince, Mecid Bey’in cevabı şu oldu: “Şüphesiz bu mümkündü, fakat bölge vahşi bir yer, Araplar da vahşi bir halktı.”¹⁶²

Mecid Bey her ne kadar Crow’a ihtilaf konusu olan araziye iki tarafın da alamayacağını bildirse de, kısa süre sonra, valiye verilen rüşvet karşılığında Gazban’ın vekili olan birinin araziye alacağı söylentisi yayıldı.¹⁶³ Bu söylenti, Sayhud’a bağlı aşiretlerin, Temmuz 1906’da *Burhaniye* adlı Osmanlı vapuruna ateş açmalarına ve *Medjidieh* adlı İngiliz gemisine de ihtar göndermelerine yol açtı.¹⁶⁴ Nihayet, söz konusu arazi Gazban’ın Azeric aşireti mensubu olan bir vekiline verildi. Buna tepki olarak Sayhud, Azeric aşiretine saldırdı ve kısa süre sonra Gazban ile Sayhud’un büyük bir çatışma için kuvvetlerini seferber ettikleri bildirildi.¹⁶⁵ Bir yıl boyunca hiçbir çözüme ulaşamadı. Haziran 1907’de İngiliz kaynakları, Gazban’a saldırmak üzere, 2000 kadersilahlı aşiret mensubunun Ammare’nin yukarısında Dicle kıyılarında görüldüğünü bildirdi.¹⁶⁶

162 FO 424/210, no. 67’deki ek, Crow’dan O’Conor’a, no. 47, Basra, 17 Temmuz 1906. Mecid Bey ayrıca Bağdat ile Basra vilayetlerini ayırmanın büyük bir hata olduğunu da belirtiyordu.

163 İngiltere konsolosu Crow, 1906 Temmuz’unda Mecid Bey’i Basra’da ziyaret etmiş; meseleyi sorarak Gazban’ın İngilizlerin müdahalesini temin etmek ve Osmanlı hükümetine baskı yapmak amacıyla İngiliz gemilerine ateş açtığını söylemiştir. Mecid Bey buna cevaben, eğer öyleyse eline çok bir şey geçmediğini, çünkü münakaşaya konu olan arazinin ne Gazban’a ne de Sayhud’a değil, bunlardan bağımsız bir şahsa verildiğini söylemiştir. Ancak Crow’un edindiği malumata göre, Kumeyt’in Gazban’ın bir vekiline kiraya verileceği ve bu kimenin arazinin Sayhud’un eline kalmaması için Mecid Bey’e 4.000 liradan fazla para ödediği söyleniyordu. FO 424/210, no. 67’deki ek, Crow’dan O’Conor’a, no. 47, Basra, 17 Temmuz 1906.

164 FO 424/216, no. 16’daki 1. ek, Ramsay’dan Barclay’e, no. 55, Bağdat, 9 Haziran 1908.

165 FO 424/210, inclosure 2 in no. 73, Diary to Government of India for week ending August 6, 1906, Bağdat, 6 Ağustos 1906.

166 FO 195/2242, Political Diary of the Baghdad Residency for the week ending June 17, 1907 (paragraf 161). Bundan önce, Mayıs 1907’de, Hazine-i Hassa’dan şikâyetçi olduğu anlaşılan Sayhud’un oğlu Hatem, gemilerin geçişini durdurarak intikamını almış ve İngiliz tüccarları epey zarara uğratmıştı. FO 424/216, no. 16’daki 1. ek, Ramsay’dan Barclay’e, no. 55, Bağdat, 9 Haziran 1908.

Hükümetin öncelikli meselesi, aşiret çatışmalarının bölgedeki tarım arazilerine verdiği zarardı. 1907 Haziran'ında, Sultan Abdülhamid bu meseleye çözüm bulmak için Bâbîâli'de özel bir komisyon tayin etti. Bu komisyonun bütün üyeleri Irak'ın sorunlarını bilen kimselerdi: Teçhizat-ı Askeriye nazırı Hacı Akif Paşa, Şura-yı Devlet'ten Züheyr Beyefendi, Basra kumandanı ve Ammare'deki Hazine-i Hassa reisi Ferik İzzet Paşa, Hazine-i Hassa'dan Mehmed Refik Efendi ve Musul'daki Hazine-i Hassa reisi İbrahim Hayri Efendi.¹⁶⁷ Ancak bu teşebbüsten hiçbir netice çıkmadı ve hiçbir çözüm bulunamadı.¹⁶⁸

1908 başında, yine bir arazi meselesi yüzünden başka sorunlar baş gösterdi. Aşağı Dicle'deki bazı arazilerin (Ammare yakınlarındaki Mecn-i Sagir) kira müddeti o baharda bitiyordu. Bu arazilerin Gazban tarafından kiralanaacağı söylentilerini duyan Bağdat Heyet-i Islahiye reisi Mustafa Nâzım Paşa, Basra'ya telgraf çekerek kendisi gelmeden hiçbir arazinin kiraya verilmesi talimatını verdi.¹⁶⁹ Basra'dan Ammare'ye giden Nâzım Paşa, yeni kira anlaşmalarını müzakereye girişmeden önce, Sayhud ve Gazban'dan kiraladıkları mevcut arazilerden kalan vergi borçlarını ödeme taahhüdü istedi. İngiliz kaynaklarına göre, bu talep ne şeyhlerin ne de Gazban'ı desteklediği bilinen Basra valisi Hasan Bey'in işine geliyordu.¹⁷⁰ Nitekim Nâzım Paşa'nın Ammare'de bulunduğu Nisan 1908'de, İngiliz gemisi *Blosse Lynch*'e Gazban'ın adamları tarafından Ammare civarında iki kez ateş açıldı.¹⁷¹ An-

167 BOA, İrade-Hususi, no. 103, 27 Rebiyülâhır 1325-9 Haziran 1907. Komisyon, eski Bağdat valisi Mecid Efendi'nin, Divaniye mutasarrıfı Hamdi Paşa'nın ve ayrıca Basra eski defterdarlarından birinin de fikrini almıştır.

168 Sonraki gelişmeler için bkz. FO 424/214, no. 44'teki ek, Başkonsolos Ramsay'in memorandumu, no. 13, gizli, Bağdat, 23 Aralık 1907.

169 FO 424/216, no. 17'deki ek, "Memorandum regarding Arab disturbances on the Tigris", gizli, J. Ramsay, Bağdat, 13 Haziran 1908.

170 FO 424/216, no. 17'deki ek, "Memorandum regarding Arab disturbances on the Tigris", gizli, J. Ramsay, Bağdat, 13 Haziran 1908. İngiliz kaynaklarına göre, Hasan Bey onlara ihtilaflarını karşılıklı olarak çözmelerini ve böylece Nâzım Paşa'nın güç yetiremeyeceği kadar güçlü olacaklarını tavsiye ederken, en sonunda meseleyi çözmek için kendisine müracaat edileceği ümidini taşıyordu.

171 FO 424/215, no. 83'teki ek, Crow'dan Barclay'e, no. 30, Basra, 15 Nisan 1908. Basra'daki İngiltere konsolosu Crow'a göre, Heyet-i Islahiye reisi Nâzım Paşa, aceleyle ve uğraşması gereken Arap nüfusun mizacını tam hesap etmeden işe girişmişti. Mecn-i Sagir'i yöre ahalisinin muhalefetine rağmen Ebul Nefise adlı ♦

cak sonuç olarak, ihtilaf konusu olan yeni kira anlaşmaları iptal edilirken, Dicle'deki olaylar durdu ve nehir tekrar ulaşılma açıldı.¹⁷² İngiliz makamları ise, *Blosse Lynch* meselesinin tazmini ve bu meseleden dolayı Gazban'ın cezalandırılması için ısrar etmeye başladı.

Bağdat'a dönen Mustafa Nâzım Paşa, İngiltere başkonsolosu Ramsay'e, Gazban'a boyun eğdirmenin çok zor olmayacağını, bu iş için gerekli asker sayısının askeri uzmanların hazırlığıyla ilgili bir mesele olduğunu, ancak kendi kanaatine göre asıl gerekenin birliklerin başına getirilecek iyi bir komutan ve Osmanlı memurları arasında amaç birliği olduğunu söyledi.¹⁷³ Ramsay ayrıca, 6. Ordu kumandanı Sıdkı Paşa ve kurmay başkanı Pertev Paşa ile de özel görüşmelerde bulunmuştu. Sıdkı Paşa, Hasan Bey Basra valisi olarak kaldığı sürece hiçbir şey yapılamayacağından şikâyet ediyordu; zira Hasan Bey her zaman için "kendisini satın almış olan" Gazban'ı destekleyecekti. Sıdkı Paşa ayrıca, sevk edilen askeri birliğin komutanının iyi bir adam olduğunu ve Osmanlı memurlarından destek alamadığı takdirde Gazban'ın aklını ba-

bir Necidliye, yani bir yabancıya kiralamış ve silahlı kuvvet zoruyla onu kiraladığı araziye yerleştirmeye çalışmıştı. Plan ihtiyatsızdı ve gerçekleştirilmesi mümkün değildi. Aynı zamanda, Basra valisi Hasan Bey Crow'a, Nâzım Paşa'nın yöre şeyhlerinin yerine yabancıları (Necidlileri) getirmeye çalışarak bölgeyi huzursuzluğa sevk ettiğini söylemişti.

172 FO 424/215, no. 83'teki ek, Crow'dan Barclay'e, no. 30, Basra, 15 Nisan 1908.

173 Nâzım Paşa döndükten sonra, İngiliz kaynaklarına göre, Basra valisi Hasan Bey Ammare'ye gitmişti; Gazban'dan para (4000 lira) aldığı ve ona istediği her şeyi vermeye hazır olduğu söyleniyordu. Bunun vali için doğurduğu sonuçlardan biri, Ammare ahalisinin evinin etrafını sararak onları "Araplar"a sattığından şikâyet etmeleri olmuştu; onlara göre artık gelecekte Arapları zapt etmek gibi bir ihtimal yoktu. Ahali aynı zamanda bu konuda Bâbîâlî'ye ve Nâzım Paşa'ya da telgraf çekmişti. Zor durumda olduğunu gören vali, Gazban'a adam gönderdi ve Ammare halkından çaldığı bütün malların iade edilmesi, Ammare çevresinde asayişin sağlanması ve borçların ödenmesi kararlaştırıldı. FO 424/216, no. 17'deki ek, "Memorandum regarding Arab disturbances on the Tigris", gizli, J. Ramsay, Bağdat, 13 Haziran 1908; FO 424/216, no. 16'daki 1. ek, Ramsay'den Barclay'e, no. 55, Bağdat, 9 Haziran 1908. Ramsay'e göre, Nâzım Paşa Gazban'ın aklını başına getirmek istiyordu, fakat vergi bakayalarını toplamanın ve geleceğe dair teminat almanın, yaptıklarından dolayı Gazban'ın gücünü kırmaktan daha faydalı olacağını düşünüyordu. Ayrıca bkz. no. 16'daki 3. ek, "Statement showing the amount of rent paid by the Albu Muhammad and Banu Lam for the lands leased by them from the Turkish Government and Daira Sanıyah in 1906, A.D."

şına getirmenin kolay olduğunu söyleyerek Muhammed Fazıl Paşa Dağıstani'yi işaret etti.¹⁷⁴ Pertev Paşa'nın kanaati de Sıdkı Paşa'nınkiyle aynıydı: İstanbul, asıl istenilen gayenin Gazban'ın teslim olması olduğunu ilgili herkese açıkça bildirdiği takdirde, Gazban'ı çok az bir kuvvetle teslim olmaya zorlamak hususunda Muhammed Fazıl Paşa Dağıstani'ye güvenilebilirdi.¹⁷⁵

Bu arada, Haziran 1908 başında, Sayhud'un oğlu Hatem'in birkaç gemiye saldırdığı ve Basra valisinin onu "hileyle" Ammare'ye getirerek hapsedtiği rapor edildi.¹⁷⁶ İngilizler ise Gazban'ın cezalandırılması taleplerinde ısrarcıydılar; *Blosse Lynch* meselesi Avam Kamarası'nda bile gündeme gelmişti. Temmuz 1908 başında, Meşrutiyet'in ilanından hemen önce, İngilizler hâlâ Gazban'ın cezalandırılmasını ve koruyucusu olan Basra valisi Hasan Bey'in azledilmesini talep ediyorlardı.¹⁷⁷

Beni Esed

Bir Şii aşireti olan Beni Esed, Şeyh Hasan Hayun önderliğinde, Kurna ile Suke'-Şuyuh arasındaki bataklıklarda yerleşikti.¹⁷⁸ Bu aşiretin İngiliz ve Osmanlı belgelerindeki hikâyesi 1890'ların ikinci yarısıyla sınırlı olsa da, söz konusu olaylar örgüsü Osmanlı'nın

174 FO 424/216, no. 17'deki ek, "Memorandum regarding Arab disturbances on the Tigris", gizli, J. Ramsay, Bağdat, 13 Haziran 1908. İngiltere başkonsolosunun deyişiyle: "Sıdkı Paşa, Türk memurları arasında birbirlerine sadakat ihtiyacından ve bunu gerçekleştirmenin zorluğundan söz açtı." Sıdkı Paşa da Gazban'ın cezalandırılmasından yanaydı. Muhammed Fazıl Paşa Dağıstani'nin İstanbul'dan gerekli emirleri aldığı takdirde bu iş için harikulade bir adam olacağını ve Ammare'deki Hazine-i Hassa reisi Yusuf Paşa'nın Basra valisinin davranışlarını tasvip etmeyen, iyi ve dürüst bir adam olduğunu ilave ediyordu.

175 Ayrıntılar için bkz. FO 424/216, no. 17'deki ek, "Memorandum regarding Arab disturbances on the Tigris", gizli, J. Ramsay, Bağdat, 13 Haziran 1908: "[Pertev Paşa] Arap meselesini askeri açıdan mütalaa etmiş, zeki bir adamdı."

176 FO 424/216, no. 17'deki ek.

177 FO 424/216, no. 17'deki ek; FO 424/216, no. 18'deki 1. ek, Ramsay'den Barclay'e, no. 61, Bağdat, 25 Haziran 1908; FO 424/216, no. 30, Barclay'den Grey'e, no. 394 gizli, Tarabya, 16 Temmuz 1908. Hasan Bey, Şura-yı Devlet'ten Seyyid Talib Paşa'nın mesai arkadaşıydı ve Şeyh Ebu'l-Huda'nın himayesinde olduğu biliniyordu. Temmuz 1908'deki Jön Türk İhtilaline kadar görevinde kalmıştır.

178 Bkz. *EI(2)*, I: 683-84; *Gazetteer of Arabian Tribes*, II, 43-53; krş. FO 195/1885, "Extracts from diaries of the Political Resident in Turkish Arabia to the Government of India, Foreign Department (14 Ağustos tarihli paragraf).

Basra'daki aşiret politikasına ışık tutmaktadır. Ağustos 1895'te Basra'dan, Hasan Hayun'un *Bağdat* adlı Osmanlı vapuruna saldırdığı ve gemideki bir kısım askeri öldürüp yaraladığı bildirildi.¹⁷⁹ Bunun üzerine kendisine karşı bir askeri harekât düzenlendi; Hasan Hayun Medine'deki istihkâmından kaçmak zorunda kaldı.

24 Ağustos 1895'te, Hasan Hayun ile Medine bölgesi aşiretlerinin kökünü kazımak için bir irade çıkarıldı. Muhammed Fazıl Paşa Dağıstani, üç tabur piyade (yaklaşık 1100 adam) ve çok miktarda silah ve cephane yüklü bir Osmanlı vapuruyla Kurna'ya geldi. Hayun ile araları açık olan Ammareli aşiret şeyhleri de Dağıstani'ye yardım etti; Osmanlı askerlerinin Kurna'da kullanması için aşiret mensuplarından silah topladılar. Eylül ayında, Hayun'a karşı girişilen askeri harekât hâlâ devam ediyordu. Eylül ortalarında, Medine'den kaçtığı bildirilen Hayun'un peşine, eski Amadiye kaymakamı Miralay Tahir Bey düştü. Medine'de ele geçirilen Hayun'un silahları ve eşyaları, isyan sırasında açtığı bayrak da dahil, Basra'ya götürüldü. Medine'de yavaş yavaş devlet otoritesi sağlandı. Yeni şeyh olarak Hasan Hayun'un yeğeni Şeyh Çayad tayin edildi. Bu fırsattan istifade, ağaç başına vergi konulması amacıyla Medine'deki hurma ağaçları sayıldı. Bu vergilerin geliri Hazine-i Hassa idaresine gidecekti. Aynı zamanda Şeyh Çayad, asilerin yakın zamanda telgraf hattına verdikleri zararın tazminatı olarak 300 lira ödeyecekti. Medine'de daimi garnizon olarak 100 piyade bırakıldı; Muhammed Fazıl Paşa komutasındaki diğer bütün birlikler Bağdat'a döndü.

Her fırsatta aranan Şeyh Hayun ise sonraki dört yıl boyunca, sığındığı –girilmesi imkânsız– bataklıklardan yağmacılığa ara sıra devam etti.¹⁸⁰ Bir yandan Fırat üzerindeki ticari gemilere ve

179 FO 195/1885, "Extracts from diaries of the Political Resident in Turkish Arabia to the Government of India, Foreign Department."

180 FO 195/1885, "Extract from diary of the Political Resident in Turkish Arabia to the Secretary to the Government of India, Foreign Department, Simla, for the week ending 7th September 1895"; FO 195/1885, 578/89 no'lu mektubun eki, 2 Ekim 1895, Majestelerinin Bağdat'taki başkonsolosundan Majestelerinin İstanbul büyükelçisine; FO 195/1885, "extracts from diary of H.M.'s Consul at Basrah, to H.M.'s Consul General, Baghdad, for the week ending 5th October 1895"; FO 195/1885, no. 555/99, ek, "extracts from diary of H.M.'s Consul General, Bagh-

Osmanlı birliklerine belli aralıklarla saldırılar düzenledi,¹⁸¹ diğer yandan Yıldız'a karşılıksız kalan af taleplerinde bulundu. Nisan 1898'de Hasan Hayun'un koşulsuz affa mazhar olabilmek için Lynch Şirketi'nin gemilerine zarar vererek İngiliz ve Osmanlı makamları arasında sürtüşmeye yol açmayı planladığı rapor edilmekteydi.¹⁸²

1899 yılı ortalarına doğru Hasan Hayun Basra'daki İngiltere konsolosuna bir mektup gönderdi. Mektupta konsolostan Osmanlı hükümeti ile kendisi arasında arabuluculuk yapmasını rica ediyordu. Konsolos, arabuluculuk edemeyeceği, barış yapmak istiyorsa doğrudan valiyle temasa geçmesi gerektiği cevabını verdi.¹⁸³ Sonunda, Hasan Hayun bataklıklardan çıkarılabildi ve Hor el-Cezair'de perişan bir şekilde öldü (tahminen 1903). 1906 yılında oğlu Salim el-Hayun, Seyyid Talib ailesinin nüfuzu sayesinde

dad, to the Secretary to the Government of India, Foreign Department, Simla (21-22 October 1895)"; FO 195/1935, Majestelerinin Basra konsolosunun günlüklerinden alıntılar, 4 Mart 1896. Örneğin Mart 1896'da, vali ile tabur ağasının, Hasan Hayun ile taraftarlarının yeniden ortaya çıktıklarına dair ortalıkta dolaşan söylentileri bizzat soruşturmak maksadıyla Kurna ve Medine'ye gittikleri rapor edilmiştir.

181 1897'de Hasan Hayun'un bazı taraftarları Kurna'da huzursuzluk çıkarmış, fakat bölgeye gönderilen askerler tarafından kolayca bastırılmıştır. FO 195/1978, no. 356/62, Loch'tan Currie'ye, Bağdat, 11 Haziran 1897. Ancak aynı yılın Ağustos ayında, dört Osmanlı askeri ve komutanları, Medine'de Hayun'un bir kısım taraftarı tarafından öldürülmüştür. FO 195/1978, Majestelerinin Bağdat'taki başkonsolosunun Simla'daki Hindistan Hükümeti Dışişleri bakanına gönderdiği günlükten alıntı, 3 Eylül 1897. Tabur ağası hadiseyi araştırmak için bizzat Kurna'ya gitmiştir. Kısa süre sonra Müntefik bölgesine, burada Hasan Hayun'a karşı mevzilenmiş diğer birliklerle birlikte hareket etmek üzere 300 piyade gönderilmiştir. FO 195/1978, Majestelerinin Bağdat'taki başkonsolosunun Simla'daki Hindistan Hükümeti Dışişleri bakanına gönderdiği günlükten alıntı, 24 Eylül 1897.

182 FO 195/2020, no. 181/24'teki ek, Loch'tan Currie'ye, Bağdat, 23 Nisan 1898. Aynı yıl ilerleyen günlerinde, yukarıda bahsi geçen huzursuzluklarla ilgili olarak 400 kadar piyade nehrin yukarısına gönderilmiştir. Bu piyadeler, nehir ulaşımının güvenliği için Kurna ile Ammare arasına aralıklı olarak mevzilenecekti.

183 FO 195/2055, no. 32, Wratistlaw'dan O'Conor'a, Basra, 5 Temmuz 1899. Daha sonra konsolos, Osmanlı memurları tarafından herhangi bir yanlış anlamaya meydan vermemek için, valiye Hasan Hayun'un mektubunu ve kendi cevabını göstermiştir.

Beni Esed'e şeyh tayin edildi ve Osmanlı hükümetinin destekçisi haline geldi.¹⁸⁴

Bu bölümde varılan sonuçların bazıları, II. Abdülhamid idaresinde diğer Arap bölgelerindeki aşiret politikalarını inceleyen araştırmaların vardığı sonuçlarla paralellik göstermektedir.¹⁸⁵ Irak vilayetlerinde ister eşrafın veya aşiretlerin kendi aralarında, ister bu kesimlerle hükümet arasında olsun, esas ihtilaf nedeni arazi meselesi olmuştur. Özellikle Basra'da, vergi tahsili ve vergi borçları da önemli bir sorun kaynağı idi. Gerek arazi gerekse vergi meseleleri sık sık silahlı çatışmalara sebep oluyordu. Özellikle, bölge aşiretleri modern silahlar edinmeye başlayıp bu sayede hükümet kuvvetlerine meydan okuma fırsatı bulunca olaylar da giderek tırmandı. Bu nedenle hükümet, bölgede kanun dışı silah ticaretiyle mücadeleye başladı. Yerel askeri birlikler, 1880'den itibaren meydana gelen aşiret isyanlarıyla başa çıkmakta epey başarılı olurken, 1900'lerin başından 1908'e kadar olan dönemde Basra ve Musul gittikçe kötüleşen bir biçimde daimi aşiret isyanlarıyla karşı karşıya kaldı. İstanbul bu isyanlara bir dizi reform teşebbüsüyle karşılık verse de öncelikle güvenliğin tesisine dayalı bu reformlar hiçbir zaman amacına erişemedi. Sultan Abdülhamid, en başından itibaren, aşiret toplumuna hükmeden güçlü eşrafı karşısına almamaya büyük itina göstermiş; onları incitebilecek zecri tedbirlere karşı daima isteksiz durmuştur. Arap ya da Kürt olsun, güçlü aşiret liderleri ve dini nüfuz sahiplerine karşı silahlı kuvvet kullanmaktan çoğunlukla çekinmiştir.

184 Bkz. *EI*(2), I: 684.

185 Örneğin bkz. Selim Deringil, "'They Live in a State of Nomadism and Savagery': The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate," *Comparative Studies in Society and History* 45 (2003): 311-42; Isa Blumi, *Rethinking the Late Ottoman Empire: A Comparative Social and Political History of Albania and Yemen, 1878-1918* (İstanbul: ISIS, 2003), 43-81; Eugene L. Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan, 1850-1921* (Cambridge: CUP, 1999); Paul Dresch, *Tribes, Government and History in Yemen* (Oxford: Clarendon, 1989), 6. ve 7. bölümler; Norman N. Lewis, *Nomads and Settlers in Syria and Jordan, 1800-1980* (Cambridge: CUP, 1987), 7. ve 8. bölümler; Norman N. Lewis, "The Syrian Steppe during the Last Century of Ottoman Rule: Hawran and the Palmyrena," *The Transformation of Nomadic Society in the Arab East*, ed. Martha Mundy ve Basim Musallam (Cambridge: CUP, 2000), 33-43.

5. Şii Meselesi

Bağdat ve Basra, Arapça konuşan Şii Müslümanlardan oluşan büyük bir nüfusu barındırıyordu. Osmanlı yönetiminin bu hususta bir istatistik çalışması olmadığı için, Irak'taki Şiilerin kesin sayısı bilinmemektedir. Ancak Şiilerin bu iki vilayetdeki nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu açıktır.¹ 1920'de Şiilerin (Musul da dahil olmak üzere) bütün Irak nüfusunun yüzde 56'sını teşkil ettiği tahmin edilmektedir.²

On dokuzuncu yüzyıl boyunca Şii nüfusun Sünni nüfus aleyhine bir artış gösterdiği anlaşılmaktadır; Şii nüfus özellikle Sünnilikten geçiş yoluyla çoğalmaktaydı.³ Osmanlı yönetimi için, Irak'ta büyük ve giderek artan bir Şii nüfusun varlığı ciddi bir sorun teşkil etmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu, Sünni bir devletti ve Şii tebaanın devlete aidiyeti şüpheliydi. Ayrıca Şii Müslümanlar ilke olarak –Sultan Abdülhamid rejimine dini meşruiyet

1 O dönemdeki en iyi tahmin 1894'te Vital Cuinet tarafından yayınlanmıştır. Cuinet şu rakamları verir: Bağdat (Sünniler: 309.000; Şiiler: 480.000); Basra (Sünniler: 276.000; Şiiler: 663.150). Ayrıntılar için bkz. Cuinet, *La Turquie D'Asie*, III, 17 ve 220-21. Meşhur Osmanlı yazarı, aynı zamanda Teftiş-i Umumi-i Askeri Komisyonu başkâtibi olan Şemseddin Sami de *Kamusu'l-Alam*'ında Cuinet'nin verdiği rakamları tekrarlamaktadır. Örneğin bkz. V. ciltteki "Kerbela" maddesi (1314): 3832-34.

2 Bkz. Joyce N. Wiley, *The Islamic Movement of Shi'as* (Boulder: Lynne Rienner, 1992), 9; 1916'da, İngiliz kaynaklarının tahminine göre, bütün Mezopotamya nüfusunda Sünniler 1.037.000, Şiiler 1.173.000 kişiydi. Bkz. Admiralty, *Mesopotamia*, I, 66. Krş. Foreign Office, *Mesopotamia*, 36.

3 Bkz. Yitzhak Nakash, "The Conversion of Iraq's Tribes to Shi'ism," *IJMES* 26 (1994): 443-63; Yitzhak Nakash, *The Shi'is of Iraq* (Princeton: Princeton University Press, 1994), 25-48. 1895'te yapılan bir tahmine göre, birkaç yıllık bir zaman zarfında, 100.000 Sünni Müslüman Şiiliği kabul etmişti. FO 424/183, Currie'den Salisbury'ye, no. 476, gizli, 16 Temmuz 1895.

kazandırmak için çok önem verilen– Osmanlı Hilafeti iddialarını da kabul etmiyorlardı. Kısacası devlet Şiiilerin sadakatinden emin olamıyordu.

Bu meselenin uluslararası boyutları da vardı. Irak, toprakları üzerinde tarihi ve dini hak iddiaları olan ve yüzyıllar boyu Osmanlı Devleti'yle bu bölgeye hâkim olabilmek için sayısız savaşlar yapmış bulunan Şii İran'la sınır komşusuydu. İran'ın gücünün zayıfladığı on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında bile, Osmanlı yetkililerinde İran'ın hâlâ, özellikle de Rusya'nın Anadolu'yu işgali halinde, askeri bir tehdit oluşturabileceğine dair güçlü bir endişe mevcuttu. Bundan başka, Osmanlı–İran hududunun tespiti meselesi de daimi bir gerginlik kaynağıydı.⁴

Bütün bunlara ilaveten Irak ile İran sürekli irtibat halindeydi. Necef, Kerbela, Kâzımeyn ve Samarra'da bulunan ve bir bütün olarak Atabat adıyla bilinen kutsal Şii mekânları, Irak sınırları dahilinde bulunuyordu.⁵ On sekizinci yüzyılda Şii ulemanın siyasi bir rolü olduğunu savunan Usuli ekolün merkezi haline gelen Atabat, bir dini otorite merkezi olarak sahip olduğu üstünlüğü on dokuzuncu yüzyıl boyunca da muhafaza etmiştir. Önemli Şii müctehidlerinin pek çoğu ya burada ikamet edip ders veriyor ya da bir süre burada tahsil gördükten sonra İran'a dönüyor-

4 On dokuzuncu yüzyılda Osmanlı–İran ilişkileri hakkında bkz. Mohammed Reza Nasiri, *Nasreddin Şah Zamanında Osmanlı–İran Münasebetleri, 1848-1896* (Tokyo, 1991); Abdolghafour Baghdadi, "Muhammed Ali Şah Devrinde Osmanlı–İran Siyasi İlişkileri ve İran'daki İç Olaylar, 1907-1909" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1982); Richard Schofield, ed., *The Iran-Iraq Border 1840-1958*, 9 cilt (Archive Editions, 1989), 1-4. ciltler; Gökhan Çetinsaya, "Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı–İran İlişkileri," *KÖK Araştırmalar*, Osmanlı Özel Sayısı (2000): 11-23. Osmanlı makamlarının "İran tehdidi"ne bakışına bir örnek olarak, Fuad Paşa'nın sözleri için bkz. Engin D. Akarlı, ed., *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyyetnâmeleri* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978), 5 ve *Meclis-i Mebusan*, 176.

5 Bkz. Hamid Algar, "Atabat," *Elr*, II, 902-903; Hamid Algar, "Shi'ism and Iran in the Eighteenth Century," *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, ed. Thomas Naff ve Roger Owen (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977), 288-302; Moojan Momen, *An Introduction to Shi'i Islam: The History and Doctrines of Twelver Shi'ism* (New Haven: Yale University Press, 1985), 143-44. Bu kasaba ve şehirlerdeki nüfus yapısı kayda değerdir: Kerbela'da Sünni: 10.000, Şii: 54.700; Necef'te Sünni: 750, Şii: 4.250; Kâzımeyn'de Sünni: 1.000, Şii: 5.000; Samarra'da Sünni: 475, Şii: 2.000 (Cuinet, *La Turquie D'Asie*, III, 90, 132, 144, 175).

du.⁶ Örneğin 1903'te Necef'te 2000, Kerbela'da 200 kişi kendisini müctehid olarak tanımlıyordu. Buna karşılık Bağdat'taki İngiltere başkonsolosunun kanaatine göre, bu iki şehirde en fazla 41 hakiki müctehid vardı.⁷ Sayıları ne olursa olsun, bu müctehidlerle birlikte Atabat'ta çok sayıda molla, ahund ve talebe de yaşıyordu. Cuinet'ye göre Atabat'ta toplam 34 Şii medresesi ve buralarda eğitim gören 1710 talebe bulunuyordu.⁸ Önce 1891-92 Tütün İsyanı sırasında, sonra 1902'den itibaren ve özellikle de İran'da Meşrutiyet İhtilali'nin gerçekleştiği yıllarda (1905-11), Atabat müctehidleri İran iç politikasına aktif olarak müdahil oldu. Atabat'ta dini ilimler tahsil eden talebeler, tüccarlar ve hacılar olmak üzere 40.000'den fazla İran tebaası yaşıyordu.⁹ Her yıl İran'dan ve Hindistan'dan gelen Şii mezhebine mensup, sayıları 30.000 ile 100.000 arasında değişen çok sayıda insan Irak'taki kutsal yerleri ziyaret ediyor ya da Atabat'ta toprağa vermek üzere akrabalarının cenazelerini getiriyordu.¹⁰

6 Bkz. Meir Litvak, *Shi'i Scholars of Nineteenth-century Iraq: The Ulama of Najaf and Karbala* (Cambridge: CUP, 1998); Admiralty, *Mesopotamia*, I, 83-86; krş. Roy Mottahedeh, *The Mantle of the Prophet: Religion and Politics in Iran* (New York: Simon&Schuster, 1985), 205 vd.

7 Bkz. Lorimer, *Gazetteer*, I/2, 2363-65; ayrıntılı bilgi için bkz. FO 195/2138, Newmarch'tan O'Connor'a, no. 37/5, Bağdat, 21 Ocak 1903.

8 Bkz. Cuinet, *La Turquie D'Asie*, III, 19, 189. Cuinet, Bağdat vilayetindeki Sünni medrese sayısının 39 ve talebe sayısının da 1.950 olduğunu belirtmektedir. Örneğin, Osmanlı kaynaklarının tahminine göre, zamanın "merci-i taklidi" Mirza Hasan Şirazi'nin Samarra'daki talebelerinin sayısı 500'dür. Ayrıca bkz. Mottahe-deh, *The Mantle of the Prophet*, 214-18.

9 Bkz. Cuinet, *La Turquie D'Asie*, III, 90: Kerbela'daki Şiiler arasında İranlıların sayısı 41.000, Hintlilerin 5.000, Osmanlıların 8.700 idi. Cuinet'de Atabat'ın geri kalanıyla ilgili bir rakam verilmemiştir; krş. *Kamusu'l-Alam*, V, 3832-33'de Cuinet'nin verdiği rakamlar tekrarlanmaktadır. 1916'da bir İngiliz kaynağı bütün Mezopotamya için 70.000 rakamını zikreder. Admiralty, *Mesopotamia*, I, 66, 76: "Kerbela'da yaklaşık 40.000, Necef'te 12.000, Basra'da 7.000, Bağdat'ta 5.000."

10 Bkz. Nakash, *Shi'is of Iraq*, 163-201, 238 vd.; Lorimer, *Gazetteer*, I/2, 2358-63. Osmanlı kaynaklarındaki rakamlara göre, her yandan Irak'a gelen Şii hacıların sayısı 1889'da 23.990 ve 1890'da 57.567 idi. Bu sayı yıldan yıla büyük dalgalanmalar gösteriyordu. İngiliz kaynaklarındaki tahminlere göre, Şii hacı sayısı 1875'te 100.000 civarında, 1905'te 95.000 ve 1910'da da 55.000'dir (Issawi, *Fertile Crescent*, 135). 1919 "yılında 150.000-200.000 olduğuna inanılıyor"du. Basra'ya gelen Hintli Şiilerin sayısının da epey fazla olduğu söyleniyordu. Bu hacıların Irak'taki harcamaları, bölge için önemli bir gelir kaynağı teşkil ediyordu. İngiliz kaynaklarının tahminlerine göre, 1875'te bir yıllık meblağ 1.000.000 sterlini aşıyordu ➡

İngilizlerin de Atabat'la bağlantıları vardı. Britanya-Hindistan'ından gelerek Atabat'ı ziyaret eden veya burada ikamet eden çok sayıda Şii'nin yanı sıra, İngiliz hükümetinin de Avaz Mirası/Vakfı (Awad/Oudh Bequest) vasıtasıyla müctehidlerle doğrudan bağlantısı bulunuyordu. Avaz Mirası, Hindistan Avaz Hükümdarı tarafından kurulmuştu ve her yıl Atabat'a, Şiilere dağıtılmak üzere büyük miktarda para gönderiyordu. 1850'lerde Avaz'ın Britanya-Hindistan Hükümeti tarafından ilhakının ardından, mirasın kontrolü İngilizlerin eline geçmişti. Her yıl paranın dağıtılması, biri Necef ve diğeri Kerbela'da olmak üzere seçilen iki müctehid aracılığıyla Bağdat'taki İngiltere başkonsolosu tarafından yürütülüyordu.¹¹ Bu iki imtiyazlı müctehid için Hindistan'dan gelen para, yerel nüfuz ve itibarın başlıca kaynaklarındandı; dolaylı olarak İngiliz nüfuzu için de potansiyel bir vasıtaydı. 1902'den itibaren İngilizler, Atabat müctehidlerini kendi İran politikalarında bir etken olarak görmeye başladı; zira İran iç politikasındaki yeni gelişmelerden dolayı "Büyük Oyun" çok daha karmaşık bir hal almıştı. İran ve Hindistan'dan Atabat'a bağışlanan başka mali kaynaklar da vardı. Örneğin İran hükümeti de, Kerbela, Necef ve Kâzımeyn'deki kutsal yerlere her yıl bağışlarda bulunuyordu.¹²

Avaz Mirası ve diğer bağışlar sayesinde büyük refah ve servet kazanan Şii ulema Irak'ta, özellikle de aşiretler arasında epey nüfuz sahibiydi. Nitekim şehirlerdeki köklü medreseler ve aşiret halkı arasında dolaşan "ahundlar" vasıtasıyla Şiiliğin bölgede yayıldığı tahmin edilmektedir. Bu süreçte müctehidlerin din ilimleri tahsil eden talebeler ile fakirlere önemli miktarda para dağıttık-

(Foreign Office, *Mesopotamia*, 36). Atabat'a gömülen Şiilerin (hem İran hem Osmanlı tebaası) sayısı Osmanlı kaynaklarında 1889'da 9.620 ve 1890'da 14.354 olarak geçmektedir (Lorimer, *Gazetteer*, 1/2, 2361). Osmanlı hükümeti, Irak'a giren hacılardan ve cenazelerden ücret alıyordu. Yıllık meblağ 1889'da 4.807 sterlin ve 1890'da 9.243 sterlin olarak verilmektedir (Lorimer, *Gazetteer*, 1/2, 2363).

11 Bkz. Lorimer, *Gazetteer*, 1/1B, 1409-15, 1477-84, 1598-1616; Foreign Office, *Mesopotamia*, 25; ayrıca bkz. Juan R. I. Cole, "Indian Money and the Shi'i Shrine Cities of Iraq, 1786-1850," *MES* 22 (1986): 461-80; Meir Litvak, "Money, Religion, and Politics: The Oudh Bequest in Najaf and Karbala, 1850-1903," *IJMES* 33 (2001): 1-21; Nakash, *Shi'is of Iraq*, 205 vd.

12 Bkz. Lorimer, *Gazetteer*, 1/2, 2357. Türbelerin idaresi kanunen Osmanlı vakıflar idaresinin kontrolünde bulunuyor ve (*Kilidar*, *Serhademe* ve *Hademe* adıyla bilinen) türbe görevlileri Osmanlı hükümeti tarafından tayin ediliyordu.

ları dikkate alınarak, bazı aşiret mensuplarına, özellikle yerleşik düzene yeni geçmiş olanlara ve aynı zamanda bazı küçük şehir sakinlerine Şiiliğin cazip gelmiş olabileceği varsayılmaktadır. Gertrude Bell'in 1920'de kaydettiği gibi:

Gerekli bilgiler mevcut olsa, Şii öğretilerinin Mezopotamya'da yayılmasını incelemek ilginç bir tarihsel çalışma olurdu. Bu öğretilerin son yüz yılda, Şii din adamlarının misyonerlik gayretleri sayesinde yayıldığı kesindir. Örneğin büyük bir aşiret olan Zübeyd (...) 1830 civarında, torunları hâlâ Hille politikasına egemen olan ünlü bir müctehid tarafından Şiiliğe döndürülmüştür. Kuzeyde, kutsal mekânların etkisinden biraz daha uzakta bulunan akraba aşiretler olan Duleym ve Ubeyd'in Sünni kalmış olması anlamlıdır. Anlaşılabildiği kadarıyla süreç hâlâ devam etmektedir. Müntefik'in göçebe aşiretlerinden Şurayfat, muhtemelen Şiiliği yeni kabul etmiş bir aşirettir (göçebeler genellikle Sünni akaidine yerleşik çiftçilerden daha sıkı bağlıdır); başka bir aşiret olan Suhaym ise hâlâ kısmen Sünni'dir. Mekke Şerifi gibi Eşraftan ve Sünniliğin en saf soyundan olan Sünni Sadun ailesinde de Şiiliğe geçiş örnekleri mevcuttur.¹³

Diğer taraftan on dokuzuncu yüzyıl boyunca Irak'taki Sünni müesseselerinde bir gerileme olduğu aşikârdır. Bu yüzyıldaki modernleşme politikalarının sonucu olarak, o zamana kadar Sünni medreselere ve ulemaya kaynak sağlayan vakıfların gelirleri yavaş yavaş hükümete devredilmiştir. Bu süreçte mali kaynakların azalmasının, Sünni dini eğitimi zayıflattığı anlaşılmaktadır.¹⁴

1860'lardan 1890'lara

Şiiliğin Irak'taki aşiret nüfusu arasında yayıldığı, Bâbîâli tarafından Abdülhamid dönemi öncesinde de biliniyor, fakat ciddi

13 Gertrude L. Bell, *Review of the Civil Administration of Iraq* (London: HMSO, 1920), 27. Krş. Nakash, "The Conversion of Iraq's Tribes to Shi'ism," ve Nakash, *Shi'is of Iraq*, 25-48.

14 Bkz. J. R. Barnes, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire* (Leiden: Brill, 1987), 67-153; Bahaeddin Yediyıldız ve Nazif Öztürk, "Tanzimat Dönemi Vakıf Uygulamaları," *150. Yılında Tanzimat*, ed. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara: TTK, 1992), 571-91.

bir gündem maddesi oluşturmuyordu.¹⁵ Örneğin 1862'de, Bağdat valisi Mehmed Namık Paşa, bu konuda İstanbul'a yazarak bölgeye bir Sünni âlimin gönderilmesini talep etmiştir.¹⁶ Sonraki yıllarda meselenin biraz daha önem kazandığı anlaşılmaktadır. Midhat Paşa'nın 1869'da Bağdat valiliğine tayin edilmesinin arkasındaki esas sebeplerden biri de, Bâbîâli'nin bölgede artan Şii varlığından duyduğu endişedir. İran şahının Aralık 1870-Ocak 1871'de Atabat'a ziyareti esnasında sorunun boyutları açıkça görülmüş, mesele Osmanlı makamlarında ciddi bir endişe uyandırmıştır.¹⁷ Fakat bu endişe –muhtemelen iç ve dış krizlerin etkisiyle– kısa zamanda gündemden düşmüş ve yaklaşık 15 yıl boyunca mesele İstanbul'un gündemine gelmemiştir. 1885'ten önce Sultan Abdülhamid'e arz edilen Irak ile ilgili çok az raporda Şii sorunundan bahsedilmektedir.¹⁸ 1885'ten itibaren sunulan raporlarda ise sürekli olarak Şiiliğin Irak'ta yayılmasına dikkat çekilmektedir.¹⁹

Irak'ta Şiiliğin yayılmasından duyulan endişenin ilk ciddi işareti 1885'te görülmüş; İstanbul'da dolaşıma sokulan ve gayesi Şiiliği teşvik olan *Hüseyniye Risalesi* bu endişeyi körüklemiştir.²⁰ Risale gündeme, meşhur bir Nakşibendiyye-Halidiyye şeyhi olan Şeyh Gümüşhanevi Ahmed Ziyaüddin Efendi tarafından, risale-

15 Bkz. Nasiri, *Nasreddin Şah*; Bruce Masters, "The Treaties of Erzurum (1828 and 1848) and the Changing Status of Iranians in the Ottoman Empire," *Iranian Studies* 24 (1991): 3-15; ayrıca bkz. Juan R. I. Cole ve Moojan Momen, "Mafia, Mob and Shi'ism in Iraq: the Rebellion of Ottoman Karbala, 1824-1843," *Past and Present* 112 (1986): 112-43.

16 Sinaplı, *Mehmet Namık Paşa*, 196. Krş. BOA, A.MKT.UM. 549/27, 22 Ramazan 1278-23 Mart 1862.

17 Ayrıntılar için bkz. Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1417-22; Midhat, *Tabsıra-i İbret*, 95-8; Nasiri, *Nasreddin Şah*, 151-56. Ayrıca bkz. Âli Paşa'nın Midhat Paşa'ya mektubu (23 Cemaziyevvel 1288/1871), *Midhat Paşa*, 61-62. Bağdat'ta Midhat Paşa idaresinde görev yapan Osman Hamdi Bey'in babası Edhem Paşa'ya yazdığı mektuplarda konuyla ilgili ilginç ayrıntılar yer almaktadır. Bkz. Edhem Eldem, "Quelques lettres d'Osman Hamdi Bey à son père lors de son séjour en Irak (1869-1870)," *Anatolia Moderna* 1 (1990): 126-27.

18 Bu konudaki istisnalar, Mehmed Namık Paşa'nın iki raporudur: Sinaplı, *Mehmet Namık Paşa*, 259-60, 25 Receb 1296-15 Temmuz 1879 ve BOA, Y.PRK.KOM. 4/33, 11 Safer 1301-12 Aralık 1883.

19 Literatürde oldukça yeni olan bu konuyla ilgili farklı yaklaşımlar için bkz. Deringil, "The Struggle Against Shiism in Hamidian Iraq," 45-62 ve Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, 307 vd.

20 BOA, İrade-Dahiliye, no. 75763, 27 Şevval 1302-9 Ağustos 1885.

nin bir nüshası Ağustos 1885'te Yıldız'a arz edildiğinde gelmiştir.²¹ Padişah risaleyi aldıktan sonra, İslam'da batıl itikatlarla ilgili birkaç eserin müellifi olan Hoca İshak Efendi'ye danışmış ve bu konuda bir rapor hazırlamasını istemiştir.²² İşte bu rapor sayesinde ki Yıldız'ın dikkati, bilindiği kadarıyla ilk kez ciddi bir şekilde Irak'taki Şii meselesine çekilmiştir.

Hoca İshak Efendi raporunda, risaleyi (*Hüseyiniye Risalesi*) tafsilatıyla anlattıktan sonra, yirmi sene öncesine kadar Irak halkının çoğunun ehl-i sünnetten olduğunu ve Bâbîâli'nin bir İran tehlikesinden endişe etmesine gerek olmadığını belirtiyordu. Ancak şimdi Irak'ta ehl-i sünnet gerilemiş, Irak ahalisi İran'ın doğal ordusu haline gelmiştir:

(...) on beş-yirmi sene mukaddem Bağdad valileri ulemâya ta'yîn için verilen kur'ayı hazîne-i celîle nâmına zabt ve tassaruf itmelerinden dolayı Bağdad'da âlim ve ulemâ bütün bütün mahv u perişan ve Acemin ise sehr u selâsede Necef ve Kerbela'da beş-altı bin talebe-i ulûmu kur'a ve kabâile mün-tesir olup sûret-i hâzıra bu misillü kitâb-ı muzır rayı ta'lîm ve tefhîme (...) olduklarından hıttâ-i Irakî'de ehl-i sünnet akl-i kalîl kalmağla şimdi o havâlî ahâlîsi (...) mezheb sâikasıyla Acemin bir ordû-yı tabîîsi hükmünde görünür.²³

Hoca İshak Efendi'nin raporundan anlaşıldığı kadarıyla, *Hüseyiniye Risalesi* ilk değildi; Şiilik propagandası yapan benzer risaleler son 12 yıldır neşredilmekteydi. Hoca İshak Efendi bu gibi neşriyatla ilgilenmek üzere özel bir heyetin kurulmasını teklif ediyordu. Bundan başka, Irak'taki durumun da emsalsiz olmadığı

21 Hayatı (ö. 1893) ve faaliyetleri için bkz. İrfan Gündüz, *Gümüşhânevi Ahmed Ziyâüddin: Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı ve Halidiyye Tarikatı* (İstanbul: Seha, 1984); Butrus Abu-Manneh, "Shaykh Ahmed Ziyaüddin el-Gümüşhanevi and the Ziyai-Khalidi sub-order," *Studies on Islam and the Ottoman Empire in the 19th century, 1826-1876* (İstanbul: ISIS, 2001), 149-59; krş. Şerif Mardin, "The Nakşibendi Order in Turkish History," *Islam in Modern Turkey: Religion, Politics and Literature in a Secular State*, ed. Richard Tapper (London: I.B. Tauris, 1991), 131-32.

22 Harputizâde Hoca İshak Efendi (1803-92) hakkında bkz. İshak Sunguroğlu, *Harput Yollarında* (İstanbul, 1959), 124-27; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 191-92.

23 BOA, İrade-Dahiliye, no. 75763. Hoca İshak Efendi'nin raporu belgenin ekinde dir.

ğı, Osmanlı hükümetinin geçmişteki hatalarını devam ettirmesi halinde, Anadolu ve Balkan vilayetlerinin de tehlikeye girebileceği ikazında bulunuyordu: “Ulemânın işe yarar cihetlerine birer nâm takılarak ve evkâf arâzîsi denilerek ma‘ârif tarafından müdâhale olunmaya başlanıldığına göre” Anadolu ve Rumeli’de de Bağdad gibi ulemanın gittikçe azalıp yok hükmüne gireceği zann olunmaktaydı.²⁴ Sultan Abdülhamid sadrazamdan, bu “müfsit risale”nin bütün nüshalarının toplatılmasını ve ayrıca şeyhülislamlık tarafından Şeyh Ahmed Ziyaüddin Efendi’ye bir karşı-risale yazdırılmasını talep etti.²⁵

Ertesi yıl, 1886’da, Şii müctehidi Mirza Hasan Şirazi’nin 1874’ten beri ikamet ettiği Samarra’da Sünnilerle Şiiler arasında çıkan bir huzursuzluk, İstanbul’un dikkatini ikinci kez Şii sorununa çekti.²⁶ Haziran 1886’da, Bâbîâli nezdindeki İran büyükelçisi Mirza Muhsin Han, padişahla özel görüşme talep ederek ısrarla bazı kimselerin Samarra’dan sürülmesini istedi. Muhsin Han’ın iddiasına göre, Samarra’nın Sünni müftüsü Cuma hutbelerinde Şiilere hakaret etmişti. Müftü ile birlikte naib, Belediye reisi ve şehrin Şii nüfusuna kötü muamelede bulundukları söylenen iki kişinin daha sürgün edilmesini istiyordu. Aynı zamanda Nef’teki Hz. Ali türbesinin tamir edilmesi için de izin istedi.²⁷

Sultan Abdülhamid, Sadrazam Kamil Paşa’nın fikrini sordu. Kamil Paşa, Bağdat vilayetinin yürüttüğü soruşturmanın henüz tamamlanmadığını ve İranlıların bu iki talebiyle ilgili verilecek kararların ertelenmesi gerektiğini bildirdi. Sadrazamın verdiği izahata göre, Bağdat valisi ilk soruşturmaya cevaben, iddia edilen olayı yanlış bir haber olarak reddetmiş; ancak Muhsin Han bu konuda ısrarcı olunca, Kamil Paşa seraskerlik aracılığıyla 6. Ordu kumandanına yazarak bir soruşturma daha yapılmasını istemişti.²⁸ 6. Ordu’dan gelen cevap, vilayetin böyle bir hadise

24 BOA, İrade-Dahiliye, no. 75763.

25 BOA, İrade-Dahiliye, no. 75763.

26 Mirza Muhammed Hasan b. Mahmud (1815-95) hakkında bkz. *EI(2)*, IX: 479-80.

27 BOA, Y.A.Hus. 192/98, 25 Ramazan 1303-27 Haziran 1886.

28 BOA, Y.A.Hus. 192/98, 25 Ramazan 1303-27 Haziran 1886. Ancak Kamil Paşa, iddiaların doğruluğu ispatlanmadan Samarra müftüsünün sürülmesine onay vermemiştir. Ne de olsa bu durum Sünni Müslümanlar arasında hoşnutsuzluğa yol açabilirdi. Diğer taraftan, İran büyükelçisinin sürgün edilmelerini talep ettiği diğer beş kişinin suçları bilinmemektedir.

Necef'te Meşhed-i Ali

Hugo Grothe, 1909, www.jelleverheij.net

olmadığı mealindeki beyanını destekler nitelikteydi. Fakat İran büyükelçisi yine ikna olmadı. Bu sefer Bâbiâli, yapılacak üçüncü soruşturmaya Bağdat'taki İran konsolosunun da iştirak etmesine karar verdi. Söz konusu soruşturma, Temmuz 1886 sonunda hâlâ devam etmekteydi.²⁹

Diğer taraftan, 13 Temmuz 1886'da Sultan Abdülhamid, Meclis-i Vükela'ya da danıştıktan sonra Necef türbesinin şah

29 BOA, Y.A.Hus. 193/86, 25 Şevval 1303-27 Temmuz 1886.

tarafından değil, Osmanlı hükümeti tarafından tamir edilmesine karar verdi. Ancak şah bazı hediye ve değerli eşya göndermek isterse bunlar memnuniyetle kabul edilecekti.³⁰ Muhsin Han, şahın özel durumunu gerekçe göstererek bu karara itiraz etti; kararın yeniden müzakere edilmesini talep etti. Kamil Paşa geri adım atılması taraftarıydı. Söz konusu türbenin tamirinin İran şahları tarafından yapılmasının âdetten olduğunu belirterek, böyle bir imtiyazın şah üzerinde iyi bir intiba bırakabileceğini öne sürdü.³¹

Bu arada İran hükümeti bazı kimselerin Samarra'dan sürülmesi hususundaki ısrarını sürdürüyordu. Ekim 1886 sonlarında II. Abdülhamid Kamil Paşa'ya derhal bir karara vararak dosyayı kapatması talimatını verdi.³² Kamil Paşa buna, 6. Ordu kumandanı tarafından özel bir temsilci aracılığıyla yaptırılan son soruşturmanın sonucunu bildirerek cevap verdi. Kumandanın telgrafında, Samarra müftüsünün Şiileri tahrik etmekle itham edilmesine rağmen, aynı şehrin Sünnilerinin bu ithamı yalanladıkları bildiriliyordu. Ancak kumandanın ilave ettiğine göre, şehirde hâkim olan gerginlik ve provokasyon söylentileri, İran konsolosu ve bazı Şiilerin faaliyetlerinden, özellikle de Müftü İbrahim Efendi ile "merci-i taklid" Mirza Muhammed Efendi [Şirazi] arasında uzun zamandır devam eden ihtilaftan kaynaklanıyordu. Müşir, bu iki kişi Samarra'da bulunduğu müddetçe durumun yatışmasının imkânsız olduğu ikazında bulunuyordu. İran'ın hadiseye özel bir önem atfetmesi karşısında Kamil Paşa, bir karara varılmadan önce resmi bir incelemede daha bulunulmasını istiyordu. Bu sorunu incelemek ve ayrıca Irak için genel bir reform projesi hazırlamak üzere Bağdat'a özel bir görevli tayin edilmesini teklif etti:

Hem bu maddenin (...) ve bir tarafdandahi Bağdad vilâyetinin muhtâc olduğu islâhât ve imârât hakkında tahkîkât-ı lâzime ve mükemmel icrâsıyla ittihâzına lüzûm görünen tedâbirin tafsîlâtını hâvî bir lâyiha tanzîm ve irsâl etmek üzere erbâb-ı ehliyet (...) birinin Bağdad'a me'mûren izâmı hakkında her ne vechile emr u fermân buyurulur ise (...)³³

30 BOA, İrade-Meclis-i Mahsus, no. 3626, 10 Şevval 1303-12 Temmuz 1886.

31 BOA, Y.A.Hus. 193/86, 25 Şevval 1303-27 Temmuz 1886.

32 BOA, Y.A.Hus. 196/1, Gurre-i Safer 1304-30 Ekim 1886.

33 BOA, Y.A.Hus. 196/1, 18 Teşrin-i evvel 1302-30 Ekim 1886.

Diğer taraftan Sultan Abdülhamid'in, tam bu tarihlerde, "Şii meselesi"nin nihai çözümü için Şiiilerle Sünniler arasındaki "adavetin izalesi" yahut "Sünni-Şii ittiadı" gayesine yönelik bir girişimin ilk adımlarını atmaya başladığı görülüyor. Şii meselesinin çözümüyle ilgili olarak, Ağustos 1886'da iki yakın danışmanı Cevdet Paşa ve Yusuf Rıza Paşa aracılığıyla, İstanbul'da ikamet eden önemli bir İranlı muhalif Mirza Hasan Şeyhü'l-Reis'e fikir danıştığı görülmektedir.³⁴ Cevdet ve Yusuf Rıza Paşaların verdiği bilgiye göre Şeyhü'l-Reis, padişahın Şiiilerle Sünniler arasındaki "adavetin izalesi" hakkındaki teklifine fevkalade temayül ve ilgi göstermişti; bu gayeyle bir risale yazmak ve İranlı müctehidlerle temasa geçmek istiyordu.³⁵ Cevdet ve Rıza Paşalar bu konuda padişah için ayrı raporlar kaleme almışlardır. Meşhur bir âlim ve Adliye nazırı olan Cevdet Paşa yazdığı raporda Sünni-Şii ittiadı gayesine tam destek vermekteydi.³⁶ Şii mezhebinin tarihsel geli-

34 BOA, YEE 18/553/610/93/38, tarihsiz; YEE 14/88/11-b/88/12, tarihsiz. Krş. Juan R. I. Cole, "Shaikh al-Ra'is and Sultan Abdülhamid II: The Iranian Dimension of Pan-Islam," *Histories of the Modern Middle East: New Directions*, ed. I. Gershoni v.dğr. (Boulder: Lynne Rienner, 2002), 167-85 ve Mehrdad Kia, "Pan-Islamism in Late Nineteenth-Century Iran," *MES* 32/1 (1996): 30-52. Şeyhü'l-Reis (1848-1920) muhalif bir Kaçar prensiydi; bir süre Atabat'ta Şirazi'nin talebesi olarak bulunmuş ve daha sonra Babi (Bahai) olmuştur. İstanbul'a ilk kez 1885-86'da, daha sonra 1892'de gelmiştir. Kendisi hakkında (yukardaki kaynaklar dışında) bkz. Moojan Momen, *The Babi and Baha'i Religions, 1844-1944: Some Contemporary Western Accounts* (Oxford: George Ronald, 1981), 489-90; Jacob. M. Landau, *The Politics of Pan-Islam: Ideology and Organization* (Oxford: Clarendon Press, 1990), 31-32; Martin Kramer, *Islam Assembled: The Advent of Muslim Congresses* (New York: Columbia University Press, 1986), 22-24; Hamid Algar, *Mirza Malkum Khan: A Study in the History of Iranian Modernism* (Berkeley: University of California Press, 1973), 225-26; Hamid Algar, *Religion and State in Iran, 1785-1906: The Role of the Ulama in the Qajar Period* (Berkeley: University of California Press, 1969), 228-29.

35 Şeyhü'l-Reis daha sonra *Ittiad-ı İslam* başlıklı bir risale yayınlamıştır (Bombay, 1312/1894-5). Kendisinin ayrıca Cevdet Paşa ve Yusuf Rıza Paşa ile yazıştığı da bilinmektedir. Cevdet Paşa'nın kendisiyle yazışmalarına bir örnek için bkz. Ebul'ula Mardin, *Ahmet Cevdet Paşa*, 337-38. Krş. *Tezakir*, IV, 249-50, Evahir-i Cemaziyelevvel 1305-4/13 Şubat 1888. 1304'te (1886-87), II. Abdülhamid kendisine birinci dereceden Mecidi Nişanı vermiş, oğulları da padişah tarafından İstanbul'da okutulmuştur. Bkz. Eraslan, "İkinci Abdülhamid Devrinde Osmanlı Devleti Dahilinde ve Afrika Kıtasında İslam Birliği Faaliyetleri" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1985), 66.

36 BOA, YEE 18/553/610/93/38, tarihsiz. Cevdet Paşa (1823-95) için bkz. *EI*(2), I: 284; *DIA*, VII: 443-50.

şimini ve mevcut durumunu izah ettikten sonra, “düvel-i nasara-nın tagallüb ve tahakkümlerine” karşı, Halife’nin ve Şii müctehidlerin sahip olduğu otorite vasıtasıyla, Sünniler ve Şiiler arasında “ittifak ve ittihad” meydana getirilmesi fikrini tafsilatıyla işlemek-teydi. Cevdet Paşa’ya göre, öncelikle üç şartın yerine getirilmesi icap ediyordu. Birincisi, hem Sünniler hem Şiiler için fevkalade önem arz eden Medine’deki ehl-i beyt türbeleri tamir edilme-li ve buralara hediyeler gönderilmeliydi. İkincisi, Atabat’taki Şii müctehidler Sünniliğe ve dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu’na kazandırılmalıydı. Üçüncü olarak da Atabat’ta bazı imar işlerine girişilmeliydi.

Eski Tahran büyükelçisi ve Şii mezhebine “geçmiş” olan Yu-suf Rıza Paşa tarafından telif edildiği anlaşılan, tarihsiz ve im-zasız başka bir raporda ise Sultan Abdülhamid bir Sünni-Şii yakınlaşması siyaseti izlemeye teşvik edilmekteydi.³⁷ Yusuf Rıza Paşa, tarihsel bir arka plan sunduktan ve Şii mezhebinin akai-dini izah ettikten sonra, Şii uleması ile iktidardaki Kaçar hane-danı arasındaki ilişkiyi ve ulemanın İran’da oynadığı siyasi rolü anlatmaktaydı. Yusuf Rıza Paşa’nın belirttiğine göre müctehid-lerin İran’daki nüfuzu, şahın nüfuzundan bin kat fazlaydı. Şah, Atabat’taki kutsal türbeleri bu sebepten tamir etmeye çalışıyor-du. Yusuf Rıza Paşa’ya göre İranlı müctehidlerin çoğu Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşıyordu ve bunlar, bir işaretleriyle, yirmi dört saat içinde halkı şaha karşı ayaklandırarak İran devletine istediklerini zorla yaptırabilecek kudrete sahipti. Örneğin Ruslar, müctehidlerin muhalefetinden dolayı İran’da Avrupa kanunları-nı uygulayamıyordu. Ruslar ulemanın İran’daki gücünü gayet iyi bildiklerinden, İran’la ilgili meselelerde nüfuz sahibi olabilmek ve aynı zamanda Dağıstan’ın Şii nüfusunu kontrol edebilmek ga-

37 BOA, YEE 14/88/11-b/88/12, tarihsiz [ykl. Eylül 1888]. Krş. Y.PRK.BŞK. 14/4, 28 Ağustos 1304-9 Eylül 1888. Yusuf Rıza Paşa’nın raporunun bazı kısımları Cevdet Paşa’ninkine çok benzemektedir; hatta bazen aynı ifadeler görülmektedir. Yu-suf Rıza Paşa (1826-94) için bkz. Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şehreminleri*, ed. Ahmed Nezih Galitekin (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1996), 153-57; *TM*, 329. Abdülhamid dönemindeki önemi için bkz. Yasamee, *Ottoman Dip-lomacy*, 39. Tahran’da görev yaptığı sırada Şiiliğe geçtiği biliniyor. Bkz. *Nazım Paşa’nın Anıları* (İstanbul: Arba, 1992), 108-109. Bir lakabı da “Sefir-i Kasir”di. Bkz. *Ali Ekrem Bolayır’ın Hatıraları*, 411.

yesiyle ulemaya hediyeler gönderiyor ve onları çeşitli yollarla taltif ediyordu. Halbuki Şii ulema Osmanlı İmparatorluğu için, Ruslara nazaran çok daha büyük önem taşıyordu. Yusuf Rıza Paşa'ya göre, Sünnilerle Şiiler arasındaki ihtilaf çok eskilere dayansa da İslam'ın ilk dönemlerinde ittihadlarına mani olacak hiçbir düşmanlık mevcut değildi. İki mezhebin mensuplarının birbirine düşman olmasının sebebi siyasi şartlardı. Sultan Selim ve Şah İsmail döneminde, iki devlet arasındaki siyasi ihtilaftan dolayı, Şiilik İran devletinin hikmet-i vücudu haline gelmiş; Osmanlı uleması ise Şiiliğin küfür olduğunu ilan edecek kadar ileriye gitmişti. Buna karşılık Yusuf Rıza Paşa'ya göre İslam milletleri için Hristiyan devletlerin hâkimiyetine ve zulmüne karşı kelime-i tevhid temelinde birleşmek ve ayağa kalkmak farz derecesindeydi. Bu husus anlaşıldıktan sonra, Sünniler ve Şiiler arasında ittihad ve ittifak gayet mümkündü. Öyle ki, geçen sene Cevdet Paşa'yla birlikte, o sırada İstanbul'da bulunan Şeyhü'l-Reis ile padişahın talimatı doğrultusunda görüştüklerinde, bu konuda tam bir mutabakat ve istek görülmüştü. Yusuf Rıza Paşa'nın kendisi de bu talep ve temayülü Bağdat bölgesinde yaptığı seyahatler sırasında bütün Şii ulema arasında gözlemlemişti.

Yusuf Rıza Paşa son olarak, Sultan Abdülhamid'in bu teşebbüs için en uygun kişi olduğunu, Sünniler tarafından Hilâfet-penâh ve İmâmü'l-Müslimîn kabul edildiğini; diğer tarafta ise, İran şahının Şiiler arasında böyle bir otoritesi olmadığını belirtiyordu. Bu nedenle "ittihad" ancak Osmanlı sultanı ile Şii aleminde asıl gücü elinde bulunduran müctehidler tarafından gerçekleştirilebilirdi. Yusuf Rıza Paşa, müctehidler Osmanlı sınırları dahilinde yaşadığını göz önüne alarak, Sultan Abdülhamid'in iki mezhep arasındaki bu düşmanlığı ortadan kaldırmasının mukaddes bir vazife olduğunu ileri sürüyordu. Bu hususta sonuca ulaşmak için Cevdet Paşa'nınakilere benzer bazı tedbirler teklif ediyordu. İlk olarak Medine'deki ehl-i beyt türbeleri tamir edilmeliydi. Daha sonra Atabat'ta bazı imar işleri yapılmalıydı. Üçüncü olarak ise Osmanlı makamları, siyasi önemini göz önüne alarak hediye ve iltifatlarla Şii ulemasını bu vazifeye davet edecek; fakat bu teşebbüsün Sünni ulemaya zararı dokunmamasına, Sünni ve Şii ulema arasında bu açıdan dengeli ve adil bir politika uygulanmasına iti-

na gösterilecekti. Bu görev Bağdat valisine verilecekti; bu konuda gerekli malumat ve vasıflara sahip olması gereken kişi valiydi.³⁸

Bütün bu fikri hazırlıklara rağmen, bilindiği kadarıyla, 1891 başına kadar herhangi bir somut teşebbüste bulunulmamıştır. Bu arada başka birtakım adımlar atıldı. Bunlardan biri, Bağdat eşrafından Alusizâde Ahmed Şakir Efendi örneğidir. Ahmed Şakir Efendi, Ekim 1888'de Sünniliğin güçlenmesi ve Şiiliğin yayılmasına mani olunması amacıyla Bağdat'taki Şeyh Seyyid Sultan Ali Zaviyesi'ne ayda 250 kuruş ve 1,5 dönüm zahire verilmesini istedi. Bu talep Bâbîâli tarafından harfiyen tasdik edildi; üstelik aylık ödeme önce Bâbîâli tarafından 500 kuruşa, daha sonra da padişah tarafından 1500 kuruşa çıkarıldı.³⁹ Başka bir örnekte ise hükümet, Ocak 1889'da Kerbela'dan Şeyh Taha Efendi'ye 700 kuruş maaş ve talebelerine de 30 kuruş harçlık bağladı.⁴⁰ Son örnek olarak Şubat 1890'da, Sultan Abdülhamid Bağdat valisinin talebi üzerine Kerbela'daki İmam Hüseyin külliyesinin, toplam masrafı 162.700 kuruşu bulan tamiri için talimat vermiştir.⁴¹

Bu arada eski Basra mutasarrıfı Mehmed Ali'nin Ocak 1889'da arz ettiği bir layiha, merkezi hükümetin dikkatini bir kere daha Şii sorununa çekmiştir.⁴² Mehmed Ali, Şiiliğin Irak'ta günbegün yayıldığı ve halihazırda aşiretlerin üçte birinden fazlasının Şii olduğu ikazında bulunuyordu. Ona göre Şiiliğin yayılmasının sebebi, bölgedeki cami ve türbelerde Sünni imam ve vaizlerin bulunmamasıydı. Halbuki İranlı ahundlar Atabat'da ve çevresinde durmadan vaazlar veriyor ve aşiretler arasında "Hristiyan misyonerler" gibi dolaşıyorlardı. Irak halkı, Şii ahundlar dışında kimseyi görmedikleri ve geneli itibariyle çok "cahil" oldukları için iki mezhebi birbirlerinden ayıramıyordu; bu nedenle Şiiliği İslam zannetmeleri gayet doğaldı.⁴³

38 BOA, YEE 14/88/11-b/88/12, tarihsiz [ykl. Eylül 1888].

39 Bkz. Eraslan, "İkinci Abdülhamid Devrinde İslam Birliği Faaliyetleri", 59.

40 Eraslan, "İkinci Abdülhamid Devrinde İslam Birliği Faaliyetleri", 60.

41 Eraslan, "İkinci Abdülhamid Devrinde İslam Birliği Faaliyetleri", 61; Deringil, "The Struggle Against Shiism," 57.

42 BOA, YEE 14/366/126/9, 8 Kanun-ı sâni 1304-20 Ocak 1889.

43 BOA, YEE 14/366/126/9, 8 Kanun-ı sâni 1304-20 Ocak 1889.

Mehmed Ali'ye göre buradaki en büyük tehlike, yerel askeri birliklerin sadakati ile ilgiliydi. 6. Ordu'nun askerlerinin yüzde 90'ı Şii mezhebine mensuptu ve devletin bu bölgedeki tabii düşmanının İran olduğu ve ayrıca Şii aşiretler arasında sürekli huzursuzlukların çıktığı düşünülüyordu, bu durumun büyük endişeye sebep olması gerekiyordu. Bu durum ayrıca, bölgeye İngiliz müdahalesinin de yolunu açabilirdi. Alınacak tedbirlere gelince, öncelikle her türbe, cami ve medresede birkaç Sünni âlimin oturması, vaaz etmesi ve Sünni mezhebini yayması öneriliyordu. İkincisi, ilk ve orta okullar ile teknik okulların sayısının elden geldiği kadar süratle arttırılması ve bu okullardaki dini müfredata özel ilgi gösterilmesi isteniyordu. Üçüncü olarak da 6. Ordu'daki mevcut birliklerin yerine, 4. ve 5. Ordulardan asker getirilmesi teklif ediliyordu.⁴⁴

6. Ordu ile ilgili bu ikazın, Sultan Abdülhamid'i ciddi bir endişeye sevk ettiği anlaşıyor. Nitekim Mehmed Ali layihasını, 6. Ordu'daki Şii varlığı ve Irak'taki Şii tehlikesinin diğer boyutlarıyla ilgili –Yıldız, askeri kurumlar ve (mevcut veya eski) yerel yöneticiler arasındaki– bir yazışmalar silsilesi izlemiştir.⁴⁵ Bu sürecin sonucunda, 1890 yılı ortalarında, genel bir inceleme yapmak üzere Irak'a bir "Heyet-i Teftiş-i Askeriye" gönderilmiştir.⁴⁶ Komisyon Irak'tayken padişah hem merkezdeki hem de Irak'taki ulemaya danışmaya devam ederek, uygun tedbirlerin düşünülmesini istemiştir.⁴⁷ Sonuç olarak Yıldız ve Bâbüâli'yi Şii meselesini ciddi bir şekilde ele almaya sevk eden, söz konusu askeri komisyonun hazırladığı tafsilatlı rapor olmuştur. Raporun bir bölümü Şii sorununa ayrılmıştı: İranlı ve Hintli Şiiler mezheplerini yaymak için büyük paralar harcadıklarından Şiiiliğin bölgede günbegün yayıldığı, diğer taraftan Sünni mezhebi mensuplarının azal-

44 BOA, YEE 14/366/126/9, 8 Kanun-ı sâni 1304-20 Ocak 1889.

45 Örneğin bkz. BOA, Y.PRK.MK. 4/80, 27 Şevval 1306-26 Haziran 1889 ve A.MKT. MHM. 500/33, 5 Şubat 1305-17 Şubat 1890.

46 Krş. BOA, Y.MTV. 43/14, 25 Mayıs 1306-6 Haziran 1890, Müfettiş Ferik İsmet Paşa.

47 BOA, Y.MTV. 43/14, 23 Şevval 1307-12 Haziran 1890; YEE 45/24, 10 Muharrem 1308-26 Ağustos 1890; Y.PRK.BŞK. 19/6, 10 Muharrem 1308-26 Ağustos 1890.

diği ikazında bulunuluyordu. Komisyon, bu duruma mani olmak için o zamana kadar hiçbir şey yapılmadığını ilave ediyordu.⁴⁸

Sultan Abdülhamid bir yandan raporu incelenmesi için sadrazama iletirken, diğer yandan Bağdat valisi Sırrı Paşa'nın da konu hakkında fikri soruldu. Sırrı Paşa'nın 24 Mart 1891 tarihli raporu da Şiiliğin yayılması konusunda büyük bir endişeyi dile getiriyor ve suçu bilhassa Avaz Mirası'na yüklüyordu. Bu vasıta ile her yıl Bağdat'taki İngiltere başkonsolosu tarafından, Necef, Kerbela ve Samarra'daki Şii müctehidlere, din ilimleri tahsil eden talebelere ve türbedarlara 40.000 lira dağıtılıyordu.⁴⁹ Ayrıca Samarra'da oturan merci-i taklid Mirza Hasan Şirazi'ye de İran'dan belli bir miktar para geliyordu. Zengin ve varlıklı bu müctehidler, bölge halkını kolayca Şiiliğe cezbediyor, Şiiliği öğretip yaymak için kolayca mektep ve medreseler kurabiliyorlardı. Fakat diğer taraftan, Sünni medreseleri geri kalmış ve atıl durumdaydı.⁵⁰ Sırrı Paşa'ya göre Şiiliğin yayılmasının önlenmesi sadece dini değil, siyasi açıdan da önemliydi ve merkezi hükümete bu konuda çok iş düşüyordu. Yeni mektep ve medreseler kurmak ve mevcut olanları ıslah etmek elzemdi. Ancak bu iş için epeyce bir paraya ihtiyaç vardı ve vilayetin şu anda en küçük bir meblağı dahi eğitime harcamaya yetkisi yoktu. Tek çözüm ya vilayetin yasal yetkilerini arttırmak ya da merkezi hükümetin doğrudan müdahil olmasıydı.

Heyet-i Teftiş-i Askeriye ile Sırrı Paşa'nın raporlarını inceledikten sonra Meclis-i Vükela, Şii mezhebinin yayılmasına mani olmak için Sünni medreselerinin ihya edilmesi ve "akaid-i ehl-i sünnete" uygun vaaz veya dersler vermek üzere bölgeye

48 Bu konuyla ilgili bütün belgeler için bkz. BOA, Y.A.Res. 55/9, 28 Ramazan 1308-7 Mayıs 1891. Komisyona göre Maarif nazırı, Sünni İslam akaidi i öğreten bir Samarra âlimine 700 kuruş maaş vermeyi kabul etmemişti.

49 BOA, Y.A.Res. 55/9 (Lef 4), 13 Şaban 1308-24 Mart 1891.

50 BOA, Y.A.Res. 55/9 (Lef 4), 13 Şaban 1308-24 Mart 1891. Valiye göre Sünni medreselerinde hocaların çoğu işine dahi gitmiyordu. Bu dönemde sadece Bağdat'taki İmam-ı Azam ve Muradiye medreseleri faaliyet halindeydi. Bağdat dışında, Hille'de ise Müftü Murat Efendi evinde ders veriyordu. Onun dersleri başladıktan sonra Şii ulema cemiyeti Hille'den gittiğinden dolayı bazı Şiiler de onun "özel" derslerine iştirak ediyordu. Öbür taraftan Kerbela'da, birkaç yıl önce açılan medresede Erbilli Şeyh Ta Efendi ders veriyordu. Ayrıca Samarra'da Müftü İbrahim Efendi de hocalık ediyordu. Fakat Şiiler tarafından şikâyet edilince Maarif Nezareti maaşını kesmiş, o da Bağdat'a geri dönmüştü.

ulema gönderilmesi gerektiği sonucuna varmıştır. Bundan başka, gerekli görülen yerlerde ilkokullar açılmalı ve çocukların iyi eğitim görebilmesi için muallim ve vaizler tayin edilmeliydi. Bu iş için yeterli mali kaynak bulunması da icap ediyordu.⁵¹ Bütün bu raporların Sultan Abdülhamid'i ciddi şekilde rahatsız ettiği anlaşıyor. Padişahın bu doğrultuda attığı ilk fiili adım, Haziran 1891'de Bağdat valisi Sırrı Paşa'yı, "Bağdat'a İranîlerin tehâcümü hasebiyle Sırrı Paşa hakkında padişahın teveccühü zâil olduğu"⁵² gerekçesiyle azletmek olmuştur.

Aynı zamanda 6. Ordu'daki Şiilerle ilgili haberlerden çok rahatsız olduğu anlaşılan padişah, bazı istişare ve müzakerelerde bulunduktan sonra sadrazam ve seraskere, Şii mezhebine mensup askerlerin bir kısmının başka ordulara nakledilmesi ve Bağdat vilayetinde sadece Sünni askerlerin bulundurulması talimatını verdi.⁵³ Kamil Paşa ise insanların inançlarını zorla değiştirmenin mümkün olamayacağını, zoraki bir politikanın bölge halkını ancak bir süre Sünni gibi davranmaya sevk edeceğini söyleyerek buna itiraz etti. Kamil Paşa'ya göre, mevcut şartlar altında çözüme ancak eğitim ve vaazla erişilebilirdi. Bu doğrultuda Bağdat, Basra, Necef ve Kerbela gibi Şiilerin meskûn olduğu kasaba ve şehirlerin her birinden birkaç talebenin, Osmanlı hükümetinden burs verilerek Mısır'daki el-Ezher Medresesi'ne gönderilmesini teklif etti. 8-10 yıllık bir dönemde, iyi bir eğitim sayesinde, bu talebeler "batıl itikatlar"ından vazgeçerek vatanlarına Sünni olarak döneceklerdi. Bunlar daha sonra hemşerilerine öğretmen olarak tayin edilebilirlerdi. Bu yolla, bu tip ulemanın sayısı arttıkça huraferelerle cahil halkın aklını çelmekte olan Şii müctehidlere galip gelinebilirdi. Kamil Paşa, önerisini desteklemek amacıyla bir kısım genç Amerikalı misyoneri örnek olarak gösteriyordu. Bunlar önce kendi okullarında Protestan itikadına göre birkaç genç Ermeni yetiştirmiş, sonra da bunları öğretmen ve vaiz olarak Protestan itikadına çekmek istedikleri Ermeni cemaati arasına gön-

51 BOA, Y.A.Res. 55/9 (Lef 2), 22 Şevval 1308-31 Mayıs 1891.

52 BOA, Y.A.Hus. 248/74 ve 248/44, 16 Zilkade 1308-23 Haziran 1891.

53 Örneğin bkz. BOA, Y.MTV. 51/24, 9 Zilkade 1308-16 Haziran 1891 ve Y.PRK.BŞK. 22/51, 7 Zilhicce 1308-14 Temmuz 1891; BOA, İrade-Dahiliye, no. 96880, Kamil Paşa'nın 14 Zilhicce 1308-21 Temmuz 1891 tarihli tezkeresi.

dermişlerdi. Sonuç olarak Kamil Paşa, “tedâbir-i zecriye”ye başvurmaktansa tavsiye ettiği metodu kullanmanın çok daha faydalı olacağını belirtiyordu.⁵⁴

Sultan Abdülhamid, Kamil Paşa'nın teklifini, talebeleri Mısır'a göndermek tercihi hariç onayladı. Padişahın, Mısır'ın Osmanlı Hilafeti'ne potansiyel bir muhalefet merkezi olabileceği şüphesi göz önüne alındığında, Mısır'a talebe gönderilmesine itirazı anlaşılabilir bir husustur. Bunun yerine, Şii talebeler için İstanbul'da bir mektep kurulmasına karar verdi:

Bağdad ve Basra havâlisinde bulunan Şiiyyü'l-mezheb gençlerin pâyitaht-ı saltanat-ı seniyye durur iken Mısır'a i'zâmına hâcet olmadığından bunlar Şeyhülislâm Efendi Hazretleri tarafından ta'yîn olunacak müderrisler vâsıtasıyla tedrîs olunmak ve dersler Arapça takrîr olunmak üzere içlerinden lüzûmu mikdâr talebenin Der-sa'âdete celbi ve buraya celb olunacaklar ikmâl-i tahsîl ile Sünnî olarak memleketlerine avdetlerinde kendilerine mikdâr-ı kâfi ma'âş tahsisi (...) ⁵⁵

Bu doğrultuda Bağdat valisi, Bağdat ve Kerbela'dan on Şii ve iki Sünni çocuk seçerek İstanbul'a gönderdi.⁵⁶ Daha sonra bunların yanına Basra'dan üç talebe daha gönderildi. Ancak beklentilerin aksine bu projeden istenen netice elde edilemedi. Bir buçuk yıl kadar sonra altı öğrenci okulu bırakarak Irak'a döndü; 1907 gibi geç bir tarihte, geriye kalan talebelerin ancak birkaçı tahsilini tamamlayabildi. Mart 1907'de bu okuldan mezun olan Mahmud,

54 BOA, İrade-Dahiliye, no. 96880, Kamil Paşa'nın 14 Zilhicce 1308-21 Temmuz 1891 tarihli tezkeresi.

55 BOA, İrade-Dahiliye, no. 96880, 16 Zilhicce 1308-23 Temmuz 1891 tarihli irade. Diğer ayrıntılar için bkz. BOA, Y.PRK.BŞK. 22/62, 15 Zilhicce 1308-22 Temmuz 1891; Y.MTV. 54/82, 22 Safer 1309-27 Eylül 1891.

56 BOA, İrade-Dahiliye, no. 98525, 29 Cemaziyelevvel 1309-31 Aralık 1891. Bu talebelerin masrafları 11.351.50 kuruştı. Padişah valinin icraatını tasdik etmiş, fakat aynı zamanda bu çocuklara çok para sarf edildiğinden dolayı tahsillerinden en iyi neticenin alınması gerektiğini belirtmiştir. Başka bir iradesinde ise padişah, Sadrazam Cevad Paşa'ya bu çocukların tahsiline Hazine-i Hassa'dan 5.000 kuruş sarf edilmesi talimatını vermiştir. BOA, İrade-Dahiliye, no. 98993, 19 Cemaziyelevvel 1309-20 Ocak 1892. Ayrıca bkz. Y.PRK.BŞK. 24/66, 21 Cemaziyelevvel 1309-23 Aralık 1891.

Şevket ve Abdülhadi Efendiler, padişah iradesiyle muallim ve vaiz olarak Bağdat'a tayin edildi.⁵⁷

Osmanlı yönetimi tabii ki sadece bu projeye bel bağlamamıştı. Sultan Abdülhamid Aralık 1891'de Cevad Paşa'nın yeni sadrazam olarak göreve gelmesinin ardından Meclis-i Vükela'dan, Şii meselesiyle ilgili hususlar da dahil olmak üzere Irak'taki reform politikasını yeniden tetkik etmelerini istedi. Sadrazam ve nazırlar Meclis-i Vükela tarafından daha önce arz edilmiş bütün görüş ve önerileri yeniden kabul etti. Bu kararlar padişah tarafından da eksiksiz bir şekilde onaylandı.⁵⁸

Bu tarihten itibaren Osmanlı hükümeti, yukarda bahsedilen raporlarda sunulan önerilerin bazılarını uygulamaya girişti. 1892 başlarında yerel ulemadan bir kısmının Şii mezhebinin Irak'ta yayılmasına mani olmakla vazifelendirilmesi teklif edildi.⁵⁹ 1893'te halka ve aşiretlere Sünni İslam'ı öğretip vaaz etmek amacıyla Şii şehirleri olan Delim, Horasan, Mendeli, Kutü'l-Amare, Samarra, Ane ve Şefaatiye'ye hocalar tayin edildi.⁶⁰ Şiilerin merci-i taklidi Mirza Hasan Şirazi'nin 500 talebesiyle ikamet ettiği Samarra'ya ise özel bir önem veriliyordu. Aralık 1893'te Bağdat valisi, İstanbul'dan kabiliyetli bir âlimin Samarra müftüsü olarak gönderilmesini istedi ise de İstanbul'da hiç kimse bu görevi kabul etmediğinden, Bağdat valisinin bölgeden bir âlim seçmesine müsaade edildi. Bu göreve bölgenin dilini ve siyasi meselelerini bilen, kabiliyetli bir adam olduğu söylenen Şeyh Said Efendi, 1.500 kuruş maaşla tayin edildi.⁶¹ Yaklaşık aynı sıralarda Kerbela'daki İmam Hüseyin türbesinin türbedarı, bu konularda görüşüne başvurulmak üzere Yıldız tarafından İstanbul'a çağrıldı.⁶²

Yıldız ve Bâbîâlî bu adımları atarken, Irak'ı bilen bazı yüksek rütbeli memurlardan raporlar gelmeye devam etmekteydi. Bun-

57 Eraslan, "İkinci Abdülhamid Devrinde İslam Birliği Faaliyetleri", 64-65.

58 BOA, İrade-Meclis-i Mahsus, no. 5441, 2 Cemaziyelevvel 1309-4 Aralık 1891.

59 BOA, Y.A.Hus. 255/45; Y.A.Hus. 260/130; ayrıca Y.MTV. 59/41, 19 Receb 1309-18 Şubat 1892; Y.MTV. 73/71, 9 Cemaziyelâhir 1310-29 Aralık 1892.

60 Eraslan, "İkinci Abdülhamid Devrinde İslam Birliği Faaliyetleri", 65.

61 Eraslan, "İkinci Abdülhamid Devrinde İslam Birliği Faaliyetleri", 66-68. 1901-1902 yıllarında aynı maksatla Basra vilayetine de 10 hoca tayin edilmiştir.

62 Bkz. Ali Kemal Aksüt, *Profesör Mehmet Ali Aynî: Hayatı ve Eserleri* (İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1944), 64.

lar arasında Bağdat defterdarı Mehmed Rifat Efendi, Bağdat'ta sürgünde bulunan Süleyman Hüsnü Paşa, Bağdat'taki 6. Ordu'da fahri müfettişlik görevinde bulunan Nusret Paşa, İran'ın Hoy ve Selmas şehirlerinde konsolosluk görevinde bulunmuş olan Binbaşı Ali Rıza Bey ve Irak'ta görev yapmış olan din âlimi Hüseyin Hüsnü Efendi bulunuyordu.

Bağdat defterdarı Mehmed Rifat Efendi'nin layihası 31 Ocak 1892 tarihlidir.⁶³ Mehmed Rifat Efendi, İran hükümetini Şiiliğin Irak'ta yayılmasına yardım etmekle itham etmekteydi. Ahundlar ve müctehidlerin yardımıyla, İranlılar halkı nüfuzları altına almayı başarmıştı ve sonuç olarak halihazırda nüfusun yarısından fazlası Şii idi. Sadece zengin Şiiler değil, İran hükümeti de Atabat'ta epey para harcıyor ve bu suretle sıradan halkı Şiiliğe çekiyordu. Diğer taraftan yerel yetkililer, Şiilerin bayram ve merasimlerine karşı fazlasıyla müsamahakâr davranıyordu. Layihada ayrıca, 6. Ordu'nun durumuna da dikkat çekilerek müctehidlerle ahundların askerler arasında Şilik propagandası yaptığı iddia edilmekteydi. Diğer gözlemciler gibi Mehmed Rifat Efendi de bölgenin geri kalmışlığını vurgulamaktaydı:

Bir vakitler şöretleriyle dünyayı dolduran servet-i Irakiyye'ye ba'de'l-şimdi bir fakr u zarûret hüküm sürmekte olup ahâlî-i Irak ma'nen ve mâddeten luhûm-ı ihvâna külliyle imrâr-î evkât edecek bir derecede süfliyete sukût etmiş ve dâd-i sefâlette Şiyyetin intişârı esbâbından biri ve belki de birincisi olmuştur.⁶⁴

1870'lerin önde gelen devlet adamlarından olup 1878'de II. Abdülhamid tarafından Bağdat'a sürgüne gönderilen Süleyman Paşa da 7 Nisan 1892 tarihli, Irak'ta reform konulu layihasında Şii meselesine değinmiştir.⁶⁵ Süleyman Paşa İranlı ahundların

63 BOA, İrade-Meclis-i Mahsus, no. 5537, Menemenlizâde Mehmed Rifat, Gurre-i Receb 1309-31 Ocak 1892. "Topal" Menemenlizâde Mehmed Rifat Bey (1856-1935) hakkında bkz. Mehmed Zeki Pakalın, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, 4 cilt (Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, 1977), IV: 212 vd.; *TM*, 324-25. Mehmed Rifat Efendi Bağdat'ta 1891-1893 yılları arasında görev yapmıştır. 1909'da Maliye nazırı oldu. Namık Kemal'in damadı olarak da tanınmaktadır.

64 BOA, İrade-Meclis-i Mahsus, no. 5537. Mehmed Rifat, alınması gerekli tedbirleri altı başlık halinde sıralıyordu: eğitim politikası, askerinin yeniden teşkilatlanması, aşiretlere hoca tayin edilmesi, yeterli mali kaynak sağlanması, bölgede ticaret ve sanayinin geliştirilmesi ve jandarmanın güçlendirilmesi.

65 BOA, YEE 14/1188/126/9, 9 Ramazan 1309-7 Nisan 1892.

entrikalarından dolayı Irak'taki pek çok insanın Şiiliği kabul ettiğini söyleyerek, Şiilerin, Usulilerin merci-i taklidi olan Mirza Hasan'dan [Şirazi] başka bir otorite tanımadıkları ikazında bulunmaktaydı. Yakın zamanda, 1891-92 Tütün İsyanı sırasında da açıkça görüldüğü gibi Mirza Hasan'ın nüfuzu İran şahınıninkinden çok daha büyüktü. Usuli ekolünde müctehidler Hristiyanların Papası gibiydi, hatta ondan daha da güçlüydü. Bunların itikadına göre İran hükümeti de dahil bütün hükümetler iktidarı gasp etmişlerdi, zira yönetim ve hilafet hakkı On İkinci İmam'a (*İmam-ı Masum*) aitti. Bu inancın sonucu olarak, ancak silahlı bir kuvvetle karşılaştıkları zaman vergi ödüyorlar, aksi halde günahkâr sayılıyorlardı. Süleyman Paşa'ya göre, vilayetin gelirlerinin az olmasının esas sebebi buydu. Alınacak tedbirlere gelince, Süleyman Paşa, her şeyden önce Şiilerin zararlı akaidinin zayıflatılması için, Rahmetullah Efendi'nin *İzhârü'l-Hakk*'ı, Seyyid Hüseyin Cîsr'in *Risâletü'l-Hamîdiyye*'si ve Davud-i Bağdadi'nin *Tuhfetü'l-Ihvân*'ı gibi eserlerin dağıtılmasını teklif ediyordu. Bundan başka, özel olarak seçilmiş bazı talebeler de iki veya üç yıllık bir tahsilden sonra imparatorluğun bu bölgelerine "dâ'î" olarak gönderilmeliydi.⁶⁶

Mayıs 1893'te kaleme aldığı, Irak'ta reform konulu layihasında Nusret Paşa da birkaç sayfayı Şii sorununa ayırmıştır. Nusret Paşa İranlıların aşiretlerin arasına göndermek üzere Atabat'taki Şii medreselerinde talebe yetiştirdiğini, Hindistan ve İran'dan gelen paranın yardımıyla aşiret mensuplarıyla bedevileri Şiiliğe geçirdiklerini yazmaktaydı. Ayrıca, Şiilerin barut üreterek Şii aşiretlerine dağıttıklarını da iddia ediyordu.⁶⁷

Yıldız Arşivi'nde, yukarda bahsedilenler haricinde, tarihsiz fakat muhtemelen yine bu dönemde yazılmış, Şii meselesiyle ilgili başka bazı layihalar da mevcuttur. Binbaşı Ali Rıza Bey'in layihasında Şiiliğin Irak'ta yayılmasına sebep olarak şu hususlar gösterilmekteydi: Atabat Irak'ta bulunuyor, her yıl binlerce İranlı Atabat'ı ziyaret ediyor ve Şii müctehidler ile talebeleri daimi ola-

66 BOA, YEE 14/1188/126/9, 9 Ramazan 1309-7 Nisan 1892. "Dâ'î" (sahih inanca çağırın) terimi için bkz. *EI*(2), II, 97-98.

67 BOA, YEE 14/2256/126/11, 26 Nisan 1309-8 Mayıs 1893.

rak Atabat'ta ikamet ediyordu.⁶⁸ Binbaşı Ali Rıza Bey bölgedeki memurları ilgisizlikle suçlamakta ve Şiiliğin güçlenmesinin esas sebebi olarak halkın cehaleti üzerinde durmaktaydı. Doğal olarak Irak halkının çoğu bedevi ve aşiret mensubu olduğundan ve Şii mezhebinin kötü yönlerini hiç bilmediklerinden kolayca Şii oluyorlardı.⁶⁹ Layihada, Şiiliğin yayılmasına mani olmak için bazı tedbirler de önerilmekteydi. İran'ın tamamı ve Hindistan'ın büyük bir kısmından başka, Irak halkının da yüzde 40'ı Şii olduğundan Şiiliği cebren bastırmak imkânsızdı; zira böyle bir hareket Müslümanlarda öfkeye sebep olur ve Hristiyan devletlerin müdahalesine bahane teşkil ederdi. Başka tedbirlere ihtiyaç vardı. Sonuç olarak bu sorunu çözmenin tek yolu mektepler kurmaktır. Mevcut koşullar altında bütün Irak'ta modern ilkokullar açılmalı ve Şiiliğin yayılmasını durdurmak için İslam dininin kuralları öğretilmeliydi.⁷⁰

Irak'ta defter-i hakani müfettişliği yapmış (ve ileride de şeyhülislamlık makamına gelecek) olan Hüseyin Hüsnü Efendi de, Şiiliğin Irak'ta yayılmasına mani olmanın ve Sünni mezhebinin güçlendirmenin çaresi olarak dini ve genel eğitimi şiddetle savunan bir layiha hazırlamıştır.⁷¹ Hüseyin Hüsnü Efendi Bağdat'taki Sünni camileriyle medreselerinin çoğunun harap ve terk edilmiş halde bulunduğunu, faaliyet gösteren birkaç medresedeki talebelerin de istidatsız olduğunu kaydetmekteydi. Hükümetten, dini ilimler alanında talebe yetiştirmek için medreseleri ihya etmesini talep ediyordu. Şiiliğin yayılmasına mani olmak için yeterli maaşla 15-20 ulema tayin edilmesi icap ediyordu. Bunlar Kerbela, Hille, Müntefik ve Ammare'deki aşiretler arasında yaşayıp ders

68 BOA, YEE 14/212/126/7, tarihsiz [ykl. 1890-91].

69 BOA, YEE 14/212/126/7. Ali Rıza Bey Şiiliğin tarihte İslam'a ve Osmanlılara verdiği zararları anlatmaktaydı. Osmanlıların altın çağına bakan aklı başında her insanın Osmanlıların asıl gayesinin ilâ-yı kelimetullah olduğunu kabul ettiğini söylüyordu. Osmanlı padişahlarının Avrupa'nın Haçlı ordularını durdurduğu, Hindistan ve Çin gibi Uzak Doğu memleketlerindeki Müslümanlarla Hilafet-i Seniyye'nin merkezi arasında bağ kurmaya çalıştıkları çok açıktı.

70 BOA, YEE 14/212/126/7. Ali Rıza Bey ayrıca muallimlerin ve müfredatın vaziyeti ve okullardan başka tedbirleri de ele alıyordu.

71 BOA, YEE 14/454/126/9, tarihsiz; Çelebizâde Hüseyin Hüsnü Efendi (1849-1912) için bkz. Mehmet İpşirli, *DİA*, XVIII: 552-3; Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, II, 136-9; *İlmiye Salnamesi*, 623-25.

verecek ve vaaz edecekti. Ulema hiçbir surette zor kullanmaya başvurmamalı ve devletle bağlantısı olduğunu belli etmemeliydi. Ayrıca söz konusu ulema Irak halkından değil, Suriye, Halep veya Harput'tan seçilmeliydi. Bunlara ilaveten Kur'an ve ilmi hal öğretmek, imamlık etmek ve sürekli olarak aşiretler arasında yaşamak üzere 30-40 kişi daha bölgeye gönderilmeliydi. Bu ikinci grup tercihen Araplar arasından, hatta Bağdat'ın içinden ya da civarından seçilmeli, ancak Sünni olmalarına dikkat edilmeliydi. Bu iki ulema grubu mali olarak da desteklenmeliydi. Bu amaç için arazi gelirlerinden faydalanılabilirdi.⁷²

Tarihsiz ve imzasız olan, fakat büyük ihtimalle bir din âlimi tarafından yazılmış başka bir layihada ise Osmanlı sultanının Osmanlı topraklarında Şiiliğin yayılmasına mani olmaya hakkı olduğu ileri sürülmekteydi. İngiliz hükümeti bile Güney Afrika (Ümid Burnu) Müslümanlarına imam tayin edeceği zaman, Halife olarak padişaha danışıyordu; bu sebeple Irak'ta "Rafiziliğin" güçlenmesine karşı alınacak tedbirlere itiraz edemezdi.⁷³ Yazar, Safevilerden itibaren Şii mezhebinin Irak'taki tarihsel geçmişiyle ilgili bazı bilgiler verdikten sonra, Şii mezhebinin yayılması konusunda kabahati, Irak'taki Şiilere yüzyıllardır tolerans göstermiş olan Osmanlı yöneticilerinde buluyordu. Kendi ifadesiyle, bu "zelâlet" in güçlenmesi ve hâlâ da gelişmeye devam etmesinin sebebi buydu.⁷⁴

Bir İttihad-ı İslam Projesi ve Afgani

Bu raporlar yazılıp tartışıldığı sırada, Atabat İran iç siyasetinde önemli bir muhalefet merkezi olarak ortaya çıkmaya ve Atabat müctehidleri de İran'ın içişlerine ilk kez müdahil olmaya başlamışlardı. Bu olayı tetikleyen, Nasıreddin Şah'ın İran'da tütün alımı, satımı ve ihracı imtiyazını bir İngiliz'e vermesi sonucu meydana gelen, 1891-92 Tütün Rejisi Krizi'ydı. Tütün imtiyazı ilk kez

72 BOA, YEE 14/454/126/9.

73 BOA, YEE 14/88-11a/88/12, tarihsiz. Rafizi terimi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "Türk Heterodoksi Tarihinde 'Zındık' 'Harici' 'Rafizi' 'Mülhid' ve 'Ehl-i Bid'at' Terimlerine Dair Bazı Düşünceler," *Tarih Enstitüsü Dergisi* 12 (1981-2): 514-16, 519; krş. *EI*(2), VIII, 386.

74 BOA, YEE 14/88-11a/88/12.

1891'de uygulamaya konduğu zaman, İran'ın büyük şehirlerinde ulemanın başını çektiği protestolar yapıldı. İmtiyazı ilk protesto edenlerden biri, Aralık 1889'dan beri İran'da yaşamakta olan Cemaleddin Afgani idi. Sultan Abdülhamid on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısının önde gelen "Panislamist" eylemcisi olan Afgani'yi (1838/9-1897) uzun zamandan beri biliyordu.⁷⁵

1891 başlarında Afgani, Şah tarafından sınır dışı edilerek Basra'ya geldi. Afgani, Haziran 1891 gibi Basra'dan Samarra'daki merci-i taklid Mirza Hasan Şirazi'ye bir mektup göndererek ısrarla bir şeyler yapmasını istedi. 1891 sonlarında İran ve Atabat'taki Şii ulemanın baskısı altında kalan Şirazi, tütün kullanmanın On İkinci İmam'ın rızası hilafına olduğuna dair bir fetva çıkardı. Bunun üzerine İran'ın her yanında genel bir tütün boykotu başladı. Nasıreddin Şah önce dahili imtiyazı, daha sonra yeni huzursuzlukların ardından ihracat imtiyazını da iptal etmeye mecbur kaldı. Bu süreçte Atabat müctehidleri, İran dahilinde ne kadar büyük bir siyasi güce sahip olduklarını görmüşler ve herkese göstermişlerdi.⁷⁶

Bu gelişme Sultan Abdülhamid'in dikkatinden kaçmamıştır. İran hükümeti ile Şii müctehidler arasındaki bu ayrılık, Şiiler ve Sünniler arasında oluşturulması planlanan yakınlaşmayı yahut "ittihad"ı gerçekleştirebilmek; ayrıca şahın aleyhine padişahın siyasi nüfuzunu arttırmak için bir fırsat olarak görülmüştür. II. Abdülhamid'in bu konuda istifade etmeyi tercih ettiği kişi, kendisine daha önce birkaç kez müracaat ederek "ittihad-ı İslam" yahut "Panislamist" tasarımlar için destek aramış olan Cemaleddin

75 Afgani hakkında bkz. Nikki R. Keddie, "Afgani, Jamal-al-Din," *Elr*, I, 481-86; Nikki R. Keddie, *Sayyid Jamalad-Din "al-Afghani": A Political Biography* (Berkeley: University of California Press, 1972). Fikirleri ve on dokuzuncu yüzyılda İslam alemindeki rolü için bkz. Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939* (Cambridge: CUP, 1983), 103-29.

76 Konuyla ilgili ayrıntılar için bkz. Nikki R. Keddie, *Religion and Rebellion in Iran: The Tobacco Protest of 1891-1892* (London: Frank Cass, 1966); Keddie, *Political Biography*, 330 vd.; A. K. S. Lambton, "The Tobacco Regie: A Prelude to Revolution", *Qajar Persia* (London: I.B. Tauris, 1987), 223-76; Edward G. Browne, *The Persian Revolution of 1905-1909* (Cambridge: CUP, 1910), 15 vd., 31-58; Algar, *Religion and State in Iran*, 205-21; Firuz Kazemzadeh, *Russia and Britain in Persia, 1864-1914: A Study in Imperialism* (New Haven: Yale University Press, 1968), 241 vd.

din Afgani idi.⁷⁷ Afgani 1892 yazında Abdülhamid tarafından İstanbul'a davet edildi.⁷⁸ Bazı kaynaklar Afgani'nin daha önce padişaha arz ettiği Panislamist teklifler için davet edildiğini ileri sürse de kendisinin özellikle Şii sorunu bağlamında ve dolayısıyla İran'a karşı kullanılmak niyetiyle (ve belki kısmen de Mısır kaynaklı Hilafet tartışmalarına müdahil olmasına engel olmak amacıyla) davet edildiği anlaşılmaktadır.

Afgani İstanbul'a 1892 yazının sonlarına doğru geldi. Padişah tarafından gayet iyi karşılandı. İlk başta Şeyh Ebu'l-Huda dahil padişahın bazı danışmanlarıyla iyi ilişkiler kurdu.⁷⁹ Bu sırada, yukarıda anlatıldığı gibi, Irak'taki Şii sorunu zaten II. Abdülhamid tarafından ciddi bir şekilde ele alınmaya başlanmış, konu ile ilgili raporlar Yıldız'a ulaşmış ve bazı teşebbüslere girişilmişti. Ayrıca söz konusu bazı teşebbüslerin, özellikle de eğitim alanında gerçekleştirilenlerin başarısızlıkla neticeleneceği belli olmaya başlamıştı. Yukarıda da belirtildiği gibi Sünni vaiz ve öğretmen olarak yetiştirilmek maksadıyla İstanbul'a getirilen öğrencilerin bir kısmı, bir buçuk yıl sonra Irak'a geri dönmüştü. II. Abdülhamid'in Afgani'ye gönderdiği bir mektupta bu olaydan, Sünni-Şii yaklaşmasına yönelik yeni bir politikaya geçilmesinin sebebi olarak bahsettiği ve söz konusu mektebin de 1891 yılı sonunda açıldığı düşünüldüğünde, 1893 yılı ortalarına kadar Afgani'den Panislamist bir politika için yardım talep edilmediği rahatlıkla söylenebilir. Padişahın konuyu müzakere ve istişareyle geçirdiği belli bir

77 Bkz. Keddie, *Political Biography*, 129 vd., 246 vd.; Keddie, "The Pan-Islamic Appeal: Afghani and Abdulhamid II," *MES* 3 (1966): 46-67; Jacop M. Landau, "Al-Afghani's Panislamic Project," *Islamic Culture* 26 (July 1952): 50-54; Jacop M. Landau, "An Egyptian Petition to Abdul Hamid II on Behalf of al-Afghani," *Studies in Islamic History and Civilization: in Honour of Professor David Ayalon*, ed. M. Sharon (Jerusalem: Cana, 1986), 209-19.

78 Afgani, 1891 Sonbaharında Londra'ya gitmek üzere Basra'dan ayrılmıştı. Sonraki ayrıntılar için bkz. Keddie, *Political Biography*, 370 vd.; Keddie, *Religion and Rebellion*, 126-27; Browne, *Persian Revolution*, 24-27, 82; FO 60/594, Sir Lascelles'ten Dışişleri Bakanlığı'na, Tahran, 7 Ağustos 1892, tel no. 114; A. Albert Kudsi-Zadeh, "Iranian Politics in the Late Qajar Period: A Review," *MES* 5 (1969): 251-57.

79 Keddie, *Political Biography*, 373 vd. Krş. Browne, *Persian Revolution*, 82-83, 403-404. Ayrıca bkz. Fahir İz, "Mehmed Emin," *El*(2), VI: 988; Alkan, *Sıradışı Bir Jöntürk*, 101-102; [Mirza Ağa Han Kirmani], "Controverses Persanes," *Revue du Monde Musulman* 21 (December 1912): 238-60.

dönemden sonra, Sünni-Şii ittihadına yönelik faaliyetlerin ancak 1894 yılı başlarında başladığı anlaşılmaktadır. Bu arada Sultan Abdülhamid'in Irak'taki Şii sorununa uzun vadede en iyi çözümün Sünni-Şii ittihadı politikası olduğuna iyice kanaat getirmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Sultan Abdülhamid, muhtemelen 1893 sonlarında Afgani'ye bu konuyla ilgili bir mektup göndererek fikrini sormuştur.⁸⁰ Mektubun ilk kısmında padişah, Hristiyan misyonerlerin imparatorluk dahilindeki faaliyetlerinden bahsederek onları Müslüman nüfus aleyhinde çalışmakla itham etmekteydi. Sonra bu örnekten kalkarak asıl maksadına gelmekteydi:

(...) cemâ'at-i Hıristiyanînin ehl-i İslâm aleyhindeki merviyât ve teşebbüsât-ı muzırına karşı akvâm-ı İslâmiyenin ittifâk ve ittihâdla kesb-i kuvvet ve mukâvemet eylemesi lüzûmu âzâde-i istihbârdır.

Sultan Selim'in on altıncı yüzyılda Müslümanların ittihadını sağlama uğraşlarından bahsettikten sonra, II. Abdülhamid şöyle devam etmekteydi:

İranîler hükûmet-i seniyyeden ayrı yaşamak için Râfizîliği sûret-i dâ'imede muhâfaza ile berâber Irak ve Bağdad'da ve mahall-i sâ'irede cühelâyı bi'l-igfâl ehl-i sünnet ve'l-cemâ'ati dahi kendi mezhebine idhâl etmeye sa'y olmuştur. Şu teşebbüsât ve igfâlâtı hükümsüz bırakmak ve fenâlığın önünü almak için havâlî-yi mezkûreye ba'zı vâ'iz ve ulemâ ve hocalar izâm buyurulmuş ve vulât ve mutasarrıfîne evâmîr-i ekîde i'tâ ve iş'âr kılınmış ve bu bâbda dâimâ sa'y u ikdâm edilmekte bulunulmuş ve mezheb-i Şii şu'abâtına sâhip olanların çocuklarından bir haylisi Dersaadet'e getirilerek tahsîl etdirilmek istenmiş ise de bilâhare bunlardan birtakımı arîze-i vücûdiyyesinden bahisle firâr etmiş ve bir kısmı da sâlik olduğu tarîk-i bâtılda sebât etmiş olmak ve bunlardan iki üçü tashîh-i mezheb etse de bununla da bir fâide hâsıl olmayacağı der-kâr bulunmakla teşebbüsât ve tedâbir-i müttehizeden şimdiye kadar bir netîce-i hasene istihsâl edilememiştir.

80 BOA, YEE II/156/XXV/156/3, tarihsiz, *Sultan II. Abdülhamid Han: Devlet ve Memleket Görüşlerim*, 305-311.

Padişah daha sonra İran makamlarının Ermeni ihtilalcileri hi-maye ettiğinden şikâyet etmekteydi:

İranîler esâsen İslâm bulundukları ve kibleleri de bizim gibi Ka'be olduğu hâlde şu mezheb ihtilâfı te'sîri ile ehl-i İslâm aleyhine çalışan Ermeni erbâb-ı mefâsidini dahi muhâfaza ve himâye etmekte[dirler].

Ve çare, mezhep anlaşmazlığını bitirerek 'İslam birliği' meydana getirmektir:

Şu ahvâl-i esef-iştîmâle karşı ciddi bir çare ve tedbîr de mezhepçe olan ihtilâf ve mübâyenetler ref' ve izâle edilerek ittîfâk ve ittihâd-ı İslâm vücûda getirilmek kaziyye-i mûtenâ olacağı bedi-dârdır.

Sultan Abdülhamid, "Seyyid Cemaleddin"e, mezhep ihtilafının giderilmesi ve bölgedeki Şii üstünlüğünün ortadan kaldırılması için Sünni ve Şii ulemeden oluşan bir cemiyet kurulması vazifesini teklif ediyordu:

Zât-ı fâzîlâneleri aktâr-ı İslâmiyye'nin ekserini devr ve seyâhat etmiş ve İran'da bir hayli müddet ikâmetle ehl-i sünnet ve'l-cemâ'ati terkîb eden mezâhib-i erba'a ile mezheb-i Şii bey-nindeki farkları pek iyi tettebbu' eylemiş bulunduklarından ve Avrupa'da dahi imrâr-ı zamân ile ahvâl-i umûmiyeye vâkıf bulunduklarından ve arzu-yı âlîleri dahi husûl-ı ittihâd-ı İslâm merkezinde bulunduğuna yakîn hâsıl buyurulmuş olduğundan vaktiyle siyâsiyâta vâkıf ulemâ bulunmamasından dolayı bir neticeye iktirân edemeyen teşebbüsâta yeniden mübâşeret ve meselâ bizim ulemâ ile ulemâ-i Şi'a'dan ikişer üçer zât da'vetle bir cem'iyyet teşkîl edilerek mezhepçe olan ihtilâfâtın ref' ve izâlesi ve bu sûretle İran müctehidlerinin nüfûzuna galebe çalınması ve belki de büsbütün kaldırılması ve bi'l-âhare de Almanya'da olduğu gibi İranîlerin hükümdârları yine İran'da icrâ-yı hükûmetle askerî kumandası makâm-ı hilâfette olarak bir ittihâd vücûda getirilmesi memâlik-i şâhâne dâhilinde ba'zı yerlerde vesâir mahallerde İslâmların da mezhepçe olan farkları kaldırılarak "inneme'l-mü'minûne ihvetun" âyet-i celîlesinin ahkâm-ı münîfesi mücebince ale'l-umûm ittihâd-ı İslâm husûle getirilmesi mümkün olup olamayacağının arız ve amîk te'emmül ile bu bâbda vârid-i hâtır-ı âlîlerinin vâkıf olması matlûb ve mültezem-i âlî olduğundan ol sûretle be-

gāyet mahremâne olarak lâyihanın tanzîm ve takdîmine i'tinâ ve dikkat edilmesi muktezâ-yı emr u fermân cenâb-ı hilâfet-penâhiden bulunmakla.

Bu konuda ayrıntılı bir rapor isteyen padişah, Afgani'yi bu projeyi gizlilik içinde yürütmesi hususunda ikaz etmiştir.⁸¹ Sultan Abdülhamid'e atfedilen *Pensees et souvenirs de l'ex-Sultan Abdul Hamid II* adlı eserde ise İranlıların, Rusya'nın ve İngiltere'nin oyuncağı olmamak için Osmanlılara yakınlaşmalarında fayda olduğu; Yıldız Sarayı'nda şöhretli bir âlim olan "Seyyid Cemaleddin'in, İstanbul'daki İran konsolosu Hacı Mirza Han gibi, kendisini Sünnilerle Şiilerin ittihadına teşvik ettiği; "Cemaleddin" in İran'daki birçok yüksek memuru ve bazı ulemayı kendi tarafına çektiği; bu konuda tam bir anlaşma olmasa bile iki ülke arasında bir yakınlaşmanın gerçekleştirilebileceği ve bunun da büyük bir adım olacağı kaydedilmiştir.⁸²

Afgani'nin cevabı kayıp olmakla birlikte, cevabın olumlu olduğunu ve ayrıca projenin bir süre ertelendiğini tahmin edebiliriz.⁸³ Eldeki bilgilerden, söz konusu projenin muhtemelen 1894 başlarında, Samarra'da Sünnilerle Şiiler arasında meydana gelen ciddi bir huzursuzluktan hemen önce başladığı tahmin edilebilir. Samarra hadisesinin, padişahın Sünni-Şii yakınlaşmasını temin etme gayretleri açısından bir başka teşvik edici unsur olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁴ Olay Nisan 1894'te, beklenmedik bir şekilde mey-

81 BOA, YEE II/156/XXV/156/3, tarihsiz, *Sultan II. Abdülhamid Han: Devlet ve Memleket Görüşlerim*, 305-11.

82 Sultan Abdülhamit, *Siyasî Hatıratım*, 179.

83 Afgani, padişaha yazdığı, bu döneme ait gibi görünen tarihsiz bir mektupta şöyle yakınmaktaydı: "Halife'nin, İslam [aleminin] birliği imkânlarıyla ilgili benim naçizane fikrimi arz ve izah etmemi emreden fermanını aldığım zaman sanki cennetin sekiz kapısı önümde açılmış gibi sevindim ve emirlerine uygun olarak naçizane görüşlerimin bir özetini yazıp Hilafetin eşğine arz ettim. Bu hususta şimdiye kadar tek söz edilmediğinden, maalesef teşebbüsün unutulmaya terk edildiği veya bazı kötü niyetli kişilerce engellendiği veya ulvi maksadının yanlış tefsir olunduğu kanaatine varmıştım." Kramer, *Islam Assembled*, 21-22. Krş. Keddie, *Political Biography*, 444-47'de mektubun tahminen 1895-96'da yazıldığı belirtilir.

84 Nasîreddin Şah'ı öldüren Mirza Muhammed Rıza'nın sorgusunda anlattığına göre: "[Afgani] Kerbela, Necef ve İran'ın her yanından bütün Şii ulemayla muhabereye başladı ve onları vaatler, ümitler ve mantuki ispatlarla, 'Müslüman milletler bir ittifak etsin, yeryüzündeki bütün milletler bir araya gelse kimse onlara ♡

dana gelmiştir. Samarra'da yaşayan bir Sünni ile bir Şii arasında para konusuyla ilgili küçük bir tartışma olarak başlamış, ancak süratle Sünnilerle Şiiler arasında din savaşına benzer bir hal almış ve sonuçta birkaç kişi ölmüştür.⁸⁵

Olaydan sonra Bağdat'taki İngiltere başkonsolosu Mockler, Samarra'da yaşayan Hintli öğrencilerin güvenliğini sağlamak için şehre gitmek istemişti.⁸⁶ Osmanlı makamları bu ziyaretten çok rahatsız olmuş ve Mockler'a engel olmaya çalışmıştır.⁸⁷ Bu sırada Osmanlı Hariciye nazırını ziyaret eden Rus Büyükelçiliği tercümanının, Mockler'ın Samarra seyahatinin asıl sebebinin merci-i taklid Şirazi'nin Hindistan'a kaçmasını sağlamak olduğunu iddia etmesi, Bâbîâlî'nin şüphelerini iyice kuvvetlendirmiştir.⁸⁸

Bundan başka, Samarra hadisesi hem Atabat hem de İran'daki Şiiler arasında büyük rahatsızlığa sebep olmuştu. Samarra'da bazı Şii ulema, protesto mahiyetinde, takipçilerine dükkânlarını

galip gelemeyiz' fikrine inandırdı. Ali ve Ömer'le ilgili söylem farklılıklarını bir kenara bırakıp Hilafet meselesine bakmalıydı. (...) Tam da bu anda Samarra'daki huzursuzluk ile merhum Hüccet'ül-İslam Mirza-yi Şirazi'nin Samarra sakinleri ve Sünnilerle ilişkileri hususundaki münakaşa baş gösterdi. Türkiye sultanı, İran şahının bu sıkıntıyı Osmanlı topraklarını zora sokmak için özellikle çıkardığını düşünerek, bu konuda Seyyid'le istişare ve müzakerelerde bulundu. Diyordu ki, 'Uzun saltanatı ve hürmeti hak eden yaşı sayesinde Nasıreddin Şah öyle bir kudret ve itibar kazanmıştır ki o ayakta olduğu müddetçe Şii uleması ve İran halkı bizim fikirlerimizi desteklemeyecek ya da gayelerimizi tahakkuk ettirmeyecektir. Bu sebeple onunla bizzat ilgilenmek için bir plan düşünmemiz icap eder.' Sonra da Seyyid'e şöyle dedi: 'Onunla ilgili elinden ne gelirse yap ve hiçbir şeyden endişe etme.'" Browne, *Persian Revolution*, 83 (Mirza Rıza'nın sorgusundan).

85 Ayrıntılar için bkz. FO 195/1841, Mockler'dan Currie'ye, no. 210/23, Bağdat, 21 Nisan 1894; FO 195/1841, no. 237/24, Mockler'dan Currie'ye, Bağdat, 5 Mayıs 1894; BOA, Y.A.Hus. 296/39, 4 Zilkade 1311-9 Mayıs 1894.

86 Özellikle bkz. FO 195/1841, Mockler'dan Currie'ye, no. 210/23, Bağdat, 21 Nisan 1894.

87 FO 195/1841, no. 237/24, Mockler'dan Currie'ye, Bağdat, 5 Mayıs 1894; BOA, Y.A.Hus. 295/40, 22 Şevval 1311-28 Nisan 1894; Y.A.Hus. 295/77, 26 Şevval 1311-2 Mayıs 1894; Y.A.Hus. 295/89, 27 Şevval 1311-3 Mayıs 1894; Y.A.Hus. 296/9, Gurre-i Zilkade 1311-6 Mayıs 1894; Y.A.Hus. 301/27, 22 Zilhicce 1311-26 Haziran 1894.

88 BOA, Y.A.Hus. 296/39, 4 Zilkade 1311-9 Mayıs 1894; Y.A.Hus. 296/9, 24 Nisan 1310-6 Mayıs 1894; FO 195/1841, no. 242/25, Mockler'dan Currie'ye, Bağdat, 9 Mayıs 1894. Şii sorunu hakkındaki tartışmalarda en önemli rollerden birini oynayan Yusuf Rıza Paşa'nın, Rus Büyükelçiliği'yle güçlü bağları olduğu bilinmektedir.

açmalarını yasaklayıp imamlık etmeyi bıraktı; fakat en sonunda Mirza Hasan Şirazi sükûnet çağrısında bulunarak olayları yatıştırdı.⁸⁹ Sultan Abdülhamid Sadrazam Cevad Paşa'ya verdiği talimatta, yerel makamları ihtiyatsızlıkla suçluyordu. Hadiseye karışan insanlar arasında yabancıların da bulunması sebebiyle yabancı konsolosların ve özellikle de İngiltere başkonsolosunun müdahil olmuş olmasını hassasiyetle vurguluyor; İngilizlerin Şirazi'yi kendi himayelerine alabileceği ihtimali ile ilgili endişesini dile getiriyordu. Bağdat valisiyle de istişare ederek olayı soruşturmak amacıyla, bölgeyi tanıyan memurlardan müteşekkil bir komisyon teşkil edilmesi talimatını verdi.⁹⁰ Cevad Paşa cevaben, Irak'ta Şii mezhebinin yayılmasına mani olmak için tedbirler alınması gerektiğini ifade ederek eğitim ve maliyeyle ilgili reformlara işaret etmiştir.⁹¹

Sultan Abdülhamid daha sonra, Tahran'daki Osmanlı büyükelçisi Ali Galib Bey'le de istişarede bulunarak Samarra hadisesi, Irak'taki müctehidler ve Şiilik konularındaki fikirlerini sormuştur. Büyükelçi cevabında, İran'daki Şii ulema ile tebaanın maddi

89 FO 195/1841, no. 242/25, Mockler'dan Currie'ye, Bağdat, 9 Mayıs 1894 ve FO 195/1841, no. 281/33, Mockler'dan Currie'ye, Bağdat, 23 Mayıs 1894. Samarra hadisesi Irak Şiileri arasında büyük öfke uyandırmış görünmektedir. Bu durum ayrıca Iraklı bir grup Şii Müslüman tarafından imzalanıp İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Sir Philip Currie'ye gönderilen ve kendilerinin de büyükelçiliğin himayesine alınması talebini arz eden bir dilekçede de görülmektedir. Bu kimlere cevap verilmese de, anlaşılan o ki büyükelçi konuyu inceletmiş ve şunları kaydetmiştir: "Bana hususi olarak bildirildiğine göre Irak'ta Şiiler çok sayıdadır ve İngiltere'yi dostları olarak görmektedirler." FO 424/183, Currie'den Salisbury'ye, no. 472, gizli, 16 Temmuz 1895. Dilekçenin Fransızca tercümesi belgenin ekinde. Başka örnekler için, BOA, Y.A.Hus. 299/76, 7 Zilhicce 1311-11 Haziran 1894; Y.A.Hus. 299/77, 2 Zilhicce 1311-6 Haziran 1894; Y.A.Hus. 301/7, 21 Zilhicce 1311-25 Haziran 1894. Mirza Hasan Şirazi, muhtemelen 1894 Mayıs'ında Irak'taki Şii şehirlerinin sakinlerine yakın zamanda Samarra'da meydana gelen karışıklık ve bunun birçok yerde sebep olduğu çalkantılara atıfta bulunan bir "ukase" yayınlamıştır. Bu arada İran şahı hadiseye karışanların cezalandırılmasını istemiş; Osmanlı tarafı ise hadise esnasında büyük sıkıntıya sebep olan Samarra'daki İran konsolos vekilinin sınır dışı edilmesini talep etmiştir. FO 195/1841, no. 281/33, Mockler'dan Currie'ye, 23 Mayıs 1894. "Ukase"nin metni için bkz. FO 195/1841, no. 281/33 ve Y.A.Hus. 301/27, 22 Zilhicce 1311-26 Haziran 1894.

90 BOA, İrade-Hususi, no. 120, 1 Zilkade 1311-6 Mayıs 1894.

91 BOA, Y.A.Hus. 296/39, 4 Zilkade 1311-9 Mayıs 1894. Cevad Paşa, Nusret Paşa ve Receb Paşa'yı Rus müdahalesine yol açmakla suçlamıştır.

ve manevi anlamda Osmanlı payitahtına bağlılıklarının sağlanması gerektiğini dile getiriyordu:

(...) ez-cümle Bağdad'da mezheb-i Şi'iyye'nin bekâsı i'tikâd olunduğuna göre İran devleti nüfûzuyla olmayıp ancak sâye-i (...) hazret-i hilâfet-penâhîde pâyidâr olduğu fikrinin ezhân-i ahâlî ve İranîye ilkâsı zımnında İran kâr-perdâzlarının husûsât-ı mezhebiyede vukû' bulacak teşebbüsâtlarının dahi mümkün mertebe neticesiz bıraktırlarak Şi'i ulemâsının makâm-ı mukaddes-i hilâfet-i kübrâya râbîta-yı maddiyye ve ma'neviyyelerinin takviyesi ve el-hâsıl İran teba'a ve ulemâsının İran devleti ve me'mûrları tarafından kendilerine bir menfâ'at olmadığı ve bi'l-akis (...) saltanat-ı seniyyeye intisâbın müceb-i felâh ve necât olduğunun mâddeten dahi irâ'îyesi gibi vesâil ile netîce (...) istihsâl edileceği i'tikâd-ı kasîrânesindeyim.⁹²

Büyükelçinin raporu, II. Abdülhamid'in bazı İranlı müctehidleri kendi tarafına çekmeye karar vermiş olduğunu ortaya koymaktadır. Buna göre Tahranlı müctehid "Ağa Seyyid Abdullah" a hizmetlerinden dolayı bir nişan verilmiş ve Tahran Büyükelçiliği'nde görev yapan Mirza Hasan Han'a da İran'ın içişleriyle ilgilenmesi talimatı verilmiştir.⁹³

92 BOA, YEE 14/1623/126/10, 11 Safer 1312-14 Ağustos 1894. Ali Galib Bey Tahran'da 1892 sonu ile 1894 sonu arasında bulunmuştur. Bkz. Nejat Göyünç, "XIX. Yüzyılda Tahran'daki Temsilcilerimiz ve Türk-İran Münasebetlerine Et-kileri," *Atatürk Konferansları V: 1971-1972* (Ankara: TTK, 1975), 277. Ali Galib Bey, 1886'da Hollanda Doğu Hint Adaları'nda Osmanlı konsolosuydu ve "Panislamist" temayülleriyle tanınıyordu. Bkz. Selim Deringil, "Legitimacy Structures in the Ottoman State: The Reign of Abdülhamid II, 1876-1909," *IJMES* 23 (1991): 351.

93 BOA, YEE 14/1623/126/10, 11 Safer 1312-14 Ağustos 1894. "Ağa Seyyid Abdullah," çok büyük ihtimalle Tahran'ın nüfuzlu ulemasından biri olan Seyyid Abdullah Behbahani'dir (1840-1910). Kendisi için bkz. *Eİr*, I, 190-93. Seyyid Abdullah'la irtibat daha sonra da devam etmiş görünmektedir. 1898'de bir Osmanlı heyeti Tahran'ı ziyaret ettiğinde, Seyyid Esad Abdullah adlı birinin Sultan Abdülhamid'e duyduğu yakınlıktan bahsetmişlerdir. Bkz. Göyünç, "Muzaffereddin Şah ve II. Abdülhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri," *İran Şehinşahlığı'nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan* (İstanbul: MEB, 1971), 162. 1900'den itibaren Tahran Büyükelçiliği Seyyid Abdullah'a yıllık 60 lira maaş vermeye başlamıştır. BOA, İrade-Dahiliye, no. 2, 11 Şaban 1318-4 Aralık 1900. Behbahani aynı zamanda Tahran'daki İngiliz elçilik heyetiyle de yakın irtibat halindeydi. Bkz. Firuz Kazemzadeh, *Russia and Britain in Persia*, 309-11, 390-93.

Sultan Abdülhamid'in, Samarra hadisesinin arkasında İranlıların olduğunu düşündüğü anlaşıyor. Zaten o sırada İran hududundan Doğu Anadolu'ya geçiş yapan Ermeni ihtilalcileri sorunuyla karşı karşıya bulunan padişah, İran şahının kendisini Irak'ta da zora sokmaya çalıştığı kanaatindeydi. II. Abdülhamid'in buna karşılık daha önce tartışılan Sünni-Şii yakınlaşmasıyla ilgili projeyi uygulamaya karar verdiği anlaşıyor. Bu politika Irak'taki Şii sorununa kesin bir çözüm olmasının yanı sıra İran şahı için de bir karşı hamle vasıtası olacaktı.⁹⁴

Sonuç olarak Afgani etrafında bir heyet oluşturulmuş, bu heyet bütün İslam alemindeki önde gelen Şii ulemaya yüzlerce mektup göndermiştir. Afgani'nin İstanbul'daki çevresinden olan İranlı Afzal el-Mülk Kirmani'nin ifadesine göre:

Osmanlı sultanı farklı Müslüman grupların ittihadına inanmaya başlamış ve Seyyid Cemaleddin'den İran ve Irak'taki Şii ulemasına mektuplar yazarak bunları ittihada çağırmasını istemişti. Merhum Seyyid Cemaleddin buna cevaben bu sorunun İslam devletleri için büyük önem taşıdığını belirtti. Bugün dünya Müslümanları üç yüz milyondan fazladır ve aralarında ittihad ve kardeşliğe inandıkları takdirde hiçbir devlet veya halk onlara hükmedemez ya da güç yetiremez. Kendisi sultanlığın kudretine ve gerekli paraya sahip olsaydı (...) vatansever bir münevver grubunun yardımıyla bu büyük işi gerçekleştirebilirdi. Osmanlı sultanı bu konuda teminatta ve taahhütlerde bulundu. Seyyid, İstanbul'da bulunan İranlı ve başka milletlerden Şii ilim adamlarından bir cemiyet kurdu.⁹⁵

Afzal el-Mülk Kirmani'ye göre bu grupta 12 kişi yer alıyordu:

Nevvâb Vâlâ Hacı Şeyh el-Re'is [Mirza Hasan Şeyhü'l-Reis], Feyzi Efendi Muallim İrani [Muallim Feyzi Efendi],⁹⁶ Rıza Paşa

94 Krş. Browne, *Persian Revolution*, 83.

95 Bkz. "Anonim Ezeli Babi metni Heşt Behişt'in (yayıncı yok, tarihsiz) önsözüne, Afzal el-Mülk Kirmani tarafından yazılan Mirza Ağa Han Biyografisi," Keddie, "Religion and Irreligion in Early Iranian Nationalism," *Comparative Studies in Society and History* 4 (1962), ek; krş. Mirza Muhammed Rıza'nın ifadesi, Browne, *Persian Revolution*, 63-92.

96 "Acem Feyzi" olarak bilinen Muallim Feyzi Efendi (1842-1910) için bkz. TM, 139-40 ve *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* (İstanbul: Dergâh, 1979), III, 215. Muallim Feyzi Galatasaray Lisesi'nin ünlü Farsça muallimi ve Farsça-Türkçe sözlük müellifiydi.

Şii [Yusuf Rıza Paşa], Seyyid Burhaneddin Belhi,⁹⁷ Nevvâb Hüseyin Hindi, (İran'dan İstanbul'a yeni gelmiş olan) Ahmed Mirza, Hacı Mirza Hasan Han (İran başkonsolosu),⁹⁸ Mirza Ağa Han Kirmani,⁹⁹ Şeyh Ahmed Ruhi (yazarın kardeşi),¹⁰⁰ Afzal el-Mülk Kirmani (yazar), Abdülkerim Bey ve Hamid Bey Cevahirzade İsfahani.

Afzal el-Mülk Kirmani'nin ifadesine göre:

Seyyid'in grubu kurulunca, kendisi onlara şöyle hitap etmişti: Bugün İslam dini, kaptanı Hz. Muhammed, sallallahü aleyhi vesellem, olan bir gemi misalidir ve bütün Müslümanlar da bu mübarek geminin yolcularıdır. Bu talihsiz gemi bir fırtınaya yakalanarak batma tehlikesiyle karşı karşıya kalmış ve kâfirlerle sapkınlar bu gemiyi her yandan delmişlerdir. Kendisi batma tehlikesiyle karşı karşıya bulunan ve yolcuları da mahvolmaya yakın halde olan böyle bir geminin yolcularının vazifesi nedir? Önce bu gemiyi koruyarak fırtınadan ve batmaktan kurtarmaya çalışmaları mı icap eder, yoksa ihtilaflar, şahsi arzular ve küçük anlaşmazlıklarla gemiyi ve birbirlerini mahva doğru sürüklemeleri mi? Herkes, ittifak ederek İslam topraklarını ve bu mübarek

97 Bkz. İsmail Kara, "Cemaleddin Efgani Biyografisine İki Önemli Katkı," *Amel Defteri* (İstanbul: Kitabevi, 1998), 195-99.

98 "Habir'ül-Mülk" adıyla da tanınır. Bkz. H. Farmayan ve E. L. Daniel, ed., *A Shi'ite Pilgrimage to Mecca, 1885-1886: The Safarnameh of Mirza Mohammad Hosayn Farahani* (Austin: University of Texas Press, 1990), 142; Keddî, *Political Biography*, 382. II. Abdülhamid'in kendisi hakkındaki beyanı için bkz. Sultan Abdülhamit, *Siyasî Hatıratım*, 179.

99 Kirmani (1854/55-1896) ve İstanbul'daki faaliyetleri için bkz. Mangol Bayat, "Aqa Khan Kermani," *Elr*, II, 175-77; Mangol Bayat, "Mirza Aqa Khan Kermani: A 19th Century Persian Nationalist," *MES* 10 (1974): 36-59; Keddî, *Political Biography*, 377-8, 417-18; Algar, *Mirza Malkum Khan*, 215-24; Shaul Bakhash, *Iran: Monarchy, Bureaucracy and Reform under the Qajars, 1858-1896* (London: Ithaca, 1978), 312 vd. Şiirlerinden birinde Kirmani şöyle demektedir (Browne, *Persian Revolution*, 412): "Ve [Sultan Abdül] Hamid'in himayesinde, İslam'da siyasi bir birliğin gerçekleştirilebilmesi; öyle ki Türk'ün İranlı, İranlı'nın da Türk gibi olması ve bu büyük hükümdarlar arasında artık ikiliğin kalmaması ve aynı şekilde Irak'ın ilim ehli fakihlerin hepsinin de [sultanı] en yüksek hükümdar [olarak kabul etmesi] ve kalplerini derhal bu ikilikten arındırarak artık kimin Sünni kimin Şii olduğundan bahsetmemeleri."

100 Şeyh Ahmed Ruhi (1855/6-1896) için bkz. Kramer, *Islam Assembled*, 21; Browne, *Persian Revolution*, 414-15. Browne'a göre Şeyh Ahmed Ruhi "kendisi için üzerinde şu ibare bulunan bir mühür yaptırmıştı: 'Ben Panislamizm Propagandacısıyım. Adım Ahmed-i-Ruhi'dir.'"

gemiye korumanın bütün Müslümanların dini vecibesi olduğu cevabını verdi. (...) Sonra Seyyid hepsinden genel olarak İran'da ve Irak'taki mukaddes mekânlarda bulunan bütün tanidik ve ahibaplarına, özellikle de Hindistan, İran ve Arap topraklarında, Belh ve Türkistan'da bulunan Şii ulemasına mektup yazarak büyük İslam sultanının hangi görüş ve gruba mensup olurlarsa olsunlar bütün Müslümanlara gösterdiği iyilik ve âlicenaplığı anlatmalarını istedi. Şii uleması bu İslam ittihadına katıldığı takdirde sultan onların her birine, rütbesine göre özel bir nişan verip maaş bağlayacak, Osmanlı memurlarına Mekke ve Medine'deki İranlılara kendi tebaası gibi iyi muamele etmelerini emredecek ve Şii uleması ile İran devletine teşekkür olarak Irak'taki mukaddes beldeleri bağışlayacaktı. (Grup kabul etti) ve dört bir yana 400 kadar mektup yazıldı ve Osmanlı sultanına bu cemiyetle ilgili bir rapor arz edildi. (...) Altı ay sonra, Seyyid Cemaleddin aracılığıyla sultana, Arap ve İranlı Şii ulemadan 200 kadar dilekçe ve bunlarla birlikte bazı hediye ve antika eserler gönderildi. (Seyyid bu dilekçeleri Türkçe'ye tercüme ederek sultana götürdü.) (...) Osmanlı Halifesi bu mektupları görünce o kadar sevindi ki merhum Seyyid'i kucaklayıp yanaklarından öptü ve ona şöyle dedi: Bazı fevkalade mutaassıp Sünniler beni Şiilikle itham etmek için bir bahane bulacaklarından, bu mübarek vazifenin ifasını sadrazama ve Bâbiâli'ye devretmemiz daha iyi olacaktır. Şeyhülislam da bizimle gizli olarak işbirliği edecektir. Kendisi bu husustaki irademi kabul etti ve Bâbiâli'ye de bir irade gönderildi. Ben ulemanın zihniyeti ve icraatını tahkik etmek ve Bâbiâli'ye rapor vermek üzere Irak'ın mukaddes beldelerinde vazifelendirildim.¹⁰¹

Fakat bu teşebbüs uzun vadeli olamadı. Afgani'nin İstanbul'daki çevresiyle Şii uleması arasındaki yazışmalar, Bağdat'taki İran konsolosu ve İstanbul'daki İran büyükelçisinin vasıtasıyla şah tarafından öğrenildi. Bir yandan, İran büyükelçisi ısrarla Afgani, Ruhi, Kirmani ve Mirza Hasan Han'ın sınır dışı edilmelerini talep etmeye başladı.¹⁰² Diğer yandan İran makamları, "Ermeni meselesi"ni bir baskı aracı olarak kullanmaya, İran dahilinde ve sınırdaki Ermeni ihtilalcilere hareket serbestliği sağlamaya başla-

101 Keddie, "Religion and Irreligion in Early Iranian Nationalism," ek.

102 Keddie, *Political Biography*, 382; krş. Browne, *Persian Revolution*, 63-64, 415.

di. Nitekim bu baskının bir süre sonra tesirini gösterdiği anlaşılmaktadır. 1894 yazı ile 1896 yazı arasında geçen dönemde Ermeni meselesinin gerek Anadolu'da gerekse İstanbul'da kriz noktasına geldiği hatırlanacaktır.¹⁰³ Bir safhada Sultan Abdülhamid'in, İran'ın Doğu Anadolu'daki sınırı kullanan Ermeni ihtilalcilere verdiği destek yahut gösterdiği müsamaha yüzünden söz konusu projeden vazgeçmeye mecbur kaldığı anlaşılmaktadır.

Buna ilaveten 1895 sonlarında, II. Abdülhamid'in güvenini sarsan bazı hadiselerden dolayı, Afgani ile ilişkiler de kötüye gidiyordu. Afgani'nin 1895 yazında Mısır hidiviyle yaptığı gizli görüşme, Arap muhaliflerden Hicazlı Seyyid Abdullah'ı himaye etmesi ve padişahın danışmanlarıyla ihtilafları, Afgani'nin gözden düşmesine yol açmıştır.¹⁰⁴ Afgani İstanbul'dan ayrılmaya çalışmış, ancak padişahın izin alamamıştır. İngiliz Büyükelçiliği'nden İngiliz pasaportu alma teşebbüsü de sonuç vermemiştir.¹⁰⁵

Bu arada Yıldız, İran'ın Afgani'nin sınır dışı edilmesi taleplerine ısrarla direniyordu. Fakat aynı şey Afgani'nin İstanbul çevresinden bazıları için mümkün olmadı. İran'ın daimi baskıları sonucunda Mirza Ağa Han Kirmani, Şeyh Ahmed Ruhi ve Mirza Hasan Han, muhtemelen Ocak 1896'da tutuklanarak Trabzon'a sürüldü.¹⁰⁶ Aynı sırada, 1876'dan beri İstanbul'da yayınlanmakta olan İranlı muhaliflerin gazetesi *Ahtar*, Bâbıâli tarafından kapatıldı.¹⁰⁷

103 Ayrıntılar için bkz. Salahi R. Sonyel, *The Ottoman Armenians: Victims of Great Power Diplomacy* (London: K. Rustem&Brother, 1987), 155 vd.; Shaw ve Shaw, *History of the Ottoman Empire*, 200-5.

104 Bkz. Keddîe, *Political Biography*, 383-84. Hidiv'in de o sırada II. Abdülhamid'le arası açıktı. Bu ziyareti sırasında hidivle görüşen Mekkeli bir şeyh tutuklanmıştır. Bkz. L. Hirsowicz, "The Sultan and the Khedive, 1892-1908," *MES* 8 (1972): 303.

105 FO 60/594, Currie'den Salisbury'ye, no. 923, İstanbul, 12 Aralık 1895. Diğer teşebbüsleri ve padişaha yazdığı mektup için bkz. Keddîe, *Political Biography*, 384 vd.

106 Bkz. Bayat, *Elr*, II, 176; krş. Keddîe, *Political Biography*, 382. Bayat, Trabzon'a sürülme tarihini Ocak 1895 olarak bildirir ki bu tarih yanlış olmalıdır. Keddîe ise bu tarihi 1895 sonları olarak belirtir.

107 Bu gazetenin önemi ve etkisi konusunda bkz. Algar, *Mirza Malkum Khan*, 186-87; Edward G. Browne, *The Press and Poetry of Modern Persia* (Cambridge: CUP, 1914), 17-18, 36-37; Orhan Koloğlu, "Un Journal Persan D'Istanbul: Akhtar," *Les Iraniens d'Istanbul*, 133-40; Anja Pistor-Hatam, "The Persian Newspaper ➤

Afgani'nin eski hizmetkârı olup kendisini İstanbul'da ziyaret ettikten sonra İran'a gitmiş olan Mirza Rıza Kirmani, 1 Mayıs 1896'da Nasıreddin Şah'ı öldürünce, İran'ın diplomatik baskıları daha da arttı. İran hükümeti Nasıreddin Şah suikastında işbirlikçi oldukları gerekçesiyle Afgani ile Trabzon'da nezaret altında tutulan üç muhalifi istiyordu. Diğer yandan Ermeni ihtilalciler de İran sınırını kullanarak eylemlerine devam ediyordu. Sadrazam Rifat Paşa, Afgani'yi "Bâbî cemiyet-i fesadiyesinden" olup Farmasonlar, Ermeniler ve Jön Türklerle temaslarda bulunmakla suçlayarak, padişaha, Afgani ile üç muhalifi iade etmesini tavsiye etti.¹⁰⁸ II. Abdülhamid Afgani'yi hiçbir zaman teslim etmedi, ama Trabzon'da tutuklu bulunan üç muhalif Mayıs 1896'da İran'a iade edildi ve Temmuz 1896'da Tebriz'de idam edildiler.¹⁰⁹ Afgani, Mart 1897'deki ölümüne kadar, bir mahkûm gibi yaşadığı İstanbul'da kaldı.¹¹⁰

İran'la Yeni Bir Sayfa

Muzaffereddin Şah'ın tahta geçmesinden sonra Tahran'da yeni bir hükümet tayin edildi. Eminü's-Sultan'ın yerine, Osmanlı taraftarı bir reformcu olan Eminü'd-Devle (1897-98) geldi.¹¹¹ Bu durum doğal olarak Osmanlı-İran ilişkilerine yeni bir hava ge-

Akhtar as a Transmitter of Ottoman Political Ideas," *Les Iraniens d'Istanbul*, 141-47; *Elr*, I, 730. Kirmani ve Ruhi de bu gazetenin yazarları arasında bulunuyordu. Akhtar en başından itibaren Panislamist tavrıyla tanınıyordu.

108 BOA, YEE 3/110/31/1709, 22 Nisan 1312, Fahri Ç. Derin, "Cemâleddin Efgâni Hakkında İki Vesika," *Tarih ve Toplum* 84 (Aralık 1990): 53-56.

109 Bkz. Azmi Özcan, "Jamaladdin Afghani's Honorable Confinement in Istanbul and Iran's Demands for His Extradition," *Osmanlı Araştırmaları* 15 (1995): 285-91; Bayat, *Elr*, II, 176; Browne, *Persian Revolution*, 415; Keddîe, *Political Biography*, 417-18.

110 Afgani'nin bu dönemiyle ilgili ayrıntılar için bkz. Keddîe, *Political Biography*, 404 vd.

111 Bu dönemle ilgili ayrıntılar için bkz. "Atabek-e-Azam," *Elr*, II, 881-82 ve "Amin-al-Dawla," *Elr*, I, 943-45; Hafez Farmayan, "Portrait of a Nineteenth Century Iranian Statesman: The Life and Times of Grand Vizier Amin ud-Dawlah, 1844-1904," *IJMES* 15 (1983): 337-51; Shaul Bakhash, "The Failure of Reform: the Prime Ministership of Amin al-Dawla, 1897-98," *Qajar Iran: Political, Social and Cultural Change, 1800-1925*, ed. E. Bosworth ve C. Hillenbrand (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1983), 14-33.

tirdi. Osmanlı'ya yönelik bu politika değişikliğinin arkasındaki asıl aktör ise yeni dışişleri bakanı Mirza Muhsin Han Müşirü'd-Devle (Muinü'l-Mülk) idi. Mirza Muhsin Han uzun yıllar (1873-91) İstanbul'da İran büyükelçisi olarak görev yapmış ve Sultan Abdülhamid'le ve Londra'da faaliyet gösteren ünlü İranlı muhalif Malkum Han'la yakın işbirliği içinde olduğu iddiaları sebebiyle 1891'de görevinden azledilmişti.¹¹²

Bu yeni ortama uygun olarak Sultan Abdülhamid Şubat 1898'de Muzaffereddin Şah'a "İmtiyaz Nişanı" vermeye karar verdi ve nişanı takdim için Tahran'a bir elçi heyeti gönderdi.¹¹³ Heyet Tahran'a Mart 1898 sonunda vardı ve hem şah hem de dışişleri bakanıyla hususi görüşmeler yaptı. Asıl sorun hâlâ huddutaki Ermeni ihtilalcilerdi. Mirza Muhsin Han bu konuda geçmişte ve halihazırda yapılan hataları kabul etti ve Eminü's-Sultan ile Bâbîâli nezdindeki İran büyükelçisi Mirza Mahmud Han'ı suçlayarak,¹¹⁴ Ermeni ihtilalcileri durdurmak için elinden gelen her şeyi yapacağına söz verdi. Ayrıca Sultan Abdülhamid'e olan sevgi ve bağlılığını vurguladı.¹¹⁵ Muzaffereddin Şah da elçi heyetine Ermeni meselesiyle ilgili teminatlar verdi.¹¹⁶ Eminü'd-Devle ile Mirza Muhsin Han 1898 yazı ortalarında makamlarını kaybedip yerlerine Eminü's-Sultan geçmiş olsa da, Muzaffereddin Şah'ın en azından bir süre Osmanlı'yla varılan mutabakatı sürdürmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1900 yılı sonbaha-

112 Hacı Mirza Muhsin Han Muinü'l-Mülk (1819-1900) için bkz. Johann Strauss, "La présence diplomatique iranienne à Istanbul et dans les provinces de l'Empire Ottoman, 1848-1908," *Les Iraniens d'Istanbul*, 19-20; Bakhash, *Iran: Monarchy, Bureaucracy & Reform*, 383; *A Shi'ite Pilgrimage*, 141. Padişahla yakın ilişkisi hakkında bkz. FO 78/4344, no. 142, gizli, White'tan Salisbury'ye, İstanbul, 10 Nisan 1891. Malkum Han'ın Eminü'd-Devle ve Mirza Muhsin Han ile ilişkileri için bkz. Algar, *Mirza Malkum Khan*. Osmanlı modernleşmesinin yahut Tanzimat politikalarının izinde yürüyen bu üç reformcunun da -Malkum Han, Eminü'd-Devle ve Mirza Muhsin Han- İran'ın önde gelen Masonlarından olmaları ilgi çekicidir. Bkz. Hamid Algar, "An Introduction to the History of Freemasonry in Iran," *MES* 6 (1970): 276-96; Hamid Algar, "Participation by Iranian Diplomats in the Masonic Lodges of Istanbul," *Les Iraniens d'Istanbul*, 33-44.

113 Bkz. Göyünç, "Muzaffereddin Şah," 137-70.

114 Mirza Mahmud Han Diba için bkz. *Elr*, I, 784. İstanbul'da 1895-1901 yılları arasında bulunmuştur.

115 Bkz. Göyünç, "Muzaffereddin Şah," 162-67.

116 Göyünç, "Muzaffereddin Şah," 158-60.

Muzaffereddin Şah İstanbul ziyareti sırasında İzzeddin Vapurunda
İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi

rında, ağabeyinden 27 yıl sonra ziyaret ettiği İstanbul'da hürmet ve itibar görmüştür.¹¹⁷

Bu arada, incelediğimiz Osmanlı belgelerine göre Irak'ta Şii meselesi de, Atabat müctehidleriyle işbirliği halinde gerçekleştirilecek bir Sünni-Şii yakınlaşması teşebbüsü de gündemden düşmüş gözüküyor. Ancak Mayıs 1901'de Bağdat vilayetiyle ilgili soruşturma yapan bir komisyonun raporunda, Şii meselesinden de kısaca bahsedilmiştir. Komisyon esas sorunun yerel memur-

117 Şah, İstanbul'a geleceğine dair Osmanlı heyetine söz vermişti. Göyünç, "Muzaffereddin Şah," 149-52. Bu ziyaretin ayrıntıları için bkz. Nasiri, *Nasreddin Şah*, 157-67; Ayşe Osmanoglu, *Babam Sultan Abdülhamid* (İstanbul: Selçuk, 1986), 57-58.

ların yetersizlik ve yolsuzluğu olduğunda ve bu durumun halkı iyi eğitim ve tarım imkânlarından mahrum edip Şii müctehidlerin etkisine maruz bıraktığı konusunda hemfikirdi. Bölgeye daha önce böyle birçok komisyon gitmiş olmasına rağmen hiçbir şey yapılmadığı da kabul edilmekteydi.¹¹⁸

Yıldız, Atabat ve Tahran

1900'lerin başından itibaren İran'daki iç istikrarın yeniden bozulmaya başladığı görülmüştür. Eminü's-Sultan'ın Rusya'yla yakın temasları –özellikle 1900 ve 1902'de Rusya'dan alınan ve Rusya'nın nüfuzunun artmasına yol açan iki büyük borç– Eminü's-Sultan'ın mali makamlara Belçikalıları getirmesi, büyüyen ekonomik sıkıntılar ve genel idari yolsuzluklar Eylül 1903'te Eminü's-Sultan'ın iktidardan düşüşüne kadar devam eden güçlü bir muhalefet hareketine yol açmıştır. Bu muhalefetin başını, İran'daki ulema, tüccar ve aydınlar çekiyordu.¹¹⁹ Eminü's-Sultan aleyhindeki bu harekete Atabat müctehidleri de katılmış, birçok kez şahı protesto ederek Eminü's-Sultan'ın politikalarını kınamış ve İran'ın içişlerindeki nüfuzlarını daha da arttırmışlardır.¹²⁰

Bu dönemde de Sultan Abdülhamid'in İran ve Atabat'taki Şii ulema ile irtibatını devam ettirdiği görülmektedir. İran'daki siyasi ve entelektüel atmosfer bu ilişkileri daha da kolaylaştırmıştır. Nitekim bu dönemde, ileriki yıllarda da görüleceği gibi, ulemanın İran hükümetine muhalefeti kısmen “Panislamist” fikirlerle (Sünni-Şii yakınlaşması ve Sultan Abdülhamid'e duyulan yakınlıkla) dile getirilmiştir.¹²¹ Tahran'a gönderilen Osmanlı elçi heyeti, daha 1898'de bazı İranlı devlet adamları ve ulema arasında esen bu havayı not etmişti.¹²² Nitekim Tahran'daki Osmanlı büyükel-

118 BOA, Y.A.Res. 112/54 (Lef 26), 27 Nisan 1317-10 Mayıs 1901.

119 Bu dönemle ilgili ayrıntılar için bkz. Nikki R. Keddie, “Iranian Politics 1900-1905: Background to Revolution,” *MES* 5 (1969): 3-31, 151-67, 234-50; “Atabak-eA'zam,” *Elr*, II, 882 vd.; Rose L. Greaves, “British Policy in Persia, 1892-1903,” *BSOAS* 28 (1965): 34-60, 284-307; Kazemzadeh, *Russia and Britain in Persia*, 302 vd.

120 Ayrıntılar için bkz. Algar, *Religion and State in Iran*, 222-39; Keddie, “Iranian Politics,” 24 vd., 159-60, 163-64.

121 Bkz. Algar, *Religion and State in Iran*, 227 vd.

122 Bkz. Göyünç, “Muzaffereddin Şah,” 161-62.

çisi Şemseddin Bey'in bu dönemde başkent ulemasıyla yakın ve dostane ilişkiler kurmayı başarması şaşırtıcı değildir.¹²³

Daha Eylül 1901'de, Tahran'daki İngiliz büyükelçisi Sir Arthur Hardinge, bazı İranlı müctehidlerle talebeler arasında "Panislamist bir parti" olduğunu rapor etmişti.¹²⁴ Hardinge, Afgani'nin daha önce bu konudaki faaliyetlerini hatırlatarak şunları kaydetmekteydi:

Bu parti [Panislamist parti] Şii ulemasının kıdemli ya da yaşlı birkaç üyesini içermektedir ve büyük müctehidlerden sadece ikisinin bu harekete sempati duyduğu sanılmaktadır. Fakat duyduğum kadarıyla hem medreseler hem seküler okullardan

123 Bkz. Algar, *Religion and State in Iran*, 228. Ayrıca bkz. Sir Arthur H. Hardinge, *A Diplomatist in the East* (London: Jonathan Cape, 1928), 273-74, 323. Hardinge, Şemseddin Bey'le ilgili ilginç bir portre çizer: "Tahran'daki kordiplomatiğe en kıdemli üye olarak Türk büyükelçisi riyaset ediyordu. Çünkü tek büyükelçilik Bâbîâlî'ninkiydi. O sırada bu makamda bulunan Şemseddin Bey, canayakın ve nazik bir Türk beyefendisiydi, adı 'Dinin Güneşi' de ona yakışan bir isimdi, çünkü Şemseddin Bey'in kibar tavırları ve İslam teolojisi ve hukuku konusunda epey bilgisi vardı. Gizli bir derviş cemaatine, zannederim Bektaşilere mensuptu, uzun, temiz bir sakalı vardı ve metafizik İslam teolojisiyle yakından ilgiliydi ve bana bu konularda uzun uzadıya bir şeyler anlatır ve benimle tartışırdı. Kendisi zannederim gerçekten Sufiydi. (...) Bu ilginç nazariyeler onun İran ulemasının bilgili mensuplarıyla ilişki kurmasını kolaylaştırıyordu; bu kimselerin bazılarıyla onun evinde ben de tanışmış ve konuşmuştum." Hardinge, *A Diplomatist in the East*, 272-73; krş. Keddî, "Iranian Politics," 12, dipnot 32. Halveti tarikatına mensup olan Şemseddin Bey (1855-1917) için bkz. Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, III, 83-85; *Vakıflar Dergisi* 19 (1985): 72-73; Göyünç, "Muzaffereddin Şah," 139, dipnot 6; *TM*, 367. Bu dönemde Hardinge ile de temasta olan Şeyh Muhammed Ebu Talib Zencani, Osmanlılarla İran uleması arasında aracılık ediyordu. Arjomand, Ebu Talib Zencani'nin 1908'de Muhammed Ali Şah'ın "sırdaşı" olduğunu belirtir. Bkz. Said Amir Arjomand, *The Turban for the Crown: The Islamic Revolution in Iran* (New York: OUP, 1988), 54.

124 FO 60/637, Hardinge'den Lansdowne'a, no. 136, gizli, 6 Eylül 1901. Hardinge şöyle yazar: "Gizli ittifakı kendisiyle tartıştığım, İran sarayıyla uzun zamandır bağlantısı olan malumatlı bir kimse, bunun şimdiki sadrazama muhalif bir bürokrat ve arisokrat grubu ile ilk olarak Şeyh Cemaleddin tarafından kurulan Panislamist cemiyetlerin müşterek işi olduğundan pek şüphesi olmadığını söylüyor. Gayeleri birbirinden bu kadar farklı olan (biri sadece mevcut kabinenin yerine geçmek istiyor, diğeryse Kaçar hanedanlığını devirerek yerine Müslüman ulemanın idaresinde ve Türkiye'yle yakın ittifak halinde olan Teokratik bir cumhuriyet kurmak için çalışıyor) bu iki unsurun birleşme noktası, bana bilgi veren kişiye göre, burada birkaç yıl önce -İstanbul'da bir süre İran Büyükelçiliği görevinde bulunduktan sonra İran Dışişleri bakanı olan- Muhsin Han tarafından kurulmuş olan Mason locasıdır." Krş. Keddî, "Iranian Politics," 18.

öğrenciler arasında (özellikle nefret edilen Rus gücünün son zamanlarda artmasından beri) günbegün güç kazanmaktadır. Medrese talebeleri, tıpkı İstanbul softaları gibi, hizbin dini veçhesinden; seküler okul öğrencileri de demokratik veçhesinden etkilenmektedir. Hizbin Yıldız'dan gizli teşvik gördüğü söylenmektedir ve padişahın, Panislamizm ve "Osmanlı Hilafeti" yanlısı fikirlerin dervişler ve diğer dini unsurlar vasıtasıyla İran'da yayılması için her yıl 12.000 Lira harcadığı hususunda, ben pek inanamasam da, temin edildim.¹²⁵

1905 sonlarında İran'daki durum hakkında yazdığı başka bir raporda ise Hardinge mevcut durumu şöyle özetlemekteydi:

Sünni ile Şii Muhammediler arasında, hiç de eskide kalmış bir şey olmayan o eski nefret ve çekememezliğin son zamanlarda epey azalmış olması dikkat çekicidir. Bu durum büyük ölçüde sultanın icraatlarından kaynaklanmaktadır. Kendisinin Tahran'daki büyükelçisi ulema hizbinin liderleriyle çok yakın temastadır ve İran ulemasının önde gelen mensuplarına bizzat hediyeler göndermekte ve bunlardan en kabiliyetlisini gizli siyasi ajanı olarak kullandığına inanılmaktadır. Müctehidler, İslam'a zararlı gördükleri, Rus kredileri ve İran bürokrasisinde Belçikalıların çalıştırılması konularında birçok kez padişaha müracaat etmişlerdir. Birçoğu da İran'la Türkiye arasında kuzeydeki ortak düşmana karşı daha sıkı bir ittifak kurulması hususunda benden tavsiye istemiştir. Yakın zamana kadar Ömer'in halefi olarak lanet ve hakaretlere layık görülen sultan için şimdi İran vaizleri tarafından, şüphesiz çok da samimi olmayan methiyeler düzüldüğünü duyunca şaşırırmaktayım.¹²⁶

Örneğin, İran hükümetine muhalif ulemanın liderlerinden ve Isfahan'ın önde gelen müctehidlerinden biri olan Ağa Necefî'nin, Atabat müctehidleriyle temasta olduğu ve İran ulemasından başka bazı kimselerle birlikte Sultan Abdülhamid'i İslam aleminin en yüksek mercii olarak kabul eden Panislamist akıma destek verdiği bilinmektedir.¹²⁷

125 Keddie, "Iranian Politics."

126 FO 371/102, Hardinge'den, 23 Aralık 1905.

127 Bkz. Algar, *Religion and State in Iran*, 231 vd. Ağa Necefî'nin önemi için bkz. *Elr*, II, 178-80.

Atabat söz konusu olduğunda ise, özellikle Mirza Hasan Şirazi'nin 1895'teki ölümünden sonra en önemli müctehidler-den biri haline gelen ve padişahın iltifatlarına mazhar olduğu söylenen Necefli Şeyh Muhammed Fadıl Şarabiyani vasıtasıyla İstanbul'la Atabat arasında bazı irtibatların kurulmuş olduğu görülmektedir.¹²⁸ Ancak 1905 yılı itibarıyla bu ilişkilerden ya da Osmanlı makamlarıyla Atabat'ın Şii uleması arasındaki karşılıklı yakınlaşmadan, –Rusya ve İran'ın diplomatik baskıları, İngilizlerin Atabat'a ilgisi ve İran'daki iç olaylar gibi– çeşitli faktörler sonucu vazgeçilmek zorunda kalındığı anlaşılmaktadır.

İstanbul ile Atabat arasındaki ilişkilerin boyutları tam olarak bilinmese de¹²⁹ Bâbîâli'nin, Rusya ve İran makamlarının baskıları sonucu, Iraklı müctehidlerin İran içişlerindeki rolünden rahatsız olduğu anlaşılmaktadır. Zira, Atabat müctehidlerinin İran'ın içişlerinde etkili olmaları ve özellikle Kafkasya ve Orta Asya Şiileriyle yazışmaları, Rusya'nın menfaatlerinin önünde ciddi bir engel haline gelmekteydi.¹³⁰ Haziran 1904'te, Kerbela'daki İngiltere konsolos yardımcısına “çok güvenilir bir makam”dan, Bağdat valisinin yakın bir zamanda sadrazamdan Kerbela ve Necef müctehidleriyle ilgili bir telgraf aldığı bilgisi gelmişti. Telgrafın içeriği, “aşağı yukarı” şöyleydi:

128 Algar, *Religion and State in Iran*, 228. Algar, Sultan Abdülhamid'in, şeyhin her gün İstanbul'a –bedelsiz olarak– 49 kelimeye kadar bir telgraf gönderebileceği talimatını verdiğini kaydeder.

129 Örneğin Şubat 1904'te Dışişleri Bakanlığı O'Conor'a, Necef ve Kerbela müctehidleriyle padişah arasında İran meseleleriyle ilgili muhtemel yazışmaları araştırması talimatını vermiştir. Kerbela'daki konsolos yardımcısı, biraz tahkikattan sonra, Bağdat başkonsolosu Newmarch'a, bazı güvenilir kaynaklara dayanarak, Kerbela ve Necef müctehidlerinin padişahla İran hakkında hiç muhaberede bulunmadıklarını bildirmiştir. Söylenti “Necef'in bazı muzır kimseleri” tarafından uydurulmuş ve yayılmış gibi görünüyordu. O'Conor ilginç bir şekilde şu sonuca varıyordu: “Kerbela müctehidleri (Sadruddin hariç) devlet işlerine karışabilecek ya da hükümdarlar ve sultanlarla muhabere edebilecek kabiliyette kimseler değildir. İleride biri Kerbela müctehidlerinin İran şahını ya da padişahı protesto ettiğini veya onlarla muhabere ettiğini söylerse, hemen kendisine karşı çıkılmalıdır. Bu kimseler ancak fakir ve özel şahıslarla ilgili alelade meselelere karışabilirler. Sizi yine temin ederim ki size verilen bilgi tamamıyla asılsızdır.” FO 78/5331, no. 298, O'Conor'dan Lansdowne'a, İstanbul, 25 Nisan 1904; BOA, Y.A.Hus. 453/4, 1 Cemazıyelevvel 1321-26 Temmuz 1903.

130 Algar, *Religion and State in Iran*, 229. Müctehidlerin bu dönemde İran politikasında oynadıkları rol için bkz. 232 vd.

İstanbul'daki Rus ve İranlı temsilciler, hükümetleri tarafından bize, Atabat müctehidlerinin bir süredir tamamıyla İran devlet işleriyle ilgili bazı konulara müdahale ettiklerini ve davranışlarının fevkalade can sıkıcı ve çirkin görüldüğünü anlatmakla görevlendirilmişlerdir. Bundan dolayı bizden, gelecekte bunlardan biri eskisi gibi davrandığı takdirde, bu konuda lazım gelen her ne varsa derhal yapmamızı talep etmişlerdir.¹³¹

Daha sonra, İngiltere konsolos yardımcısına göre, Atabat müctehidlerine, eski tavır ve yanlış davranışlarına gelecekte de devam ettikleri takdirde, Osmanlı hükümetinin birini ya da hepsini birden Medine'ye sürgüne göndermeye karar verdiği bildirilmişti.¹³² İstanbul'dan gelen başka bir telgrafta ise, hangi müctehidlerin devlet işlerine karıştığı, esas gayelerinin ne olduğu ve yabancı temsilcilerle herhangi bir ilişkileri ya da işlerinin olup olmadığının öğrenilmesi gayesiyle dikkatli ve hususi bir tahkikat yapılmasının emredildiği rapor edilmişti.¹³³ Sadrazamın Kerbela ve Necef ulemasına gönderdiği iddia edilen başka bir telgraf örneği de Basra Körfezi'ndeki Buşir'den Bağdat'taki başkonsolosa iletilmişti. Telgrafta şöyle denilmekteydi:

İran ve Rus büyükelçilerinin ifadelerine göre, İran ve Rus hükümetlerinin işlerine müdahale ediyormuşsunuz. Bizim topraklarımızda bulunduğunuzdan dolayı size bundan sonra bu iki hükümetin işlerine müdahale etmemenizi söylemek üzere yazıyorum, aksi takdirde kanuna göre size karşı ciddi tedbirler alacağım.¹³⁴

İngiliz Büyükelçiliği tercümanı Mr. Lamb, bu telgraftan Hariciye nazırı Tevfik Paşa'ya bahsetmiş; Tevfik Paşa telgraf hakkında bir şey bilmiyor gibi görünse de telgrafta söylenenleri genel olarak teyit etmişti. Ayrıca, gizli kalması kaydıyla, Rus büyükelçisinin çok yakın bir zamanda kendisine bu konuda yeniden ikaz-

131 FO 416/19, no. 6, O'Connor'dan Lansdowne'a, no. 502, Tarabya, 28 Haziran 1904.

132 FO 416/19, no. 63, O'Connor'dan Lansdowne'a, no. 569, İstanbul, 13 Temmuz 1904.

133 FO 416/19, no. 63, O'Connor'dan Lansdowne'a, no. 569, İstanbul, 13 Temmuz 1904.

134 FO 416/19, no. 174, ek 1, Newmarch'tan O'Connor'a, no. 534/39, Bağdat, 7 Temmuz 1904.

da bulunduğunu ve Bağdat'taki Rus konsolosunun raporlarında –Rusya'nın Uzak Doğu'yla meşgul olmasından istifade ederek– valinin müctehidler aracılığıyla Kafkasya'da karışıklık çıkarmaya çalıştığının iddia edildiğini ilave etmişti.¹³⁵

İstanbul'un Atabat müctehidleriyle ilişkisini bitirmesinin bir başka sebebinin de, İngilizlerin bilhassa 1903'ten itibaren Atabat'la özel olarak ilgilenmeye başlaması olduğu anlaşıyor. Sultan Abdülhamid bu ilişkiden doğal olarak büyük rahatsızlık duymuştur. Daha Kasım 1901'de İngiliz büyükelçisi O'Conor'a bir mesaj göndererek, Bağdat valisinin bildirdiğine göre, Bağdat'taki İngiltere başkonsolosunun Büyük Britanya ile Osmanlı İmparatorluğu arasında çıkacak bir savaş halinde şeyhin bağlılarının “cihad”a katılıp katılmayacağı konusunda ağzını yoklamak için “Necfe'teki Caferi Şiiilerinin Şeyhi”ne “kılık değiştirmiş bir kavas” gönderdiğinden şikâyet etmişti. Başkonsolosun bu davranışı, hiçbir şekilde, iki ülke arasındaki dostane ilişkilere uygun değildi. O'Conor hayretini dile getirerek, doğru olmasının imkânsız olduğunu söyleyerek reddettiği bu iddianın, kötü niyetli birinin uydurması olduğunu belirtse de; bu cevabı ikna edici bulmayan padişah, başkonsolosun “Caferi Şeyhi”ne gönderdiği mektubun Osmanlı makamlarının elinde olduğunu belirtmiştir. O'Conor'dan başkonsolos hakkında soruşturma açılmasını iste-

135 FO 416/19, no. 174, ek 3, Harry H. Lamb'in memorandumı, 11 Ağustos 1904.

Bu müctehidlerden ikisi ya da üçünün Rus tebaası olduğu söyleniyordu. Bu arada, Kerbela'daki İngiltere konsolos yardımcısı da Rusya'daki yetkililerin müctehidlere gönderilen iki mektubu ele geçirmeyi başardıklarını bildirmiştir. Bu mektuplardan biri Rusların kendi tebaası tarafından yazılmıştı ve Rusya'nın despotluğundan şikâyet ederek müctehidlerin gizli yardımlarını talep ediyordu; diğeri de müctehidlerden geliyor, duydukları derin yakınlığı dile getiriyor ve bu sebeple “Türkiye”ye müracaat ederek bu devleti gereken himayeyi sağlamaya teşvik edeceklerini belirtiyordu. Konsolos yardımcısının verdiği izahata göre Rusya, müctehidlerin müdahalelerini artık kendi içişlerine yönelttiklerini görünce, İran'la bir olarak “Türkiye”den resmen –yukarıda bahsedilen– sadrazamın telgrafının gönderilmesini talep etmişlerdi. Aynı zamanda Kâzımeyn'deki Rus temsilcisi Mehdi Kulli de Rus Konsolosluğu tarafından Necfe'e gönderilerek, bu konuda müctehidlerle görüşmek üzere görevlendirilmişti. Mehdi Kulli hacca gidiyormuş gibi davranırsa da Rusların niyetinden önceden haberdar olan vali, Necfe'e telgraf çekerek bu kişinin hareketlerini büyük bir dikkatle izleyerek neticeyi kendisine bildirmesi için “resmi görevi olmayan bir bey”i tayin etti. FO 416/19, inclosure 2 in no. 107, extract from diary of Consul General Newmarch for the week ending June 20, 1904.

yen II. Abdülhamid, neticeyi defalarca sormuştur.¹³⁶ Başkonsolos ise O'Conor'a, Şubat 1902'de, bu asılsız hikâyenin Rus Konsolosluğu'ndaki bir tercümanın işi olduğunu ve muhtemelen onunla bağlantılı olan kişiler tarafından Yıldız'a iletildiğini bildirmiştir.¹³⁷

1903 yazında İngilizler, Atabat'la doğrudan temasa geçmek teşebbüsünde bulundu. Bu yeni politikayı ortaya atan kişi, Tahran'daki İngiliz büyükelçisi Sir Arthur Hardinge'di. Hardinge, Atabat'ın İran içişlerindeki nüfuzunun artmasını tehlikeli görüyordu. İlk bakışta Ruslara yönelik bile olsa, muhalefetin güçlenmesi İran hükümetinin otoritesini yıkar ve bu da en sonunda ülkeyi Rusların kucağına iterdi. Hardinge Londra'ya, Atabat müctehidlerini kontrol etmek için onlarla temasa geçilmesini tavsiye etti. Kendisi tarafından yürütülecek bu politika ile ulaşılmak istenen iki gaye vardı: Müctehidlerin muhalefetini yatıştırarak Eminü's-Sultan'ı İngiliz gücüyle etkilemek; Rusya'dan borç almak veya İngiltere'ye karşı düşmanca bir politika gündeme geldiğinde Atabat müctehidlerini İran hükümetine karşı kullanmak. Temmuz 1903'te Hardinge, Necef'teki Şarabiyani ile temasa geçmek hususunda Londra'dan izin istedi. Başta izin verilse de Hindistan Bakanlığı itiraz edince Dışişleri Bakanlığı da geri adım attı.¹³⁸

136 FO 78/5124, no. 384, O'Conor'dan Lansdowne'a, İstanbul, 5 Kasım 1901.

137 FO 78/5190, no. 134, gizli, O'Conor'dan Lansdowne'a, İstanbul, 24 Mart 1902. Melvill'in raporu, Bağdat'ın yerel politikasının anlaşılması açısından kayda değer görünmektedir: "En doğrusunun, kendisiyle gayet iyi geçindiğimiz valiye konu hakkında bir şey bilip bilmediğini hususi ve gizli olarak sormak olacağını düşündüm. (...) Ekselansları hikâyeyi duyar duymaz acemice bir uydurma şeklinde nitelendirdi ve bana kaynağını hemen söyleyebileceğini belirtti. Bir süre önce bir Türk yetkili valiye, buradaki Rus Başkonsolosluğu'nun tercümanı olan Melkon Balthazar adlı bir şahıstan öğrendiğine göre, benim kavasbaşım tarafından Necef'teki müctehidlerden birine (...) bir mektup yazıldığını ve mektupta benim adıma, buranın Şiiilerinin, İngiltere ile Türkiye arasında bir savaş çıkması halinde bize katılıp katılmayacaklarının sorulduğunu söylemişti."

138 Bkz. Keddie, "Iranian Politics," 157 vd.; krş. Algar, *Religion and State in Iran*, 236 vd. Hardinge şöyle yazmıştır: "Ruslar açıkça, Reji döneminde bunları bizim geleneklerimize ya da diplomamıza hiç uygun olmayan, büyük bir vicdansızlıkla kullanıyorlardı, fakat zannederim onlar kadar uç metotlara başvurmada bizler de onların örneğinden faydalanabiliriz. (...) Kerbela ve Necef'te nüfuzlu müctehidlerle ilgilenen ve bize burada, bunlar arasında İran politikasıyla ilgili hâkim hissiyatın ne durumda olduğuna dair bilgi verebilecek güvenilir bir gizli ajanımızın olmasını istediğim çok olmuştur. (...) Ruslar buraya yakın zamanda bir konsolosluk ajanı tayin etmişler." (Algar, *Religion and State in Iran*, 236).

Ancak buna rağmen, bu süre zarfında bazı temaslarda bulunulmuştu. Kerbela'ya yeni tayin edilen konsolos yardımcısı Muhammed Muhsin Han, Temmuz 1903'te Şarabiyani ile dört kez görüşerek müctehidi İngilizlerle dostluğun İran için önemli olduğuna, İran hükümetine karşı sert muhalefeti bırakmaya ve Hardinge'le yazışmaya ikna etmeye çalıştı ise de bir netice elde edemedi.¹³⁹ Aralık 1903'te Hardinge, Atabat'la temasa geçmek gayesiyle Irak'a gidince, İstanbul endişeye kapıldı. Fakat daha sonra Londra'dan gelen talimatlar üzerine Hardinge, müctehidlerle görüşmemeye itina göstererek sekreteri aracılığıyla Şarabiyani'ye selam göndermekle yetindi.¹⁴⁰ Ancak bütün bu teşebbüslere rağmen, bu temaslardan hiçbir netice çıkmadı. Fakat bu vesileyle, İngilizlerin dikkati de Avaz Mirası'nın önemine odaklanmış oldu. Hardinge'in teklifi üzerine, Bağdat'taki İngiltere başkonsolosu tarafından, söz konusu paranın dağıtımı ve müctehidlerin mevkii hakkında kapsamlı bir inceleme yapıldı. Bu incelemenin sonucu doğrultusunda dağıtım sistemi yeniden düzenledi ve İngiltere başkonsolosunun dağıtım süreci üzerindeki kontrolü güçlendirildi.¹⁴¹

Müctehidlerle İngilizler arasındaki temaslardan endişe duyan Sultan Abdülhamid, O'Connor'la Haziran 1904'teki resmi bir görüşmesinde ilginç bir teklifte bulunacaktır. Konu İran'ın eski sadrazamı Eminü's-Sultan'ın İstanbul ziyaretinden açılınca,¹⁴²

139 Bkz. Keddie, "Iranian Politics," 160-61; krş. Algar, *Religion and State in Iran*, 238-39.

140 BOA, Y.A.Hus. 462/152, 27 Ramazan 1321-17 Aralık 1903; Keddie, "Iranian Politics," 235. Krş. Algar, *Religion and State in Iran*, 239. Hardinge'in kendi ifadesi için bkz. Hardinge, *A Diplomatist in the East*, 316 vd. Şarabiyani 1904'te öldü ve Hardinge ertesi yıl geri çağrıldı.

141 Bkz. Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1610 vd.; Algar, *Religion and State in Iran*, 237-38; Keddie, "Iranian Politics," 158; Meir Litvak, "A Failed Manipulation: The British, the Oudh Bequest and the Shii Ulama of Najaf and Karbala," *British Journal of Middle Eastern Studies* 27 (2000): 69-90; Hardinge, *A Diplomatist in the East*, 323-34. Bütün ayrıntılar için bkz. FO 195/2138, Newmarch'tan O'Connor'a, no. 37/5, Bağdat, 21 Ocak 1903.

142 FO 416/18, no. 136, O'Connor'dan Lansdowne'a, no. 445, gizli, İstanbul, 7 Haziran 1904. O'Connor'ın verdiği bilgiye göre Eminü's-Sultan İstanbul'a, Avrupa'ya giderken uğramıştı. Fakat İran hükümetinin itirazlarından dolayı II. Abdülhamid onu kabul edememiş, hatta bu küçük bir diplomatik krize sebep olmuştur: İran büyükelçisi kendisini takdim etmek istemiş, Tahran hükümeti büyükelçinin derhal Tahran'a dönmesini emrederek cevap vermişti. Büyükelçi sağlığını ♣

padişah İngiliz büyükelçisinin Eminü's-Sultan'la görüşüp görüşmediğini, onun hakkında ne düşündüğünü ve endişe verici şeyler duyduğu İran'ın iç durumuyla ilgili görüşlerinin neler olduğunu öğrenmek istedi. O'Connor, Eminü's-Sultan'la iki kez görüştüğünü, kendisinde sağlığı biraz bozulmuş, gayretli ve zeki bir devlet adamı olarak olumlu bir intiba uyandırdığını ve sohbetinin çok ilgisini çektiğini söyledi:

Anlayabildiğim kadarıyla Ekselansları [Eminü's-Sultan] ülkesinin iç ve siyasi durumunun kesinlikle memnuniyetsizlik verici ve muhtemelen kritik olduğunu düşünüyor gibiydi. Görüldüğü kadarıyla hararetli bir reform taraftarıdır ve “müctehid”in özel hak ve imtiyazları kısıtlanıp ulemeden olsun olmasın, zengin ya da fakir, toplumun bütün sınıflarında adalet eşit bir şekilde uygulanmadığı müddetçe reform doğrultusunda somut hiçbir şey elde edilemeyeceği kanaatindedir.

Eminü's-Sultan'ın kanaatini tasdik eden II. Abdülhamid, İngilizlere bir “yardım” teklifinde bulundu:

Sultan bunun çok doğru olduğu tespitinde bulundu: Herhangi bir ilerlemenin mümkün olabilmesi için ulemanın gücü kırılmalıydı. Kendisi, Atabek Azam'ın [Eminü's-Sultan], hatta bizzat şahın bile bunu yapabileceğine inanmıyordu; bunu ancak kendisi yapabirdi ve Majestelerinin Hükümeti kendisine destek vermeyi vaat ettiği takdirde harekete geçmeye hazırды. (...) Sultan daha sonra, “müctehidler”i etkileyecek imkânların sadece kendisinde bulunduğunu, fakat bu konuda harekete geçmeden önce Majestelerinin Hükümetinden ne kadar destek görebileceğini bilmesi icap ettiğini söyledi.

O'Connor bu beklenmedik teklif ile ilgili görüş belirtmekten kaçınmakla birlikte, İngiltere'nin İran'daki temel politikasının hiç tereddütsüz ülkenin bütünlüğü olduğu ve bu bakımdan Büyük Britanya ile Osmanlı İmparatorluğu'nun menfaatlerinin aynı olduğundan emin olduğu hususunda teminat verdi. II. Abdülhamid ise cevaben, İngilizlerle Osmanlıların İran'daki menfaatlerinin ortak olduğu hususunda kendisiyle tamamen hemfikir

gereke göstererek dönmemiş, açık bir dille istifasını istemiş, ancak bu istifa reddedilmiş ve derhal ülkeye dönmesi talimatı tekrarlanmıştı. Eminü's-Sultan birkaç yıl önce şahla birlikte İstanbul'dayken Sultan Abdülhamid'le tanışmıştı.

olduğunu belirterek, İngiltere'den yeterli teminat aldığı takdirde müctehidler etki ve kontrolü altına almaya hazır olduğunu bir kez daha vurguladı.¹⁴³

Bâbıâli her ne kadar 1904'ten itibaren Atabat müctehidleriyle irtibatını koparmış görünse de Yıldız'ın İran uleması ile temaslarının ve aynı zamanda İran'daki muhalefet hareketi içerisinde yer bulan 'Panislamist' akımın devam ettiği anlaşıyor. Örneğin aynı yıl, Tahran'ın en önemli müctehidlerinden biri olan Şeyh Fazlallah Nuri İstanbul'a gelmiş ve İran'a döndükten sonra "Panislamist temayüller" gösterdiği rapor edilmiştir.¹⁴⁴

Şii Meselesinde Yeni Boyutlar

1905'ten itibaren Irak'taki Şii meselesi yeni boyutlar kazanmıştır. İlk olarak, İran'da 1905-11 Meşrutiyet ihtilalinin çalkantılı olayları yaşanmaktadır. Müctehidlerin hükümete karşı etkili muhalefeti bir anayasal harekete dönüşmüş, bu hareket de 1906 yazında bir meclis kurulmasına yol açmıştır. Fakat bu gelişme İran'daki karışık durumu yatıştırmamış, aksine karışıklığı daha da arttırmıştır. Hükümetle Meclis arasındaki iktidar mücadelesi, ülkedeki iç politikayı çıkmaza sokarak nihayet Haziran 1908'de

143 FO 416/18, no. 136, O'Connor'dan Lansdowne'a, no. 445, gizli, İstanbul, 7 Haziran 1904. O'Connor'ın yazısına Londra'da düşülen şerhlerde şu ifadeler mevcuttur: "Sir Nicholas O'Connor'ın dili tasdik edilmektedir. Zannederim, padişahın teklifine cevap vermekten kaçınmamız ya da Sir Nicholas O'Connor'a politikamızın bu ülkenin iç politikasına karışmamak yönünde olduğunu söylememiz yerinde olacaktır. (T.A.S.)" "Padişahın İran'ın içişlerine müdahale teşebbüslerine taraf olmamız söz konusu olamaz. Sir Nicholas O'Connor'ın padişah yeniden açana kadar bu konudan bir daha bahsetmemesi yerinde olacaktır. (L[ansdowne])." FO 78/5333, no. 445, gizli, O'Connor'dan Lansdowne'a, 7 Haziran 1904. II. Abdülhamid bu görüşmenin sonunda O'Connor'a, Atabek Azam'la [Eminü's-Sultan] ilgili kanaatinden bahsederek, Atabek Azam'ın çok yakın bir zamanda iktidara geleceğini zannetmediğini belirtti. Zira şah, sabah erkenden kalkıp kendisini ilk gören adamdan etkileniyordu. Padişahın şah hakkında olumlu bir kanaati yoktu; şah onda kendi iradesi olmayan tuhaf biri ve ülkesi için kötü bir idareci intibai uyandırmıştı.

144 Bkz. Keddie, "Iranian Politics," 238-39. Şeyh Fazlallah Nuri için bkz. *EI(2)*, VIII: 140. Ayrıca Haziran 1904'te şahın kız kardeşlerinden biri aniden İstanbul'a kaçarak İslam'ın hakiki hükümdarı olarak padişaha biat etmiştir.

mutlakiyetin geri dönüşüyle neticelenmiştir.¹⁴⁵ Kendi arasında meşrutiyet taraftarları ve aleyhtarları olarak ikiye bölünmüş olsalar da, Şii ulema, bütün bu hadiselerde en önemli rolleri oynamıştır.¹⁴⁶ Seyyid Behbahani, Şeyh Fazlallah Nuri ve Ağa Necefi gibi her iki tarafa mensup bazı ulema liderlerinin İstanbul'la bir şekilde temasta olması veya yazışmalar yapması ilginçtir. Tahran'daki Osmanlı büyükelçisi Şemseddin Bey de, müctehidlerle şah arasında arabuluculuk yaparak bu hadiselerde önemli rol oynamıştır.¹⁴⁷

Atabat müctehidleri de bütün bu süreçte aktif rol oynamıştır. Bâbîâlî'nin kendilerine getirdiği kısıtlamaların ve Şarabiyani'nin 1904'teki ölümünün ardından yaşanan bir aradan sonra, Atabat müctehidleri siyasi rollerine kaldıkları yerden devam etmiş ve en başından itibaren Meşrutiyet hareketine doğrudan müdahil olmuşlardır. Dönemin önde gelen Atabat müctehidleri Ahund Horasani, Şeyh Mazenderani ve Mirza Tahrani, Meşrutiyet hareketine destek vermiş ve hatta "Emirü'l-Müminin" diye hitap ettikleri Sultan Abdülhamid'den yardım istemişlerdir.¹⁴⁸ Aynı zamanda, Atabat ve İstanbul'da yaşayan İran tebaası arasında da İran'da Meşrutiyet davasının taraftarı olan "gizli cemiyetler"in şubeleri kurulmuştur.¹⁴⁹

İkinci olarak, Eylül 1905'ten itibaren Osmanlı birlikleri İran hududunda eskiden beri ihtilafı olan –Bayazıt'tan Vazne'ye kadar– bazı yerleri aniden işgal etmiş ve buralarda 1913'e kadar

145 Bkz. Arjomand, *Turban for the Crown*, 34 vd.; Ervand Abrahamian, *Iran between Two Revolutions* (Princeton: Princeton University Press, 1982), 50 vd.; Nikki R. Keddie, *Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran* (New Haven: Yale University Press, 1981), 72 vd.

146 Bkz. Vanessa Martin, *Islam and Modernism: The Iranian Revolution of 1906* (London: I.B. Tauris, 1989).

147 Örneğin bkz. Martin, *Islam and Modernism*, 73-74. Krş. Keddie, "Iranian Politics," 12, dipnot 32.

148 Ayrıntılar için bkz. Abdul-Hadi Hairi, *Shi'ism and Constitutionalism in Iran* (Leiden, Brill, 1977), 87 vd., özellikle 88: "The Amir-el-Muminin, the Shadow of God on the People and the Protector of the Islamic World." Ayrıca bkz. "Akund Molla Mohammed Kazem Korasani" ve "Shaikh Abdallah Mazandarani," *EIr*, I, 732-34, 200-202; "Hadji Mirza Husayn Khalili Tihrani," *EI(2)*, X: 497-98.

149 Bkz. A. K. S. Lambton, "Secret Societies and the Persian Revolution of 1905-1906," *Qajar Persia*, 310; Hamid Algar, "Anjoman-e Sa'adat," *EIr*, II, 89.

kalmıştır.¹⁵⁰ Bu olay, Tahran'daki Meşrutiyet taraftarı grubun durumunu zayıflatmış ve bunlar birkaç kez Sultan Abdülhamid'den askeri birliklerini geri çekmesini istemişlerdir.¹⁵¹ Bu sebeple, hem İran hem de Jön Türk kaynakları, Abdülhamid'i İran'daki Meclis'in mevkiini sarsarak Muzaffereddin Şah'a yardım etmekle suçlamıştır.¹⁵² Üçüncü olarak da, önceki bölümlerde de görüldüğü gibi bu dönemde İstanbul, Irak için bazı genel reform teşebbüslerine girişmiştir.

İşte yukarıda bahsi geçen, 1905 sonrası bütün bu gelişmeler, Osmanlı makamlarının dikkatini bir kez daha "Şii meselesi"ne çekmiştir. Temmuz 1906'da Dahiliye Nezareti, Irak'ta Sünni itikadını güçlendirmek için gerekli tedbirler konulu bir rapor sundu. Bu rapor Meclis-i Vükela'da yeni bir tartışmaya yol açmış; bu tartışma, izlenecek politikada kısmi bir değişikliğe sebep olmuştur. Dahiliye Nezareti'nin raporunda, İstanbul'dan Bağdat vilayeti kazalarına vaiz ve muallim olarak (2.000 kuruş tahsisatla) gönderilen beş hocanın başarısız olduğunun görüldüğü ve Basra'da görevlendirilen on hocanın da pek faydalı olmadığı belirtiliyordu. Nezaret bu uygulamaya son verilmesini istiyor ve bunun yerine o bölgedeki mevcut medreselerin ıslah edilmesi teklifinde bulunuyordu:

(...) havâlî-i mezkûrede ulûm ve ma'ârifin teşmîl ve neşr u te'mîni hâlinde i'tikâd-ı Sünniyye'nin takviyesi mümkün olacağı bedîhî bulunmuş olduğundan zikr olunan müderrislere verilen tahsîsât kat' olunarak bundan hâsıl olacak mebâliğ ile medâris-i mevcûde-i mahalliyyenin îcâb-ı hâli ve mevkî'e göre tanzîm ve ıslâhı esbâbının mahalleriyle bi'l-muhâbere istikmâli husûsunda (...) ¹⁵³

150 Bkz. Sinan Kuneralp, "The Ottoman Drang Nach Osten: The Turco-Persian Border Problem in Azerbaijan, 1905-1912," *Studies on Ottoman Diplomatic History IV*, ed. Sinan Kuneralp (İstanbul: ISIS, 1990), 71-76; Baghdadi, "Muhammed Ali Şah Devrinde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri," 37 vd.; Schofield, *The Iran-Iraq Border*, IV, giriş.

151 Bkz. Baghdadi, "Muhammed Ali Şah Devrinde," 45.

152 Örneğin bkz. Baghdadi, "Muhammed Ali Şah Devrinde," 48; Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve İttihad ve Terakki* (İstanbul: Tan Matbaası, 1948), 187-92.

153 BOA, BEO, no. 272681, Dahiliye Nezareti, 21 Haziran 1322-4 Temmuz 1906.

Kerbela'da İmam Hüseyin Camii
Hugo Grothe, 1909, www.jelleverheij.net

Şeyhülislamlığın bir raporuyla birlikte bu öneri, Meclis-i Vükela'da müzakere edilerek kabul edildi ve görüşlerini almak üzere ilgili nezaretlere iletildi.¹⁵⁴

Bu süreç devam ederken, 1906 Eylül'ünde Kerbela'da İran tebaası ile yerel yöneticiler arasında ciddi olaylar meydana geldi. Osmanlı yetkilileri Kerbela'da yaşayan İran tebaasından bazı vergileri almak için harekete geçince, 500 kadar İranlı Kerbela'daki İngiltere konsolos yardımcılığı önünde ve çevresindeki sokaklarda toplandı.¹⁵⁵ Bu gösteri birkaç gün sürdü ve göstericilerin sayısı giderek arttı.¹⁵⁶ Bağdat valisi ile Bâbîâli arasında, bu krizin üstesinden nasıl gelineceği ile ilgili bir yanlış anlaşılma işleri daha da karıştırdı.¹⁵⁷ Göstericilere karşı zor kullanmaya yönelik tedbirlere

154 BOA, BEO, no. 272681, Dahiliye Nezareti, 21 Haziran 1322-4 Temmuz 1906.

155 FO 424/210, no. 83, Barclay'den Grey'e, no. 670, Tarabya, 20 Eylül 1906. Kerbela'daki protesto yönteminin İran'daki Meşrutiyet İhtilali sırasındaki toplu nümayişlerle (*best*) benzerliği kayda değerdir.

156 FO 424/210, no. 86, Barclay'den Grey'e, no. 198, telgraf, İstanbul, 12 Ekim 1906. Ayrıntılar için bkz. FO 424/210, no. 89, 13 Ekim 1906 ve no. 90, 18 Ekim 1906.

157 FO 424/210, no. 96'daki ek, Ramsay'den Barclay'e, telgraf, Bağdat, 14 Ekim 1906.

başvurulmamasıyla ilgili talimatlara rağmen, Vali Mecid Bey kalabalığı dağıtmak için asker ve jandarmadan yararlandı. Havaya ateş açıldı, büyük bir telaş yaşandı ve birkaç kişi öldü.¹⁵⁸ Kısa bir süre sonra İngilizlerin protestoları karşısında vali görevinden azledildi.

Kasım 1906'da Sultan Abdülhamid Irak'la ilgili mevcut rapor ve yazışmaların incelenmesi ve bölgede reform için hangi tedbirlerin alınacağına karar verilmesi için, Teçhizat-ı Askeriye nazırı Hacı Akif Paşa'nın başkanlığında bir komisyon kurdu. İdari, mali ve zirai reform gibi başka birçok meselenin yanı sıra komisyon, "Şiiliğin men'-i tevsî'iyle o havâlîdeki ehl-i sünnetin bakiyye-i cüz'îyesinin muhâfazası esbâb ve vesâilinin istihsâl ve istikmâlî" ihtiyacını vurgulamış ve Mayıs 1907'de arz edilen nihai raporunda Şii sorununa bir bölüm ayırmıştır.¹⁵⁹

Rapor genel olarak, daha önceki, özellikle de 1890'larda yazılmış olan raporlarda belirtilenleri tekrarlıyordu. Avaz Mirası (ve özellikle de bunun İngiltere başkonsolosu tarafından dağıtılması) ve 6. Ordu'nun durumu (askerlerin çoğunluğunun Şii oluşu) hâlâ esas sorunları teşkil ediyordu. Üstelik, bu sorunları çözmek için neredeyse hiçbir şey yapılmamıştı. Komisyon çözüm önerilerini sunarken en çok eğitim konusu üzerinde duruyor; ilkokul düzeyinde okullar açılmasını, medreselerin ıslah edilmesini ve bu işler için gerekli harcamaların ehil kişilerce yürütülmesini öneriyordu:

Bunların birincisine göre öteden beri hissiyât-ı mezhebiyye üzerine mütemâyil olan ahâlî-i Irakiyye hakkında rakîblerimiz tarafından sarf ve îsâr olunan o kadar mâl ve iktidâra ve öte taraftan sarf-ı umûr-ı mezhebiyyeye dâir hiçbir şey yapılmaması muvâfık-ı hâl ve hikmet olamayacağı gibi yalnız birkaç müftü ve müderrisin tevzîf ve taltîfde husûl-ı maksada kifâyet edemeyerek bu bâbda en mü'esser bir esâsa teşebbüs edilmesi lâzım geleceğinden evvel emirde mekâtib-i ibtidâ'îyenin mebâdî

158 FO 424/210, no. 98, Barclay'den Grey'e, no. 204, telgraf, İstanbul, 29 Ekim 1906; FO 424/210, no. 99, 29 Ekim 1906. Ayrıntılar için, FO 424/210, no. 103, Barclay'den Grey'e, no. 731, İstanbul, 30 Ekim 1906; FO 424/210, no. 113, 9 Kasım 1906; FO 424/210, no. 114, 13 Kasım 1906.

159 BOA, Y.A.Res. 147/106, 26 Cemaziyelevvel 1325-7 Temmuz 1907. Komisyonda Basra nakibinin oğlu Seyyid Talib Paşa da bulunuyordu. Bkz. 2. bölüm.

ve medâris-i tadrîsiyyenin de müntehâ-yı ulûm-ı dîniyyeye hizmet edecek sûretde ıslâhına lâzım olacak masârifle (...) tahsîlât-ı ilmiye-i Irakiyye'nin bi'l-küllîye îcâbât-ı siyâsiyye ya'ni hıfz-ı umûr-ı mezhebiyyeye tahvîli zımnında bâb-ı vâlâ-yı meşîhatten münâsib birkaç zât gönderilerek bunlar hükûmet-i mahalliye ile bi'l-ittihad gerek medâris-i mevcûdenin şu esâs üzerine ta'mîr ve ıslâhına ve gerek müceddeden yapılması lâzım gelen mekteb ve medreselerin inşâsına âid masârif-i muvakkata ile talebe ve mu'alimînin ma'îşetini te'mîn edecek tahsîsât-ı dâime ve ba'zı nakkâd-ı mühimmede nâfiz ve mü'esser müftüler ta'yîni gibi husûl-ı maksada dalâlet eyleyecek esbâb ve vesâit-i lâzımeyle tedkîk ile buraya bildirdikten sonra hâsıl olacak mu'amelâta göre iktizâsına bakılırsa elcâ'ât ve ihtiyâcât-ı mevkıyyeye tevfiğ-i mu'âmele edilmiş olacağı (...) ¹⁶⁰

Komisyon aynı zamanda eğitimin tek başına yeterli olmaya-
cağı ikazında bulunmaktaydı. Halkın maddi refahı da önem arz
ediyordu ve bu, halkın arazi üzerinde hak sahibi yapılmasına
bağlıydı:

Çünkü meyl-i menfa'at gibi bir kânûn-ı tabi'atden insânı hiçbir
şeyin men' edemeyeceğine mezheb-i Hanefînin mihr-i zuhûrî
olan bir memleket ahâlîsinin hemen umûmiyetle Acem ve İn-
giliz atâyâsına kapılarak iktisâb-ı Şi'iyyet edişinden büyük delîl
olamaz. Binâenaleyh silk-i memleketi bu maraz-ı muhillik-i
dâhilîden kurtarmak için pek de va'az ve nasîhat kifâyet etme-
yerek bi'l-hassa menâfi'-i ahâlînin pîş-i nazar-ı dikkate alınma-
sı lâzımdır ki o da enhâr-ı Irakiyye'nin def'i mazarratıyla celb-i
menfa'ati te'mîn edilip ahâlîye arâzî üzerinden bir hakk-ı tasar-
ruf verilmesine menûr ve vâbeste bulunduğundan (...) ¹⁶¹

Komisyon, uygulamaya yönelik olarak bölgede sulama işleri
ve devlet arazilerinin dağıtımı hususlarında acil eylem öneriyor-
du. Bu durum karşısında Sultan Abdülhamid, Mustafa Nâzım
Paşa'nın başkanlığında yeni bir reform komisyonu kurarak Eylül
1907'de Irak'a gönderdi. Bu yeni komisyona verilen talimatlar-
dan biri Şiiğin yayılmasını kısıtlamaya yönelik tedbirlerin alın-
ması hakkındaydı:

160 BOA, Y.A.Res. 147/106, 26 Cemaziyelevvel 1325-7 Temmuz 1907.

161 BOA, Y.A.Res. 147/106, 26 Cemaziyelevvel 1325-7 Temmuz 1907.

Şii ve Vahhabi mezheplerinin dâ'ire-i intişârlarının kasru tahdîdi ve ifâdât ve [?] hâriciyyenin men' -i te'sîri için derhâl ittihâzı icâb eden tedâbire tevessül ile beraber o bâbdaki mütâla'ât ve tahkîkâtın arzıyla Bâbîâlî'den alınacak emr-i me'zûniyet üzerine icâb eden tedâbir-i âsâyiş ittihâz olunacaktır.¹⁶²

Bu arada Bağdat valisi Ebubekir Hâzım Bey de Bâbîâlî'yi bölgedeki Şii faaliyetleri hususunda ikaz etmişti. Sadrazam bu uyarıyı Maarif Nezareti'ne iletti. Nezaret, daha önce Irak'ta Şiilik aleyhinde faaliyetler yürütmüş olan, Bağdat'ın önde gelen eşrafından ve İstanbul'daki Meclis-i Maarif-i Kebir azası Alusizâde Ahmed Şakir Efendi'den görüş istedi.¹⁶³ Ahmed Şakir Efendi yazdığı raporda, Irak'taki Şii sorununun dini olmaktan ziyade siyasi olduğunu ileri sürmekteydi. Sorunun sebeplerini ise şöyle sıralamaktaydı: Zengin İranlıların Irak'a gönderdikleri Şii ulema (ahundlar) aşiretler arasında dolaşarak vaazlar veriyor; İslam'ın en temel akaidinden dahi habersiz oldukları bilinen aşiret ahalisi ise kolaylıkla Şii mezhebine geçiyordu. Ahmed Şakir Efendi ayrıca, Bâbîâlî'nin sorunu çözmek amacıyla daha önce yaptığı teşebbüslerin, örneğin bölgeye ulema göndermenin hiçbir netice vermediği ve parayı çarçur etmekten başka bir şeye yaramadığı hususunda ikazda bulunmaktaydı. Şiilik yayılmaya devam ederse, siyasi tehlikeler doğacağını, zira İran'ın da İngiltere'nin de Irak'la ilgili planları olduğunu ve bu planlar için, artan Şii nüfusun uygun bir araç olabileceğini ilave etmekteydi.¹⁶⁴

Ahmed Şakir Efendi bazı tedbirler de önermekteydi. İlk olarak, Bağdat uleması tarafından bir heyet kurulmalı ve bölge uleması arasından bir grup vaiz seçilerek aşiretlere gönderilmeliydi. İkinci olarak, bu vaizlerle hocalar, kendi bölgelerindeki durumla ilgili yerel yöneticilere düzenli olarak rapor vermeliydi. Üçüncü olarak, ehliyetli ulema yetiştirmek için medreseler ve buralarda verilen eğitim reforma tâbi tutulmalı; söz konusu ulema heyeti tarafından en iyi talebeler seçilerek Necef ve Kerbela'ya gönderilmeliydi. Ahmed Şakir bu tedbirlerin elzem olduğunun altını

162 BOA, Y.A.Res. 147/106 (Lef 6), 7 Rebiyülâhir 1325-20 Mayıs 1907.

163 Bkz. Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, I, 221-22; Abbas Azzavi, "Âlusi," *İslam-Türk Ansiklopedisi*, I (İstanbul, 1941): 334-37.

164 BOA, YEE 14/257/126/8, 13 Ağustos 1323-26 Ağustos 1907.

çiziyor, fakat aynı zamanda Irak'taki genel eğitimde de bir reform yapılmasını ısrarla talep ediyordu. Bölgede Sünniliği güçlü tutmak için daha iyi ilk ve orta eğitime ihtiyaç vardı. Bundan başka, Bursa ve Selanik'te olduğu gibi, bir Ziraat Mektebi de kurulmalıydı. Sünni-Şii evliliği yasağı devam ettirilmeli, Şii ahundlar köylerde dolaşmaktan men edilmeli ve Şiilerin dini bayramları yerel makamlar tarafından sıkı kontrol altında tutulmalıydı.¹⁶⁵

Ocak 1908'de Mustafa Nâzım Paşa Komisyonunun yaptığı incelemelerin neticesi İstanbul'a bildirildi.¹⁶⁶ Buna göre Şii sorununun ortaya çıkışında dört faktörün etkili olduğu kanaatine varılmaktaydı: (1) Siyasi gayeleri olan Şii müctehidler cahil halk ve aşiretleri etkiliyordu. (2) Vilayetteki Sünni müesseseleri sürekli gerilerken; Kerbela, Necef, Samarra ve Kâzımeyn'deki Şii müesseseleri mükemmel durumdaydı ve bunların halkı cezbetmesi kolaydı. (3) Şii ahundlar aşiretler arasında dolaşarak Şii mezhebinin propagandasını yapıyorlardı. (4) Müctehidler, yabancıların ve Şiilerin yaşadığı ülkelerden gelen bağışlarla fakirlere yardım ederken ve din ilimleri tahsil eden 5.000 ila 6.000 Şii talebe oldukça iyi şartlarda eğitim görürken, Sünni medreseleri asker kaçaklarıyla doluydu. Sünni talebelerin 200 ila 300'ü dini eğitimlerine ciddi şekilde devam ediyor olsa bile bunlar da sefalet içinde bulunuyordu.¹⁶⁷ Ayrıca Bağdat vilayet idaresinin komisyona, ilkokul sayısının arttırılmasını tavsiye ettiği kaydediliyor, fakat bu tedbirin yeterli olup olmayacağı konusunda şüpheler dile getiriliyordu.

Mustafa Nâzım Paşa Komisyonu, Şii meselesiyle ilgili olarak sekiz öneride bulunmaktaydı. Birincisi, vilayetteki ilkokul sayısı arttırılmalı ve buralara yeterli maaşla yetenekli öğretmenler tayin edilmeliydi. İkincisi, medrese hocalarının maaşları arttırılmalı ve medrese talebelerine yeterli mali kaynak sağlanmalı, böylece dini eğitim yeniden itibarlı hale getirilmeliydi. Üçüncüsü, yetersiz talebeleri elemek için medrese imtihanlarında yeni bir düzenleme yapılmalıydı. Dördüncüsü, yeteneksiz medrese hocalarını elemek için komisyonun tayin edeceği adil bir ulema heyeti tara-

165 BOA, YEE 14/257/126/8, 13 Ağustos 1323-26 Ağustos 1907.

166 BOA, BEO, no. 272681, 10 Kanun-ı sâni 1323-23 Ocak 1908.

167 BOA, BEO, no. 272681, 10 Kanun-ı sâni 1323-23 Ocak 1908.

fından bir imtihan yapılmalıydı. Beşincisi, Kerbela ve Necef müctehidlerinin etkisini azaltmak için Kerbela'da, Bağdat'taki Abdülkadir Geylani tekkesi gibi bir tekke kurulmalı ve bu tekkenin masrafları yerel vakıf gelirlerinden karşılanmalıydı. Altıncısı, Şii ahundlar, aşiretler arasında dolaşmaktan men edilmeliydi. Yedincisi, ulema görevlerine bölgeden kabiliyetli kişiler getirilmeli, bu görevler halihazırda olduğu gibi bölgeyi hiç tanımayan, başka bölgelerden kişilere verilmemeliydi. Sekizincisi, 6. Ordu'ya, "akaid-i ehl-i sünnete" uygun ders verip vaaz etmek üzere bazı ulema ve hocalar tayin edilmeliydi.¹⁶⁸

Özetleyecek olursak, Bağdat ve Basra vilayetlerindeki büyük Şii nüfus, 1880'lerin ortalarından itibaren Osmanlı hükümetinin dikkatini çekmeye başlamıştır. Bunun sebebi esasen Osmanlı makamlarının artan Şii nüfusu, gelecekte ortaya çıkabilecek bir ihtilaf durumunda İran'ın doğal müttefiki olarak görmesiydi. Osmanlı'nın Şii sorunundan duyduğu endişenin boyutunu esas olarak İran'la Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilerin genel vaziyeti belirlemektedir. İlişkiler kötüleştikçe, Bâbîâlî'nin Irak'taki Şii nüfusla ilgili endişeleri de artmaktaydı. 1890'ların başında bu endişe padişahı, "Sünni-Şii ittihamı"nın geliştirilmesine ve İran'la konfederatif bir ilişki tesis edilmesine kadar gidebilecek, açık bir "Panislamist" politika izlemeye sevk etmiştir. Beklenen neticeyi vermeyen bu politika, II. Abdülhamid'in Panislamizm politikası ile ilgili tartışmalara bir başka boyut eklemektedir. Geleneksel olarak kabul edilen "Hindistan" ve "Mısır" boyutlarının yanı sıra Şiilik veya İran (Irak'taki "Şii sorunu", Abdülhamid'in "Sünni-Şii ittihamı"nı gerçekleştirme teşebbüsleri ve İran'la ilişkiler) boyutu da eklenmelidir. Ayrıca Osmanlı yetkililerinin Şii "sorun"unun sebepleri ve çözümlerine dair naif bir bakışa sahip olmaları dikkat çekicidir. Büyük çoğunluk, vaaz ve eğitim yoluyla halkı "batıl itikadından" kolaylıkla "döndürebileceklerine" inanıyordu. 1900'lerin başlarından itibaren İran'daki iç gelişmeler Atabat'ı da etkilemeye başlayınca Osmanlı makamlarının endişeleri artmıştır. Fakat istenilen "çözüm" bir türlü bulunamamıştır.

168 BOA, BEO, no. 272681, 10 Kanun-ı sâni 1323-23 Ocak 1908.

6. İngiliz Tehlikesi

Uzun saltanat dönemi boyunca Sultan Abdülhamid'in zihni sürekli olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı Büyük Güçler karşısındaki zayıflığıyla meşgul olmuştur. Bu durum sadece askeri bir saldırıdan endişe etmesi ve direnme imkânlarının giderek azaldığını bilmesinden kaynaklanmıyordu. Aynı zamanda Büyük Güçlerin, "yumuşak güç unsurlarıyla nüfuz etme" (*peaceful penetration*) tekniklerini kullanarak, Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını ve bütünlüğünü temelden yıkabileceklerinden de endişe duyuyordu. Bu ikinci tehdidin kaynağı tarihi tecrübeye dayanıyordu. Avrupalı Büyük Güçler, 1830'lardan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'na nüfuz etmeyi başarmış, içişlerine müdahale etmiş ve Osmanlı tebaası arasında kendilerine bağlı kişilerden bir ağ örmüşlerdi. Bu süreci kolaylaştıran bazı etkenler de mevcuttu. Büyük Güçler, Paris (1856) ve Berlin (1878) antlaşmalarının "reformlar" ile ilgili hükümleri, kendi vatandaşlarına hukuki ve mali imtiyazlar tanıyan kapitülasyonlar ve Osmanlı Hristiyanlarından bazı gruplar için savundukları dini himaye hakları vasıtasıyla Osmanlı içişlerine müdahale hususunda yasal bir zemin elde etmişlerdi.¹ Buna ilaveten Osmanlı Devleti'nin Avrupalı Güçlerle ticaretinin giderek artması, –limanlar, demiryolları, madenler ve nehir ulaşımı da dahil olmak üzere– Avrupalı müteşebbislerle tanınan çeşitli ekonomik imtiyazlar, Büyük Güçlerin özellikle

1 Bkz. M. S. Anderson, *The Eastern Question, 1774-1923* (London: Macmillan, 1966); Nasim Sousa, *The Capitulatory Regime of Turkey: Its History, Origin, and Nature* (Baltimore: The John Hopkins University, 1933); Roderic H. Davison, "Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century," *American Historical Review* 59 (1954): 844-64.

belli başlı liman ve ticaret merkezlerinde yerel ticari ağlar edinmelerini sağlamıştı.² Bu ticari nüfuzun yanı sıra misyonerler ile eğitim kurumlarının rol oynadığı kültürel nüfuz da söz konusuydu. Nihayet imparatorluğun dört bir yanında, neredeyse bütün önemli vilayet merkezlerinde kurulan konsolosluklar ağı vasıtasıyla Avrupa siyasi nüfuzunun her tarafa yayılması sağlanmıştı. II. Abdülhamid ve Osmanlı devlet adamlarına göre tehlike açıldı: Serbestçe yayılmasına müsaade edildiği takdirde, Avrupa nüfuzu en sonunda Osmanlı Devleti'nin siyasi hâkimiyetini baltalar ve imparatorluğun “nüfuz bölgeleri”ne ayrılmasına ve en nihayetinde parçalanmasına yol açardı. Mısır ve Hindistan örnekleri bu bakımdan ibret vericiydi.

Irak söz konusu olduğunda ise en belirgin tehlike kaynağı İngiltere idi. 1830'lardan itibaren Irak'ta ve Arabistan ile Basra Körfezi'ndeki komşu bölgelerde Avrupa nüfuzu adeta İngilizlerin tekeline girmişti.³ Yerel şeyhliklerin çoğunun Britanya-Hindistanı Hükümeti temsilcileriyle “himaye” amaçlı “saldırmazlık” anlaşmaları akdettiği Basra Körfezi'nde, İngiliz savaş gemileri düzenli olarak devriye geziyordu. Irak ve Basra Körfezi'nde ticaretin önemli bir kısmı Britanya-Hindistanı'yla yapılıyordu. Basra Körfezi'ndeki ticari mal taşımacılığına İngiltere ile Britanya-Hindistanı'na ait gemiler hâkimdi. İngiliz müteşebbislere ait olan Lynch Şirketi, Fırat ve Dicle üzerindeki buharlı gemi ulaşımı alanında imtiyaza sahipti. 1862'den itibaren Irak ile Hindistan arasındaki posta hizmetini bir İngiliz şirketi yürütüyor; Bağdat'ı, İstanbul, Tahran ve Hindistan'a İngilizlerin kurduğu telgraf hatları bağlıyordu. Britanya-Hindistanı'ndan Irak'taki Şiiilerin kutsal beldelerine akın eden hacılarla öğrenciler de İngiliz nüfuzunun yayılması için başka bir kanal teşkil ediyor; daha önce izah edildiği gibi, Avaz Mirası, İngilizlerin bölgedeki Şii müctehidlerle doğrudan temas kurmasını sağlıyordu.

2 Bkz. Issawi, *Economic History of the Middle East*; Issawi, *The Economic History of Turkey* (Chicago: University of Chicago Press, 1980).

3 Bkz. Kelly, *Britain*; Malcom E. Yapp, “British Policy in the Persian Gulf” ve “The Nineteenth and Twentieth Centuries,” *The Persian Gulf: A General Survey*, 70-100 ve 41-69; ayrıca bkz. Foreign Office, *Mesopotamia*.

Basra'da İngiliz Konsolosluğu ve Lynch Şirketi Ofisi
Qatar Digital Library

İngiliz-Osmanlı ilişkilerinin genel olarak yakın olduğu Tanzimat döneminde bile Basra Körfezi'nde İngiliz nüfuzunun artması, Bâbîâli'yi ciddi bir endişeye sevk etmiş; 1860'larda Osmanlı donanmasının bölgedeki varlığının güçlendirilmesine, Midhat Paşa'nın Bağdat valiliği döneminde (1869-71) ise Necid'in ve Körfez'in Katar'a kadar olan kısmının doğrudan Osmanlı kontrolü altına alınmasına sebep olmuştur.⁴ II. Abdülhamid tahta geçtikten kısa bir süre sonra ve özellikle de 1877-78'de Rusya'yla yapılan savaştan sonra İngiliz-Osmanlı ilişkileri bir daha düzelme-

4 Basra'da deniz gücünün artırılmasına yönelik çabalar 1860'larda Mehmed Namık Paşa'nın ikinci valilik dönemi sırasında başlamıştır. Osmanlı makamlarının iki maksadı vardı. Öncelikle, özellikle de Süveyş Kanalı'nın varolmadığı dönemde Kızıldeniz limanları vasıtasıyla bölge ticaretini (ve hacı) geliştirmeyi amaçlıyorlardı. İkinci olarak, Osmanlı deniz gücünden, Basra Körfezi ve Kızıldeniz üzerinde Osmanlı nüfuzu için bir vasıta olarak faydalanmak istiyorlardı. Bkz. Sinaplı, *Mehmet Namık Paşa*, 210 vd. Bölgede İngiliz nüfuzu ile ilgili endişeler, Midhat Paşa'nın Necid ve Körfez'in Arap sahillerini Katar'a kadar doğrudan Osmanlı kontrolüne tâbi kıldığı dönemde de devam etmiştir. Örneğin Midhat Paşa idaresinde "umur-ı ecnebiye kalemi" müdürü olan Osman Hamdi Bey'in Ağustos 1869'da Körfez seferinden hemen önce, Şura-yı Devlet reisi olan babası Edhem Paşa'ya yazdığı bir mektup için bkz. Eldem, "Quelques lettres d'Osman Hamdi Bey," 127.

mek üzere kötüleştirmiştir.⁵ Sultan Abdülhamid'e göre Rusya'yla yapılan savaşta İngiltere'nin Osmanlı'yı korumaması ve üstelik savaştan sonra yapılan Berlin Kongresi'nde imparatorluğun toprak kaybetmesi için diğer Büyük Güçlerle işbirliği yapması, İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu muhafaza etmeye dayanan eski politikalarından vazgeçtiklerinin ve artık asıl gayelerinin "parçalamak" olduğunun açık kanıtıydı. Padişah İngilizlerin özellikle Arap vilayetlerinde emelleri olduğundan, Arapların siyasi bağımsızlığı veya "Arap Hilafeti" fikirlerini aktif bir şekilde desteklediğinden şüphe ediyordu.

Buna karşın Osmanlı Devleti'nin Irak'ta ve Arabistan ile Basra Körfezi'ndeki komşu bölgelerde İngilizlere karşı pek az savunma vasıtası vardı. Başka bölgelerde, örneğin Suriye'de Büyük Güçlerin karşılıklı rekabetlerini kullanarak belli bir kontrol sağlanabiliyordu; fakat Irak ile Basra Körfezi'nde, en azından Bağdat Demiryolu projesinin Almanları da oyuna soktuğu 1900'lerin başlarına kadar İngilizler rakipsizdi. Bölgedeki askeri kaynaklar çok sınırlıydı. Basra'daki filo İngilizlerle boy ölçüşemezdi; 6. Ordu ise kronik bir personel eksikliği ve mali kaynak sıkıntısı içerisindeydi. Osmanlı idari kontrolü de zayıftı; bir yandan aşiret isyanları ve itaatsizlikleri, diğer yandan devlete bağlılığından şüphe edilen Şii nüfus bu durumu daha da kötüleştiriyordu. Gerektiği gibi dikkat gösterildiği takdirde İngilizler en azından Irak'a daha fazla nüfuz etme imkânından mahrum edilebilirdi. Fakat Osmanlı, küçük çaplı ve olaylara göre değişen eylemler haricinde, aktif ya da atak bir politika izleyebilecek imkânlardan yoksundu. Kullanabileceği en emin yol, doğrudan karşı karşıya gelmekten sakınmaktı.

Abdülhamid rejiminin avantajı, İngilizlerin de bölgede genel olarak çatışmacı bir politikadan sakınmayı tercih etmesidir. Padişahın, İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun bekasına olan inancını yitirdiği ve gelecekte onun yıkılmasını bekledikleri yönündeki kanaati isabetliydi. Ayrıca Arabistan, Irak ve Basra Körfezi gibi bölgeleri İngiliz "çıkar alanları" olarak gördükleri ve

5 Bkz. Dwight E. Lee, *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1934); W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and After: A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement, 1878-1880* (London: Methuen, 1938); W. N. Medlicott, *Bismarck, Gladstone and the Concert of Europe* (London: University of London, 1956).

Osmanlı İmparatorluğu'nun kaçınılmaz "ölümü" gerçekleştiği zaman buraların kendi paylarına düşeceği beklentisi içinde oldukları görüşünde de haklıydı. Lakin 1894-96'daki Ermeni krizi gibi istisnai durumlar haricinde, Berlin Antlaşması sonrası İngiliz hükümetlerinin Osmanlı'nın "ölümünü" fiilen hızlandırmak gibi bir arzuları olmamıştır. Amaçları genel olarak, özellikle Irak ve Basra Körfezi'nde olduğu gibi, açıkça kendi menfaatlerine uygun gördükleri yerlerde statükoyu muhafaza etmek yönündeydi. Bununla birlikte Abdülhamid rejiminin İngiltere'ye yönelik politika değişikliğinin farkındaydılar ve 1890'lara gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nu potansiyel bir "düşman" olarak görmeye başlamışlardı.⁶ Osmanlı'nın tek başına düşmanlığından fazla endişe etmiyor, ancak II. Abdülhamid'in, İngiltere'nin mevcut veya potansiyel düşmanı kategorisinde yer alan Avrupalı Güçlere "teslim olması"ndan endişe ediyorlardı. 1890'ların sonlarına kadar en büyük endişe, Osmanlı'nın Rusya tarafına meyledilebileceğiydi; bu tarihten sonra İngilizlerin endişeleri Almanya üzerine odaklanmıştır.

Bütün bunlara rağmen her iki taraf da ne saldırgan bir politika ya girişmeye hazırdı, ne de Basra Körfezi sahilleri ve Arabistan'ın komşu bölgeleri tam olarak kontrolleri altındaydı. Üstelik bu bölgelerde yarı bağımsız yerel aktörlerin faaliyetleri, İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu'nu çatışmaya sürüklemeye tehlikesi taşıyordu. İngilizler 1830'lardan itibaren bu bölgede nüfuzunu yavaş yavaş arttırmış; toprak ilhak etmese bile Katar, Bahreyn, Maskat ve Ateşkes Sahili'nde (Trucial Coast), Bâbîâli'nin bazılarını kendisine tâbî gördüğü yerel yöneticilerle saldırmazlık antlaşmaları akdetmişlerdi.⁷ Nitekim Bağdat valisi Midhat Paşa (1869-1871), Osmanlı kontrolünü Basra'nın güneyine doğru genişletmeye girişerek, Kuveyt emirini Osmanlı tabiiyetini kabule ikna etmiş ve

6 Bkz. Anderson, *Eastern Question*, 8. ve 9. bölümler; William L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism, 1890-1902* (New York: Alfred A. Knopf, 1951), 5, 7, 10 ve 11. bölümler; R. Robinson ve J. Gallagher, *Africa and the Victorians: The Official Mind of Imperialism* (London: Macmillan, 1981), 4. ve 8. bölümler; Keith M. Wilson, "Constantinople or Cairo: Lord Salisbury and the Partition of the Ottoman Empire, 1886-1897," *Empire and Continent: Studies in British Foreign Policy from the 1880s to the First World War* (London: Mansell, 1987), 1-30.

7 Bkz. Kelly, *Britain*; Yapp, "British Policy in the Gulf"

Necid'e gönderdiği bir askeri kuvvetle burada Osmanlı kontrolünü tesis etmişti.⁸ Çok geçmeden Katar emiri de Osmanlı otoritesini ve garnizonunu kabule ikna edilmişti. İngilizler bu duruma itiraz etmemiş, ancak Osmanlı'nın hâkimiyet iddialarını da resmen kabul etmemiştir.⁹ Potansiyel tehlike sadece Osmanlıların ve İngilizlerin bölgedeki hak iddialarının muğlâklığından değil, aynı zamanda Osmanlı'nın fiziki hâkimiyetinin zayıflığından da kaynaklanıyordu. Kuveyt ve Katar'da bile bu hâkimiyet mutlak değil göreceliydi. Diğer taraftan Necid'de, İbn Reşid'in Cebel Şammar aşiret konfederasyonu ve Suud ailesi arasındaki daimi iktidar mücadelesi de yerel istikrarsızlığa yol açıyor, gerek Osmanlı gerekse İngiliz hükümetlerini kolayca içine çekebilecek bir zemin oluşturunuyordu.

Fav Krizi

Bütün bunlara rağmen, Abdülhamid iktidarının ilk yıllarında, Irak ve Basra Körfezi'nde İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasında açık bir çatışma meydana gelmedi. İngilizler statükodan memnundu ve Osmanlı küçük çaplı eylemler haricinde İngilizlere meydan okuyacak güçten yoksundu. Irak dahilinde ise İngiliz nüfuzunun yayılmasına engel olmak için Osmanlı makamları bazı ciddi tedbirler almışlardır: Bağdat ve Şam arasındaki İngiliz posta hizmetinin kaldırılması ve yerine Osmanlı posta hizmetinin kurulması (1881-86);¹⁰ Bağdat'taki İngiliz vatandaşları ile İn-

8 Bkz. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, 102-10, 113-24; Midhat, *Midhat Paşa*, 55-61; Kelly, *Britain*, 717 vd.; Ravinder Kumar, *India and the Persian Gulf Region, 1858-1907: A Study in British Imperial Policy* (London: Asia Publishing House, 1965), 113 vd.; Frederic F. Anscombe, *The Ottoman Gulf: The Creation of Kuwait, Saudi Arabia, and Qatar* (New York: Columbia University Press, 1997), 16-53; Zekeriyâ Kurşun, *Necid ve Ahşa'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhabî Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı* (Ankara: TTK, 1998), 79-122. Midhat Paşa'nın Necid'le ilgili raporları için bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Midhat Paşa'nın Necid ve Havalisi ile İlgili Bir Kaç Lâyihası," *Tarih Enstitüsü Dergisi* 3 (Ekim 1972): 149-76.

9 Necid seferinden (1871) sonra Sadrazam Âli Paşa, bir yandan İngilizleri Basra Körfezi'ndeki mevkillerine meydan okumak gibi bir düşünceleri olmadığı konusunda temin ederken, diğer yandan Midhat Paşa'yı ilginç ifadelerle tebrik etmiştir. Bkz. Midhat, *Tabsıra-i İbret*, 61.

10 Bkz. Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1544 ve I/2, Ek K: Mail Communications and the Indian Post Office in the Persian Gulf, 2439 vd. Çeşitli örnekler için bkz. ➡

giltere himayesindeki kimselerin kayda geçirilmesi (1881-84);¹¹ İngiltere konsololarıyla yerel aşiretler arasındaki temasları sınır-lama teşebbüsleri (1882-85);¹² İngiliz misyonerlerin Bağdat'ta bir misyoner okulu kurma girişimlerine karşı durulması (1883-89);¹³ Dicle'de buharlı gemi şirketi Lynch'e karşı, Osmanlılara ait rakip bir şirketin teşviki (1885-88)¹⁴ ve yabancı savaş gemilerini Şattü'l-Arap'ın dışında tutma teşebbüsleri.¹⁵

Buna karşılık Körfez'de, Osmanlı Devleti bu kadar iddialı de-ğildi. 1879'da, korsanlığın yeniden baş göstermesiyle ilgili İngi-liz şikâyetlerine cevaben Basra filosu için küçük fakat etkin bir takviye kuvvet ısmarlandı.¹⁶ 1880'de ve 1882'de yeni gemiler sa-tın alınıp Basra'da yeni sahil tesisleri inşa etmek suretiyle Kör-fez'deki donanma varlığını daha da güçlendirmeyi düşünmüş, fakat anlaşıldığı kadarıyla mali kaynak eksikliği her defasında bu

FO 195/1371, 195/1409, 195/1445, 195/1478, 195/1479, 195/1509, 195/1546, 195/1579, ve 195/1612.

11 FO 195/1371, no. 66 (1881); 195/1409, no. 18, 27, 39 (1882); 195/1478, no. 178, 203 (1884).

12 Bkz. Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1877 vd., 1881 vd., 1883 vd., 1548-51, 1560-62; FO 195/1409 (1882); 195/1509, no. 297/27, 17/12/85 no'lu telgraf ve 30/12/85, no. 700/53 (1885); 195/1546, no. 129/12, 196/17 (1886); *Comet*'in silahları (1886) ve aynı şekilde İngiltere Başkonsolosluğu'ndaki İngiliz ordusuna mensup Hintli muhafızlar (1886) konularında da Osmanlı makamları tarafından izahat isten-miştir. Bağdat Başkonsolosluğu'nda görevli Hintli muhafızlara karşı çıkılması hususundabkz. FO 195/1546 (1886) ve Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1566 vd.

13 FO 195/1445, no. 3, 5, 48 (1883); 195/1478, no. 65, 283/28 (1884); 195/1509, no. 35/6 (1885); 195/1611, no. 300/48, 379/61 (1888); 195/1647, no. 270/24, 388/36, 724/87 (1889).

14 Bkz. Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1534 vd. (1883); FO 195/1509, no. 93/12, 598/48 (1885); 195/1612, no. 605/95 (1888).

15 FO 195/1371, no. 75 (1881); 195/1370, no. 5, 20, 43 (1881); Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1555-56 (1883-86).

16 Örneğin bkz. FO 195/1188, no. 43, Nixon'dan Layard'a, Bağdat, 16 Eylül 1878; FO 195/1188, no. 48, 30 Eylül 1878; FO 195/1188, no. 50, 12 Ekim 1878; FO 195/1188, no. 65, 11 Aralık 1878; FO 195/1242, no. 1, Nixon'dan Layard'a, Bağdat, 16 Ocak 1879; FO 195/1242, no. 8, 27 Ocak 1879; FO 195/1242, no. 9, 4 Şubat 1879; FO 195/1242, no. 15, 16, 17, 20, 21 ve 22, Şubat 1879; krş. Kumar, *India*, 119-20; FO 195/1242, no. 24, Nixon'dan Layard'a, Bağdat, 18 Şubat 1879; 195/1242, no. 25, 18 Şubat 1879; 195/1242, no. 40, Nixon'dan Malet'a, Bağdat, 12 Nisan 1879; FO 195/1243, Nixon'dan Layard'a, no. 85, Bağdat, 9 Haziran 1879; FO 195/1244, no. 161; FO 195/1310, no. 130.

planların gerçekleştirilmesine engel olmuştur.¹⁷ Osmanlı hükümeti 1880'lerin ikinci yarısına kadar Körfez'deki askeri durumunu güçlendirmek için ciddi bir teşebbüste bulunamadı ve ancak bu tarihlerde Fav'da büyük bir istihkâm inşa etmeye başladı. Bu hadise, muhtemelen umulmadık bir şekilde İngiltere'yle Osmanlı Devleti'ni karşı karşıya getirdi.

Yerel Osmanlı yetkilileri, daha 1880'de Dicle, Fırat ve Karun nehirlerinin birbirine kavuştuğu noktada bulunan ve Şattü'l-Arap ile Körfez'in girişine hâkim bir mevkiye olan Fav'ın stratejik önemine İstanbul'un dikkatini çekmiş ve buranın liman haline getirilmesi için gerekli adımların atılmasını istemişti.¹⁸ Bir süre bu konuda herhangi bir gelişme kaydedilmedi. Aralık 1885'te Basra valisi, İngiltere konsolosuna Osmanlı hükümetinin Fav'da büyük bir istihkâm inşa etmek istediğinden bahsetti.¹⁹ Altı ay sonra, 160 askerden oluşan bir grup inşaat malzemeleriyle buraya geldi.²⁰ Yüksek rütbeli subayların düzenli olarak yaptığı teftişler ve Har-

17 BOA, Y.A.Res. 5/21 (Lef 1), 2 Safer 1297-15 Ocak 1880; Y.A.Res. 27/19 (Lef 1), 23 Rebiyülevvel 1302-10 Ocak 1885. Bu dönemdeki diğer siyasi ve stratejik değerlendirmeler için bkz. Hilmi Kamil Bayur, *Sadrzâam Kamil Paşa: Siyasi Hayatı* (Ankara: Sanat Basımevi, 1954), 86-88; Ş. Tufan Buzpınar, "Abdülhamid II and Sayyid Fadl Pasha of Hadramawt," *Osmanlı Araştırmaları* 13 (1993): 227-39; İdris Bostan, "Basra Körfezinin Güney Kesimi ve Osmanlılar, 1876-1908," *Osmanlı Araştırmaları* 9 (1989): 312; BOA, YEE 14/88/10/88/12, Basra mutasarrıfı Mazhar Paşa, 8 Şevval 1297-13 Eylül 1880.

18 BOA, Y.A.Res. 8/14 (Lef 3), 20 Zilkade 1297-24 Ekim 1880; Y.A.Res. 8/14 (Lef 2), 14 Zilkade 1297-18 Ekim 1880. Fav hakkında bkz. Lorimer, *Gazetteer*, IIA, 535-45; Busch, *Britain*, 33-4; *EI*(2), V: 65-66.

19 1883'ten itibaren Fav'daki istihkâmın inşasıyla ilgili ayrıntılı bir rapor ve ekleri için bkz. FO 195/1579, no. 165/16, Tweedie'den White'a, Bağdat, 14 Mart 1887, Ek A: Basra konsolosundan Bağdat başkonsolosuna mektup, no. 214, 16 Aralık 1885.

20 FO 195/1546, no. 246/23, Tweedie'den Thornton'a, Bağdat, 26 Mayıs 1886, Majestelerinin Basra konsolosunun [Robertson] günlüğünün ayın 17'si tarihli bölümünden bir alıntı: "Binbaşı Kemal Bey komutasında 160 asker, Fav'daki istihkâmın inşasına başlamak gayesiyle bir miktar inşaat malzemesiyle buraya gelmiştir. Kemal Bey, Basra valisinden Fav'da mülk sahibi olan Kuveyt şeyhlerine basit bir takdim mektubu götürdü. Mektupta istihkâm inşa projesinden bahsedilmiyor ya da bir arazinin temlik veya satılığa çıkarılması istenmiyordu. Kemal Bey buraya varınca nehir kıyısındaki -büyüklüğü yaklaşık elli İngiliz dönümü olan- geniş bir arazinin sınırlarını çizerek buranın istihkâm için gerekli olacağını söyledi. (...) Kuveyt şeyhleri değerli topraklarının ellerinden alınmasına çok içerliyorlar ve bu konu aleyhinde Bâbiâli'ye dilekçe vermek niyetindeler."

biye Nezareti'nde projeye ilgili özel bir heyet oluşturulması gibi, Osmanlı yetkililerinin Fav'daki çalışmalara ne kadar önem verdiğini gösteren emarelere rağmen inşaat ağır ilerlemiş ve ara ara kesintiye uğramıştır.²¹

İngilizler en başından itibaren, Fav'daki çalışmalara karşı durmuş ve bunlarla sürekli ilgilenmiştir. Çalışmaların ilerleyişi Basra konsolosu tarafından yakından gözlenmiş, Körfez'de devriye gezen İngiliz savaş gemileri tarafından da sürekli izlenmiştir.²² Basra konsolosu Robertson'un ifadesiyle, "Şattü'l-Arap'ın girişine hâkim bir istihkâmın varlığının bir rahatsızlık ve engel; Türkiye gibi yabancı entrikalarına bu kadar açık bir gücün elinde olunca da, İngiltere'nin önemli menfaatleri karşısında daimi bir tehdit teşkil etmesi muhtemel görünmektedir."²³ Ağustos 1887'de İngiliz hükümeti hukuki itirazda bulunarak, İngiltere ve Rusya'nın arabulucu olarak taraf olduğu 1847 Erzurum Antlaşması'nın, Osmanlı ve İran hükümetlerini Şattü'l-Arap kıyılarını tahkim etmekten men ettiğini ileri sürdü. Diplomatik tartışmalar bir süre devam etti. Temmuz 1888'de Bâbıâli, 1847 Antlaşması'nın bağlayıcı olmadığını, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu konuda İngiltere'ye karşı hiçbir yükümlülüğü bulunmadığını ve İranlıla-

21 FO 195/1580, no. 596/75, Tweedie'den White'a, Bağdat, 10 Kasım 1887, Basra siyasi temsilcisi yardımcısının 29 Ekim 1887 tarihli günlüğünden alıntı; FO 195/1611, no. 205/33, 18 Ocak 1888; FO 195/1611, no. 42/7, Tweedie'den White'a, Bağdat, 18 Ocak 1888; FO 195/1647, no. 11/1, Talbot'tan White'a, Bağdat, 7 Ocak 1889; FO 195/1647, no. 37/2, 19 Ocak 1889; FO 195/1612, Talbot'tan telgraf, Bağdat, 17 Eylül 1888; FO 195/1612, no. 632/99, 18 Eylül 1888; FO 195/1647, no. 93/8, Tweedie'den White'a, Bağdat, 23 Şubat 1889; FO 195/1647, no. 341/30, 8 Temmuz 1889; FO 195/1647, Tweedie'nin telgrafi, 8 Temmuz 1889; FO 195/1647, Tweedie'nin telgrafi, 27 Temmuz 1889; FO 195/1647, no. 395/38, 27 Temmuz 1889; FO 195/1647, no. 736/90, 30 Aralık 1889, Ravenshaw'dan Tweedie'ye, no. 440, Basra, 24 Aralık 1889. Ayrıca bkz. *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*, 42 (1304), 183. Yaklaşık 10 yıl sonra, Bahriye Nezareti tarafından bir Basra Körfezi Rehberi yayınlanmıştır. Bkz. Süleyman Nutki, *Basra Körfezi Rehberi* (İstanbul: Matbaa-i Bahriye, 1317 [1899])

22 FO 195/1579, no. 165/16, Tweedie'den White'a, Bağdat, 14 Mart 1887; FO 195/1579, no. 211/19, Tweedie'den White'a, Bağdat, 5 Nisan 1887; FO 195/1580, no. 698/91, Tweedie'den White'a, Bağdat, 19 Aralık 1887; FO 195/1580, no. 706/93, 22 Aralık 1887. Çalışmaların kroki ve planları, inşaat sahasına girmeyi başaran Fav'daki İngiliz telgraf istasyonu memuru tarafından yapılmıştır. Bkz. Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1516.

23 FO 195/1611, Tweedie'den White'a, Bağdat, 12 Mart 1888.

rın da Şattü'l-Arap'ın kendi taraflarında bulunan kıyısını tahkim etmekte serbest olduklarını beyan ederek İngiltere'nin bütün itirazlarını reddetti.²⁴

Bundan sonra gerginlik arttı. İngiliz savaş gemilerinin sürekli olarak Fav'ı ziyaret etmeleri ve Osmanlı'nın Fav'ı askeri bakımdan takviye çabaları bu gerginliği artırdı.²⁵ Temmuz 1889'da, Basra filosuna iki gambot daha ilave edildi ve Basra Körfezi'ndeki askeri karakollara takviye kuvvetler gönderildi.²⁶ Bu gerilim Mart 1890'da ciddi bir hadiseyle neticelendi: Bir İngiliz savaş gemisiyle Fav'a gelip karaya çıkan gruba Osmanlı askerleri tarafından ateş açıldı. Herhangi bir can kaybı ya da hasar olmadı, fakat kendisine büyük sıkıntı yaratan bu hadise karşısında Bâbîâlî, ateş açılması olayından sorumlu olan subayın altı ay hapis cezasına çarptırıldığı hususunda İngiliz hükümetini temin etti.²⁷

Bu olaydan sonra Fav'daki çalışmalar iki yıl askıya alındı. Lakin Osmanlı yönetimi Fav üzerindeki iddiasından da vazgeçmedi. 1890 ile 1894 yılları arasında Şattü'l-Arap'ta küçük askeri karakollar yaptırıldı.²⁸ 1891'de Osmanlı hükümeti Basra'daki karantina istasyonunun Fav'a taşınmasına dair bir teklifi değerlendirdi.²⁹ 1892'de Dicle ve Fırat'ta ulaşım için bir Osmanlı şirketinin kurul-

24 Bütün ayrıntılar için bkz. Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1514-15.

25 Örneğin bkz. FO 195/1580, no. 460/55, Tweedie'den White'a, Bağdat, 4 Eylül 1887. Konsolos Robertson Mehmed İzzet Paşa hakkında şöyle yazar: "Muhammed İzzet Paşa'nın bu hadisedeki davranışı, her fırsatta İngiliz menfaatlerine ve hassasiyetlerine saldırmak alışkanlığına uygundur."; FO 195/1580, no. 563/73, Tweedie'den White'a, Bağdat, 29 Ekim 1887. Bu dönemde İngiltere'nin Irak'taki durumuyla ilgili başka yorumlar için bkz. FO 195/1580, no. 696/90, 15 Aralık 1887; BOA, Y.A.Hus. 212/37 (Lef 1), 17 Receb 1305-30 Mart 1888; daha sonraki dönemden bir örnek için bkz. Y.A.Hus. 285/10 (Lef 1), 16 Cemaziyelevvel 1311-25 Kasım 1893.

26 FO 195/1647, no. 342/31, Tweedie'den White'a, Bağdat, 8 Temmuz 1889: "İki küçük Türk gambotu 'Müjde-resân' ile 'Sahil'in (...) bu mevzideki Türk bahriyesini takviye etmek üzere Basra limanına geldiği (...)"; FO 195/1647, no. 397/39, Tweedie'den White'a, Bağdat, 27 Temmuz 1889, Robertson'dan Tweedie'ye, no. 238, 22 Temmuz 1889.

27 Ayrıntılar için bkz. Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1516-17; BOA, Y.A.Hus. 234/60, 234/80, 234/84, 234/90, 234/92, 234/95, 234/99, 234/100 ve 234/102.

28 Bkz. Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1517.

29 Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1517-18. Değerlendirme 1897'ye kadar sürmüştür.

ması maksadıyla “irade” çıkarıldı.³⁰ 1893-94’te Fav’daki Osmanlı gümrüğü, Şattü’l-Arap’ın İran tarafındaki en önemli limanı olan Muhammere’den aşağısının Osmanlı nehri sayılması için bir teşebbüste bulunarak Muhammere’ye giden gemilerden gümrük resmi almaya başladı.³¹

Biraz aşağıda bahsedilecek olan 1893 Katar isyanından kısa süre sonra, Bâbiâli’nin dikkati bir kez daha İngiliz savaş gemilerinin bölgeye yaptığı ziyaretlere ve doğal olarak Fav’ın siyasi ve stratejik önemine çevrildi. Katar isyanı sırasında Basra’ya vali tayin edilen Hamdi Paşa’nın bizzat padişaha yazdığı gibi,

Fav Boğazı’nın mevkî’en hâiz olduğu ehemmiyet icâbınca orasının tahkîmi menfa’-ı devlet nokta-yı nazarından ne derece mühim ise idâre-i hükûmet-i mahalliyenin istikmâli ve esbâb-ı intizâmı da o nisbetde muktezî bulunduğu hâlde idâresi (...) bir nâhiye müdürüne tevdi’ ve ihâle edilmiş olup ancak oraya sık sık gidip gelen İngiliz me’mûrlarının harekât ve ma’nevîyatını bir müdür vâsıtasıyla tahbîs ve keşf eylemek gayr-ı kâbil olmasıyla (...) Fav nâhiyesinin birinci sınıf kâimmakamlığa ta’yîni lâzımeden bulunduğu (...) ³²

Bu teklif II. Abdülhamid tarafından kabul görmüş; Fav, nahiyeden kazaya dönüştürülmüştür.³³

Fav’da 1892’de tekrar başlayan istihkâm inşaatı, 1893’te de devam etmekteydi. 1893 Ağustos’unda İstanbul’daki İngiliz büyükelçisi Bâbiâli’ye uyarıda bulunarak söz konusu inşaatın derhal vazgeçilmesi için talimat verilmesi ümidini dile getirdi. Çünkü istihkâm tamamlandığı ve buranın silahlandırılmasına girişildiği takdirde, Majestelerinin Hükümeti böyle bir hareketi düşmanca bir tertip olarak görecekti ve böyle bir harekete mukabelede bulunmak için gerekli tedbirlerin alınması mazur olacaktı.³⁴ Kasım 1893’te İngilizler itirazlarını ve uyarılarını tekrarladı ve bu defa inşaatın durdurulması için talimat verileceğine dair teminat al-

30 Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1538-39. Aynı dönemde Lynch Şirketi’nin yaşadığı güçlükler için bkz. 1539.

31 Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1518-19.

32 BOA, İrade-Hususi, no. 60, 23 Zilkade 1310-8 Haziran 1893.

33 Krş. Lorimer, *Gazetteer*, IIA, 544.

34 Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1517.

dılar.³⁵ Gerçekten de 1893 yılı sonunda padişah geri adım atarak çalışmaların “muvakkaten” durdurulmasına karar verdi, fakat öfkesini de açıkça belli etti.³⁶ Ancak kısa süre sonra çalışmalar ve bununla birlikte İngiliz baskısı tekrar başladı. Nisan 1894'te Sultan Abdülhamid, İngilizlere sitem ederek istihkâm inşasına karşı çıkmanın dostlukla bağdaşmayacağını; eğer İngiltere bunu İran adına yapıyorsa bunun da devletlerarası hukuka aykırı olduğunu ifade etmekteydi:

(...) teklîf-i vâkı'a [Fav istihkâmâtının men'-i inşâ'atı] dostluktan münba'is ise devletçe yapılmakta olan istihkâmâtın inşâ'atına muhâlefet sûretiyle âsâr-ı dostî ibrâz edilemeyeceği gibi istihkâmât-ı mezkûrenin İran hükûmetine karşı inşâ edilmekte olduğundan dolayı men'i istenildiği takdirde dahi bu cihet İngiltere hükûmetine âid olmayarak bu bâbda i'tirâzı dâ'i-i ahvâl bulunduğu hâlde bunun İran hükûmeti tarafından dermeyân edilmesi lüzûm geleceğinden ve binâenaleyh İngiltere devletinin bu husûstaki müdâhalesi hukûk-ı düvel ahkâmına mugâyir olduğundan sefâret-i mûmâ-ileyhâya bu vechile cevâb î'tâsı (...)³⁷

Bu söyleme rağmen padişah (muhtemelen İngiltere'yle ikili ilişkilerin, Ermeni meselesi örneğindeki gibi, genel çerçevesi nedeniyle) geri adım atmaya karar verdi. Fav'daki çalışmalar Mayıs 1894'te tekrar ve bu defa bir daha başlatılmamak üzere durduruldu. Sonraki yıllarda istihkâm, ağır silahlardan arındırılmış bir halde yarım kaldı. 1905'te Fav'daki garnizon, bir yüzbaşı, 45 muvazzaf piyade ve bir sağlık memurundan ibaretti.³⁸

Osmanlı Gözüyle Tehlikenin Boyutları, 1889-1893

Fav üzerinde devam edegelen bu anlaşmazlık İstanbul'un Basra Körfezi, Necid ve Basra hususunda giderek artan rahatsız-

35 Lorimer, *Gazetteer*, I/ 1B, 1517.

36 BOA, İrade-Hususi, no. 64, 23 Cemaziyelevvel 1311-2 Aralık 1893; Y.A.Hus. 287/13 (Lef 1), 14 Cemaziyelâhir 1311-23 Aralık 1893.

37 BOA, İrade-Hususi, no. 69, 9 Şevval 1311-15 Nisan 1894; Y.A.Hus. 293/75 (Lef 1), 10 Şevval 1311-16 Nisan 1894.

38 Bkz. Lorimer, *Gazetteer*, I/ 1B, 1517 ve IIA, 543-44.

lığını daha da pekiştirmiştir. Bu rahatsızlık, yerel Osmanlı yetkililerinin sundukları raporlara da yansımıştır. Bu raporlarda başlıca tehlike olarak İngiltere gösterilmiş ve aynı zamanda Necidli İbn Reşid gibi yerel Arap şeyhlerin emelleri ile Basra Körfezi'nde gelişen silah ticareti gibi konulara dikkat çekilmiştir.

Elimizdeki ilk rapor, Ocak 1889'da eski Basra mutasarrıfı Mehmed Ali tarafından kaleme alınmıştır.³⁹ Mehmed Ali, İngilizlerin genel politikasıyla ilgili şunları söylemekteydi:

İngiltere Devleti'nin hâl-i hâzırda Basra ve Irak kıt'alarının bu güne hareket-i siyâsiyesi meşhûd değil ise de sevâhil-i Umman ve Arab'ı yavaş yavaş birer vesîle ile taht-ı himâyesine almak ve o havâlî ticâretini kendine hasr etme teşebbüsâtından hâlî değildir.

Mehmed Ali, Arab (Bedevi) şeyhleri (meşayih-i urban) İngilizlerin anlaşma tekliflerini reddettiklerinden ve bu suretle bağımsızlıklarını muhafaza ettiklerinden, İngilizlerin kullanabileceği ancak iki politika olabileceğini belirtmekteydi: Hariçte Britanya-Hindistan tüccarlarını himaye etmek ve dahilen bölgedeki gelişmeleri izleyerek başka bir gücün herhangi bir tecavüzüne mani olmak. Buna ilaveten İngilizler, Basra Körfezi kıyılarındaki yerel aşiretler arasında devriye geziyorlardı. Ne zaman taraflardan birinin yardıma ihtiyacı olsa, müdahale ederek onları himayelerine alıyorlardı. Bu durum Maskat (Maskat İmameti) vakasında da görülmüştü. Mehmed Ali son olarak İran'daki Karun nehrinde ulaştırma için İngilizlere verilen imtiyazdan bahsetmekteydi.

Mehmed Ali, Basra vilayetinin siyasi öneminin İran ve İngiltere'yle ilişkilerdeki hassas dengeyle sınırlı olmayıp bu vilayetin dahili durumuyla da ilgili olduğunun altını çiziyordu. Özellikle Cebel Şammar aşiretinin şeyhi İbn Reşid'e atıfta bulunarak onun bölgedeki en güçlü şeyh olarak dikkatle izlenmesi gerektiği ikazında bulunuyordu. İbn Reşid'in o güne kadar hükümet aleyhinde hiçbir eylemi olmasa da bölge aşiretleri arasındaki faaliyetleri göz önüne alınarak, muhtemel bir sorun kaynağı olarak görülmesi icap ediyordu. Mehmed Ali, İbn Reşid'le ilgili tespitlerini,

39 BOA, YEE 14/366/126/9, 8 Kanun-ı sâni 1304-20 Ocak 1889.

onun fırsat bulduğunda yayılma girişiminde bulunacak siyasi bir düşman olarak görülmesi gerektiğini belirterek bitirmekteydi:

Vâkı'a İbn Reşid doğrudan doğruya hükûmet-i seniyye aleyhinde isyân edecek kadar mütecâsir değil ise de devletin bir gâ'ileli zamânında kendisine efkâr-ı istilâ cûyânesini fi'ile getirmeye kalkışabilir bir düşman-ı siyâsî nazarıyla bakılmak lâzımdır.

Mehmed Ali daha sonra Maskat meselesine değinmekteydi. Son hadiseleri, özellikle de İngilizlerin Maskat'a müdahalesini anlattıktan sonra Arap şeyhlerinin İngilizlere yönelik tutumundan bahsediyordu. Mehmed Ali'nin ifadeleri yerel Osmanlı memurlarının perspektiflerini ve aynı zamanda yanılsamalarını yansıtmaktadır: "İngilizlerin mukâvele teklîfiyle mürâca'at ettikleri sâir meşâyih-i urban ise 'mu'âvenet ve himâyete muhtâc olursak hem-civâr ve hem-dînimiz olan hilâfet-i seniyyeye dehâlet edebiliriz' cevâbını vermektedirler." Mehmed Ali ayrıca, Britanya-Hindistan tüccarlarını ve bunların ticaretini himaye etmek bahanesiyle bir İngiliz korvetinin Maskat limanına demirlediğine işaret etmekteydi.

Son olarak, alınması gerekli olan tedbirlere yer veren Mehmed Ali, Bâbîâlî'nin İbn Reşid'in faaliyetlerinden hiçbir surette sorumlu tutulamayacağını, çünkü bu kimsenin resmi bir unvana sahip olmayıp, "müstakil bir Arab şeyhi" olduğunu ileri sürmekteydi. Eğer ellerinden geliyorsa, onun Maskat'ı işgal etmesine İngilizler mani olmak durumundaydı. İkinci olarak, bir sahil güvenlik politikasının zaruriyetini vurgulamaktaydı:

Sevâhil-i Arab'ı zabt ve tasarrufa vesîle cû olan İngilizlerin Urban beynindeki fesâdı men etmek bahânesiyle bir aralık sevâhil-i Osmaniye dâhilinde ba'zı nokta-yı muhâsama-i hâliyyeye dahi asker dökmeye kalkışmaları melhûz bulunduğu ve nokta-yı ma'rûzanın en mühimleri ise Basra'ya civâr Kuveyt limanı ile Necid sevâhilinden Bahreyn cihetine idüğünden evvel-bevvel bunların her türlü ihtimâlâta karşı sâ'at-i mümkin ile muhâfaza ve takviyesi ehemm ve elzemdir.

Mehmed Ali ayrıca Fav'daki istihkâmlara ilaveten Kuveyt limanının da Basra ve Necid'in güvenliği için son derece önemli olduğunu vurgulamaktaydı:

Şattü'l-Arab'ın medhali ya'ni Basra körfezine munsabı olan Fav boğazına her ne kadar istihkâm yapılmış ise de düşman gemileri zâten Şattü'l-Arab gibi cezr u meddi olan ve yalnız ayda bir iki def'a sefâyin-i cesîmenin duhûl ve hurûcuna müsâ'id bulunan bir nehrin içine girmeye hiçbir vakitte cesâret edemeyecekleri misullû nehrin muhâfazası Fav boğazına bir iki torpil vaz' etmekle yahud bir iki köhne sefâin batırmakla dahi mümkündür. Fakat Kuveyt limanı böyle olmayıp külliyetli sefâin-i cesîmenin barınmasına müsâ'id gâyet mühim bir limandır ki oraya dökülecek düşman askeri birkaç sâ'at zarfında cenûb cihetinde Basra'yı muhâsara ve istilâ ve Necid kıt'asının Basra ile ihtilâtını kat' ve imhâ edebilir.⁴⁰

Benzer ikazlar Kasım 1890'da, o sırada Şura-yı Devlet azası olan, Basra eşrafından Züheyrzâde Ahmed Paşa tarafından kaleme alınan bir raporda da yer almaktadır.⁴¹ Ahmed Paşa'nın esas endişesi, Necid'de ve genel olarak bölgede Osmanlı hâkimiyetinin tatbiki için bazı somut adımların atılması gerekliliği idi. Ahmed Paşa, harekete geçilmemesi halinde kapıların İngilizlere açılacağını öngörmekteydi:

Havâli-i mezkûrenin ıslâhıyla tamâmen havza-yı hükûmet-i seniyyeye alınması ehemm ve bu bâbda icâb edecek tedâbirin şimdi icrâsı kâbil ise de bir müddet daha [gecikecek] olursa telâfisi güç bir meşgale peydâ edeceği hüveydâdır. Zira İngilizlerin Cezîretü'l-Arab havâlisindeki efkâr ve desâisi âsârı olarak vaktiyle Necid hâkimi Suud'u tahrîk eden Maskat imamı Seyyid Turki vâsıtasıyla merkûm Suud'a mebâlig-i cesîme gönderen yine İngilizlerdir. Hatta Necid kıt'asının zabtı için devlet-i ebed-müddet tarafından icrâ olunan sevkîyatı müşkilâta uğratmak üzere İngilizlerin gösterdikleri hâlât ve Bahreyn'i zîr-i himâyelerine almak için icrâ etdikleri vesâis-i şeytânî gâyet henüz hâtırlardadır.

Süleyman Paşa'nın Nisan 1892 tarihli, Irak'ta reform konulu raporunda yaptığı bazı yorumlar da kayda değerdir. Süleyman Paşa Körfez'deki silah ticareti hususunda şahsi endişesini dile

40 BOA, YEE 14/366/126/9, 8 Kanun-ı sâni 1304-20 Ocak 1889.

41 BOA, YEE 14/256/126/8, 21 Rebiyülevvel 1308-4 Kasım 1890.

getirerek, Kuveyt üzerinde daha sıkı kontrol kurulması için bazı adımlar atılmasını teklif etmekteydi:

Kuveyt tarîkiyle hıttâ-i Irakiyye ve Necidiye'ye idhâl olunan ve îsâl kılınan İngiliz martini tüfengiyle rovelverlerdir ki ekser aşâyir-i urban bu tarîkden vukû' bulan esliha idhâlâtıyla teslîh ve techîz kılınıyorlar. Tarîk-i mezkûrun seddiyle duhûl-i esliha ise pek kolay ve mümkündür ki o da Kuveyt'e bahren bir tabur asker sevk ederek sevâhilini bir fırkateynin taht-ı inzibâtına koyuvermekle hâsıl olur ve Kuveytlilerin mukâvemeti veya Kuveyt meşîhatında bulunan âl-i Sabah'ın isyân ve şekâveti gibi sızıltıların vukû'âtı bile nazar ve hâtır-ı tasavvurdur.⁴²

6. Ordu fahri müfettişi Nusret Paşa da Yıldız'a arz ettiği iki ayrıntılı raporda, Basra Körfezi'nde "atak" bir politikayı savunuyordu. Mayıs 1893 tarihli raporunda şu ikazda bulunmaktaydı:

Bu günlerde İngiltere me'mûrlarının biri gidip ikisi gelmekte ve bunlar Musul vilâyetiyle Van ve Erzurum taraflarını dolaşıp istihsâl eyledikleri ma'lûmatlarını ve neşr (...) edebildikleri tefhîm-i fesâdın derecâtını bâ-rapor Hindistan valisine takdîm eylemekte ve bir taraftan Basra körfezi dâhilinde ve Şatr ve Fırat kenarlarında bulunan etfâl-i Arab'a İngiliz lisânını ta'lîm ettirmekte (...)⁴³

Bütün bunlar vali ve memurların ne kadar gaflet içinde olduklarına yeterli delildi. İngilizler ayrıca bölgede nüfuzlarını arttırmak gayesiyle silah ve para dağıtmakla itham edilmekteydi:

Bahr-i Süveyş ve Aden ve Bahr-i Muhît-i Hindî ve Basra körfezi sevâhilinde mütemâdiyen müte'âkiben bilâ-fâsıla gezdirmekte olduğu sefâin-i harbiyeleri vâsıtasıyla neşr ve tevzî' etmekde olduğu envâ'-ı ketb-i muzır ve esliha-i nâriye ve meşâyih sâhiline ve dâhiliyelere hedâyâ ve atıyye-i igfâliyetlerinden başka kıt'a-yı mezbûrenin her tarafından İngiltere me'mûrlarının tekâyâ ve zevâyâda akçe kuvvetiyle tedârik eylemiş olduğu post-nişîn ve dervişler vâsıtasıyla ve nüfûzlarıyla Devlet-i Aliyye'nin İran ve kıt'a-yı Arabiye hakkında ittihâz buyuracağı

42 BOA, YEE 14/1188/126/9, 9 Ramazan 1309-7 Nisan 1892.

43 BOA, YEE 14/211/126/7, 26 Nisan 1309-8 Mayıs 1893.

Milli Aşireti reisi İbrahim Paşa ve Mark Sykes

Mark Sykes, *The Caliph's Last Heritage*, 1915

ıslahât-ı mahallîye ve tedâbir-i siyâsîlerine ne sûret ve keyfiyetde mümâna'at etmeğe muvâfık olması (...)»⁴⁴

Nusret Paşa diğer raporunda ise, Yıldız'ın dikkatini yine silah ticaretine çekmekteydi:

Kuveyt ve sâir iskelelerden peyder-pey esliha çıkarılıp dağıtılmaktadır ve hattâ İbn Reşid'e dahi altı kıt'a krupp topları ulaştırılmış ve peyder-pey ulaştırılmaktadır.⁴⁵

Ayrıca İbn Reşid'in bir fitneci olduğu ve yabancı güçlerin yardımıyla bir "hükümet-i Arabiye" kurmak emelinde olduğu ikazında bulunmaktaydı:

Fenâlıkların hâlen devâmı mûmâileyh İbn Reşid'i Cezîretü'l-Arab'da bir hükümet-i Arabiye'nin teşkîli sevdâsına düşürmüş ve buna ecânibden maddî ve ma'nevî külliyyetli i'âne ile teşrîfât-ı mükemmele icrâ olunmuş[dur].⁴⁶

44 BOA, YEE 14/211/126/7, 26 Nisan 1309-8 Mayıs 1893.

45 BOA, YEE 14/2256/126/11, tarihsiz [ykl. 1892].

46 BOA, YEE 14/2256/126/11. Nusret Paşa sıkıntıların başladığı tarihi Midhat Paşa zamanına kadar geriye götürmüştür. Nusret Paşa'ya göre bu dönemden itibaren bölgedeki durum Osmanlı hükümetinin aleyhinde gelişmiştir. Ancak Nusret ➡

Bahis konusu “ecnebler”in İngilizler olduğu gayet açıktır:

İngilizlerin bu bâbda olan politika-yı mütte hazaları Mısır'ın işgâliyle berâber Cezîre-i Arab'da bir hükûmet-i Arabiye'ye ve Afrika'da bir hükûmet sevdâsına teşkîl ve te'sîsiyle hilâfeti tefrîk eylemek ve bunları da Hind gibi tamâmen zîr-i tasarrufunda bulundurmak efkâr-ı mahsûsasını büyük mikyâs icrâ etmekde olduğundan her nev'i esbâba olan tevessül ve teşebbüsleri de bayağı meşhûdat sırasına girmiş ise de (...)

Nusret Paşa özellikle Bender Buşir ve Bağdat'taki İngiliz temsilcilerin, büyük çoğunlukla Osmanlı hükûmetinin pasifliğinden dolayı, bölgede büyük “manevi nüfuz” elde ettikleri ikazında bulunmaktaydı:

Menâfi'-i azîmesi meydânda bulunan ticâret vapurlarıyla kâfi sefîne-i harbiye bulundurmamaya emr u muhâfazanın dahi ecnebî vapurları vâsıtalarına ve ticâretinin dahi ecnebî kumpanyalarına teslim olunmuş ve bu havâlide ne maddî ne de ma'nevî bir mukâbelede bulunulmamış olması her hâlde İngiltere devletinin ittihâz etmiş olduğu politika-yı siyâsiye ve fîkr-i idâre-i müstevliyesine hizmet ve âdetâ memâlik-i şâhânelerinden bir kıt'a-yı azîme-i nâfi'anın İngiltere devletine terk ve teberrû edilmesine muvâfakat lüzûm ve maksadını ihdâs etdirir kifâyâdan bulunmuşdur.

Nusret Paşa, yerel Osmanlı memurlarının sanki bölge İngilizlere teslim edilmiş gibi davrandıklarından şikâyet etmekteydi: “Oraların bi'l-umûm idâre[sini] İngiliz devletine terk etmiş gibicesine bî-araf duruyorlar.” Nusret Paşa son olarak, yapılması gerekenleri sıralamaktaydı. Bu konuda ciddi tedbirlerin alınması elzemdi. Körfez'in Basra'dan aşağıdaki kıyılarında düzenli Osmanlı donanma devriyeleri görevlendirilmeliydi. İngilizler örnek alınarak, bir Osmanlı “memurîn-i politika” ağı örülmeliydi. Yerel yönetimin dirayetsizliğinin halkı Osmanlı hükûmeti aleyhine döndürdüğü Necid ve civar bölgelerde de “vilayet sistemi” gerektiği gibi tesis edilmeliydi: “Bu sancağın gayr-i mazbût ve ehemmi-

Paşa hükûmetin halihazırdaki politikalarından da yakınmıştır. İngilizlerin Basra Körfezi'ndeki ticaretini ve harp gemileri in faaliyetlerini anlattıktan sonra, körfezde Osmanlı bandıralı küçük bir geminin dahi dolaşmamasını tenkit etmiştir.

yetsiz bir hâlde görülen idâresi dahi ahâlî-yi mahalliye'nin hemen hükûmet-i Osmaniye'den nefretini dâ'î olmuştur." Nusret Paşa bölgeyi kalkındırmak, idaresini ıslah etmek ve 6. Ordu'yu güçlendirmek için gerekli adımlar acilen atılmadığı takdirde, "havâlî-yi Irakiyye ile Cezîretü'l-Arab'ın birkaç sene sonra elde kalmayacağı" uyarısında bulunmaktaydı.⁴⁷

Katar ve Bahreyn

Bu raporların dikkate alınmış olduğu açıktır. Bâbîâli, Fav meselesinde İngiltere'yle karşı karşıya geldiği dönem dahil, –şeyhleri İngiltere'yle uzun zaman önce saldırmazlık anlaşmaları yapmış olan– Basra Körfezi'nin Arap kıyılarında ve özellikle de Katar ile Bahreyn'de Osmanlı'nın hâkimiyet iddialarını pekiştirmek için bazı adımlar atmaktaydı.⁴⁸ 1872'den itibaren Katar'daki Devha'da (Doha) bir garnizon bulunduran Osmanlılar, 1891'de Udeyd'de bir garnizon daha kurdular. Britanya-Hindistanı memurları, bu hareketi Osmanlı nüfuzunu Ateşkes Sahili'ne yayma teşebbüsü olarak gördü. Bâbîâli'ye, İngiltere ile Katar arasındaki 1853 tarihli antlaşmanın bir nüshasıyla birlikte protesto gönderildi. Bâbîâli, söz konusu antlaşmanın, padişahın Katar'daki egemenlik haklarıyla hiçbir ilgisi olmadığı ve Udeyd ile Katar'daki diğer yerlerde karakol kurmaya hakkı olduğu cevabını verdi.⁴⁹ Bu yeni Osmanlı hamlesi karşısında İngilizler de karşı hamle yaptı: 1892'de Antlaşmalı Emirlikler (Trucial States) ve Bahreyn ile, İngiltere'den başka hiçbir ülkeyle anlaşmaya veya iletişime girmemelerini şart koşan "bağılantısızlık" antlaşmaları imza etmeye girişti.⁵⁰ 1893'te

47 BOA, YEE 14/2256/126/11.

48 Bkz. Busch, *Britain*, 21-30; J. B. Kelly, "The Legal and Historical Basis of the British Position in the Persian Gulf," *St. Anthony's Papers*, no. 4: *Middle Eastern Affairs* (London, 1959): 119-40; Katar için bkz. Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 787 vd. ve Bahreyn için bkz. 836 vd.

49 Busch, *Britain*, 24. 1888'de Hindistan yetkilileri Londra'dan Bâbîâli'ye ikazda bulunmasını istediklerinde, Salisbury bu fikre karşı çıkmaktaydı: "Bu 'protestolardan' hoşlanmıyorum. Bu protestolar, Osmanlı sultanına bizi ne kadar kolay tedirgin edebileceğini hatırlatıyor." Osmanlıların 1888'den itibaren Katar üzerinde daha sıkı bir denetim kurma doğrultusundaki çabaları için bkz. Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 806-807.

50 Ayrıntılar için bkz. Busch, *Britain*, 24-25, 28.

İngiltere konuyu bir kez daha gündeme getirerek Bâbîâli'ye şu beyanda bulundu: "Basra'dan Katif denen yere kadar padişahın hâkimiyetini kabul etmekle birlikte, [İngiltere] buranın güneyindeki sahilin ihtilaflı bir arazi olarak görüldüğü kanaatindeydi." Bâbîâli hiçbir cevap vermedi.⁵¹

Aynı yıl, "Katar İsyanı" olarak adlandırılan olay meydana geldi. Osmanlı yetkilileri bir süredir Katar, Kuveyt ve Bahreyn şeyhleri arasında dönem dönem ortaya çıkan çatışmalardan endişe etmekteydi.⁵² Özellikle Katar şeyhi Câsim b. Sân' den şüpheleniliyor, bu huzursuzlukları onun çıkardığına inanılıyor, kendisi ayrıca İngilizlerle gizli işler yapmakla itham ediliyordu. 1893 başında Basra valisi Hafız Mehmed Paşa, sorunları yerinde çözmek maksadıyla bir miktar askerle birlikte Lahsa'ya gitti. Hafız Mehmed Paşa bir ay kadar bekledikten sonra davetine icabet etmeyen Şeyh Câsim'i cezalandırmaya karar verdi. Ancak yerel aşiretler ile Osmanlı birlikleri arasında meydana gelen çatışma Osmanlı birliklerinin mağlubiyetiyle neticelendi. Bu, Osmanlılar için küçük düşürücü bir hadiseydi. Hafız Mehmed Paşa derhal görevinden azledildi. Basra nakibi, iki kurmay binbaşı ile birlikte olayı soruşturmak için hemen Katar'a gönderildi.⁵³ Diğer yandan Şeyh Câsim, koşulsuz affedilmek karşılığında istifa edip kaymakamlık makamını kardeşi Ahmed'e bıraktı. Ayrıca Katar'daki Osmanlı garnizonu takviye edildi.⁵⁴ İngilizler bu olaylara müdahale etmekten kaçındı. Buna rağmen İngiliz savaş gemilerinin gözetleme maksadıyla Katar'a gelişi Osmanlı tarafını endişeye sevk etmiştir.⁵⁵

51 Busch, *Britain*, 25.

52 Örneğin bkz. BOA, İrade-Hususi, no. 168 (Lef 1), 22 Muharrem 1310-16 Ağustos 1892.

53 Ayrıntılar için bkz. Zekeriya Kurşun, *The Ottomans in Qatar: A History of Anglo-Ottoman Conflicts in the Persian Gulf* (İstanbul: ISIS, 2002); Anscombe, *Ottoman Gulf*, 85-90; Lorimer, *Gazetteer*, I 1B, 822-24; İdris Bostan, "The 1893 Uprising in Qatar and Sheikh Al Sani's Letter to Abdülhamid II," *Studies on Turkish-Arab Relations* 2 (1987): 81-89; BOA, İrade-Hususi, no. 84, 26 Ramazan 1310-13 Nisan 1893; İrade-Hususi, no. 75, 29 Ramazan 1310-16 Nisan 1893; İrade-Hususi, no. 18, 1 Şevval 1310-18 Nisan 1893; İrade-Hususi, no. 7, 3 Şevval 1310-20 Nisan 1893; İrade-Hususi, no. 28, 7 Şevval 1310-24 Nisan 1893; İrade-Hususi, no. 26, 7 Şevval 1310-24 Nisan 1893.

54 Busch, *Britain*, 25.

55 BOA, İrade-Hususi, no. 118, 28 Şevval 1310-15 Mayıs 1893; İrade-Hususi, no. 62, 23 Şevval 1310-10 Mayıs 1893.

Bu arada Bahreyn adasının statüsü hakkında da İngiltere ile Osmanlı arasında ciddi bir anlaşmazlık baş göstermek üzereydi. Osmanlı makamları o zamana kadar anakaraya gelen Bahreynlilere Osmanlı tebaası gibi muamele etmişti. Fakat Kasım 1892'de Bahreyn şeyhiyle bir "bağılantısızlık" anlaşması akdettikten sonra, İngiltere Bâbîâli'yi resmi olarak ikaz etti: "Bahreyn artık Majesteleri İngiliz Kraliçesi'nin himayesinde olduğundan (...) Osmanlı makamlarının bu adanın sakinlerine hiçbir müdahalesi kabul edilemez."⁵⁶ Bâbîâli, Bahreyn'in Osmanlı toprağı olduğu iddiasından vazgeçmedi. Buna karşın Bahreyn'e saldırmak gibi bir niyeti olmadığı hakkında İngiliz büyükelçisini temin ederek gerginliği yatıştırmaya çalıştı.⁵⁷ Fakat Ocak 1893'te Katif kaymakamı, Bahreyn ile Umman'ın yeniden Osmanlı toprağı olduğunu beyan ederek bütün Bahreyn gemilerine Osmanlı bayrağı çekmelerini emretti. İngilizlerin protestolarıyla karşı karşıya kalan Bâbîâli, olayla ilgili malumatının olmadığını iddia ederek suçu kaymakama attı.⁵⁸ İngilizler buna Mayıs 1893 tarihli bir "sözlü nota"yla cevap verdi. Bu notada Bahreyn konusundaki tutumlarını muhafaza ettiklerini, bununla birlikte Katif-Basra arasındaki bölgede Osmanlı hâkimiyetini tanıdıklarını, ancak güneyde (yani Katar'da) egemenlik iddialarının tartışmalı olduğunu beyan ediyorlardı.⁵⁹ Bâbîâli, Bahreyn ve Katar'daki hâkimiyet iddiasından vazgeçmemiş olmakla birlikte, 1893 sonunda Basra valisine "Bahreyn'in işlerine müdahaleden kaçın" emrinin verileceğini İngiltere'ye bildirdi. İngilizler de kendi donanma kuvvetlerine, çok zorunlu olmadığı müddetçe Devha'dan uzak durmaları ve Osmanlı statüsünün kabulü meselesini gündeme getirmekten kaçınmaları talimatını verdi.⁶⁰

Bu "yumuşama" dönemi çok uzun sürmedi. 1895 ortalarına doğru Katar'daki Zubara'ya Osmanlı birlikleri yığıldığına ilişkin raporlar ve Necid mutasarrıfı tarafından Katar'a Osmanlı bayra-

⁵⁶ Busch, *Britain*, 27-28.

⁵⁷ Busch, *Britain*, 27-28.

⁵⁸ Busch, *Britain*, 28-29.

⁵⁹ Busch, *Britain*, 29.

⁶⁰ Busch, *Britain*, 29-30.

ğı çekildiği iddiası, İngiliz tarafında yeniden endişe uyandırdı.⁶¹ Osmanlı Hariciye nazırı konuyla ilgili bilgisinin olmadığını bildirmesine rağmen İngilizler, bu vesileyle bir sözlü nota daha verdi: “İngiltere Kraliçesi’nin himayesinde bulunan Bahreyn’le ilgili Türklerin bütün hak iddiaları hiçbir surette kabul edilemez ve (...) adayı tecavüzden korumak için gerekli tedbirler alınacaktır.”⁶² Durum çıkmaza girmişti. Bâbîâli ne kendi iddialarından vazgeçmekte, ne de İngiltere’nin iddialarını kabul etmekteydi.⁶³

Kuveyt Krizi

Birbirlerine karşı besledikleri bütün şüphelere rağmen, İngiliz ve Osmanlı hükümetleri o güne kadar Irak ve Basra Körfezi’nde açık bir çatışmaya girmemeye özen göstermişlerdi. 1895’ten itibaren bu politika zorlaştı. Her şeyden önce 1894-96’daki “Ermeni krizi” İngiliz-Osmanlı ilişkilerinin yeniden kötüleşmesine sebep olmuştu. Bu kriz aynı zamanda Londra’yı İstanbul’a baskı yapma imkânları üzerinde düşünmeye, Basra Körfezi veya Kızıldeniz’de zorlayıcı bir deniz harekâtını bu imkânlardan biri olarak değerlendirmeye sevk etmişti.⁶⁴ 1890’ların sonlarında, İngiltere’nin o zamana kadar sarsılmaz gördüğü Irak ve Körfez’deki ticari ve siyasi nüfuz tekelinin, birtakım potansiyel tehlikelerle karşılaşması da aynı derecede önemlidir. Bu tehlikelerin en önemlisi, İstanbul’dan Basra Körfezi’ne uzanan, Alman sermayesiyle yapıp işletilmesi planlanan Bağdat Demiryolu projesidir.⁶⁵ Buna ilaveten Basra Körfezi’nde “ileri” bir politikayı hararetle savunan Lord Curzon’un 1899’da Hindistan genel valiliğine tayini, bölge-deki İngiliz politikasına yeni bir ivme kazandırmıştır.⁶⁶

61 Busch, *Britain*, 134-35.

62 Busch, *Britain*, 135-36.

63 Sonraki yıllardaki olaylar için bkz. Busch, *Britain*, 137 vd.

64 Bkz. Wilson, “Constantinople or Cairo: Lord Salisbury and the Partition of the Ottoman Empire, 1886-1897,” 1-30.

65 Bkz. Busch, *Britain*, 187 vd.; Kumar, *India*, 150 vd. ve 6. bölüm.

66 Bkz. Busch, *Britain*, 106 vd. Curzon’un İngiltere’nin İran ve Basra Körfezi’ndeki politikası ve çıkarları konusunda, 21 Eylül 1899 tarihli önemli analizi için bkz. J. C. Hurewitz, ed., *Diplomacy in the Near and Middle East*, 2 cilt (Princeton: D. Van Nostrand Company, 1956), I: 219-49. Ayrıca bkz. ilk olarak 1892’de yayınlanan eseri, *Persia and the Persian Question*, 2 cilt (London: Frank Cass, 1966).

Bunlar her ne kadar önemli faktörler olsa da, nihayetinde geri plandaki yahut ikincil faktörlerdi. Bölgede İngiliz-Osmanlı gerginliğinin artmasının asıl sebebi, 1896'da Kuveyt'te aniden baş gösteren bir krizdir. Kuveyt 1871'den beri Osmanlı Devleti tarafından önce Bağdat'a ve daha sonra Basra'ya bağlı bir kaza olarak tanımlanmıştı. Kuveyt'i yöneten el-Sabah ailesinden şeyhlere de resmi olarak kaymakam unvanı verilmekteydi. Osmanlı makamları tarafından Kuveyt'e başka bir memur tayin edilmemişti ve herhangi bir askeri garnizon yoktu. İngilizlerin de Kuveyt'i Osmanlı toprağı olarak kabul ettikleri açıktı; el-Sabah ailesiyle herhangi bir anlaşmaları yoktu.⁶⁷

Mayıs 1896'da Şeyh Muhammed b. Sabah, üvey kardeşi Mübarek b. Sabah tarafından öldürüldü. Şeyh Muhammed'in oğulları ve bir kısım akrabası Basra'ya kaçarak Mübarek'in azli ile cezalandırılması ve aynı zamanda Mübarek'in gasp ettiği Fav civarındaki aile arazilerinin kendilerine iadesi için padişah'tan ricada bulundular. Bu sırada Mübarek b. Sabah da, Kuveyt kaymakamlığına tayin edilmesi için padişaha başvurmuştu.⁶⁸

İstanbul bu gelişmelere son derece ihtiyatlı bir biçimde mukabele etti. Bunun kısmen, Mübarek'in Basra Körfezi'ndeki İngiliz siyasi temsilci ile işbirliği yaptığı haberlerinden kaynaklandığı anlaşıyor. İddiaya göre İngiliz siyasi temsilci, Cebel Şammar, Necid, Katar, Bahreyn ve Kuveyt'i içine alan bir "Arap konfederasyonu" kurmak amacındaydı.⁶⁹ Hem Basra valisi hem de 6. Ordu müşirinin İstanbul'u, Mübarek ile akrabaları arasındaki ihtilafla ilgili bir karara varması için sıkıştırılmalarına ve İngilizlerin Basra bölgesindeki nüfuzlarını arttırma teşebbüsleri hususunda

67 Kuveyt meselesi için bkz. Richard Schofield, *Kuwait and Iraq: Historical Claims and Territorial Disputes* (London: Royal Institute of International Affairs, 1991); Alan Rush, *Al-Sabah: History and Genealogy of Kuwait's Ruling Family, 1752-1987* (London: Ithaca, 1987); Alan Rush, ed., *The Records of Kuwait: 1899-1961*, 8 cilt (Archive Editions, 1989); R. Bidwell, ed., *The Affairs of Kuwait: 1896-1905*, 2 cilt (London: Frank Cass, 1971); Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1000 vd.

68 Bütün ayrıntılar için bkz. J. B. Kelly, "Salisbury, Curzon and the Kuwait Agreement of 1899," *Studies in International History: Essays Presented to W. N. Medlicott*, ed. K. Bourne ve D. C. Watt (London: Longmans, 1967), 249-50; Correspondence Respecting Affairs of Koweit, Part I: 1896-99, *Affairs of Kuwait*, I, 1 vd.; Anscombe, *Ottoman Gulf*, 91-112.

69 Kelly, "Salisbury," 251.

ikazda bulunmalarına rağmen padişah, Temmuz 1897'ye kadar konuyu Meclis-i Vükela'ya havale etmemiştir.⁷⁰ Aralık 1897'de ise Mübarek Kuveyt kaymakamı olarak tayin edilmiştir.⁷¹

Bu arada Mübarek İngilizleri yoklayarak “himaye nevinden bir ilişki” arzu ettiğini ima etmeye başlamıştı. İngilizler ise ihtiyatlı davranarak Mübarek'e herhangi bir taahhütte bulunmaktan sakındı. Ancak Kuveyt'teki bazı korsanlık hadiselerinden duydukları rahatsızlık sonucu İngiltere ve Britanya-Hindistanı yetkilileri arasında bir tartışma da başladı: Kuveyt'in hukuki statüsü neydi ve İngiliz politikasının gelecekte izleyeceği yol ne olacaktı? Londra ve İstanbul'daki büyükelçilik herhangi bir müdahaleye karşı çıkarken, Hindistan tarafı müdahil olmaktan yanaydı.⁷²

Buna ilaveten 1898'de, Trablusşam'ı Basra Körfezi'nde bir limana bağlayacak ve ayrıca tali hatlarla Bağdat ile Hanikin'e de uzatılacak bir demiryolu imtiyazı için sunulan, Avusturya-Rusya ortaklığındaki Kapnist demiryolu projesi, İngilizlerin endişelerini daha da arttırdı.⁷³ Rusların Basra Körfezi'ne nüfuz etme tehlikesine işaret eden bu yeni proje, müzakereleri devam etmekte olan Bağdat Demiryolu projesinin doğal sonucu olacak Alman nüfuzu tehlikesi ile de birleşince, bu endişeler daha da arttı. Bu ortamda, Ocak 1899 başında Hindistan genel valisi olan Lord Curzon'ın, Basra Körfezi'nde daha aktif bir politika izlenmesi için yaptığı baskı başarılı oldu. İstanbul'daki büyükelçi O'Connor'ın çekinmelerine rağmen, İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Şeyh Mübarek'le anlaşma yapılması için onay verdi. Basra Körfezi'ndeki İngiliz siyasi temsilci Yarbey Meade, 23 Ocak 1899'da Şeyh Mübarek'le gizli bir antlaşma imzaladı. Bu antlaşmaya göre Mübarek şunları taahhüt etmekteydi:

Kendisi, vârisleri ve halefleri namına (...) önceden İngiliz Hükümeti'nin onayını almadan Kuveyt'te herhangi bir Güç

70 BOA, İrade-Hususi, no. 79, 14 Safer 1315-15 Temmuz 1897; İrade-Hususi, no. 89, 22 Safer 1315-23 Temmuz 1897; İrade-Hususi, 1316, no. 119, 19 Rebiyülevvel 1316-7 Ağustos 1898.

71 Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1018-19. Meclis-i Vükela'nın kararlarına Osmanlı arşivindeki çalışmamız esnasında ulaşamamıştır.

72 Bkz. Busch, *Britain*, 94-103.

73 Bkz. Earle, *Baghdad Railway*, 58; Busch, *Britain*, 103-105, 114 vd.; Kumar, *Indi* 141-44; *Affairs of Kuwait*, I, I. Bölüm, 26 vd.

veya Hükümetin vekili ya da temsilcisini kabul etmemeye ve (...) daha önceden Majestelerinin Hükümetinin bu konuda onayını almadan, arazilerinin herhangi bir kısmını başka bir gücün Hükümetine ya da tebaasına devretmemeye, satmamaya, kiralamamaya, rehine vermemeye ya da işgal veya başka gayeler için teslim etmemeye söz vermiş ve kendisini bu sözle bağlamıştır.⁷⁴

Mübarek'le İngilizler arasındaki gizli ilişkilere dair haberler, kısa zamanda, büyük ihtimalle Fav'daki Osmanlı telgraf memuru vasıtasıyla İstanbul'a ulaştı.⁷⁵ İstanbul buna, Nisan 1899'da Basra valiliğine yeniden Hamdi Paşa'yı tayin ederek ve Basra filosunu yeniden organize ederek karşılık verdi.⁷⁶ Buna ilaveten Temmuz 1899'da Hamdi Paşa devletin Necid ve Arap sahilindeki konumunu güçlendirmek için Fav ile (Necid sancağına en yakın liman olan) Katif arasında yeni bir telgraf hattı kurulmasını teklif etti. Bu teklif, "merkez vilâyetle Necid sancağı arasında hecin ile muhâberât icrâsı kırk güne muhtâc olmasına ve sevâhil-i Necdiye'nin der-kâr olan ehemmiyetine nazaran" kabul edilmiştir.⁷⁷

Bu sırada İngilizlerin Basra yoluyla Irak'a silah kaçırarak aşiretlere dağıttığını bildiren askeri raporlar İstanbul'un endişelerini arttırmaktaydı. "Halbuki dünyânın her tarafında o türlü efrâd yedine silah verilmesi bi'l-âhare ahvâl-i gayr-i merziye hudûsunu

74 Bkz. Kelly, "Salisbury"; Anscombe, *Ottoman Gulf*, 113 vd.; Busch, *Britain*, 108 vd.; Kumar, *India*, 144 vd.; Schofield, *Kuwait and Iraq*, 17-18, 135; Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1022-24; *Affairs of Kuwait*, I, I. Bölüm, 28 vd. Antlaşmanın metni için bkz. Hurewitz, *Middle East and North Africa*, 475-77.

75 Osmanlıların askeri veya diplomatik protestosu karşısında "diplomatik bir hareket tarzı belirlenmişti; eğer sorun çıkarsa vali bölgeden ikaz edilecek ve mesele başkentte gündeme getirilmeyecekti. Ayrıca Mübarek de herhangi atak bir hareket hususunda ihtar edilecekti." O'Conor'dan Salisbury'ye, 24 Mayıs ve 5 Temmuz 1899, Busch, *Britain*, 112'de alıntılanmıştır. Bir süre önce Osmanlıların Basra'ya askeri yığdığı ve Kuveyt'e saldırı için hazırlık yaptığı haberleri İngilizlere ulaşmıştı. Haberler doğruydu; özellikle de bölgedeki Osmanlı memurları askeri kuvvet kullanma fikri üzerinde bir süredir düşünmekteydi, ancak padişahın onay vermemesi üzerine kısa süre sonra bundan vazgeçilmişti. Bkz. Busch, *Britain*, 103, 110. Curzon, böyle bir teşebbüs karşısında güç kullanmak için İngiliz deniz kuvvetlerine yetki verilmesini istedi. Doğrudan bir Osmanlı saldırısı durumunda kullanılmak üzere bu izin verildi.

76 Bkz. Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1554.

77 BOA, İrade-Hususi, no. 9, 3 Rebiyülâhîr 1317-11 Ağustos 1899.

müceb olacağı”nı belirten II. Abdülhamid’e göre, İngiltere’nin Osmanlı topraklarındaki bu eylemleri karşılıklı dostluk ve eşitlik ilişkilerine aykırıydı. Padişah bu konuda bir dizi adım attı: Konuyla ilgili soruşturma emri verdi; İngiliz hükümetinden konu hakkında izahat istedi; silahların aşiretlerden toplanması için talimat verdi; Meclis-i Vükela’nın toplanarak, silah kaçakçılığına mani olmak için gereken önlemleri müzakere etmesini istedi.⁷⁸

Eylül 1899’da Osmanlı yetkilileri Kuveyt’e bir liman müdürü tayin etmeye karar verdi. Mübarek, bu memuru Kuveyt’e kabul etmeyerek Basra’ya geri gönderdi.⁷⁹ Mübarek’i desteklemek için Kuveyt’e bir İngiliz savaş gemisi gönderildi. O’Conor, Osmanlı hükümetinin böyle bir memur tayin etme hakkı olmadığını Bâbiâli’ye bildirmekle görevlendirildi. İngiltere’nin Kuveyt’le ilgili bir emeli olmamasına rağmen, İngiltere’yle önceden anlaşmadan, Osmanlı otoritesini tesis etmeye yönelik bir teşebbüs istenmeyen neticelere yol açardı. Bâbiâli buna “diplomatik” bir cevap verdi:

[Sultan] kendisinin Türk topraklarında girişebileceği teşebbüsler hakkındaki hareket serbestliğine Majestelerinin Hükümetinin müdahale etmek istemesine inanamamıştır. Majesteleri [Sultan], İngiltere’nin Basra Körfezi’ndeki önemli menfaatlerinin ve Majestelerinin Hükümetinin başka bir yabancı gücün Hindistan yoluna müdahalesine müsaade etmek istemediğinin farkındadır. Majesteleri [Sultan] bu sebeple, başka bir güç İngiliz menfaatleri için tehlike teşkil ediyorsa buna silahlı kuvvetle mani olmaya hazır ve gönüllü olduğunun belirtilmesini istemiştir.⁸⁰

İngilizlerin 1899 yılı sonunda Bağdat Demiryolu imtiyazının Almanlara ait Anadolu Demiryolu Şirketi’ne verilmesine ve demiryolunun Basra Körfezi’ndeki son durağının Kuveyt olması

78 BOA, İrade-Hususi, no. 87, 6 Rebiyülâhîr 1317-14 Ağustos 1899; İrade-Hususi, no. 32, 14 Muharrem 1317-25 Mayıs 1899. Yıldız’ın Suriye, Arabistan ve Körfez’deki silah ticareti hakkındaki endişeleri için bkz. Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, 345-47. Irak ve Körfez’deki yasadışı silah ticareti için bkz. Lorimer, *Gazetteer*, I/2, Ek N: The Arms and Ammunition Traffic in the Gulfs of Persia and Oman, 2556 vd.

79 Busch, *Britain*, 188.

80 Busch, *Britain*, 189; Kumar, *India*, 148-49; krş. BOA, DUİT, 69-2 (Lef 2), 6 Cema-ziyelevvel 1317-12 Eylül 1899.

önerisine gösterdiği tepki çok daha ciddi oldu.⁸¹ Ocak 1900'de Alman demiryolu uzmanlarından bir heyet, hazırlık amaçlı bazı incelemelerde bulunmak üzere Kuveyt'e gitti.⁸² Nisan 1900'de O'Connor, Osmanlı Hariciye nazırı Tevfik Paşa'ya, İngiltere'nin Basra Körfezi'nde verilen hiçbir imtiyaza kayıtsız kalamayacağını, çünkü kendilerinin Kuveyt'le "bazı anlaşmaları" olduğunu bildirdi.⁸³

Bâbîâli'nin bunun üzerine taktik değiştirdiği görülmektedir: Önce Haziran 1900'de Mübarek'e Paşa unvanı verildi ve hurma cinsinden gelir tahsis edildi. İkinci olarak Ağustos'ta Basra nakibi, Mübarek'i daha işbirlikçi bir politika izlemeye ikna etmek gayesiyle Kuveyt'e gönderildi. Son olarak Ekim'de, Mübarek'e altın ve gümüş imtiyaz madalyaları verildi.⁸⁴ Bu sırada Bâbîâli'nin öncelikli olarak ilgilendiği hususun, Mübarek'in İngiltere'yle olan ilişkilerinden ziyade Necid'deki faaliyetleri olduğu anlaşılmaktadır. Mübarek, 1900 yılından itibaren Doğu Arabistan'a müdahale etmeye başlamış ve bölgenin kontrolü için İbn Reşid'e meydan okumuştur. 1900 yazında Mübarek, İbn Reşid'in ezeli hasımlarından olan İbn Suud'u, İbn Reşid'in topraklarına baskın yapmaya teşvik etti.⁸⁵ Daha sonra Muntefikli Sadun'la da ittifak kurdu. Mübarek ve müttefiklerinin ortak kuvvetleri, İbn Reşid'e saldırı için hazırlıklara giriştiler. Buna karşılık olarak Osmanlı birliklerine müdahale emri verildi ve Mart 1901'de İbn Reşid, Mübarek'i ağır bir yenilgiye uğrattı.⁸⁶

Bâbîâli bu olaydan sonra yine taktik değiştirdi. Nisan 1901'de, Basra'da askeri yığınak yapıldığı rapor edildi.⁸⁷ Mayıs ayında Bas-

81 Bkz. Busch, *Britain*, 189 vd.

82 Busch, *Britain*, 189 vd.; *Affairs of Kuwait*, I, Bölüm II, 1 vd.

83 Busch, *Britain*, 193. Tevfik Paşa'nın söz konusu "anlaşmalar"ın mahiyeti hakkındaki soru sormaması ilginçtir.

84 Busch, *Britain*, 195-6; krş. BOA, DUİT, 69-2 (Lef 3), 2 Şaban 1317-6 Aralık 1899; DUİT, 69-2 (Lef 4), 7 Ramazan 1317-9 Ocak 1900; DUİT, 69-2 (Lef 5), 7 Muharrem 1318-7 Mayıs 1900.

85 Busch, *Britain*, 196 vd.

86 Ayrıntılar için bkz. *Affairs of Kuwait*, I, Bölüm III, 1 vd.

87 Busch, *Britain*, 199; krş. BOA, DUİT, 69-2 (Lef 8), 1 Rebiyülâhir 1319-18 Temmuz 1901.

ra valisi, Basra nakibi ile birlikte, Mübarek'i küçük bir Osmanlı garnizonunu kabule ikna etmek gayesiyle Kuveyt'e gitti. Mübarek garnizon teklifini reddetti ama yine de hürmetkâr davranarak valiyi Fav'a kadar uğurladı.⁸⁸ Mübarek hiç şüphesiz ikili oynuyordu. Valinin ziyaretinden beş gün sonra, Basra Körfezi'ndeki üst rütbeli İngiliz donanma subayına, resmi olarak "İngiltere'nin himayesi" için başvurdu.⁸⁹ Aynı sıralarda İbn Reşid'in de, Basra'daki vekili aracılığıyla "İngiltere'nin himayesi"ni talep etmesi ilginçtir.⁹⁰

Osmanlılar "sopa" politikasına devam ederek, Ağustos 1901'de Kuveyt'e *Zuhaf* adlı savaş gemisiyle birlikte askeri kuvvet gönderdi. Fakat Kuveyt limanındaki İngiliz savaş gemisi komutanı ile Şeyh Mübarek, Osmanlı birliklerinin karaya çıkmasına mani oldu; *Zuhaf* Basra'ya geri döndü.⁹¹ Osmanlı tarafının ifadesine göre İngiliz savaş gemisinin komutanı, Osmanlı donanma subayına "Kuveyt'in İngiltere himayesine girdiği"ni bildirmiş, askerleri veya mühimmatı karaya çıkardığı takdirde ateş açmakla tehdit etmişti. Daha sonra O'Connor, Tevfik Paşa'yla görüşmesinde şunları belirtti: "Kuveyt kaymakamı Mübarek el-Sabah Paşa, kendi menfaatlerini korumak için İngiltere'yle bir 'i'tilaf' akdetmiştir." Tevfik Paşa bu beyanı, Kuveyt'in imparatorluğun bir kazası olduğu ve Şeyh Mübarek'in Bâbü'lî tarafından kaymakam tayin edildiği gerekçesiyle reddetti. Mübarek'in İngiltere Hükûmetiyle herhangi bir anlaşma yapmak için hiçbir yetkisi yoktu ve bu sebeple mukavelenin hiçbir "hükm-i siyasisi" yoktu. Bu aynı zamanda iki hükûmet arasındaki iyi ilişkilere de ters düşüyordu.⁹² Eylül başında O'Connor bir orta yol önerdi: İngiltere Kuveyt'i işgal etmeyecek ya da burada hamiliğini ilan etmeyecekti, ancak bunun karşılı-

88 Busch, *Britain*, 200; *Affairs of Kuwait*, I, Bölüm III, 37 vd.; krş. BOA, DUİT, 69-2 (Lef 8).

89 Busch, *Britain*, 201 vd.; krş. BOA, DUİT, 69-2 (Lef 8).

90 Busch, *Britain*, 200-201; Kumar, *India*, 196-98.

91 Bkz. Busch, *Britain*, 205; *Affairs of Kuwait*, I, Bölüm III, 81 vd.; krş. BOA, DUİT, 69-2 (Lef 9), 14 Cemaziyelevvel 1319-29 Ağustos 1901; DUİT, 69-2 (Lef 10), 17 Cemaziyelevvel 1319-1 Eylül 1901; Osmanlı Hariciye Nezareti'nin hazırladığı kitapçık: *Kuveyt Meselesi*, ed. Fahreddin Rumbeyoğlu ve Mehmed Nabi (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1334).

92 Bkz. *Kuveyt Meselesi*; krş. Busch, *Britain*, 205 vd.

ğında Bâbîâli'nin de Kuveyt'e asker göndermekten sakınması ve statükonun devamını (hâl-i hazırın ibkası) kabul etmesi icap ediyordu. Bu teklif Tevfik Paşa tarafından kabul edildi ve Bâbîâli'nin isteği üzerine, Dışişleri bakanı Lansdowne'dan gelen bir notayla resmen teyit edildi.⁹³

Buna rağmen gerginlik devam etti. Kasım 1901'de Basra nakibi, padişah tarafından, "hareket tarzının akılsızca ve saygısızca olduğu ve dini vazifesine dönüp padişahın rızasını kazanmak suretiyle selamet bulmaya çalışması icap ettiği hususunda ikaz etmek" üzere Mübarek'e gönderildi.⁹⁴ İngilizler bu hareketi "statüko" anlaşmasının ihlali olarak yorumladı. 1902 yılı başlarında Mübarek, Fav'da ailesine ait geniş hurma arazileri üzerinde akrabalarıyla arasında devam eden uzlaşmazlıkla ilgili olarak Basra'daki hukuk mahkemesine çağrıldığı zaman İngilizler yine benzer itirazlarda bulundular.⁹⁵ Padişah Hariciye nazırının mahkemenin geçici olarak ertelenmesiyle ilgili tavsiyesini kabul etti, fakat İngilizlerin müdahalesinden duyduğu memnuniyetsizliği de gizlemedi: İngiliz büyükelçisinin böylesine içişlerini ilgilendiren hususi bir meselede müdahil olmasını anlamak imkânsızdı!⁹⁶

İki gün sonra, 3 Şubat 1902'de II. Abdülhamid Basra ve Kuveyt arasındaki bölgede Osmanlı askeri denetiminin güçlendirilmesi için talimatlar verdi. Basra ile Necid'deki silah ticaretine mani olunması ve bölgede mevzilenen asker sayısının arttırılması için gerekli tedbirlerin alınmasını istedi.⁹⁷ Bunun üzerine Osmanlı birlikleri Bubiyan adası ile Safvan ve Umm Kasr adlı iki yeri işgal etti.⁹⁸ Bu adımların hedefi sadece İngilizler değildi. İbn Reşid ile İbn Suud arasındaki çatışma endişe verici bir hal alıyordu. 1902 Şubat'ında İbn Suud, İbn Reşid'in başşehri Riyad'ı zapt etmeyi

93 Bkz. *Kuveyt Meselesi*; krş. Busch, *Britain*, 208-209.

94 Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1031; krş. BOA, DÜİT, 69-2 (Lef 14), 5 Ramazan 1319-16 Aralık 1901.

95 Busch, *Britain*, 213-14.

96 BOA, İrade-Hususi, no. 75, 22 Şevval 1319-1 Şubat 1902. Daha sonra Mübarek'ten mahkemeye vekilini veya Basralı birisini göndermesi istenmiştir. Krş. BOA, DÜİT, 69-2 (Lef 21), 23 Şevval 1319-2 Şubat 1902.

97 BOA, İrade-Hususi, no. 82, 24 Şevval 1319-3 Şubat 1902.

98 Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1033; Busch, *Britain*, 214 vd.

başardı.⁹⁹ Aynı zamanda Basra Körfezi'ndeki İngiliz savaş gemilerinin hareketleri ve İngiliz yetkililerinin Körfez ve Doğu Arabistan şeyhleriyle temasları, Osmanlı tarafınca dikkatle izlenmeye devam ediyordu.¹⁰⁰ Kasım 1903'te Hindistan genel valisi Lord Curzon'ın Basra Körfezi'ne ziyarette bulunarak Kuveyt'e de uğraması Osmanlı tarafının endişelerini iyice kuvvetlendirmiştir.¹⁰¹

Osmanlı Gözüyle Tehlikenin Boyutları, 1898-1904

Osmanlılar ve İngilizlerin Kuveyt üzerinde karşı karşıya gelmesinin (1896-1902) ardından, Osmanlı tarafında, bölgedeki İngiliz politikasının hasmane bir dönüşüm yaşadığı anlayışı yerleşti. Yine o sıralarda Kızıldeniz ve Aden'de ortaya çıkan uyuşmazlıklar bu anlayışı daha da kuvvetlendirmiş ve Osmanlı yetkililerini bu konu üzerinde düşünmeye sevk etmiştir. Bu mesele ile ilgili erken tarihli bir rapor, Londra'daki Osmanlı Büyükelçiliği Şehbender vekili Halil Halid tarafından Mart 1898'de arz edilmiştir.¹⁰² II. Abdülhamid'in cülusundan beri Irak'ta yapılanlardan övgüyle bahsettikten sonra Halil Halid, "ancak halihazırda yapılanlar yeterli midir?" sorusuna şu cevabı vermektedir: "İcra'ât-ı vâkıa'nın hiçbir vechile şân-ı hilâfet ve ihtiyâcât-ı saltanatla mütenâsib bulunma[dığı açıktır]." Halil Halid, İngiliz memurlarının faaliyetlerini "mîlel-i efrenciye arasında Irak ve Fırat ve Basra

99 BOA, İrade-Hususi, no. 5, 4 Zilkade 1319-12 Şubat 1902. Aralık 1901-Ocak 1902 sıralarında İbn Reşid'in Basra civarında mevzilendiği ve Kuveyt'e saldırıya hazırlandığı bildirildi.

100 Örneğin bkz. BOA, İrade-Hususi, no. 33 (1), 11 Zilkade 1319-19 Şubat 1902; İrade-Hususi, no. 11, 2 Zilhicce 1319-12 Şubat 1902; İrade-Hususi, no. 68, 19 Safer 1320-28 Mayıs 1902; İrade-Hususi, no. 58, 27 Receb 1320-30 Ekim 1902; İrade-Hususi, no. 46, 21 Şaban 1320-23 Kasım 1902.

101 Bkz. Busch, *Britain*, 257-62; Lorimer, *Gazetteer*, I/2, Ek P: Cruise of His Excellency Lord Curzon, Viceroy and Governor-General of India, in the Persian Gulf, 2626 vd.; BOA, İrade-Hususi, no. 93 (1), 7 Şevval 1321-27 Aralık 1903; krş. Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, 349; Hardinge, *A Diplomatist in the East*, 305 vd.; Sir Valentine Chirol, *The Middle Eastern Question or Some Political Problems of Indian Defence* (London: Murray, 1903), 20. ve 21. bölümler.

102 BOA, YEE 14/255/126/8, 21 Şubat 1313-5 Mart 1898. Halil Halid için bkz. S. Tanvir Wasti, "Halil Halid: Anti-imperialist Muslim Intellectual," *MES* 29 (1993): 559-79. Ayrıca bkz. Halil Halid, *The Diary of a Turk* (London: Adam and Charles Black, 1903).

havâlisine dâir en ziyâde tedkikât-ı ticâriyye ve siyâsiyyede bulunan millet İngilizlerdir” diyerek özetliyordu. İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu’na yönelik politikasını, bütünlüğünü muhafaza etmekten parçalanmasına müsaade etmeye doğru değiştirdiğine işaret ediyor ve böyle bir politika değişikliğinin siyasi, stratejik ve ticari sebeplerini izah ediyordu. Fikirlerini yedi ana başlık altında ayrıntılı olarak anlattıktan sonra Halil Halid şu sonuca varmaktaydı: “Ta’dâd etdiğim esbâbdan dolayı İngiltere için Devlet-i Aliye’nin bekâsından ziyâde zevâli mültezim olduğu neticesi zâhir olur.”¹⁰³

1903 Ağustos’unda Paris büyükelçisi Salih Münir Paşa genel olarak İngiliz dış politikası ve özel olarak da İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu’na yönelik politikası konusunda Yıldız’a uzun bir rapor gönderdi.¹⁰⁴ İngilizlerin Osmanlı’ya yönelik politikasının belirleyici faktörlerini, “ticaret” ve “Hindistan” olarak tespit eden Salih Münir Paşa, İngiliz politikasındaki hasmane değişikliğin köklerinin, Mısır’ın 1882’de İngilizler tarafından işgaline dayandığını tespit ediyordu. Mısır’da sağlam bir mevki kazandıktan sonra İngiltere, Boğazlara veya Doğu Anadolu ile Irak’a zarar gelmediği müddetçe, bölgedeki Osmanlı gücünün zayıflatılmasının kendi çıkarları doğrultusunda olduğunu görmeye başlamıştı.

Arabistan ile Necid taraflarının ve Hicaz kıt’asının tedricen Osmanlı hükûmetinin elinden çıkması ve kutsal İslam hilâfetinin, İngiltere’nin uzaktan nüfûzuna tâbi olacak şerîfler eline geçmesi ve sonra Arabistan, Necid ve Irak taraflarının İngiliz himâyesi altında, Aden ve sâir yerler gibi sömürge hâline girmesi için mâhirâne entrikalar çevirmekte oldukları, durumun mütâla’ası ve yapılan ihbârlarla anlaşılmaktadır.

Salih Münir Paşa’ya göre İngilizler, bu bölgeler kendi kontrollerine geçtiği takdirde tarım, ulaşım ve genel olarak ekonomik kalkınma alanında önemli bir ilerlemeye yol açılacağına ve bunun da Necid, Arabistan ve Irak’ı tıpkı Mısır gibi İngiliz İmpara-

103 BOA, YEE 14/255/126/8, 21 Şubat 1313-5 Mart 1898.

104 Bkz. Hayri Mutlucağ, “Tarihimizde Salih Münir Paşa Raporu: İngiltere’nin Orta-doğu ve Türkiye Hakkında Gizli Emelleri,” *BTTD* 26 (Kasım 1969): 51-55, 8 Cemaziyelevvel 1321-2 Ağustos 1903 tarihli rapor. Salih Münir Paşa (1859-1939) için bkz. *TM*, 267-68.

torluğu için daimi bir zenginlik kaynağı haline getireceğine inanıyorlardı. Etkileri bu yeni politikaya da yansıyan Ermeni sorunu faktöründen kısaca bahsettikten sonra, raporunu şu sözlerle noktalamaktaydı: “İngiltere çıkarları uğruna, caiz ve mübah olmayan şey yoktur”.¹⁰⁵

Sıkı bir “Anglofil” olarak bilinen Aydın valisi (ve eski sadrazam) Kamil Paşa da aynı endişeleri aksettirmiştir. Aralık 1904'te II. Abdülhamid'e sunduğu bir raporda Kamil Paşa, “Arabistan meselesi”nin artan önemini ve bölgedeki İngiliz tehlikesini vurgulamaktaydı:

Bu kıt'a-yı vesî'a hakkında İngiltere'nin tasavvur-ı mahsûsu olup, cenûb cihetinden nüfûz ve himâyesini Yemen vilâyetinin merkezi olan Sana'nın civârına kadar temdit ederek zâten vaktiyle Hadramut ve Maskat memleketlerinin Devlet-i Aliyye'ye olan irtibâtlarını kestiği gibi bu kere Acem Körfezi'nde vâkı' Kuveyt kıt'asını dahi aynı hâle ifrâğ ile buranın şeyhi olan Şeyh Mübarek'i İngiltere nüfûz ve sahâbeti tahtına almış (...) işbu kıt'a-yı vesî'a dâhilinde bulunan ve ekserîsi hiçbir idâreye tâbi' olmayarak hâl-i bedeviyette yaşamakta olan milyonlarca urbanı, Sudan ahâlisi misillü İngiltere'nin nüfûz ve himâyesi tahtında yavaş yavaş medeniyete alıştırmak teşebbüsünde olduğu anlaşılmakta olup, Hilâfet-i Seniyyeyi diğer bir tarzda taht-ı himâyesine almak emelinde bulunduğu dâir gazetelerde görülmekte olan havâdise sahîh nazarıyla bakılmamış olsa bile Ceziretü'l-Arab'ın müstakbeli dâ'î-i endişe olduğuna şüphe yoktur.¹⁰⁶

Tam da bu sıralarda İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği, Basra nakibinin oğlu ve nüfuzlu bir kimse olan Seyyid Talib Paşa'nın sadrazama gönderdiği iddia edilen bir raporun nüshasını ele geçirmişti. Bu raporda da, Salih Münir Paşa ve Kamil Paşa'nın raporları gibi Basra Körfezi'nde ve Irak'taki İngiliz emelleri hakkında karamsar bir görüş belirtilmekteydi:

105 Mutluçağ, “Tarihimizde Salih Münir Paşa Raporu”

106 Bkz. “Aydın valisi Mehmet Kamil Paşa'nın arızası,” 11 Şevval 1322-19 Aralık 1904, Asaf Tugay, *Saray Dedikoduları ve Bazı Maruzat* (İstanbul: Ersan, 1964), 66-72.

Irak'ın geleceği kesif ve kara bir bulutla gölgelenmiştir; çünkü bu bölgede yabancı entrikası yıldan yıla artmaktadır. Ahalisi cahil ve gayri medeni olduğundan, yabancıların entrikalarına çok müsait bir ortam vardır; bunlar konsolosların olmadığı yerlerde bile tüccar kılığındaki casusları vasıtasıyla karışıklıkları tahrik etmektedirler ve fesat tohumları ekilmektedir. (...) Eğer hükümet-i seniyye bu ve başka şeraiti nazar-ı itibara alarak tebaasının vaziyetini ve maarifin neşri vasıtasıyla iyi ve kötüyü tefrik etme kabiliyetini ıslah için azami gayreti göstermezse, hiç şüphem yoktur ki yirmi veya otuz yıl içinde –belki de çok daha kısa bir zaman zarfında– Basra Körfezi ile Dicle bölgelerinin tamamı, bütün devletler arasında en hilekâr ve kurnaz olan İngiltere'nin himayesine girecektir.¹⁰⁷

Raporda, Osmanlı hükümetinin harekete geçmesinin elzem olduğu belirtilmekteydi:

Osmanlı Hükümeti gözlerini kapamamış ve Arapları şu ana kadar kaderine terk etmemiş olsaydı, Afrika taksim edilmemiş olur ve İngilizlerle diğer yabancı milletler Araplarca bilinmez ve arzu edilmezdi.

İlk adım olarak İngilizler Kuveyt'teki pozisyonlarından mahrum bırakılmalıydı. Bu da Mübarek'i kovarak ve Kuveyt'i doğrudan Osmanlı denetimine tâbi kılarak gerçekleştirilebilirdi:

Kuveyt kazasının halihazırdaki imtiyazları ortadan kaldırılmaz ve Fav ile beraber tek bir kaza olarak yeniden teşkilatlandırılmazsa, Irak ve bilhassa Basra vilayeti, İngiltere'nin tecavüzkâr planlarına karşı emniyet altına alınamaz.

107 Bkz. "Report on Arabia by Nakib Zade Talib Bey", 20 Cemaziyelevvel 1322 [3 Ağustos 1904], FO 416/20, no. 27, O'Conor'dan Lansdowne'a, no. 684, çok gizli, Tarabya, 26 Ağustos 1904. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği, Bâbîâli'deki "irtibatları" vasıtasıyla raporu gizlice ele geçirmiş ve rapora çok ciddi önem atfetmiştir. O'Conor'ın rapor hakkındaki sözleri bahse değerdir: "Talib Bey'in görüşleri ilgi çekicidir, çünkü kendisi bölgede çok itibar sahibi olan bir aileden gelmektedir ve münhal olduğunda onu Basra valiliği için muhtemel bir aday yapacak siyasi emellere sahiptir. Fikirlerini şüphesiz Bâbîâli'ye ve saraya takdim edilebilecek en uygun şekilde ifade etmiştir, fakat ben yine de Basra'da fiilen görevyapan konsolosluğa, Buşehr'deki temsilcilığe iletilmek üzere, Talib Bey'in Kuveyt'teki durumla ilgili tespitlerini özet olarak göndermeye değer buldum ve bunlara Lordumuzun dikkatini de çekme şerefine eriştim."

Bağdat'ta, Dicle nehrinde Lynch Şirketi vapurları
Hugo Grothe, 1909, www.jelleverheij.net

Seyyid Talib, İngilizlerin bölgedeki pozisyonunu ve amaçlarını şöyle izah ediyordu: İngiltere, Bağdat ve Hicaz demiryollarının Osmanlı İmparatorluğu için taşıdığı önemi biliyordu. Bunların imparatorluğun ticareti üzerindeki tesiri büyük olacaktı. Bu önemli projelerden yararlanmak için Hicaz, Yemen ve Irak'taki politikalarını devam ettirmesi gerekiyordu. Ayrıca İngiliz gemileri bölgede silah ve cephane kaçakçılığı yapıyordu. Özetle "Osmanlı Hükümeti, neticeleri kendi menfaatlerine zarar verecek bu girişimlere karşı durmak için girişimlerde bulunmalıydı."

Rapor bundan sonra, Arapların sempatisini kazanıp bu yolla yabancıların entrika ve kışkırtmalarına mani olmak için alınması gereken otuz küsur mali, idari ve diğer tedbirleri ana hatlarıyla sıralamaktaydı. Bunlar uygulandığı takdirde,

Arap yarımadasının fiili birliği ve Osmanlı İmparatorluğu'na tabiiyeti sadece ehl-i İslam için tasavvur olunamaz bir iftihar ve teşvik olmakla kalmayacak, aynı zamanda yabancılar –ve bilhassa Osmanlı İmparatorluğu'nun Irak ve Arabistan'daki en çe-

tin rakibi olan İngiltere– artık entrikalarına şimdiki gibi devam edemeyeceklerdir.¹⁰⁸

İngiltere'yle Gerginlik

Bu raporlarda ifade edilen endişelerin yansımaları kaçınılmaz bir şekilde yerel seviyede de hissedilmekteydi. İstanbul her halükârda, İngilizlerin bölgedeki başka “yayılmacılıklarına” karşı kendi menfaatlerini korumaya kararlıydı. Bubiyan, Safvan ve Umm Kasr hâlâ Osmanlı birliklerinin kontrolü altındaydı; 1904'te Necid'e, İbn Suud üzerine büyük bir askeri harekât yapıldı.¹⁰⁹ Yerel Osmanlı yetkilileri her yerde, özellikle de bu sırada Basra'da meydana gelen bazı aşiret isyanlarında İngiliz entrikasının izlerini görüyor ve İngiliz memurlarıyla seyyahlarına çıkarılan engeller gün geçtikçe artıyordu.¹¹⁰ *Indian Political Service*'ten Lorimer ile Gabriel'in 1905 başında, Lorimer'in abidevi eseri *Gazetteer of the Persian Gulf, Oman, and Central Arabia* için bilgi toplamak ve gözlem yapmak maksadıyla Irak'a gelişleri, yerel makamlarla bazı sıkıntıların yaşanmasına sebep olmuştur.¹¹¹ Aynı yıl Bağdat

108 “Report on Arabia by Nakib Zade Talib Bey”, 20 Cemaziyelevvel 1322 [3 Ağustos 1904], FO 416/20, no. 27, O'Connor'dan Lansdowne'a, no. 684, çok gizli, Tarabya, 26 Ağustos 1904. Bu raporların ve devam eden hadiselerin ışığında II. Abdülhamid'in bölgedeki İngiliz tehdidi konusunda gayet ikna olmuş olması şaşırtıcı değildir. Padişaha atfedilen *Pensees et souvenirs de l'ex-Sultan Abdul Hamid II*'deki 1901 tarihli ifadeler için bkz. Sultan Abdülhamit, *Siyasi Hatıratım*, 149-51, 161.

109 Bu dönemin ayrıntıları için bkz. Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti*, 3. bölüm; Kumar, *India*, 194 vd.; *Affairs of Kuwait*, II; Robin Bidwell, ed., *The Affairs of Arabia, 1905-1906*, 2 cilt (London: Frank Cass, 1971).

110 Krş. Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1554. Ayrıca İstanbul Büyükelçiliği'ndeki baştercüman Fitzmaurice'in yorumları için bkz. Marian Kent, “Constantinople and Asiatic Turkey, 1905-1914,” *British Foreign Policy under Sir Edward Grey*, ed. F. H. Hinsley (Cambridge: CUP, 1977), 148.

111 Bunların Irak'ta yaşadıkları olayların ayrıntıları için bkz. FO 195/2188, Newmarch'ın telgrafı, Bağdat, 12 Ocak 1905; FO 195/2188, telgraf, Bağdat, 13 Ocak 1905, Lamb'in 14 Ocak 1905 tarihli notu belgenin ekindedir; FO 195/2188, telgraf, Bağdat, 14 Ocak 1905; FO 195/2189, telgraf, O'Connor'dan Newmarch'a, İstanbul, 15 Ocak 1905; FO 195/2188, Newmarch'ın telgrafı, Bağdat, 20 Ocak 1905; FO 195/2188, Newmarch'ın telgrafı, Bağdat, 21 Ocak 1905; FO 195/2189, telgraf, O'Connor'dan Newmarch'a, İstanbul, 23 Ocak 1905; FO 195/2189, telgraf, O'Connor'dan Newmarch'a, İstanbul, 24 Ocak 1905; FO 195/2188, ➤

başkonsolosu Newmarch ve Basra konsolosu Crow'un kırsal bölgelere yaptıkları seyahatlerde de aynı durum yaşanmıştır. İngiliz misyonerlerin Bağdat'ta bir Karmelit okulu kurma teşebbüsü, İngiliz yetkililerin Fav telgraf binasının tamir edilmesi hususundaki ısrarları ve ayrıca İngiliz seyyahlar ve misyonerlerle alakalı birkaç hadise ise gerginliği daha da arttırmıştır.¹¹²

İngilizler, bölgedeki Osmanlı yetkililerinin benimsediği hasmane tavır protesto etmekte gecikmemişlerdir. Örneğin 1905 Mart'ında İngiliz Büyükelçiliği, Basra konsolosu Monahan'a, Basra valisi ve komutanı General Muhlis Paşa'ya ikazda bulunulması talimatını vermiştir:

Valinin Kuveyt'teki faaliyetlerimiz aleyhinde hükümetini tahrik ettiğine ve Bahreyn'in Osmanlı toprağı olup olmadığının kendisine sorulduğuna inanmak için haklı nedenlerim var. Bir vesileyle görüşüp, kendisine Majestelerinin Hükümetinin Bahreyn'i fiilen İngiliz himayesinde kabul ettiğini ve eğer akıllı bir kimseyse Kuveyt meselesine müdahale etmemesi gerektiğini açıkça anlatabilirsiniz.¹¹³

no. 376/37, Newmarch'tan O'Connor'a, Bağdat, 29 Mayıs 1905; FO 195/2189, O'Connor'dan Newmarch'a, İstanbul, 13 Temmuz 1905; FO 195/2188, no. 667/61, Newmarch'tan O'Connor'a, Bağdat, 24 Ağustos 1905; FO 195/2188, no. 780/73, Bağdat, 29 Eylül 1905; krş. BOA, DÜİT, 69-2 (Lef 26), 8 Zilkade 1322-14 Ocak 1905. İbn Suud'a karşı girilen Necid seferinin Osmanlı makamları tarafından çok ciddiye alındığı unutulmamalıdır. Örneğin Lorimer ile Gabriel'in zorluklarla karşılaştığı sıralarda, Basra'dan üç Necidli tüccar İbn Suud'a Osmanlı birlikleri hakkında bilgi verdikleri için İstanbul'a sürgüne gönderilmiştir. FO 195/2188, telgraf no. 5, Monahan'dan, Basra, 22 Ocak 1905. Lorimer ve Gabriel için bkz. Paul Rich, *The Invasions of Gulf: Radicalism, Ritualism and the Shaikhs* (Cambridge: Allborough, 1991), 224, 217.

112 Ayrıntılar için bkz. FO 195/2188 ve 195/2189. Seyyahlar için bkz. H. V. F. Winstone, *The Illicit Adventure: The Story of Political and Military Intelligence in the Middle East from 1898 to 1926* (London: Jonathan Cape, 1982). Aynı yıl bir başka İngiliz vatandaşı, Indian Ecclesiastical Establishment'dan Peder J. Cameron'un o yöredeki seyahatine Hille'de mani olunmuştur. FO 195/2188, no. 957/88, Newmarch'tan O'Connor'a, Bağdat, 30 Kasım 1905.

113 FO 195/2189, telgraf, gizli ve hususi, O'Connor'dan Monahan'a, 16 Mart 1905. O'Connor, Monahan'a şu talimatı vermiştir: "Valiye, kendisinin Kuveyt şeyhi ile çevirdiği entrikalardan habersiz olmadığımızı ve devam ettikleri takdirde umduğundan çok farklı bir neticeyle karşılaşabileceğini sezdirmelisiniz." FO 195/2189, telgraf, O'Connor'dan Monahan'a, İstanbul, 14 Mart 1905. O'Connor ayrıca şu bilgiyi istemiştir: "Türk askerlerinin halen Bubiyan adasında olup olmadığını ve kaç kişi olduklarını bildiriniz."

Bağdat valisi Mecid Bey hakkında da benzer şikâyetler söz konusudur:

Valinin şu an için İngiliz aleyhtarı bir tavrı benimsemeye ve muhtemelen kendi dirayetsizliği ya da eksikliğinden kaynaklanan isyanların ve başka can sıkıcı hadiselerin sorumluluğunu ve suçunu bizim üzerimize atmaya meyilli olduğu gayet açık görünmektedir.¹¹⁴

İngilizlerin protestoları karşısında Sadrazam Ferid Paşa, vilayetlere gerekli talimatların gönderilmesini temin ederek, doğruluğu ispat edilmemiş söylentilere inanıp bunları yaymamaları ve İngiliz ticareti ile deniz nakliyesine zorluk ya da mani çıkar-mamaları hususunda memurların ikaz edildiği teminatını vermiştir.¹¹⁵

Buna rağmen İngiliz temsilcilerle Bağdat ve Basra valileri arasındaki gerginlik devam etti. Valilerin yazdığı iddia edilen ve İngiliz entrikaları ile bozgunculuğuna dair ayrıntılı ithamlarda

114 FO 195/2189, hususi, Mr. Shonge'dan(?) Newmarch'a, İstanbul, 18 Mart 1905. Bağdat valisi, İstanbul'a "İngilizlerin düşmanca entrikalarına devam ederek ülkenin çeşitli bölgelerinde huzursuzluklara sebebiyet verdiklerini iddia eden" raporlar gönderiyordu. Valinin padişah'tan, herhangi bir (İngiliz) deniz taarruzundan korunmak maksadıyla Fav'a güçlü bir istihkâm inşa etmesini istediği söyleniyordu. Ayrıca, Şirket-i Hamidiye'nin Lynch Şirketi'yle rekabet edebilmek gayesiyle nehir ulaşımı için yeni ve hızlı vapurlar satın almasını da tavsiye etmişti. Rapora göre vali ayrıca Lynch'in "işlerine, Basra'daki buharlı gemilerden yapılan yüklemelerin yasaklanması ve ayrıca onların gemileriyle seyahat etmek hususunda Osmanlı memurlarına resmi bir yasak getirilmesi, diğer Türk tebaanın da gizlice bundan caydırılması suretiyle, daha da mani olunması"nı söylüyordu. Başkonsolosa şöyle talimat verilmekteydi: "Büyükelçi, nasıl olursa olsun, sizin kulağınıza gelen bilgilerin esasını öğrenmenizin faydalı olacağını düşünüyor, fakat sizden valinin haberleri hangi kaynaktan aldığınızdan şüphelenmemesi için dikkatli olmanızı rica ediyor; bununla birlikte ona [İstanbul'a gönderdiği bilgilerle ilgili] raporlarının iki hükümet arasındaki dostane ilişkilerden beklenecek türden olmadığına inanmak için haklı sebepleriniz olduğunu sezdirebilirsiniz." Bkz. FO 195/2189, ek, Bağdat valisinin 12 Şubat 1905 tarihli gizli raporunun özeti.

115 FO 195/2189, çok gizli, O'Conor'dan Crow'a, İstanbul, 1 Haziran 1905: "Benimle görüşmesi sırasında sadrazam, Bağdat ve Basra vilayetleri yetkililerince gösterilen İngiliz aleyhtarı tavrı ile ilgili çok sık olarak yaptığım şikâyetlerden bahsetti." O'Conor'a göre "Ferid Paşa, Bağdat valisinin vazifelerini gereğince yerine getirmek konusunda ehliyetli olmadığını ve kısa zamanda azledilmesini ümit ettiğini (...) itiraf etmiştir."

bulunulan raporların “sızması” bu gerginliği daha da tetiklemiştir.¹¹⁶

İngiliz Dışişleri bakanı Lansdowne da Osmanlı büyükelçisiyle görüşmesinde, söz konusu raporları protesto etmiştir:

Türk memurlarının Bâbîâlî'ye arz ettiği ve İngilizlerin Basra Körfezi ve Arap sahilindeki sözde eylemleriyle ilgili çarpıtılmış ve çoğu asılsız olan iddialar –ki tetkiklerden sonra hepsinin de yanlış olduğu anlaşılmıştır– açık bir düşmanlık, kötü niyet ve iki hükümet arasında husumet doğurmaya yönelik bariz bir arzu-yu yansıtmaktaydı.¹¹⁷

Lansdowne bundan sorumlu olan memurların kınanmalarını ve bu iş böyle devam ettiği takdirde görevlerinden azledilmelerini talep ediyordu.¹¹⁸ Ayrıca Mısır'da çıkan ve “Arabistan'daki İngiliz

116 Örnekler için bkz. FO 195/2189, O'Connor'dan Newmarch'a, İstanbul, 30 Mayıs 1905; FO 195/2189, gizli, O'Connor'dan Newmarch'a, İstanbul, 7 Temmuz 1905; FO 195/2189, telgraf, O'Connor'dan Newmarch'a, İstanbul, 15 Ağustos 1905; FO 195/2189, çok gizli, O'Connor'dan Crow'a, İstanbul, 31 Mart 1905, ek; FO 195/2189, çok gizli, O'Connor'dan Crow'a, 31 Mart 1905; FO 195/2189, O'Connor'dan Crow'a, İstanbul, 11 Mayıs 1905; FO 195/2189, gizli, O'Connor'dan Crow'a, İstanbul, 10 Mayıs 1905: “Gizli bir kaynaktan gelen ve Bağdat ve Basra'daki Türk memurlarını harekete geçiren yanlış İngiliz aleyhtarı hissiyatı gösteren haberler bana ulaşmıştır ve özellikle, yakın bir zamanda Muhlis Paşa'nın İstanbul'a bizim kuzeydoğu Arabistan ve Basra Körfezi'ndeki faaliyetlerimizle ilgili tamamen uydurma bir rapor gönderdiğinden eminim.”; FO 424/208, no. 50, O'Connor'dan Lansdowne'a, no. 384, İstanbul, 3 Haziran 1905; FO 195/2189, çok gizli, O'Connor'dan Crow'a, 1 Haziran 1905; FO 424/208, no. 59, Lansdowne'dan O'Connor'a, no. 198, Dışişleri Bakanlığı, 21 Haziran 1905; FO 195/2188, no. 43, 24 Haziran 1905; FO 195/2189, telgraf, O'Connor'dan Crow'a, İstanbul, 18 Ağustos 1905; FO 195/2188, telgraf no. 45, Basra, 21 Ağustos 1905; FO 195/2188, telgraf no. 48, Basra, 7 Eylül 1905.

117 FO 424/208, no. 40, Lansdowne'dan O'Connor'a, no. 153, Dışişleri Bakanlığı, 3 Mayıs 1905. Osmanlı büyükelçisi, Lansdowne'u ziyaret etmiş ve Aden sınır bölgesi ve İzmir-Aydın demiryolu gibi güncel meselelerden konuştuktan sonra Dışişleri bakanına, Bâbîâlî'nin yakın bir zamanda Basra valisinden aldığı bir raporla ilgili bir memorandum (*Aide Memoire*) vermiştir. Bahis konusu raporda, Kuveyt'teki dört harp gemisinin civarda, “şeyhin muhalefetine rağmen” bazı teşebbüslerde bulunduğu anlatılıyordu. Büyükelçi, “bu gibi muamelatın (...) statükoyu ihlal eden bir durum teşkil ettiğini, Kuveyt'te statükonun devamı konusunda iki hükümetin anlaşmış olduğunu” ve kendisinin Lansdowne'un dikkatini bu konuya çekmekle görevlendirildiğini ilave etmiştir.

118 FO 424/208, no. 40, Lansdowne'dan O'Connor'a, no. 153, Dışişleri Bakanlığı, 3 Mayıs 1905. Bu arada Bağdat başkonsolosu ve Basra konsolosunun yazdığı “Basra vilayetindeki İngiliz aleyhtarı hissiyat”la ilgili bazı raporlar büyükelçiliğe ➡

müdahalesi ve entrikaları” ile ilgili yazılar yayınlayan, *el-Alem el-İslami*, *el-Liva* ve *el-Muayyed* gibi bazı Arapça gazetelerin Irak’ta dolaşıma girmesi hakkındaki raporlar İngiliz makamlarını iyice huzursuz etmiştir.¹¹⁹ İngiliz ve Osmanlı memurları arasındaki bu gerginlik bir süre daha devam etti.

Osmanlı hükümeti, aynı zamanda, Irak’taki otoritesini güçlendirmek maksadıyla bir dizi girişimde bulunmaktaydı. İlk olarak Dicle’deki Osmanlı ulaşım şirketi yeniden teşkilatlandırıldı. 1904 başlarında, Dicle’de ulaşımı kontrol etmek gayesiyle, hizmetti kasten engellenen Lynch Şirketi’ne doğrudan rakip olarak Hazine-i Hassa idaresinde yeni bir Osmanlı vapur şirketi kuruldu.¹²⁰ Buna ilaveten Lahsa ve Basra Körfezi’nde bir Osmanlı posta hizmetinin kurulması için ciddi teşebbüslerde bulunuldu.¹²¹ En önemlisi, 2. bölümde de anlatıldığı gibi, bu yıllarda Bâbiâli Irak’taki yerel idareyi ve orduyu genel bir reforma tâbi tutmak için ciddi teşebbüslerde bulunmaktaydı.

1906’dan itibaren Bâbiâli’nin, yerel yöneticileri “frenlemek” için bazı teşebbüslerde bulunduğu görülmektedir. Nitekim 1906 sonrası dönemde Osmanlı ve İngiliz makamlarının karşı karşıya geldiği olayların sayısı çok fazla değildir. Yerel Osmanlı yetkilileri yeni reform projeleriyle ve Basra vilayetinde çıkan bir dizi ayaklanma ile meşgul olmuşlardır.¹²² Her halükârda 1907 Ağustos’undaki İngiltere-Rusya Antlaşması, Osmanlı hükümetinin İngiltere ile doğrudan karşı karşıya gelmemek doğrultusundaki politikasını daha da kuvvetlendirmiştir. 1907 Antlaşması’yla iki Büyük Güç, Tibet, Afganistan ve İran konusundaki anlaşmazlıklarını çözüme kavuşturmuştu.¹²³ Antlaşmada Basra Körfezi’ne herhan-

gönderilmeye devam ediyordu. Örneğin bkz. FO 195/2188, no. 34, 10 Haziran 1905 ve no. 35, 14 Haziran 1905, Crow’dan; FO 195/2188, no. 44, 24 Haziran 1905.

119 Örneğin bkz. FO 195/2188, no. 37, 10 Haziran 1905; FO 195/2188, no. 40, 8 Temmuz 1905; FO 195/2188, 10 Temmuz 1905.

120 Bkz. Lorimer, *Gazetteer*, I/1B, 1540. Çeşitli örnekler için bkz. FO 195/2188, 195/2189, 195/2214, 195/2215.

121 Ayrıntılar için bkz. FO 195/2214 ve 195/2215.

122 Bu dönemin ayrıntıları için bkz. Busch, *Britain*, 304 vd. Ayrıca bkz. Bostan, “Basra Körfezinin Güney Kesimi ve Osmanlılar,” 311-18.

123 Ayrıntılar için bkz. Busch, *Britain*, 357 vd.; Beryl Williams, “Great Britain and Russia, 1905 to the 1907 Convention,” *British Foreign Policy under Sir Edward* ♦♦

gi bir atıfta bulunulmasa da, II. Abdülhamid gizli bir anlaşmaya varıldığından endişe ediyordu.¹²⁴ Padişah bir yandan antlaşmanın asıl mahiyeti hakkında İngiliz ve Rus büyükelçilerinden iza-hat istemiş, bilhassa “söz konusu antlaşmaya Basra Körfezi’ne komşu Türk bölgelerinin dahil olup olmadığını” sormuştur. Diğer yandan İngiltere ile bir yakınlaşma arayışına girmiştir.¹²⁵ Nitekim Mayıs 1907’de, İngiltere-Rusya gizli müzakereleri hakkındaki söylentilerin ortasında, II. Abdülhamid sadrazama “İngiliz büyükelçisinin, Bağdat’taki mülki ve askeri makamların İngilizlere karşı güvensizlik sergiledikleri hakkında şikâyetle bulunduğunu” bildirerek “bu güvensizliğin neden kaynaklandığının rapor edilmesini” istemişti.”¹²⁶

II. Abdülhamid döneminin ilk yıllarında Fav istihkâmlarının inşasıyla birlikte başlayan süreçte karşılıklı şüpheler belli bir ivme kazansa da, İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasında Irak’ta ve Basra Körfezi’nde açık bir çatışma yoktu. Karşılıklı bu şüpheler, Osmanlı yetkilileri tarafından hazırlanan çok sayıda raporun da gösterdiği gibi, Bağdat Demiryolu projesinden çok daha öncelere dayanıyordu. Bâbiâli fırsat bulduğunda Körfez’deki Arap sahili, bilhassa Kuveyt, Katar ve Bahreyn üzerindeki egemenlik iddialarını kuvvetlendirmek için girişimlerde bulunsa da, İngilizlere açıkça meydan okumaktan kaçınmıştır. 1890’ların sonu ve 1900’lerin başında, Kuveyt ve Necid’de ve ayrıca Bağdat Demiryolu projesi bağlamında, bölgesel statükoya karşı tehditler

Grey, ed. F. H. Hinsley (Cambridge: CUP, 1977), 144-46. “Persian Gulf declaration” için bkz. *BD*, IV, no. 455, Grey’den Nicolson’a, Dışişleri Bakanlığı, 29 Ağustos 1907.

124 Antlaşmanın şartlarının açığa çıkmasından sonra, eski Hariciye nazırı Turhan Paşa antlaşma hakkındaki değerlendirmesini padişaha sunmuştur. BOA, YEE 14/1337/126/10, tarihsiz.

125 Bkz. A. V. Ignatyev, *Vnyeshnyaya Politika Rossii v 1905-1907 gg.* (Moskova, 1986), 289-92 ve *BD*, IV, no. 267, O’Conor’dan Grey’e, İstanbul, 30 Nisan 1907 (Rusça referans için Dr. F. A. K. Yasamee’ye teşekkür ederim). Irak’ın bu dönem İngiliz politikasındaki yeri için bkz. Stuart A. Cohen, *British Policy in Mesopotamia, 1903-1914* (London: Ithaca, 1976); Marian Kent, “Great Britain and the End of the Ottoman Empire”; Marian Kent, ed., *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire* (London: George Allen&Unwin, 1984), 172 vd.; Marian Kent, “Constantinople and Asiatic Turkey,” 148 vd.; krş. Akarlı, “The Problems of External Pressures,” 66 ve Turhan Paşa’nın YEE 14/1337/126/10’daki mütalaası.

126 BOA, İrade-Hususi, no. 88, 6 Rebiyülâhîr 1325-19 Mayıs 1907.

belirmiştir. Yerel Osmanlı makamlarının endişeleri hızla artsa da, yine de her iki taraf son çare olarak statükoyu muhafaza etmek ve herhangi bir ihtilaf yahut çatışmadan kaçınmak istiyordu. Genel olarak bakıldığında bölgede Osmanlı İmparatorluğu ve İngiltere arasındaki ilişkiler, ikili ilişkilerin genel durumundan ve Yemen veya Kızıldeniz gibi komşu bölgelerdeki karşılıklı sorunlardan etkilenmiştir.

Sultan Hamid'in Irak, Yemen gibi uzak memleketler hakkında tatbik ettiği hususi bir siyaset vardı ki bunun adına müstemleke siyaseti denilebilirdi. Buraların halkı memleketin diğer aksamında oturanlar gibi ve aynı kanun ve şekillerde idare olunamayacağını takdir etmiş olan Sultan Hamid ora ahalisinin kabiliyetlerine göre bir idare sistemi kabul etmişti.

II. Abdülhamid'in saray başkâtibi Tahsin Paşa'nın hatıratından¹

Siz idarecilersiniz, ben idare edilenim. İngiliz idaresinin devamı hakkında fikrim sorulduğunda ise, kim galip gelirse onun tebası olduğum cevabını veririm. Siz, Hatun..., devlet idaresinden anlıyorsunuz. Size, bir zamanlar bildiğim haliyle Türk idaresini sevdiğimi söylemekte tereddüt etmem. Eğer eski zamanlarda ki Osmanlı sultanlarının idaresine geri dönebilsem, başka bir tercihim olmazdı. Fakat mevcut Türk idaresinden tiksiniyor ve nefret ediyor; bu idareye söverek lanet okuyorum. Türk ölmüştür, tarihe karışmıştır ve ben tebaanız olmaktan memnuniyet duyuyorum.

Bağdat nakibü'l-eşrafı Seyyid Abdurrahman Efendi'nin
Gertrude Bell ile görüşmesinden, 1919²

Bu çalışmanın sonuçları üç grup halinde özetlenebilir. Çalışma konusu olan dönemde Irak'taki Osmanlı yönetimi ile ilgili sonuçlar; II. Abdülhamid'in vilayet ve merkez idaresine yaklaşımı

¹ Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları*, 205.

² "'Self-Determination in Mesopotamia,' Memorandum by Miss G. L. Bell, February 1919", A. T. Wilson, *Loyalties, Mesopotamia, vol. II, 1917-1920: A Personal and Historical Record* (Oxford: OUP, 1931), Ek III, 338.

ile ilgili sonuçlar ve Abdülhamid dönemi Irak tecrübesinin, diğer Arap ve Kürt bölgelerindeki tecrübelerle karşılaştırılmasına yönelik sonuçlar.

Irak'ta Osmanlı idaresine dair çıkarılacak ilk sonuç, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer vilayetlerine kıyasla ifade edilen Irak'ın "geri kalmışlığının", devletin bilgisizliği veya ilgisizliğiyle bir ilgisi olmadığıdır. İster merkezde ister Irak vilayetlerinde olsun Osmanlı yetkilileri, Irak'ın reform ve kalkınma ihtiyacının ve bu alanda sahip olduğu potansiyelin gayet farkındaydı ve ne yapılması gerektiği hususunda genel bir mutabakata varmışlardı: Ulaşım ve sulamada iyileştirmeler, aşiretlerin iskânı, devlet arazilerinin tevzii ve halk üzerinde daha sıkı bir devlet kontrolünün sağlanması. Bununla birlikte 1900'lere kadar bu hususlarda nispeten az başarı kazanılması, hatta nispeten az girişimde bulunulması dikkat çekicidir. 1900'lerin başından itibaren ise Osmanlı yönetimi açısından Irak'taki çeşitli sorunların kontrolden çıkma tehlikesinin baş göstermesi ve bölgedeki istikrarın yahut statükonun tehdit altında olması karşısında Sultan Abdülhamid, daha önce itiraz ettiği hususlarda taviz vermeye başlamış, mevcut politikalarda bariz bir değişiklik görülmüş ve bazı yeni adımlar atılmaya başlanmıştır.

Merkezi ve yerel idarenin sorumluları Irak'taki reform meselesi hususunda genel bir mutabakata varmışlardı. Bağdat ve Basra vilayetlerinin tarımsal ilerlemeye yönelik büyük bir potansiyele sahip olduğu konusunda görüş birliğine varılmıştı. Bu potansiyele ortaya çıkarılmasının anahtarı, kısmen sulamada ve bataklıkların kurutulmasında; kısmen nehir ve demiryolu ulaşımının iyileştirilmesinde; kısmen de –ki bu onlar için en önemlisiydi– aşiret nüfusunun, toprağını sükûnetle işlemeye teşvik amacıyla iskân edilmesinde yatıyordu. İskân sürecinin ise kısmen daha güçlü idari ve askeri denetim, kısmen de Midhat Paşa'nın 1870'lerin başında başlattığı devlet arazilerini halka dağıtma politikasının devam ettirilmesi ile ilgili olduğu hususunda görüş birliğine varılmıştı. Daha tartışmalı bir mesele olarak bazı memurlar, idarenin esaslı bir şekilde yeniden yapılandırılmasıyla, yani valilere daha geniş yetkiler verilmesi ve bütün Irak'ın tek bir vilayet haline ge-

tirilmesiyle söz konusu reform ve kalkınma girişimlerinin başarısının artacağını ileri sürüyordu.

Ancak, iktidar döneminin yaklaşık son on yılı hariç, II. Abdülhamid bu tekliflerin ancak bir kısmını benimsemiştir. Demiryolu inşası ve sulama gibi iddialı projelerde esas sorunun mali olduğu anlaşılmaktadır. Devletin bu tür büyük bütçeli projelerde kullanmak için geliri yoktu; üstelik 1875 mali iflası tecrübesi nedeniyle büyük çaplı dış borçlanmaya müracaat etmek istenmiyordu. Valilere yerel askeri garnizonlar üzerinde yetki vermek ve üç Irak vilayetinin birleştirilmesi önerileri ise rejimin siyasi ilkelerine aykırıydı. II. Abdülhamid adem-i merkeziyet veya yerel özerklik doğrultusundaki her şeye şiddetle karşı çıkıyordu. Aynı şekilde devlet arazilerinin dağıtılmasına yönelik politikanın devam ettirilmesine de siyasi bakımdan karşıydı. Bu karşıtlık, kendisinin de açıkça beyan ettiği gibi, dağıtılan toprakların nihai olarak yabancıların, bilhassa İranlıların veya İngilizlerin eline geçebileceği endişesinden kaynaklanıyordu.

Sultan Abdülhamid 1900'lere kadar Irak'taki politikalarında değişiklik yoluna gitmemiştir. Bu tarihten itibaren başlayan değişim, kısmen Irak vilayetlerinin gelirlerindeki ciddi düşüşün, kısmen de 6. Ordu'nun halinden duyulan bir kaygının neticesi olarak görünmektedir. Irak dahilinde ve çevresindeki ciddi güvenlik sorunlarının artmasıyla birlikte bu kaygı daha da büyümüştür. Bu sorunlar arasında, Basra ve Musul vilayetlerindeki ciddi aşiret isyanları; Necid'de İbn Reşid ile İbn Suud arasındaki çatışmalar; İran'la önemli bir sınır anlaşmazlığının baş göstermesi; İran'da başlayan çalkantılı siyasi sürecin Irak'taki büyük Şii nüfusuyla sorunlara sebep olma ihtimali ve İngiltere'nin Basra Körfezi'ne yönelik politikasından kaynaklanan tehdit algısı vardı. Bütün bunlar merkezi idareyi, demiryollarından sulamaya kadar bir dizi somut projeleri hızlandırmaya ve bütün Irak'ta yeni bir genel reform teşebbüsüne yöneltmiş görünmektedir. Bu yeni politika şu değişiklikleri ihtiva ediyordu: (1907 sonlarında Irak'a gönderilen "Heyet-i Islahiye" örneğinde olduğu gibi) mülki ve mali idarede sıkı bir merkeziyetçilikten kısmi bir adem-i merkeziyetçiliğe geçiş; tabii kaynakları kullanarak kamu gelirlerini artırma çabalarından halkın refahını arttırıp sempati ve güvenlerini kazanma

teşebbüsü; devlet arazilerinin dağıtılmasının kesin olarak yasaklanması yerine teşvik edilmesi dahil çeşitli değişiklikler.

Çalışma konusu olan dönem boyunca Irak vilayetlerinin idaresi, mülki ve askeri memurlarla yerel eşraf arasındaki hassas bir dengeye dayalıydı. Her üç vilayette de, Arap veya Kürt, önemli eşraf aileleri ciddi bir yerel nüfuza sahipti ve bazılarının Yıldız Sarayı ile doğrudan bağlantıları vardı. Sultan Abdülhamid en başından itibaren yerel eşrafı devlete yakın tutup yabancılaştırmamaya ve güçlü aşiret liderleriyle çatışmamaya büyük ihtimam göstermiş; bunları incitebilecek, zor kullanmaya yönelik tedbirlere girişmek hususunda her zaman isteksiz olmuştur. İster Arap ister Kürt olsun, özellikle dini nüfuz sahibi eşraf aileleri ile güçlü aşiret liderlerine karşı silahlı kuvvet kullanmaya daima çekinmiştir. II. Abdülhamid'in esas kaygısı, işlerin mümkün mertebe sükûnetle yürütülmesiydi. Bir sorun ya da anlaşmazlık baş gösterdiğinde bunu halletmenin en kolay yolu, eşrafla veya güçlü aşiret liderleriyle karşı karşıya gelmekten valiyi ya da diğer yüksek rütbeli yöneticileri değiştirmek oluyordu. Merkezin, idari görevlere eşrafın uygun gördüğü kimseleri tayin ederek "taviz" verdiği dönemlerde ise, işler genellikle sükûnetle yürümekteydi. Fakat bu durum çoğu zaman, eşrafı hükümetin aleyhine güçlendirmiş ve uzun vadede başka sorunlara yol açmış görünmektedir. Abdülhamid döneminin son birkaç yılında Bağdat'ın yönetimiyle özel olarak ilgilenilerek genç, profesyonel bürokratlarla Almanya'da eğitim görmüş subaylar görevlendirilmiştir. Sorunları gün geçtikçe çoğalan Musul ve Basra ise, Yıldız'ın ve yerel eşrafın favorilerine havale edildi. Diğer yandan Musul'da üst kademe yöneticilerin "kaderini" genellikle aşiret meseleleri belirlerken, Basra'da ise ya aşiretlerle ilgili meseleler ya da bölgesel (Kuveyt, Körfez ve Necid'deki) gelişmeler belirleyici idi.

İster eşrafın veya aşiretlerin kendi aralarında, ister bunlarla hükümet arasında olsun, Irak vilayetlerindeki temel ihtilaf kaynağı arazidir. Sorunların diğer önemli bir kaynağı da vergi ve özellikle Basra'da önemli miktarlara ulaşan vergi borçlarıydı. Hem arazi hem vergi meseleleri sık sık silahlı çatışmalara sebep oluyordu. Bölge aşiretleri modern silahlar edinmeye başladıktan sonra, devletin silahlı kuvvetlerine meydan okumaya başlamış ve

işler giderek kontrolden çıkmıştı. Bu durum, hükümetin bölgedeki yasadışı silah ticaretinden duyduğu endişeyi de açıklamaktadır. Yerel askeri birlikler 1880'den itibaren aşiret ayaklanmalarını bastırmakta oldukça başarılı olurken, 1900'lerin başlarından itibaren Basra ve Musul sürekli aşiret ayaklanmalarına sahne olmuş ve bu durum 1908'e kadar giderek daha kötü bir hal almıştır. Bâbîâli bu isyanlara bir dizi reforma girişerek karşılık verse de başarısı öncelikle güvenliğin tesisine dayalı bu reformlar gayesine hiçbir zaman erişememiştir.

Bağdat ve Basra vilayetlerindeki büyük Şii nüfus, 1880'lerin ortalarından itibaren ciddi endişe uyandırmaya başlamıştır. Bunun temel sebebi, Osmanlı yetkililerinin artan Şii nüfusu, gelecekte bir ihtilaf ortaya çıkması durumunda İran'ın doğal müttefiki olarak görmesiydi. İstanbul'un Şii meselesinden duyduğu endişenin boyutunu, esas olarak İran'la Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilerin genel durumu belirliyordu. Diğer meselelerde ilişkiler kötüleştikçe, İstanbul'un Irak'taki Şii nüfusla ilgili endişeleri de artmaktaydı. 1890'ların başında bu endişe padişahı, "Sünni-Şii ittihamı"na dayanan "Panislamist" bir girişimi başlatmaya sevk etmiş, ancak bu girişim beklenen amaca ulaşamamıştır. Diğer taraftan Osmanlı yetkilileri Şii meselesinin sebepleri ve çözümlerine dair naif denebilecek bir anlayışa sahipti; vaaz ve eğitim yoluyla halkı "batıl itikatlar"ından kolaylıkla "döndürebilecek"lerine inanıyorlardı. 1900'lerin başlarından itibaren, İran'daki iç gelişmeler Atabat üzerinde tesirini göstermeye başlayınca, Osmanlı makamlarının endişeleri daha da artmıştır. Her halükârda istenilen "çözüm" hiçbir zaman bulunamamıştır.

II. Abdülhamid idaresinin ilk yıllarında, Fav istihkâmlarının inşasıyla birlikte karşılıklı şüpheler artsa da İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasında Irak'ta ve Basra Körfezi'nde açık bir çatışma görülmemiştir. Bu çalışma, Osmanlı yetkilileri tarafından hazırlanan çok sayıda raporun da ortaya koyduğu gibi, bölgedeki karşılıklı şüphelerin, Bağdat Demiryolu projesinden çok daha öncelere dayandığını göstermektedir. Bâbîâli, fırsat bulduğunda, Basra Körfezi'nin Arap kıyıları, bilhassa Kuveyt, Katar ve Bahreyn üzerindeki egemenlik iddialarını kuvvetlendirmek için girişimlerde bulunsa da İngilizlere açıkça meydan okumaktan kaçın-

mıştır. 1890'ların sonu ve 1900'lerin başında Kuveyt ve Necid'de ve ayrıca Bağdat Demiryolu projesi ile ilgili gelişmeler dolayısıyla bütün bölgede, mevcut statüko üzerinde potansiyel tehlikeler belirmiş olsa bile her iki taraf da son çare olarak statükoyu muhafaza etmek ve herhangi bir çatışmadan kaçınmak istiyordu. Buna rağmen yerel Osmanlı makamlarının endişeleri gün geçtikçe artmıştır. Ayrıca iki devletin bölgedeki ilişkilerinin, ikili ilişkilerinin genel durumundan ve Yemen veya Kızıldeniz gibi komşu bölgelerde yaşanan sorunlardan etkilendiği görülmektedir. Eşrafla ilişkilerdeki durum İngilizlerle ilişkilerde de geçerliydi diyebiliriz: Sultan Abdülhamid, İngiltere'yle ilişkileri çözülmesi gereken bir sorundan ziyade, "idare edilmesi" gereken bir sorun olarak görüyordu.

Bu çalışma aynı zamanda Abdülhamid rejiminin merkezi ve yerel yönetimdeki ilkeleri ve uygulamalarına ilişkin varsayımların bazılarını doğrulamaktadır: Padişahın bizzat verdiği çok sayıda talimatın yahut "irade"nin de gösterdiği gibi, politikaları bizzat kendisinin bütün teferruatıyla belirlemesi ve uygulaması; vilayetlerin üst makamlarına yapılan tayinlerle bizzat ilgilenmesi; Yıldız'daki danışmanların ve Teftiş-i Umumi-i Askeri Komisyonu gibi komisyonların karar verme süreci üzerindeki etkisi; kendi temel prensiplerine uymadığı zaman –örneğin aşiret isyanlarını bastırmakta silahlı kuvvet kullanılması gibi hususlarda– Bâbîâli'nin isteklerine şiddetle muhalefet etmesi; kendi atadığı vilayet yöneticilerine karşı vilayet eşrafını desteklemesi; bütün meselelerdeki "ihtiyatlılığı" ve genel olarak statükoyu bozmak istememesi.

II. Abdülhamid'in vilayetlere yapılan tayinlerle bizzat ilgilenmesi ve Irak'taki üst makamlara tayin edilecek memurlar konusundaki tercihlerinin tutarlılığı bilhassa bahse değerdir. Örneğin Bağdat ve Musul valiliklerine, genellikle daha önce Irak'ta veya Suriye ve Diyarbakır gibi komşu Arap veya Kürt bölgelerinde ya da benzer koşulların mevcut olduğu Trablusgarp veya Arnavutluk gibi yerlerde görev yapmış kimselerin atanması dikkat çekicidir. Diğer yandan Basra'da, hassas bir sınır mevki olduğu göz önüne alınarak, tercih açık bir şekilde askerlerden ve özellikle bahriye subaylarından yana kullanılmıştır. Ayrıca bu üç vilaye-

tin hepsinde yerel eşrafın tercihi olarak tayin edilen yöneticiler bulmak mümkündür. Bu tarz tayinler genellikle, aşiret huzursuzlukları gibi yereldeki belli sorunlara karşılık olarak yapılmış görünmektedir.

Yıldız'daki danışmanların ve komisyonların alınan kararlar üzerindeki etkisinin önemli olduğu görülmektedir. Yıldız Arşivi, Sultan Abdülhamid'in önemli kararlarının, Yıldız'daki danışmanlarının veya bilhassa Teftiş-i Umumi-i Askeri Komisyonu gibi daimi komisyonların tavsiyelerini yansıttığını ortaya koymaktadır. Buna karşılık Meclis-i Vükela'nın (yani sadrazam ve nazırların) tavsiyelerinin, padişah nezdinde daha az önem arz ettiği görülmektedir. Karar verme süreci, uygulamada, Bâbîâlî'den padişaha, padişah'tan Yıldız'daki danışmanlarına ve komisyonlara, bunlardan tekrar padişaha ve son olarak da padişah'tan Bâbîâlî'ye giden bir zincir şeklinde gerçekleşiyordu.

Bu çalışmada ayrıca II. Abdülhamid'in çokça tartışılan ve farklı şekillerde yorumlanan "İslam siyaseti" ve "Panislamizm" politikalarına da değinilmiştir. Irak vilayetlerinde, özellikle de Sünni-Kürt nüfusun yaşadığı Musul'da, idarecileri idare edilenlere bağlayan sosyal bir temel ya da bağ olarak dinin bilinçli bir şekilde kullanıldığı, genel eğitim alanında İslam'ın belirgin bir şekilde vurgulandığı ve dini eşraf ile tarikatların oynadığı önemli sosyo-politik rolün teşvik edildiği bir "İslam siyaseti" yahut "ittihad-ı İslam siyaseti" belirgin bir şekilde görülmektedir. Bunun ötesinde belirli bir "İslamcı" program görmek zordur. Basra ve Bağdat vilayetlerindeki büyük Şii nüfusun oluşturduğu "Şii sorunu" bağlamında ise spesifik bir "Sünni-İslam" çizginin teşvik edildiği görülmektedir.

Osmanlı yöneticilerinin Şii sorununu çözme girişimleri ise başka bir tartışmalı konuyla ilgilidir: Sultan Abdülhamid'in "Panislamizm" politikası. 5. bölümde belirtildiği gibi, Şii sorundan duyulan endişe, padişahı 1890'ların başında "Sünni-Şii ittihamı" bağlamında (ve ayrıca İran'la konfederatif bir ilişkiye gidebilecek) bariz bir "Panislamist" teşebbüse yöneltmiştir. Bu girişim beklenen neticeyi vermese de II. Abdülhamid'in "Panislamizm politikası"nın, Irak'taki "Şii sorunu", "Sünni-Şii ittihamı"

teşebbüsü ve İran'la ilişkiler bağlamlarında da düşünülmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Burada varılan sonuçların bir kısmı, Abdülhamid idaresindeki diğer Arap bölgelerini inceleyen araştırmacıların vardığı sonuçlarla bir dereceye kadar benzerlik göstermektedir.³ Benzerlikler arasında, yerel eşrafın vilayet idaresinde oynadığı önemli rolden; II. Abdülhamid'in bu eşrafla karşı karşıya gelmek istemeyişinden ve eşraf-hükümet uyuşmazlığında en iyi çözüm yolu olarak uzlaşmayı tercih edişinden; ikincil idari görevleri yerel aşiret liderleri ve eşrafa verme eğiliminden; güçlü aşiret liderlerine ve dini nüfuz sahibi eşrafa karşı silahlı kuvvet kullanma konusundaki tereddüdünden; Arap tebaayı eğitim yoluyla, özellikle de dini eğitimle Osmanlı sistemine dahil etme girişimlerinden ve Müslüman Arapların gözünde iyi bir imaja sahip olma endişesinden bahsedilebilir.

Suriye, Hicaz veya Kuzey Afrika ile Irak örneği mukayese edildiğinde en göze çarpan farklılık, "Arap ayrılıkçılığı", "Arap hükümeti" veya "Arap Hilafeti" tehlikesi yahut algısına dair bariz bir endişe olmamasıdır. Arap ayrılıkçılığı endişesinin olmayışının izahı, Irak'ta büyük bir Şii nüfusun bulunmasıdır. Diğer bölgelerde II. Abdülhamid'in Arap ayrılıkçılığı veya Arap Hilafeti endişesi, Mekke şerifi, Mısır hidivi veya Sudan mehdisi gibi Sünni-Arap rakipler veya Sünni-Arap bölgeler üzerinde yoğunlaşmıştır. Irak örneğinde ise Şii Arapların sadakatsizliği veya ayrılıkçılığından duyulan endişe, "Arap" meselesine değil, daha ziyade "İran" meselesine yöneliktir.

3 Örneğin bkz. Engin D. Akarlı'nın Suriye ve Trablusgarp; Butrus Abu-Manneh'in Suriye ve Hicaz; William Ochsenwald'ın Hicaz; Michel Le Gall'ün Trablusgarp; F. A. K. Yasamee'nin Mısır ve Sudan; Tufan Buzpınar'ın Suriye ve Hicaz; Zekeriya Kurşun ve Frederick F. Anscombe'ın Necid ve Basra Körfezi; Eugene L. Rogan'ın Ürdün; Norman N. Lewis'in Suriye ve Ürdün; İsa Blumi ve Thomas Kühn'ün Yemen hakkında Kaynakça'da yer alan eserleri.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Yıldız Arşivi

- Yıldız Esas Evrakı (YEE)
- Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.Res.)
- Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.Hus.)
- Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.)
- Yıldız Perakende Maruzat Evrakı (Y.PRK.)

İradeler

- İrade-Hususi
- İrade-Dahiliye
- İrade-Meclis-i Mahsus
- Dosya Usulü İradeler Tasnifi (DUİT)

Bâbîâli Evrak Odası (BEO)

Public Record Office (PRO) [The National Archives, TNA]

Foreign Office (FO)

FO 78	General Correspondence, Turkey, 1890-1905
FO 371	General Correspondence, Turkey, 1906-1908
FO 195	Consular and Embassy Files, Turkey, 1876-1908
FO 424	Confidential Print, Asiatic Turkey, 1890-1908
FO 416	Confidential Print, Arabia
FO 406	Confidential Print, Persia
FO 602	Basra Consulate Records, 1903-1908

War Office (WO)

WO 33	Reports and Miscellaneous Papers

WO 106 Directorates of Military Operations and Intelligence
Cabinet Office (CAB)

Araştırmalar ve Basılı Eserler

- Abdullah, Thabit A. J., *Merchants, Mamluks, and Murder: The Political Economy of Trade in Eighteenth-Century Basra* (New York: SUNY, 2001).
- Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1985).
- Abdülhamid Han'ın Muhtıraları: Belgeler, ed. Mehmet Hocaoglu (İstanbul: Oymak, 1975).
- Abou-el-Haj, Rifaat, "The Social Uses of the Past: Recent Arab Historiography of Ottoman Rule," *IJMES*, 14 (1982), 185-201.
- Abrahamian, Ervand, *Iran Between Two Revolutions* (Princeton: Princeton University Press, 1982).
- Abu-Hakima, Ahmad M., *The Modern History of Kuwait, 1750-1965* (London: Luzac and Company, 1983).
- Abu-Manneh, Butrus, "Sultan Abdülhamid II and the Sharifs of Mecca (1880-1900)," *Asian and African Studies*, 9 (1973), 1-21.
- _____, "Sultan Abdülhamid II and Shaikh Abulhuda al-Sayyadi," *MES*, 15 (1979), 131-53.
- _____, "Jerusalem in the Tanzimat Period: The New Ottoman Administration and the Notables," *Die Welt des Islams*, 30 (1990), 1-44.
- _____, "The Wali Nejib Pasha and the Qadiri Order in Iraq," *Journal of the History of Sufism*, 1-2 (2000), 115-22.
- _____, "Shaykh Ahmed Ziyaüddin el-Gümüshanevi and the Ziyai-Khalidi Sub-order," *Studies on Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century, 1826-1876* (İstanbul: ISIS, 2001), 149-59.
- _____, "Salafiyya and the Rise of the Khalidiyya in Baghdad in the Early Nineteenth Century," *Die Welt des Islams*, 43 (2003), 349-72.
- Adanır, Fikret, "II. Abdülhamid Döneminde Yabancıların Toprak Sahibi Olmaları Konusunda Osmanlı Kaygıları," *Osmanlı*, 2 (Ankara: Yeni Türkiye, 1999), 298-305.
- _____, *Makedonya Sorunu* (İstanbul: Tarih Vakfı, 2001).
- Adelson, Roger, *Mark Sykes: Portrait of an Amateur* (London: Jonathan Cape, 1975).
- Admiralty, Great Britain, *A Handbook of Mesopotamia*, 4 cilt (London: Admiralty War Staff, Intelligence Division, 1916-17).
- The Affairs of Arabia, 1905-1906*, ed. Robin Bidwell, 2 cilt (London: Frank Cass, 1971).
- The Affairs of Kuwait, 1896-1905*, ed. Robin Bidwell, 2 cilt (London: Frank Cass, 1971).

- Ahmad, Feroz, "A Note on the International Status of Kuwait before November 1914," *IJMES*, 24 (1992), 181-87.
- Akalın, Şehabeddin, "Mehmed Namık Paşa," *İÜEF Tarih Dergisi*, 4 (1952), 127-46.
- Akar, Şevket Kamil, "Bütçeler Işığında II. Abdülhamid Dönemi Maliyesi" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1999).
- Akarlı, Engin D., "The Problems of External Pressures, Power Struggles, and Budgetary Deficits in Ottoman Politics under Abdülhamid II (1876-1909): Origins and Solutions" (Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi, 1976).
- _____, ed., *Belgelerle Tanzimat: Osmanlı Sadrazamlarından Âli ve Fuad Paşaların Siyasi Vasiyyetnâmeleri* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978).
- _____, "Abdülhamid II's Islamic Policy in the Arab Provinces," *Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1979), 44-60.
- _____, "Abdülhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System," *Palestine in the Late Ottoman Period*, ed. David Kushner (Leiden: Brill, 1986), 74-89.
- _____, "The Defense of the Libyan Provinces, 1882-1908," *Studies on Ottoman Diplomatic History V*, ed. Selim Deringil ve Sinan Kuneralp (İstanbul: ISIS, 1990), 75-85.
- _____, "Economic Policy and Budgets in Ottoman Turkey, 1876-1909," *MES*, 28 (1992), 443-76.
- _____, *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920* (London and New York: Center for Lebanese Studies and I.B. Tauris, 1993).
- _____, "The Tangled Ends of an Empire and its Sultan," *Modernity and Culture: From the Mediterranean to the Indian Ocean*, ed. L. T. Fawaz ve C. A. Bayly (New York: Columbia University Press, 2002), 261-84.
- Akpınar, Alişan, *Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi* (İstanbul: Göçebe, 1997).
- Aksüt, Ali Kemalî, *Profesör Mehmet Ali Aynî: Hayatı ve Eserleri* (İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1944).
- Aktepe, Münir, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Islahı Hakkında İngiltere Elçisi Layard'ın II. Abdülhamid'e Verdiği Rapor," *BTDD*, 22 (Temmuz 1969), 13-27.
- _____, ed., *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, c. IX* (İstanbul: İÜEF, 1984).
- _____, ed., *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, c. X-XIV* (Ankara: TTK, 1988-91).
- Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform, 1836-1856* (İstanbul: Eren, 1993).

- _____, "II. Abdülhamid'in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Bâbîâli'yle (Hükümet) İlişkileri," *Osmanlı*, 2 (Ankara: Yeni Türkiye, 1999), 286-97.
- Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması: İlmiye Ricalinin Terâcim-i Ahvali*, 5 cilt (İstanbul: Medrese Yayınevi, 1980-81).
- Algar, Hamid, *Religion and State in Iran, 1785-1906: The Role of the Ulama in the Qajar Period* (Berkeley: University of California Press, 1969).
- _____, "An Introduction to the History of Freemasonry in Iran," *MES*, 6 (1970), 276-96.
- _____, *Mirza Malkum Khan: A Study in the History of Iranian Modernism* (Berkeley: University of California Press, 1973).
- _____, "Shi'ism and Iran in the Eighteenth Century," *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, ed. Thomas Naff ve Roger Owen (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977), 288-302.
- _____, "Participation by Iranian Diplomats in the Masonic Lodges of Istanbul," *Les Iraniens d'Istanbul*, ed. T. Zarcone ve F. Zarinebaf-Shahr (İstanbul-Tehran: IFEA-IFRI, 1993), 33-44.
- Ali Ekrem Bolayır'ın Hatıraları*, ed. Metin Kayahan Özgül (İstanbul: Kültür Bakanlığı, 1991).
- Ali Suad, *Seyahatlerim* (İstanbul, Kanaat Kütüphanesi, 1332).
- Alkan, Mehmet, "Modernization from Empire to Republic and Education in the Process of Nationalism," *Ottoman Past and Today's Turkey*, ed. Kemal H. Karpat (Leiden: Brill, 2000), 47-132.
- _____, ed., *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri, 1839-1924* (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 2000).
- Anderson, Lisa, "Nineteenth-Century Reform in Ottoman Libya," *IJMES*, 16 (1984), 325-48.
- Anderson, M. S., *The Eastern Question, 1774-1923: A Study in International Relations* (London: Macmillan, 1966).
- Anscombe, Frederick F., *The Ottoman Gulf: The Creation of Kuwait, Saudi Arabia, and Qatar* (New York: Columbia University Press, 1997).
- Antonius, George, *The Arab Awakening: The Story of the Arab National Movement* (London: Hamish Hamilton, 1938).
- Arjomand, Said Amir, *The Turban for the Crown: The Islamic Revolution in Iran* (New York: OUP, 1988).
- Atiyah, Ghassan R., *Iraq, 1908-1921: A Political Study* (Beirut: Arab Institute for Research and Publishing, 1973).
- Aynî, Mehmet Ali, *Milliyetçilik* (İstanbul, 1943).
- _____, "Hatıralar," *Canlı Tarihler II* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1945).
- Al-Azzawi, Abbas, *Tarikh al-Iraq Bayn İhtilalayn*, 8 cilt (Bağdat, 1935-56).
- Babanzâde İsmail Hakkı, *Irak Mektupları* (İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1329).

- Bağdad Meselesi*, ed. Fahreddin Rumbeyoğlu ve Mehmed Nabi (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1334).
- Baghdadi, Abdolghafour, "Muhammed Ali Şah Devrinde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri ve İran'daki İç Olaylar, 1907-1909" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1982).
- Bağış, Ali İhsan, "Jewish Settlement in Palestine and Ottoman Policy," *Studies on Ottoman Diplomatic History IV*, ed. Sinan Kuneralp (İstanbul: ISIS, 1990), 35-40.
- Bakhash, Shaul, *Iran: Monarchy, Bureaucracy and Reform under the Qajars, 1858-1896* (London: Ithaca, 1978).
- _____, "The Failure of Reform: The Prime Ministership of Amin al-Dawla, 1897-8," *Qajar Iran: Political, Social and Cultural Change, 1800-1925*, ed. E. Bosworth ve C. Hillenbrand (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1983), 14-33.
- Bardakçı, Murat, *Son Osmanlılar: Osmanlı Hanedanının Sürgün ve Miras Öyküsü* (İstanbul: Gri Yayın, 1991).
- Barkan, Ömer Lütfi, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnâmesi," *Türkiye'de Toprak Meselesi: Toplu Eserler I* (İstanbul: Gözlem, 1980), 291-375.
- Barnes, John R., *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire* (Leiden: Brill, 1987).
- Barth, Fredrik, *Principles of Social Organization in Southern Kurdistan* (Oslo, 1953).
- Başbakanlık Arşivi Kılavuzu* (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1992).
- Batatu, Hanna, *The Old Social Classes and Revolutionary Movements of Iraq: A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communists, Bathists, and Free Officers* (Princeton: Princeton University Press, 1978).
- Bayat, Mangol, "Mirza Aqa Khan Kermani: A 19th Century Persian Nationalist," *MES*, 10 (1974), 36-59.
- Bayatlı, Nilüfer, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti* (Ankara: TTK, 1999).
- Bayur, Hilmi Kamil, *Sadrızam Kamil Paşa: Siyasi Hayatı* (Ankara: Sanat Basımevi, 1954).
- Bell, Gertrude L., *The Arab of Mesopotamia* (Basra: Government Press, 1916).
- _____, *Review of the Civil Administration of Iraq* (London: HMSO, 1920).
- _____, *Amurath to Amurath* (London: Macmillan, 1924).
- Bergman, H. J., "The Diplomatic Missionary: John Van Ess in Iraq," *Muslim World*, 72 (1982), 180-96.
- Beyhan, Mehmet Ali, "II. Abdülhamid Döneminde Hafıyye Teşkilatı ve Jurnaller," *Türkler*, 12 (Ankara: Yeni Türkiye, 2002), 939-50.

- Beysanoğlu, Şevket, *Doğumunun 100. Yılında Süleyman Nazif* (Ankara, 1970).
- Bilgegil, M. Kaya, *Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar II* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1980).
- Biren, Mehmet Tevfik, *II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları*, 2 cilt (İstanbul: Arma, 1993).
- Birinci, Ali, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakkiye Karşı Çıkanlar* (İstanbul: Dergâh, 1990).
- _____, *Tarihin Gölgesinde: Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât* (İstanbul: Dergâh, 2001).
- Blumi, Isa, *Rethinking the Late Ottoman Empire: A Comparative Social and Political History of Albania and Yemen, 1878-1918* (İstanbul: ISIS, 2003).
- Bostan, İdris, "Muhammed Hilal Efendi'nin Yemen'e Dair İki Lâyihası," *Osmanlı Araştırmaları*, 3 (1982), 301-26.
- _____, "Zor Sancağının İmar ve Islahı ile Alakalı Üç Lâyiha," *Osmanlı Araştırmaları*, 6 (1986), 164-220.
- _____, "The 1893 Uprising in Qatar and Sheikh Al Sani's Letter to Abdülhamid II," *Studies on Turkish-Arab Relations*, 2 (1987), 81-9.
- _____, "Basra Körfezinin Güney Kesimi ve Osmanlılar, 1876-1908," *Osmanlı Araştırmaları*, 9 (1989), 311-22.
- British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, ed. G. P. Gooch ve H. Temperley, 11 cilt (London: HMSO, 1926-38).
- Brown, L. Carl, ed., *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East* (New York: Columbia University Press, 1996).
- Brown, L. Carl, Cyril E. Black, ed., *Modernization in the Middle East: The Ottoman Empire and its Afro-Asian Successors* (Princeton: Darwin Press, 1992).
- Browne, Edward G., *The Persian Revolution of 1905-1909* (Cambridge: CUP, 1910).
- _____, *The Press and Poetry of Modern Persia* (Cambridge: CUP, 1914).
- Bruinessen, Martin van, *Agha, Shaikh and State: On the Social and Political Organization of Kurdistan* (Utrecht, 1978).
- _____, *Mullas, Sufis and Heretics: The Role of Religion in Kurdish Society* (İstanbul: ISIS, 2000).
- Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, ed. A. F. Yavuz ve İ. Özen, 3 cilt (İstanbul: Meral, t.y.).
- Busch, B. C., *Britain and the Persian Gulf, 1894-1914* (Berkeley: University of California Press, 1967).
- _____, "Britain and the Status of Kuwayt, 1896-1899," *Middle East Journal*, 21 (1967), 187-98.

- Buzpınar, Ş. Tufan, "Abdulhamid II, Islam and the Arabs: the Cases of Syria and the Hijaz, 1878-1882" (Doktora Tezi, Manchester Üniversitesi, 1991).
- _____, "Abdülhamid II and Sayyid Fadl Pasha of Hadramawt," *Osmanlı Araştırmaları*, 13 (1993), 227-39.
- _____, "The Hijaz, Abdulhamid II and Amir Hussein's Secret Dealings with the British, 1877-1880," *MES*, 31 (1995), 99-123.
- _____, "Opposition to the Ottoman Caliphate in the Early Years of Abdülhamid II, 1877-1882," *Die Welt des Islams*, 36 (1996), 59-89.
- _____, "The Repercussions of the British Occupation of Egypt on Syria, 1882-1883," *MES*, 36/1 (2000), 82-91.
- Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak* (İstanbul: Dergâh, 2002).
- Cevdet Paşa, Ahmed, *Tezâkir*, ed. Cavit Baysun, 4 cilt (Ankara: TTK, 1953-67).
- _____, *Ma'rûzât*, ed. Yusuf Halaçoğlu (İstanbul: Çağrı, 1980).
- Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi: XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih* (İstanbul: Alan, 1986).
- Chiha, H. K., *La province de Baghdad: son passe, son present, son avenir* (Cairo, 1908).
- Chirol, Sir Valentin, *The Middle Eastern Question or Some Political Problems of Indian Defence* (London: Murray, 1903).
- Cin, Halil, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması* (İstanbul: Boğaziçi, 1985).
- Cohen, Stuart A., *British Policy in Mesopotamia, 1903-1914* (London: Ithaca, 1976).
- _____, "Mesopotamia in British Strategy, 1903-1914," *IJMES*, 9 (1978), 171-81.
- _____, "Israel Zangwill's Project for Jewish Colonization in Mesopotamia: Its Context and Character," *MES*, 16 (1980), 200-8.
- Cole, Juan R. I., "'Indian Money' and the Shi'i Shrine Cities of Iraq, 1786-1850," *MES*, 22 (1986), 461-80.
- _____, "Iranian Millenarianism and Democratic Thought in the 19th Century," *IJMES*, 24 (1992), 1-26.
- _____, "Shaikh al-Ra'is and Sultan Abdülhamid II: The Iranian Dimension of Pan-Islam," *Histories of the Modern Middle East: New Directions*, ed. I. Gershoni v.dğr. (Boulder: Lynne Rienner, 2002), 167-85.
- _____, Moojan Momen, "Mafia, Mob and Shi'ism in Iraq: the Rebellion of Ottoman Karbala, 1824-1843," *Past and Present*, 112 (1986), 112-43.
- Commings, David D., *Islamic Reform: Politics and Social Change in Late Ottoman Syria* (New York: OUP, 1990).
- Cottrell, Alvin J., ed., *The Persian Gulf: A General Survey* (Baltimore: The John Hopkins University Press, 1981).

Cuinet, Vital, *La Turquie D'Asie*, 4 cilt (Paris, 1890-94).

Curzon, George N., *Persia and the Persian Question*, 2 cilt (London: Frank Cass, 1966).

Çadircı, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları* (Ankara: TTK, 1991).

Çağrı, Yakalayan Osmanlı: Osmanlı Devletinde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri, Ekmeleddin İhsanoğlu ve Mustafa Kaçar (İstanbul: İR-CICA, 1995).

Çakır, Coşkun, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi* (İstanbul: Küre, 2001).

Çankaya, Mücellidoğlu Ali, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 8 cilt (Ankara: Mars Matbaası, 1969-71).

Çetin, Atilla, "Yıldız Arşivine Dair," *İÜEF Tarih Dergisi*, 32 (1979), 563-86.

_____, *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu* (İstanbul: Enderun, 1979).

Çetinsaya, Gökhan, "II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında 'İslam Birliği' Hareketi, 1876-1878" (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 1988).

_____, "'Abdülhamid'i Anlamak': 19. Yüzyıl Tarihçiliğine Bir Bakış," *Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek* (İstanbul: Metis, 1998), 137-146.

_____, "Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı-İran İlişkileri," *KÖK Araştırmalar*, Osmanlı Özel Sayısı (2000), 11-23.

Dağıstanlı, Hadduç Fazıl, *Bir Kahramanın Hayatı: Muhammed Fazıl Paşa* (İstanbul, Doğan Kardeş, 1969).

Dann, Uriel, "Report on the Petroliferous Districts of Mesopotamia (1905)–An Annotated Document," *Asian and African Studies*, 24 (1990), 283-92.

Davison, Roderic H., "Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century," *American Historical Review*, 59 (1954), 844-64.

_____, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876* (New York: Gordian Press, 1973).

_____, *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923: The Impact of the West* (Austin: University of Texas Press, 1990).

_____, *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms* (İstanbul: ISIS, 1999).

Dawn, C. Ernest, *From Ottomanism to Arabism: Essays on the Origins of Arab Nationalism* (Urbana: University of Illinois Press, 1973).

Demirbaş, Bülent, *Musul Kerkük Olayı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kuveyt Meselesi* (İstanbul: Arba, 1991).

Demiroğlu, Faiz, *Abdülhamid'e Verilen Jurnaller* (İstanbul: İstanbul Matbaası, 1955).

Derin, Fahri Ç., "Cemâleddin Efgâni Hakkında İki Vesika," *Tarih ve Toplum*, 84 (Aralık 1990), 53-56.

- Deringil, Selim, "The 'Residual Imperial Mentality' and the Urabi Paşa Uprising in Egypt: Ottoman Reactions to Arab Nationalism," *Studies on Turkish-Arab Relations*, 1 (1986), 31-8.
- _____, "Some Comments on the Concept of Legitimacy in the Foreign Policy of Abdülhamid II," *Studies on Ottoman Diplomatic History I*, ed. Sinan Kuneralp (İstanbul: ISIS, 1987), 97-102.
- _____, "The Ottoman Response to the Egyptian Crisis of 1881-1882," *MES*, 24 (1988), 3-24.
- _____, "The Struggle Against Shiism in Hamidian Iraq: A Study in Ottoman Counter-Propaganda," *Die Welt des Islams*, 30 (1990), 45-62.
- _____, "Legitimacy Structures in the Ottoman State: The Reign of Abdülhamid II, 1876-1909," *IJMES*, 23 (1991), 345-59.
- _____, "The Invention of Tradition as Public Image in the Late Ottoman Empire, 1808-1908," *Comparative Studies in Society and History*, 35 (1993), 3-29.
- _____, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909* (London: I.B. Tauris, 1998).
- _____, "'They Live in a State of Nomadism and Savagery': The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate," *Comparative Studies in Society and History*, 45 (2003), 311-42.
- Devereux, Robert, *The First Ottoman Constitutional Period: A Study of the Midhat Constitution and Parliament* (Baltimore: John Hopkins University, 1963).
- _____, "Süleyman Paşa's 'The Feeling of the Revolution'," *MES*, 15 (1979), 3-35.
- Dickson, Bertram, "Journeys in Kurdistan," *The Geographical Journal*, 35 (April 1910), 357-79.
- Diñçer, Celal, "Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Lâyiha," *Belgeler: Türk Tarih Belgele-ri Dergisi*, V-VIII, no. 9-12 (1968-71), 153-233.
- Duguid, Stephen, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia," *MES*, 9 (1973), 139-155.
- Duman Hasan, *Osmanlı Yıllıkları: Salnameler ve Nevsaller* (İstanbul: IRCICA, 1982).
- Earle, Edward M., *Turkey, The Great Powers, and The Baghdad Railway: A Study in Imperialism* (New York: Macmillan, 1923).
- Edmonds, C. J., *Kurds, Turks and Arabs: Politics, Travel and Research in North-Eastern Iraq, 1919-1925* (London: OUP, 1957).
- Ege, Nezahat Nurettin, *Prens Sabahaddin: Hayatı ve İlmi Müdafaa-ları* (İstanbul: Güneş, 1977).

- Eich, Thomas, "The Forgotten Salafi: Abul-Huda As-Sayyadi," *Die Welt des Islams*, 43 (2003), 61-87.
- _____, "Abul-Huda, the Rifaiya and Shiism in Hamidian Iraq," *Der Islam*, 80 (2003), 142-52.
- _____, *Abul-Huda as-Sayyadi* (Berlin: Klaus Schwarz, 2003).
- Eickelman, Dale F., *The Middle East: An Anthropological Approach* (Englewood Cliffs, N.J., 1988).
- Elcezire Kütüphanesi İrva ve İska Meselesi*, ed. Fahreddin Rumbeyoğlu ve Mehmed Nabi (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1334).
- Elcezire Kütüphanesindeki Petrol Madenleri İmtiyazı Meselesi*, ed. Fahreddin Rumbeyoğlu ve Mehmed Nabi (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1334).
- Eldem, Edhem, "Quelques lettres d'Osman Hamdi Bey à son père lors de son séjour en Irak (1869-1870)," *Anatolia Moderna*, 1 (1990), 115-36.
- Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik* (Ankara: Türkiye İş Bankası, 1970).
- Emre, Ahmet Cevat, *İki Neslin Tarihi* (İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1960).
- Eraslan, Cezmi, "İkinci Abdülhamid Devrinde Osmanlı Devleti Dahilinde ve Afrika Kıtasında İslam Birliği Faaliyetleri" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1985).
- _____, "İslam Birliği Çerçevesinde II. Abdülhamid'in İlk Yıllarında Osmanlı-İran Münasebetleri, 1878-1882," *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* (İstanbul: İÜEF, 1991), 221-40.
- _____, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği* (İstanbul: Ötüken, 1992).
- Ergin, Osman Nuri, *İstanbul Şehreminleri*, ed. Ahmed Nezih Galitekin (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1996).
- Farah, Caesar E., "Necib Paşa and the British in Syria," *Archivum Ottomanicum*, 2 (1970), 115-53.
- _____, "The Islamic Caliphate and the Great Powers, 1904-1914," *Studies on Turkish-Arab Relations*, 2 (1987), 37-48.
- _____, "Great Britain, Germany and the Ottoman Caliphate," *Der Islam*, 66 (1989), 264-88.
- _____, "Reassessing Sultan Abdülhamid II's Islamic Policy," *Archivum Ottomanicum*, 14 (1995/96), 191-212.
- _____, "Beginning of Imperial Rivalries in the Persian Gulf," *Anatolia Moderna*, 6 (1996), 175-89.
- _____, "Arab Supporters of Sultan Abdülhamid II: İzzet al-Abid," *Archivum Ottomanicum*, 15 (1997), 189-219.
- _____, *Arabs and Ottomans: A Checkered Relationship* (İstanbul: ISIS, 2002).
- Farmayan, Hafez, "Portrait of a Nineteenth-Century Iranian Statesman: The Life and Times of Grand Vizier Amin ud-Dawlah, 1844-1904," *IJMES*, 15 (1983), 337-51.

- Fattah, Hala, "The Politics of the Grain Trade in Iraq, c.1840-1917," *New Perspectives on Turkey*, 5-6 (Fall 1991), 151-65.
- _____, *The Politics of Regional Trade in Iraq, Arabia, and the Gulf, 1745-1900* (New York: SUNY, 1997).
- _____, "Representations of Self and the Other in Two Iraqi Travelogues of the Ottoman Period," *IJMES*, 30 (1998), 51-76.
- _____, "Islamic Universalism and the Construction of Regional Identity in Turn-of-the-Century Basra: Sheikh Ibrahim al-Haidari's Book Revisited," *Modernity and Culture: From the Mediterranean to the Indian Ocean*, ed. L. T. Fawaz ve C. A. Bayly (New York: Columbia University Press, 2002), 112-29.
- _____, "'Wahhabi' Influences, Salafi Responses: Shaikh Mahmud Shukri and the Iraqi Salafi Movement, 1745-1930," *Journal of Islamic Studies*, 14 (2003), 127-48.
- Fernea, Robert A., *Shaykh and Effendi: Changing Patterns of Authority among the El Shabana of Southern Iraq* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1970).
- Findley, Carter V., *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922* (Princeton: Princeton University Press, 1980).
- _____, *Ottoman Civil Officialdom: A Social History* (Princeton: Princeton University Press, 1989).
- Finnie, David H., *Shifting Lines in the Sand: Kuwait's Elusive Frontier with Iraq* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1992).
- Foreign Office, Great Britain, *Mesopotamia* (London: HMSO, 1920).
- Fortna, Benjamin, "Education and Autobiography at the End of the Ottoman Empire," *Die Welt des Islams*, 41 (2001), 1-31.
- _____, *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire* (Oxford: OUP, 2002).
- Fraser, David, *The Short Cut to India: the record of a journey along the route of the Baghdad Railway* (Edinburgh: Blackwood, 1909).
- Fuccaro, Nelida, "Ethnicity, State Formation and Conscription in Postcolonial Iraq: The Case of the Yazidi Kurds of Jabal Sinjar," *IJMES*, 29 (1997), 559-80.
- _____, "Communalism and the State in Iraq: The Yazidi Kurds, c.1869-1940," *MES*, 35/2 (1999), 1-26.
- _____, *The Other Kurds: Yazidis in Colonial Iraq* (London: I.B. Tauris, 1999).
- Gazetteer of Arabian Tribes*, ed. R. Trench (Archive Editions, 1996).
- Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Takvîmü's-sinîn* (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993).
- Gerber, Haim, *Ottoman Rule in Jerusalem, 1890-1914* (Berlin: Klaus Schwarz, 1985).

- _____, *The Social Origins of the Modern Middle East* (London: Mansell, 1987).
- Glubb, John, *Arabian Adventures: Ten Years of Joyful Service* (London: Cassell, 1978).
- Gould, Andrew G., "Lords or Bandits? The Derebeys of Cilicia," *IJMES*, 7 (1976), 485-506.
- _____, "The Burning of the Tents: The Forcible Settlement of Nomads in Southern Anatolia," *Humanist and Scholar: Essays in Honor of Andreas Tietze*, ed. Heath W. Lowry ve Donald Quataert (İstanbul: ISIS, 1993), 71-85.
- Gövsä, İbrahim Alaettin, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi* (İstanbul: Yedigün, 1946).
- Göyünç, Nejat, "Muzaffereddin Şah ve II. Abdülhamid Devrinde Türk-İran Dostluk Tezahürleri," *İran Şehinşahlığı'nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan* (İstanbul: MEB, 1971), 137-70.
- _____, "XIX. Yüzyılda Tahran'daki Temsilcilerimiz ve Türk-İran Münasebetlerine Etkileri," *Atatürk Konferansları, V: 1971-1972* (Ankara: TTK, 1975), 271-80.
- _____, "Ottoman Central Administration and Arab Provinces, 1870-1910," *Studies on Turkish-Arab Relations*, 1 (1986), 76-84.
- _____, "Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat," *Belleten*, 243 (2001), 655-60.
- Greaves, Rose L., *Persia and the Defence of India, 1884-1892* (London: Athlone Press, 1959).
- _____, "British Policy in Persia, 1892-1903," *BSOAS*, 28 (1965), 34-60, 284-307.
- _____, "Some Aspects of the Anglo-Russian Convention and Its Working in Persia, 1907-14," *BSOAS*, 31 (1968), 69-91.
- Griffiths, Merwin A., "The Reorganization of the Ottoman Army under Abdülhamid II, 1880-1897" (Doktora Tezi, California Üniversitesi, Los Angeles, 1966).
- Gross, Max, "Ottoman Rule in the Province of Damascus, 1860-1909" (Doktora Tezi, Georgetown Üniversitesi, 1979).
- Guest, John S., *Survival among the Kurds: A History of the Yezidis* (London: Kegan Paul International, 1993).
- Güçlü, Yücel, "The Role of the Ottoman-Trained Officers in Independent Iraq," *Oriente Moderno*, 21 (2002), 441-58.
- Günay, Selçuk, "Bazı Belgelerin Işığında Osmanlı Devletinin Basra-Akabe Hattını Muhafaza Yolunda Aldığı Bazı Tedbirler," *Türk Kültürü*, 365 (1993), 549-60.
- Gündüz, Ahmet, *Osmanlı İdaresinde Musul, 1523-1639* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, 2003).

- Gündüz, İrfan, *Gümüşhânevi Ahmed Ziyâüddin: Hayatı, Eserleri, Tarikat Anlayışı ve Halidiyye Tarikatı* (İstanbul: Seha, 1984).
- Güran, Tevfik, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları, 1841-1861* (Ankara: TTK, 1989).
- _____, ed., *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yılı: 1897* (Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü, 1997).
- Haddad, Mahmoud, "Iraq before World War I: A Case of Anti-European Arab Ottomanism," *The Origins of Arab Nationalism*, ed. Rashid Khalidi v.dğr. (New York: Columbia University Press, 1991), 120-50.
- Hairi, Abdul-Hadi, *Shi'ism and Constitutionalism in Iran: A Study of the Role Played by the Persian Residents of Iraq in Iranian Politics* (Leiden: Brill, 1977).
- Haj, Samira, "The Problems of Tribalism: The Case of 19th Century Iraqi History," *Social History*, 16 (1991), 45-58.
- _____, *The Making of Iraq, 1900-1963: Capital, Power, and Ideology* (New York: SUNY, 1997).
- Halaçoğlu, Yusuf, "Midhat Paşa'nın Necid Havalisi ile İlgili Bir Kaç Lâyihası," *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 3 (Ekim 1972), 149-76.
- _____, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi* (Ankara: TTK, 1988).
- Halil Halid, *The Diary of a Turk* (London: Adam and Charles Black, 1903).
- Hanioglu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki ve Jön Türklük, 1889-1902* (İstanbul: İletişim, 1985).
- _____, *The Young Turks in Opposition* (Oxford: OUP, 1995).
- _____, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908* (Oxford: OUP, 2001).
- Hardinge, Sir Arthur H., *A Diplomatist in the East* (London: Jonathan Cape, 1928).
- Hathaway, Jane, "An Agenda for Historical Study of the Ottoman Arab Provinces," *Pax Ottomana: Studies in Memoriam –Prof. Dr. Nejat Göyünç*, ed. Kemal Çiçek (Haarlem-Ankara: Sota-Yeni Türkiye, 2001), 783-92.
- Herzog, Christoph, "The Beginnings of the Press in Iraq: Zevrâ," *Amtsblatt, Vilayet Gazetesi und Unabhangiges Journal: Die Anfänge der Presse im Nahen Osten*, ed. Anja Pistor-Hatam (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2001), 55-63.
- Hewins, Ralph, *Mr Five Per Cent: The Biography of Calouste Gulbenkian* (London: Hutchison, 1957).
- Hinsley, F. H., ed., *British Foreign Policy under Sir Edward Grey* (Cambridge: CUP, 1977).
- Hirschzowicz, L., "The Sultan and the Khedive, 1892-1908," *MES*, 8 (1972), 287-311.

- Holt, P. M., *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922: A Political History* (London: Longmans, 1966).
- Hoskins, H. L., *British Routes to India* (New York: Longmans, 1928).
- Hourani, Albert, "The Fertile Crescent in the Eighteenth Century," *Studia Islamica*, 8 (1957), 91-118.
- _____, "Ottoman Reform and the Politics of Notables," *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, ed. William R. Polk ve Richard L. Chambers (Chicago: University of Chicago Press, 1968), 41-68.
- _____, *The Emergence of the Modern Middle East* (London: Macmillan, 1981).
- _____, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939* (Cambridge: CUP, 1983).
- _____, *A History of the Arab Peoples* (London: Faber and Faber, 1991).
- Hurewitz, J. C., ed., *Diplomacy in the Near and Middle East*, 2 cilt (Princeton: D. Van Nostrand Company, 1956).
- _____, ed., *The Middle East and North Africa in World Politics: A Documentary Record, vol. 1: European Expansion, 1535-1914* (New Haven: Yale University Press, 1975).
- Hüseyin Hüsnü, *Necd Kütasının Ahval-i Umumiyesi* (Kostantiniyye: Matbaa-i Ebuzziya, 1328).
- Ireland, P. W., *Iraq: A Study in Political Development* (London: Jonathan Cape, 1937).
- Issawi, Charles, *The Economic History of the Middle East, 1800-1914: A Book of Readings* (Chicago: University of Chicago Press, 1966).
- _____, *The Economic History of Turkey* (Chicago: University of Chicago Press, 1980).
- _____, *Economic History of the Middle East and North Africa* (New York: Columbia University Press, 1982).
- _____, "Notes on the Trade of Basra, 1800-1914," *Journal of Turkish Studies*, 10 (1986), 167-74.
- _____, *The Fertile Crescent, 1800-1914: A Documentary Economic History* (New York: OUP, 1988).
- _____, "Iraq, 1800-1991: A Study in Aborted Development," *Princeton Papers in Near Eastern Studies*, 1 (1992), 73-84.
- II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri, 2 Mayıs 1992 (İstanbul: Seha, 1992).
- İlhan, M. Mehdi, "The Ottoman Archives and Their Importance for Historical Studies: with special reference to Arab Provinces," *Belleten*, 213 (1991), 415-71.

- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*, 4 cilt (İstanbul: MEB, 1969).
- _____, *Son Asır Türk Şairleri*, 4 cilt (İstanbul: MEB, 1969).
- İnalcık, Halil, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1973).
- _____, "Application of the Tanzimat and Its Social Effects," *Archivum Ottomanicum*, 5 (1973), 97-127.
- İrtem, Süleyman Kani, *Abdülhamid Devrinde Hafiyelik ve Sansür* (İstanbul: Temel, 1999).
- _____, *Sultan Abdülhamid ve Yıldız Kamarillası* (İstanbul: Temel, 2003).
- İskora, Muharrem Mazlum, *Harp Akademileri Tarihçesi, 1846-1965* (Ankara: Harb Akademileri Komutanlığı, 1966).
- İslamoglu, Huri, "Property as a Contested Domain: A Reevaluation of the Ottoman Land Code of 1858," *New Perspectives on Property and Land in the Middle East*, ed. Roger Owen (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2000), 3-61.
- Jebb, Louisa, *By Desert Ways to Baghdad* (London: T. Fisher Unwin, 1908).
- Jones, James Felix, *Memoirs of Baghdad, Kurdistan and Turkish Arabia, 1857* (Archive Editions, 1998).
- Jwaideh, Albertine, "Midhat Pasha and the Land System of Lower Iraq," *St. Anthony's Papers: Middle Eastern Affairs No. 3* (London, 1963), 105-36.
- _____, "The Saniya Lands of Sultan Abdülhamid II in Iraq," *Arabic and Islamic Studies in Honor of H.A.R. Gibb*, ed. G. Makdisi (Leiden: Brill, 1965), 326-36.
- _____, "Tribalism and Modern Society: Iraq, a case study," *Introduction to Islamic Civilisation*, ed. R. M. Savory (Cambridge: CUP, 1976), 160-7.
- _____, "Aspects of Land Tenure and Social Change in Lower Iraq during Late Ottoman Times," *Land Tenure and Social Transformation in the Middle East*, ed. Tarif Khalidi (Beirut: American University of Beirut, 1984), 333-56.
- Jwadih, Wadie, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi: Kökenleri ve Gelişimi* (İstanbul: İletişim, 1999).
- Kamil Paşa'nın Anıları*, ed. Gül Çağalı-Güven (İstanbul: Arba, 1991).
- Kara, İsmail, ed., *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, 2 cilt (İstanbul: Risale, 1986-87).
- _____, *Amel Defteri* (İstanbul: Kitabevi, 1998).
- _____, ed., *Hilafet Risaleleri, 1-2: II. Abdülhamit Devri* (İstanbul: Klasik, 2002).
- Karaca, Ali, *Anadolu Islahatı ve Ahmed Şakir Paşa, 1838-1899* (İstanbul: Eren, 1993).

- Karal, Enver Ziya, "Mehmed Namık Paşa'nın Hal Tercümesi, 1804-1892," *Tarih Vesikaları*, 2 (İlkteşrin 1942), 220-7.
- _____, *Osmanlı Tarihi, VIII: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri, 1876-1907* (Ankara: TTK, 1962).
- Karamursal, Ziya, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler* (Ankara: TTK, 1989).
- Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları* (Ankara: Bilgi, 1969).
- Karpat, Kemal H., "The Land Regime, Social Structure, and Modernization in the Ottoman Empire," *Beginnings of Modernization in the Middle East: The Nineteenth Century*, ed. William R. Polk ve Richard L. Chambers (Chicago: Chicago University Press, 1968), 69-90.
- _____, *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics* (Wisconsin: University of Wisconsin Press, 1985).
- _____, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State* (Oxford: OUP, 2001).
- _____, *Studies on Ottoman Social and Political History: Selected Articles and Essays* (Leiden: Brill, 2002).
- _____, *Osmanlı Nüfusu, 1830-1914: Demografik ve Sosyal Özellikleri* (İstanbul: Tarih Vakfı, 2003).
- Kayalı, Hasan, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918* (California: California University Press, 1997).
- Kazemzadeh, Firuz, *Russia and Britain in Persia, 1864-1914: A Study in Imperialism* (New Haven: Yale University Press, 1968).
- Keddie, Nikki R., "Religion and Irreligion in Early Iranian Nationalism," *Comparative Studies in Society and History*, 4 (1962), 265-95.
- _____, *Religion and Rebellion in Iran: The Tobacco Protest of 1891-1892* (London: Frank Cass, 1966).
- _____, "The Pan-Islamic Appeal: Afghani and Abdülhamid II," *MES*, 3 (1966), 46-67.
- _____, "Iranian Politics, 1900-1905: Background to Revolution," *MES*, 5 (1969), 3-31, 151-67, 234-50.
- _____, *Sayyid Jamal ad-Din "al-Afghani": A Political Biography* (Berkeley: University of California Press, 1972).
- _____, *Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran* (New Haven: Yale University Press, 1981).
- Kedourie, Elie, "The Impact of the Young Turk Revolution in the Arabic-Speaking Provinces of the Ottoman Empire," *Arabic Political Memoirs and Other Studies* (London: Frank Cass, 1974), 124-61.

- _____, "The Jews of Baghdad in 1910," *Arabic Political Memoirs and Other Studies* (London: Frank Cass, 1974), 263-72.
- _____, *England and the Middle East: The Destruction of the Ottoman Empire, 1914-1921* (London: Mansell, 1987).
- Kelidar, Abbas, ed., *The Integration of Modern Iraq* (London: Croom Helm, 1979).
- Kelly, J. B., "The Legal and Historical Basis of the British Position in the Persian Gulf," *St. Anthony's Papers, no. 4: Middle Eastern Affairs* (London, 1959), 119-40.
- _____, "Salisbury, Curzon and the Kuwait Agreement of 1899," *Studies in International History: Essays presented to W. Norton Medlicott*, ed. K. Burne, D. C. Watt (London: Longmans, 1967), 249-90.
- _____, *Britain and the Persian Gulf, 1795-1880* (Oxford: OUP, 1968).
- Kent, Marian, *Oil and Empire: British Policy and Mesopotamian Oil, 1900-1920* (London: Macmillan, 1976).
- _____, "Constantinople and Asiatic Turkey, 1905-1914," *British Foreign Policy under Sir Edward Grey*, ed. F. H. Hinsley (Cambridge: CUP, 1977), 148-64.
- _____, ed., *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire* (London: George Allen and Unwin, 1984).
- Kerkük, Mahmut Nedim, *Hâtıratım*, ed. Ali Birinci (Ankara: Altunküre, 2002).
- Khalidi, Rashid, *British Policy towards Syria and Palestine, 1906-1914* (London: Ithaca, 1980).
- Khoury, Dina Rizk, "The Introduction of Commercial Agriculture in the Province of Mosul and its Effects on the Peasantry, 1750-1850," *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, ed. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (New York: SUNY, 1991), 155-71.
- _____, "Merchants and Trade in Early Modern Iraq," *New Perspectives on Turkey*, 5-6 (Fall 1991), 53-86.
- _____, *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834* (Cambridge: CUP, 1997).
- Khoury, Philip S., *Urban Notables and Arab Nationalism: The Politics of Damascus, 1860-1920* (Cambridge: CUP, 1983).
- _____, "The Urban Notables Paradigm Revisited," *Revue du Monde Musulman et de la Mediterranee*, 55/56 (1990), 215-28.
- _____, "Continuity and Change in Syrian Political Life: The Nineteenth and Twentieth Centuries," *American Historical Review*, 96 (1991), 1374-95.
- Khoury, Philip S., Joseph Kostiner, ed., *Tribes and State Formation in the Middle East* (Berkeley: University of California Press, 1990).
- Kia, Mehrdad, "Pan-Islamism in Late Nineteenth-Century Iran," *MES*, 32/1 (1996), 30-52.

- Kirillina, Svetlana, "The Arab Provinces of Ottoman Empire in Russian Oriental Studies," *Archivum Ottomanicum*, 19 (2001), 87-101.
- Kiyotaki, Keiko, "Ottoman Land Policies in the Province of Baghdad, 1831-1881" (Doktora Tezi, Wisconsin Üniversitesi, Madison, 1997).
- Kodaman, Bayram, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası* (Ankara: TKAE, 1987).
- _____, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (Ankara: TTK, 1988).
- Koloğlu, Orhan, *Abdülhamit ve Masonlar* (İstanbul: Gür, 1991).
- _____, *İttihatçılar ve Masonlar* (İstanbul: Gür, 1991).
- _____, "Un Journal Persan d'Istanbul: Akhtar," *Les Iraniens d'Istanbul*, ed. T. Zarccone, F. Zarinebaf-Shahr (İstanbul-Tehran: IFEA-IFRI, 1993), 133-40.
- _____, *Avrupa'nın Kıskaçında Abdülhamit* (İstanbul: İletişim, 1998).
- Kornrumpf, H. J., "Zur Osmanischen Verwaltungs-Gliederung des Irak im 19. Jahrhundert: Eine Auswertung deer Salname's 1847-79," *Milletlerarası Türkoloji Kongresi I* (İstanbul: Tercüman, 1973), 176-84.
- Kortapeter, C. Max, "The Rise of King Abd al-Aziz Ibn Sa'ud during the Era of Ottoman Sultan Abd al-Hamid II (1876-1909)," *The Islamic World: Essays in Honor of Bernard Lewis*, ed. C. E. Bosworth v.dğr. (Princeton: Darwin Press, 1991), 733-69.
- _____, "Ottoman Military Reform during the Late Tanzimat, 1885-1895: The Prussian General von der Goltz and the Ottoman Army," *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, İstanbul, 21-25 Ağustos 1989* (Ankara: TTK, 1990), 173-86.
- Köprülü, Orhan F., "Münif Paşa'nın Hayatı ve Tahran Sefirlikleri Münasebetiyle İran Hakkında Bazı Vesikalar," *İran Şehinşahlığı'nın 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan* (İstanbul: MEB, 1971), 277-88.
- Kramer, Martin, *Islam Assembled: The Advent of Muslim Congresses* (New York: Columbia University Press, 1986).
- Krikavova, A., "Professor Joseph Wünsch, His Journey and Exploration of the Tigris' Sources (1881-1883)," *Archiv Orientalni*, 50 (1982), 122-36.
- Kudsi-Zadeh, A. Albert, "Iranian Politics in the Late Qajar Period: A Review," *MES*, 5 (1969), 251-7.
- Kühn, Thomas, "Ordering the Past of Ottoman Yemen, 1872-1914," *Turcica*, 34 (2002), 189-220.
- Kumar, Ravinder, *India and the Persian Gulf Region, 1858-1907: A Study in British Imperial Policy* (London: Asia Publishing House, 1965).
- Kuneralp, Sinan, "The Ottoman Drang Nach Osten: the Turco-Persian Border Problem in Azerbaijan, 1905-1912," *Studies on Ottoman Diplomatic History IV*, ed. Sinan Kuneralp (İstanbul: ISIS, 1990), 71-6.
- _____, *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali, 1839-1922: Prosopografik Rehber* (İstanbul: ISIS, 1999).

- Kuran, Ahmet Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve İttihad ve Terakki* (İstanbul: Tan Matbaası, 1948).
- Kuran, Ercüment, "Küçük Said Paşa (1840-1914) as a Turkish Modernist," *IJMES*, 1 (1970), 124-32.
- Kurdakul, Necdet, "Boğdurularak Öldürüldüğü Yüzdördüncü Yılı Nedeniyle Osmanlı Basınında Midhat Paşa," *Toplum ve Bilim*, 50 (1990), 133-57.
- Kurşun, Zekeriya, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhabî Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı* (Ankara: TTK, 1998).
- _____, "Basra Körfezinde Bir Arap Aşireti: Acman Urbanı, 1820-1913," *Belle-ten*, 236 (1999), 123-63.
- _____, *The Ottomans in Qatar: A History of Anglo-Ottoman Conflicts in the Persian Gulf* (İstanbul: ISIS, 2002).
- Kushner, David, ed., *Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social, and Economic Transformation* (Leiden: Brill, 1986).
- Kuweyt Meselesi, ed. Fahreddin Rumbeyoğlu ve Mehmed Nabi (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1334).
- Lambton, A. K. S., "The Tobacco Regie: A Prelude to Revolution," *Qajar Persia: Eleven Studies* (London: I.B. Tauris, 1987), 223-76.
- _____, "Secret Societies and the Persian Revolution of 1905-6," *Qajar Persia: Eleven Studies* (London: I.B. Tauris, 1987), 301-18.
- Landau, Jacob M., "Al-Afghani's Panislamic Project," *Islamic Culture*, 26 (July 1952), 50-4.
- _____, "An Arab Anti-Turk Handbill, 1881," *Turcica*, 9 (1977), 215-27.
- _____, "An Egyptian Petition to Abdul Hamid II on Behalf of al-Afghani," *Studies in Islamic History and Civilization: in Honor of Professor David Ayalon*, ed. M. Sharon (Jerusalem: Cana, 1986), 209-19.
- _____, *The Politics of Pan-Islam: Ideology and Organization* (Oxford: Clarendon Press, 1990).
- Langer, William L., *The Diplomacy of Imperialism, 1890-1902* (New York: Alfred A. Knopf, 1951).
- Layard, Sir A. Henry, *Autobiography and Letters from his Childhood until his Appointment as H.M. Ambassador at Madrid*, ed. William N. Bruce, 2 cilt (London: Murray, 1903).
- Le Gall, Michel F., "Pashas, Bedouins and Notables: Ottoman Administration in Tripoli and Benghazi, 1881-1902" (Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi, 1986).
- _____, "The Ottoman Government and the Sanusiyya: A Reappraisal," *IJMES*, 21 (1989), 91-106.
- _____, "A New Ottoman Outlook on Africa: Note on the Turn of the Century Literature," *Studies on Ottoman Diplomatic History V*, ed. Selim Deringil ve Sinan Kuneralp (İstanbul: ISIS, 1990), 135-45.

- _____, "Ottoman Reaction to the European 'Scramble for Africa': The Defense of the Hinterland of Tripolitania and Cyrenaica," *Asian and African Studies*, 24 (1990), 109-35.
- Lee, Dwight E., *Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1934).
- Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey* (London: OUP, 1961).
- Lewis, Norman N., *Nomads and Settlers in Syria and Jordan, 1800-1980* (Cambridge: CUP, 1987).
- _____, "The Syrian Steppe during the Last Century of Ottoman Rule: Hawran and the Palmyrena," *The Transformation of Nomadic Society in the Arab East*, ed. Martha Mundy ve Basim Musallam (Cambridge: CUP, 2000), 33-43.
- Litvak, Meir, "Continuity and Change in the Ulama Population of Najaf and Karbala, 1791-1904: A Socio-Demographic Study," *Iranian Studies*, 23 (1990), 31-60.
- _____, *Shi'i Scholars of Nineteenth-century Iraq: The Ulama of Najaf and Karbala* (Cambridge: CUP, 1998).
- _____, "A Failed Manipulation: The British, the Oudh Bequest and the Shii Ulama of Najaf and Karbala," *British Journal of Middle Eastern Studies*, 27 (2000), 69-90.
- _____, "The Finances of the Ulama Communities of Najaf and Karbala, 1796-1904," *Die Welt des Islams*, 40 (2000), 41-66.
- _____, "Money, Religion, and Politics: The Oudh Bequest in Najaf and Karbala, 1850-1903," *IJMES*, 33 (2001), 1-21.
- _____, "Madrasa and Learning in 19th Century Najaf and Karbala," *The Twelver Shia in Modern Times: Religious Culture and Political History*, ed. R. Brunner ve W. Ende (Leiden: Brill, 2001), 58-78.
- Longford, Elizabeth, *A Pilgrimage of Passion: The Life of Wilfrid Scawen Blunt* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1979).
- Longrigg, Stephen H., *Four Centuries of Modern Iraq* (Oxford: Clarendon Press, 1925).
- _____, *Iraq, 1900 to 1950: A Political, Social, and Economic History* (London: OUP, 1953).
- _____, *Oil in the Middle East: Its Discovery and Development* (London: OUP, 1968).
- Lord Birdwood, *Nuri As-Said: A Study in Arab Leadership* (London: Cassel, 1959).
- Lorimer, J. G., *Gazetteer of the Persian Gulf, Oman, and Central Arabia*, 5 cilt (Calcutta: Superintendent Government Printing, 1908-15).
- Luizard, Pierre-Jean, "Les confréries soufies en Irak arabe aux dix-neuvième et vingtième siècles face au chiisme duodécimain et au wahhabisme,"

- Islamic Mysticism Contested*, ed. F. DeJong ve B. Radtke (Leiden: Brill, 1999), 283-309.
- _____, "Abd al-Rahman al-Gaylani: shaykh de confrerie et chef de gouvernement," *Journal of the History of Sufism*, 1-2 (2000), 123-30.
- Mahmud Cevat İbnü'ş Şeyh Nâfi, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, ed. T. Kayaoğlu (Ankara: Yeni Türkiye, 2001).
- Makdisi, Ussama, *The Culture of Sectarianism: Community, History and Violence in Nineteenth-Century Ottoman Lebanon* (California: University of California Press, 2000).
- Ma'oz, Moshe, *Ottoman Reform in Syria and Palestine, 1840-1861: The Impact of the Tanzimat on Politics and Society* (Oxford: OUP, 1968).
- _____, ed., *Studies on Palestine during the Ottoman Period* (Jerusalem: Magnes, 1975).
- Mardin: *Aşiret-Cemaat-Devlet*, ed. Suavi Aydın v.dğr. (İstanbul: Tarih Vakfı, 2000).
- Mardin, Ebul'ula, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa, 1822-1895* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1946).
- Mardin, Şerif, *Religion and Social Change in Modern Turkey: The Case of Bediüzzaman Said Nursi* (New York: SUNY, 1989).
- _____, "The Nakşibendi Order in Turkish History," *Islam in Modern Turkey: Religion, Politics and Literature in a Secular State*, ed. Richard Tapper (London: I.B. Tauris, 1991), 121-42.
- Marr, Phebe, *The Modern History of Iraq* (Boulder: Westview, 1985).
- Martin, Vanessa, *Islam and Modernism: The Iranian Revolution of 1906* (London: I.B. Tauris, 1989).
- Marufoğlu, Sinan, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak, 1831-1914* (İstanbul: Eren, 1998).
- Masliyah, Sadok, "Zahawi: A Muslim Pioneer of Women's Liberation," *MES*, 32/3 (1996), 161-71.
- Masters, Bruce, "The Treaties of Erzurum (1828 and 1848) and the Changing Status of Iranians in the Ottoman Empire," *Iranian Studies*, 24 (1991), 3-15.
- Maunsell, F. R., "Kurdistan," *The Geographical Journal*, 3 (February 1894), 81-95.
- _____, "The Mesopotamian Petroleum Field," *The Geographical Journal*, 9 (1897), 528-32.
- McCarthy, Justin, "The Population of Ottoman Syria and Iraq, 1878-1914," *Asian and African Studies*, 15 (1981), 3-44.
- _____, *The Arab World, Turkey, and the Balkans (1878-1914): A Handbook of Historical Statistics* (Boston: G.K.Hall & Co, 1982).

- _____ ve J. Dennis Hyde, "Ottoman Imperial and Provincial Salnames," *MESA Bulletin*, 13/2 (1979), 10-20.
- McDowall, David, *A Modern History of the Kurds* (London: I.B. Tauris, 1996).
- Mears, E. G., *Modern Turkey: A Politico-Economic Interpretation, 1908-1923* (New York: Macmillan, 1924).
- Meclis-i Mebusan: 1293=1877 Zabıt Ceridesi*, ed. Hakkı Tarık Us (İstanbul: Vakit Matbaası, 1940).
- Medlicott, W. N., *The Congress of Berlin and After: A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement, 1878-1880* (London: Methuen, 1938).
- _____, *Bismarck, Gladstone, and the Concert of Europe* (London: University of London, 1956).
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani yahut Tezkere-i Meşahir-i Osmaniye*, 4 cilt (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1308-15).
- Midhat, Ali Haydar, *The Life of Midhat Pasha* (London: Murray, 1903).
- _____, *Midhat Paşa: Hayat-ı Siyasiyesi, Hidematı, Menfa Hayatı. Birinci Kitap: Tabsıra-i İbret* (İstanbul: Hilal Matbaası, 1325).
- _____, *Hatıralarım, 1872-1946* (İstanbul, 1946).
- Miles, S. B., *The Countries and Tribes of the Persian Gulf* (London: Frank Cass, 1966).
- Miller, Geoffrey, *Straits: British Policy towards the Ottoman Empire and the Origins of the Dardanelles Campaign* (Hull: The University of Hull Press, 1997).
- Millman, Richard, *Great Britain and the Eastern Question, 1875-1878* (Oxford: OUP, 1979).
- [Mirza Aqa Khan Kermani], "Controverses Persanes," *Revue du Monde Musulman*, 21 (December 1912), 238-60.
- The Missionary Herald: Reports From Northern Iraq, 1833-1870*, ed. Kamal Salibi ve Yusuf K. Khoury, 3 cilt (Amman: RIIFS, 1997).
- Momen, Moojan, *The Babi and Baha'i Religions, 1844-1944: Some Contemporary Western Accounts* (Oxford: George Ronald, 1981).
- _____, *An Introduction to Shi'i Islam: The History and Doctrine of Twelver Shi'ism* (New Haven: Yale University Press, 1985).
- Moosa, M. A., "The Land Policy of Midhat Pasha in Iraq, 1869-1872," *Islamic Quarterly*, 12 (1968), 146-59.
- Mottahedeh, Roy, *The Mantle of the Prophet: Religion and Politics in Iran* (New York: Simon and Schuster, 1985).
- Murphey, Rhoads, "The Ottoman Centuries in Iraq: Legacy or Aftermath? A Survey Study of Mesopotamian Hydrology and Ottoman Irrigation Projects," *Journal of Turkish Studies*, 11 (1987), 17-29.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, ed. Neşet Çağatay, 2 cilt (Ankara: TTK, 1987).

- Musul-Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri, 1525-1919* (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1993).
- Mutluçağ, Hayri, "Tarihimizde Salih Münir Paşa Raporu: İngiltere'nin Ortadoğu ve Türkiye Hakkında Gizli Emelleri," *BTTD*, 26 (Kasım 1969), 51-5.
- _____, "Yakın Tarihimizde İlk Sosyal, İktisadi ve Teknik Kalkınma Planı," *BTTD*, 19-22 (Nisan-Temmuz 1969), 3-13, 11-18, 29-35, 53-4.
- Nakash, Yitzhak, *The Shi'is of Iraq* (Princeton: Princeton University Press, 1994).
- _____, "The Conversion of Iraq's Tribes to Sh'ism," *IJMES*, 26 (1994), 443-63.
- Nasiri, Mohammed Reza, *Nasireddin Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri, 1848-1896* (Tokyo, 1991).
- Nazım Paşa'nın Anıları (İstanbul: Arba, 1992).
- Nieuwenhuis, Tom, *Politics and Society in Early Modern Iraq: Mamluk Pashas, Tribal Shaykhs and Local Rule Between 1802 and 1831* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1982).
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Türk Heterodoksi Tarihinde 'Zındık' 'Harici' 'Rafizi' 'Mülhid' ve 'Ehl-i Bid'at' Terimlerine Dair Bazı Düşünceler," *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12 (1981-82), 507-20.
- Ochsenwald, William L., *Religion, Society and the State in Arabia: The Hijaz under Ottoman Control, 1840-1908* (Columbus: Ohio State University Press, 1984).
- _____, "The Impact of Ottoman Rule in Yemen, 1849-1914," *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, İstanbul, 21-25 Ağustos 1989* (Ankara: TTK, 1990), 255-65.
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretleri İskân Teşebbüsü, 1691-1696* (İstanbul: İÜEF, 1963).
- _____, ve Turgut Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat," *İÜEF Tarih Dergisi*, 17-18 (1962-63), 77-102.
- The Origins of Arab Nationalism*, ed. Rashid Khalidi v.dğr. (New York: Columbia University Press, 1991).
- Ortaylı, İlber, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler, 1840-1878* (Ankara: TO-DAİE, 1974).
- _____, "The Port Cities in the Arab Countries: A Study of the Disintegration of the Arab-World in the 19th Century, with special reference to Basra,"
- _____, *Türk-Arap İlişkileri: Geçmişte, Bugün ve Gelecekte* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 1979), 221-32.
- _____, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu* (İstanbul: Hil, 1983).
- Osmanoğlu, Ayşe, *Babam Sultan Abdülhamid* (İstanbul: Selçuk, 1986).

- Owen, Roger, *The Middle East in the World Economy, 1800-1914* (London: Methuen, 1987).
- Öke, M. Kemal, "Şark Meselesi ve II. Abdülhamid'in Garp Politikaları," *Osmanlı Araştırmaları*, 3 (1982), 247-76.
- _____, *Siyonizm ve Filistin Sorunu, 1880-1914* (İstanbul: Üçdal, 1982).
- Özbaran, Salih, "A Note on the Ottoman Administration in Arabia in the Sixteenth Century," *International Journal of Turkish Studies*, 3/1 (Winter 1984-85), 93-9.
- _____, "Some Notes on the Salyane System in the Ottoman Empire as Organized in Arabia in the Sixteenth Century," *Osmanlı Araştırmaları*, 6 (1986), 39-45.
- Özbek, Nadir, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet, 1876-1914* (İstanbul: İletişim, 2002).
- Özcan, Azmi, "Jamaladdin Afghani's Honorable Confinement in Istanbul and Iran's Demands for His Extradition," *Osmanlı Araştırmaları*, 15 (1995), 285-91.
- _____, *Indian Muslims, the Ottomans and Britain, 1877-1924* (Leiden: Brill, 1997).
- Öztuna, Yılmaz, *Devletler ve Hanedanlar: Türkiye (1074-1990)*, c. 2 (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1990).
- Özyüksel, Murat, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları* (İstanbul: Arba, 1988).
- Pakalın, Mehmed Zeki, *Son Sadrazamlar ve Başvekiller*, 5 cilt (İstanbul: Ahmet Sait Matbaası, 1940-8).
- _____, *Maliye Teşkilatı Tarihi (1442-1930)*, 4 cilt (Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, 1977).
- Parfit, J. T., *Twenty Years in Baghdad and Syria* (London: Simpkin, Marshall, Hamilton, Kent&Co, 1916).
- Perry, John R., "The Mamluk Paşalık of Baghdad and Ottoman-Iranian Relations in the Late 18th Century," *Studies on Ottoman Diplomatic History I*, ed. Sinan Kuneralp (İstanbul: ISIS, 1987), 59-70.
- Philipp, Thomas, ed., *The Syrian Land in the 18th and 19th Century: The Common and the Specific in the Historical Experience* (Stuttgart: Steiner, 1992).
- Philipp, Thomas ve Birgit Schaebler, *The Syrian Land: Processes of Integration and Fragmentation: Bilad Al-Sham from the 18th to the 20th Century* (Stuttgart: Steiner, 1998).
- Pistor-Hatam, Anja, "The Persian Newspaper Akhtar as a Transmitter of Ottoman Political Ideas," *Les Iraniens d'Istanbul*, ed. T. Zarcone ve F. Zarinebaf-Shahr (İstanbul-Tehran: IFEA-IFRI, 1993), 141-7.
- _____, "Asura in Istanbul," *Die Welt des Islams*, 38 (1998), 95-119.

- _____, "Osmanlı Devletinde Farsça Süreli Yayınlar," *Kebikeç*, 16 (2003), 71-75.
- Platt, D. C. M., *Finance, Trade, and Politics in British Foreign Policy, 1815-1914* (Oxford: Clarendon Press, 1968).
- Pool, David, "From Elite to Class: The Transformation of Iraqi Political Leadership," *The Integration of Modern Iraq*, ed. Abbas Kelidar (London: Croom Helm, 1979), 63-87.
- Quataert, Donald, "Ottoman Reform and Agriculture in Anatolia, 1876-1908" (Doktora Tezi, California Üniversitesi, Los Angeles, 1973).
- _____, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908* (New York: New York University Press, 1983).
- Ramsay, W. M., "The Intermixture of Races in Asia Minor: Some of Its Causes and Effects," *Proceedings of the British Academy* (1915-16), 359-422.
- Raymond, Andre, "Les provinces arabes (XVI siecle-XVIII siecle)," *Histoire De L'Empire Ottoman*, ed. Robert Mantran (Paris: Fayard, 1989), 341-420.
- Al-Rasheed, Madawi, *Politics in an Arabian Oasis: The Rashidi Tribal Dynasty* (London: I.B. Tauris, 1991).
- Rejwan, Nissim, *The Jews of Iraq: 3000 Years of History and Culture* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1985).
- Rich, Paul, *The Invasions of the Gulf: Radicalism, Ritualism and the Shaikhs* (Cambridge: Allborough Press, 1991).
- Robinson, R. ve J. Gallagher, *Africa and the Victorians: The Official Mind of Imperialism* (London: Macmillan, 1981).
- Rogan, Eugene L., "Aşiret Mektebi: Abdülhamid II's School for Tribes, 1892-1907," *IJMES*, 28 (1996), 83-107.
- _____, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan, 1850-1921* (Cambridge: CUP, 1999).
- Rush, Alan, *Al-Sabah: History and Genealogy of Kuwait's Ruling Family, 1752-1987* (London: Ithaca, 1987).
- _____, ed., *The Records of Kuwait, 1899-1961*, 8 cilt (Archive Editions, 1989).
- Sadık Vicdanî, *Tarikatler ve Silsileleri* (İstanbul: Enderun, 1995).
- Sahillioğlu, Halil, "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdari Taksimatı," *Belleten*, 211 (1990), 1233-57.
- Said Paşa, Mehmed, *Said Paşa'nın Hatıratı*, 3 cilt (Dersaadet: Sabah Matbaası, 1328).
- Saleh, Zeki, *Mesopotamia (Iraq) 1600-1914: A Study in British Foreign Affairs* (Baghdad: Al-Ma'aref Press, 1957).
- Saliba, Najib Elias, "Wilayat Suriyya, 1876-1909" (Doktora Tezi, Michigan Üniversitesi, 1971).
- _____, "The Achievement of Midhat Pasha as Governor of Syria, 1878-1880," *IJMES*, 9 (1978), 307-23.

- Salibi, Kamal S., "Middle Eastern Parallels: Syria-Iraq-Arabia in Ottoman Times," *MES*, 15 (1979), 70-81.
- Saray, Mehmet, *Türk-İran Münasebetlerinde Şiiliğin Rolü* (Ankara: TKAE, 1990).
- Schatkowski-Schilcher, Linda, *Families in Politics: Damascene Factions and Estates of the 18th and 19th Centuries* (Stuttgart: Steiner Verlag, 1985).
- Schofield, Richard, *Kuwait and Iraq: Historical Claims and Territorial Disputes* (London: Royal Institute of International Affairs, 1991).
- _____, ed., *The Iran-Iraq Border, 1840-1958*, 9 cilt (Archive Editions, 1989).
- Shahvar, Soli, "Concession Hunting in the Age of Reform: British Companies and the Search for Government Guarantees; Telegraph Concessions through Ottoman Territories, 1855-58," *MES*, 38/4 (2002), 169-93.
- _____, "Tribes and Telegraphs in Lower Iraq: The Muntafiq and the Baghdad-Basrah Telegraph Line of 1863-65," *MES*, 39/1 (2003), 89-116.
- Shaw, Stanford J., "The Origins of Representative Government in the Ottoman Empire: An Introduction to the Provincial Councils, 1839-1876," *Near Eastern Round Table, 1967-1968*, ed. R. Bayly Winder (Newyork, 1969), 53-142.
- _____, "The Central Legislative Councils in the Nineteenth Century Ottoman Reform Movement before 1876," *IJMES*, 1 (1970), 51-84.
- _____, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1971).
- _____, "The Yıldız Palace Archives of Abdülhamid II," *Archivum Ottomanicum*, 3 (1971), 211-37.
- _____, "A Promise of Reform: Two Complementary Documents," *IJMES*, 4 (1973), 359-68.
- _____, "Ottoman Archival Materials for the 19th and early 20th Centuries: The Archives of Istanbul," *IJMES*, 6 (1975), 94-114.
- _____, "The Nineteenth Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System," *IJMES*, 6 (1975), 421-59.
- _____, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, vol. 1: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808* (Cambridge: CUP, 1977).
- _____, "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914," *IJMES*, 9 (1978), 325-38.
- _____, "Ottoman Expenditures and Budgets in the Late Nineteenth and Twentieth Centuries," *IJMES*, 9 (1978), 373-8.
- _____, "Iranian Relations with the Ottoman Empire in the Eighteenth and Nineteenth Centuries," *The Cambridge History of Iran, vol. 7: From Nadir Shah to the Islamic Republic*, ed. Peter Avery v.d.gr. (Cambridge: CUP, 1991), 297-313.

- _____, "Sultan Abdülhamid II: Last Man of the Tanzimat," *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)* 25-27 Aralık 1989, Milli Kütüphane-Ankara (Ankara: Milli Kütüphane, 1991), 179-97.
- Shaw, Stanford J. ve Ezel K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, vol. 2: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975* (Cambridge: CUP, 1977).
- Shields, Sarah D., "Regional Trade and 19th-Century Mosul: Revising the Role of Europe in the Middle East Economy," *IJMES*, 23 (1991), 19-37.
- _____, *Mosul Before Iraq: Like Bees Making Five-Sided Cells* (New York: SUNY, 2000).
- A Shi'ite Pilgrimage to Mecca, 1885-1886: The Safarnameh of Mirza Mohamad Hosayn Farahani*, ed. H. Farmayan ve E. L. Daniel (Austin: University of Texas Press, 1990).
- Simon, Reeve S., "The Education of an Iraqi Ottoman Army Officer," *The Origins of Arab Nationalism*, ed. Rashid Khalidi v.dğr. (New York: Columbia University Press, 1991), 151-66.
- Sinaplı, Ahmet Nuri, *Şeyhül Vüzera, Serasker Mehmet Namık Paşa* (İstanbul: Yenilik Basımevi, 1987).
- Sıradışı Bir Jöntürk: Ubeydullah Efendi'nin Amerika Hatıraları*, ed. Ahmet Turan Alkan (İstanbul: İletişim, 1989).
- Sirri, Suleiman, "Irrigation," *Modern Turkey*, ed. E. G. Mears (New York: Macmillan, 1924), 265-79.
- Sluglett, Peter, *Britain in Iraq, 1914-1932* (London: Ithaca, 1976).
- _____, "The Resilience of a Frontier: Ottoman and Iraqi Claims to Kuwait, 1871-1990," *International History Review*, 24 (2002), 783-816.
- Sluglett, Marion Farouk ve Peter Sluglett, "Some Reflections on the Sunni-Shi'i Question in Iraq," *Bulletin of the British Society for Middle Eastern Studies*, 5/2 (1978), 79-87.
- _____, "The Transformation of Land Tenure and Rural Social Structure in Central and Southern Iraq, c. 1870-1958," *IJMES*, 15 (1983), 491-505.
- _____, *Iraq since 1958: From Revolution to Dictatorship* (London: I.B. Tauris, 1990).
- _____, "The Historiography of Modern Iraq," *American Historical Review*, 96 (1991), 1408-21.
- _____, "Sunnis and Shi'is Revisited: Sectarianism and Ethnicity in Authoritarian Iraq," *Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective: Essays in Honour of Albert Hourani*, ed. John P. Spagnolo (Reading: Ithaca, 1992), 259-73.
- Soane, E. B., *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise: with historical notices of the Kurdish Tribes and the Chaldeans of Kurdistan* (London: Murray, 1912).

- A Soldier's Story: From Ottoman Rule to Independent Iraq, The Memoirs of Jafar Pasha al-Askari* (London: Arabian Publishing, 2003).
- Somel, S. Akşin, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908: Islamization, Autocracy and Discipline* (Leiden: Brill, 2001).
- Sonyel, Salahi R., *The Ottoman Armenians: Victims of Great Power Diplomacy* (London: K. Rustem & Brother, 1987).
- Sousa, Nasim, *The Capitulatory Regime of Turkey: Its History, Origin, and Nature* (Baltimore: The John Hopkins Press, 1933).
- Story, Sommerville, ed., *The Memoirs of Ismail Kemal Bey* (London: Constable, 1920).
- Strauss, Johann, "La présence diplomatique iranienne à Istanbul et dans les provinces de l'Empire Ottoman, 1848-1908," *Les Iraniens d'Istanbul*, ed. T. Zarcone ve F. Zarinebaf-Shahr (İstanbul-Tehran: IFEA-IFRI, 1993), 11-32.
- Sultan Abdülhamit, *Siyasî Hatıratım [Pensees et souvenirs de l'ex-Sultan Abdul Hamid II]* (İstanbul: Dergâh, 1974).
- Sultan II. Abdülhamid Han: *Devlet ve Memleket Görüşlerim*, ed. A. Alâaddin Çetin ve Ramazan Yıldız (İstanbul: Çığır, 1976).
- Sultan II. Abdülhamid'in *Sürgün Günleri, 1909-1918: Hususi Doktoru Atıf Hüseyin Bey'in Hatıratı*, ed. Metin Hülâgü (İstanbul: Pan, 2003).
- Süleyman Nutki, *Basra Körfezi Rehberi* (İstanbul: Matbaa-i Bahriye, 1317).
- Sunguroğlu, İshak, *Harput Yollarında* (İstanbul, 1959).
- Swanson, Glen W., "War, Technology, and Society in the Ottoman Empire from the Reign of Abdülhamid II to 1913: Mahmud Şevket and the German Military Mission," *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. V. J. Parry ve M. E. Yapp (London: OUP, 1975), 367-85.
- Sykes, Mark, *Through Five Turkish Provinces* (London, 1900).
- _____, *Dar-ul-Islam: a record of a journey through ten of the Asiatic Provinces of Turkey* (London: Bickers&Son, 1905).
- _____, "The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire," *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 38 (1908), 451-86.
- _____, *The Caliphs' Last Heritage: A Short History of the Turkish Empire* (London: Macmillan, 1915).
- Şemseddin Sami, *Kamusu'l-Alam*, 6 cilt (İstanbul: Mihran Matbaası, 1306-16).
- Şener, Abdüllatif, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi* (İstanbul: İşaret, 1990).
- Şensözen, Vasfi, *Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlakı* (Ankara: TTK, 1982).

- Tabakoğlu, Ahmet, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi* (İstanbul: Dergâh, 1985).
- _____, "Economic Importance of the Gulf in the Ottoman Era," *Studies on Turkish-Arab Relations*, 3 (1988), 159-63.
- Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid: Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları* (İstanbul: Boğaziçi, 1990).
- Tapper, Richard, ed., *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan* (London: Croom Helm, 1983).
- Tauber, Eliezer, "Sayyid Talib and the Young Turks in Basra," *MES*, 25 (1989), 3-22.
- _____, "The Role of Lieutenant Muhammad Sharif al-Faruqi –New Light on Anglo-Arab Relations during the First World War," *Asian and African Studies*, 24 (1990), 17-50.
- _____, *The Emergence of the Arab Movements* (London: Frank Cass, 1993).
- Taylor, A. J. P., *The Struggle for Mastery in Europe, 1848-1914* (Oxford: OUP, 1954).
- Tepeyran, Ebubekir Hâzım, "Hatıralar," *Canlı Tarihler 1* (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1944).
- Terzi, Arzu T., *Hazine-i Hassa Nezareti* (Ankara: TTK, 2000).
- _____, "Bağdat ve Musul Petrolleri Üzerine Bir Değerlendirme," *Irak Dosyası*, ed. Ali Ahmetbeyoğlu v.dğr. (İstanbul: TATAV, 2003), 347-60.
- Tokay, A. Gül, *Makedonya Sorunu: Jön Türk İhtilalinin Kökenleri, 1903-1908* (İstanbul: Afa, 1996).
- _____, "Macedonian Reforms and Muslim Opposition during the Hamidian Era, 1878-1908," *Islam and Christian-Muslim Relations*, 14 (2003), 51-66.
- Tripp, Charles, *A History of Iraq* (Cambridge: CUP, 2000).
- Tugay, Asaf, *İbret: Abdülhamid'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler*, 2 cilt (İstanbul: Okat-Yörük, 1961-62).
- _____, *Saray Dedikoduları ve Bazı Maruzat* (İstanbul: Ersan, 1964).
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler, III: İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi* (İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1989).
- Türkmen, Zekeriya, "XIX. Yüzyıldaki Silahlanma Yarışında Osmanlı Devleti," *Pax Ottomana: Studies in Memoriam –Prof. Dr. Nejat Göyünç*, ed. Kemal Çiçek (Haarlem-Ankara: Sota-Yeni Türkiye, 2001), 347-61.
- _____, "Teçhizat-ı Askeriye Nezareti," *Hakkı Dursun Yıldız'a Armağan* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1995), 479-88.
- Üstün, İsmail S., "1843 Yılı Kerbela Olaylarının Osmanlı-İran Münasebetlerine Etkisi," *Türkiye Günlüğü*, 63 (Kasım-Aralık 2000), 54-65.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, "İkinci Abdülhamid'in İngiliz Siyasetine Dair Muhtıraları," *İÜEF Tarih Dergisi*, 10 (1954), 43-60.

- Wasti, S. Tanvir, "Halil Halid: Anti-imperialist Muslim Intellectual," *MES*, 29 (1993), 559-79.
- Waterfield, Gordon, *Layard of Nineveh* (London: John Murray, 1963).
- Weismann, Itzhak, *Taste of Modernity: Sufism, Salafiyya, and Arabism in Late Ottoman Damascus* (Leiden: Brill, 2001).
- Wiley, Joyce N., *The Islamic Movement of Iraqi Shi'as* (Boulder: Lynne Rienner, 1992).
- Willcocks, Sir William, *The Restoration of the Ancient Irrigation Works on the Tigris or the Re-Creation of Chaldea: Being a Lecture delivered at a Meeting of the Khedivial Geographical Society, Cairo, 25th March, 1903* (Cairo: National Printing Department, 1903).
- _____, "Mesopotamia: Past, Present, and Future," *The Geographical Journal*, 35 (Ocak 1910), 1-18.
- _____, *The Irrigation of Mesopotamia* (London, 1911).
- _____, *Sixty Years in the East* (Edinburgh: Blackwood, 1935).
- Williamson, John Frederick, "A Political History of the Shammar Jarba Tribe of al-Jazirah: 1800-1958" (Doktora Tezi, Indiana Üniversitesi, 1974).
- Wilson, A. T., *Loyalties, Mesopotamia, vol. II, 1917-1920: A Personal and Historical Record* (Oxford: OUP, 1931).
- Wilson, Keith M., "Constantinople or Cairo: Lord Salisbury and the Partition of the Ottoman Empire, 1886-1897," *Empire and Continent: Studies in British Foreign Policy from the 1880s to the First World War* (London: Mansell, 1987), 1-30.
- _____, ed., *British Foreign Secretaries and Foreign Policy: From Crimean War to First World War* (London: Croom Helm, 1987).
- Winstone, H. V. F., *The Illicit Adventure: The Story of Political and Military Intelligence in the Middle East from 1898 to 1926* (London: Jonathan Cape, 1982).
- Wolf, J. B., *The Diplomatic History of the Baghdad Railroad*, 2. ed. (New York: Octagon Books, 1973).
- Yalçın, Hüseyin Cahit, *Siyasal Anılar*, ed. Rauf Mutluay (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 1976).
- Yapp, Malcom E., "British Policy in the Persian Gulf," *The Persian Gulf: A General Survey*, ed. Alvin J. Cottrell (Baltimore: The John Hopkins University Press, 1981), 70-100.
- _____, "The Nineteenth and Twentieth Centuries," *The Persian Gulf: A General Survey*, ed. Alvin J. Cottrell (Baltimore: The John Hopkins University Press, 1981), 41-69.
- _____, *The Making of the Modern Near East, 1792-1923* (London: Longman, 1987).

- Yasamee, F. A. K., "The Ottoman Empire, The Sudan and The Red Coast, 1883-1889," *Studies on Ottoman Diplomatic History, V: The Ottomans and Africa*, ed. Selim Deringil ve Sinan Kuneralp (İstanbul: ISIS, 1990), 87-102.
- _____, "Abdülhamid II and the Ottoman Defence Problem," *Diplomacy and Statecraft*, 4/1 (1993), 20-36.
- _____, *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers, 1878-1888* (İstanbul: ISIS, 1996).
- _____, "Colmar Freiherr von der Goltz and the Rebirth of the Ottoman Empire," *Diplomacy and Statecraft*, 9/2 (1998), 91-128.
- _____, "Ottoman Diplomacy in the Era of Abdülhamid II, 1878-1908," *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç* (Ankara: TTK, 1999), 223-32.
- Yayla, Yıldızhan, *Anayasalarımızda Yönetim İlkeleri: Tevsi-i Mezuniyet ve Tefrik-i Vezaif* (İstanbul: İÜSBF, 1984).
- Yediyıldız, Bahaeddin ve Nazif Öztürk, "Tanzimat Dönemi Vakıf Uygulamaları," *150. Yılında Tanzimat*, ed. Hakkı Dursun Yıldız (Ankara: TTK, 1992), 571-91.
- Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I: 1839-1865*, ed. Mehmet Kaplan v.dğr. (İstanbul: İÜEF, 1974).
- Yücel, Yaşar, "Midhat Paşa'nın Bağdad Vilayetindeki Alt Yapı Yatırımları," *Uluslararası Midhat Paşa Semineri: Bildiriler ve Tartışmaları, Edirne, 8-10 Mayıs 1984* (Ankara: TTK, 1986), 175-83.
- Zarcone, T. ve F. Zarinebaf-Shahr, ed., *Les Iraniens d'Istanbul* (İstanbul-Tehran: IFEA-IFRI, 1993).
- Zeine, Zeine N., *The Emergence of Arab Nationalism* (Beirut: Khayats, 1966).

II. Wilhelm (Kayzer) 88, 89, 95

6. Ordu 34, 52, 53, 55, 65, 77-80, 83, 97-101, 105-107, 110, 114-117, 119, 121, 122, 125-127, 129, 130, 132, 134-139, 153-157, 160, 173, 176, 180, 187, 196, 198-200, 207, 210, 222, 224, 229, 231, 234, 266, 270, 274, 286, 289, 293, 315

Abdullah Paşa (Ferik) 143, 144, 180, 181

Abdullah Paşa (Vali) 149

Abdurrahman Hasan Bey 159

Abdurrahman Paşa 42, 63, 69-71, 88, 119, 149, 150, 171, 195, 204

Abdülkerim Nadir Paşa 34

Abdülvahab Paşa 134-136, 144

Afgani, Cemaleddin 18, 237-240, 242, 246, 248-250, 254

Afzal el-Mülk Kirmani 246, 247

Agob Kuyumcuyan Efendi 51

Agob Paşa 93, 95

Ağa Necefi 255, 263

Ahmed Feyzi Paşa 129, 134, 137, 138, 155

Ahmed Tevfik Paşa (Müşir) 116

Ahmed Tevfik Paşa (Vali) 36

Ahund Horasani 263

Albu Muhammed 164, 193, 202-204, 206, 210

Ali Galib Bey 244, 245

Ali Kemalî Paşa 141, 174, 176

Ali Rıza Bey 234-236

Ali Rıza Paşa 150

Ali Rıza Paşa (Laz) 31, 32

Alusizâde Ahmed Şakir Efendi 228, 268

Alusizâde Akif Efendi 131, 133

Alusizâde Rifat Efendi 131, 133

Amadiye 183, 184, 186, 212

Ammare 51, 98, 156, 158, 164, 166, 193, 198, 199, 202-213, 236

Anize 168, 179, 191, 193

Arab İzzet Paşa 62, 63, 136, 148, 167

Arabistan 33, 34, 63, 68, 79, 82, 197, 272, 274, 275, 296, 297, 300-302, 304, 308

Arif Hikmet el-Alusi 64

Arif Paşa (Basra valisi) 152, 153, 155

Arif Paşa (Musul valisi) 144

Asım Efendi 146

Atabat 216-218, 220, 225-228, 234-238, 243, 252, 253, 255-260, 262, 263, 270, 317

Atabek Azam 250, 261, 262

Ataullah Paşa 115, 128, 129

Avaz Mirası 218, 230, 260, 266, 272

Avni Efendi 107

Aziz Bey 125

Aziz Paşa 142

Babanzâde Zihni Paşa 65

Bağdat Demiryolu 45, 71, 73, 74, 86, 88-91, 93, 94, 274, 292, 294, 296, 310, 317, 318

Bahreyn 275, 284, 285, 289-293, 306, 310, 317

Baron Marschall 90, 95

Barzaniler 63

Beni Esed 211, 213

Beni Lam 158, 164, 193, 202-204, 206, 210

Berzenci ailesi 81, 166, 167, 169, 172, 173, 175, 179-183, 188-190

Blosse Lynch 209-211

Caf 145, 166-168, 174, 175, 179-183

Cafer el-Askeri 56

Câsim b. Sâni 61, 290

Cebel Şammar 197, 276, 283, 293

Cemil Sıdkı el-Zehavi 64

Cevad Paşa 120, 121, 123, 124, 127, 142, 151, 176, 178, 203, 205, 206, 232, 233, 244

Cevdet Paşa (Maraş mutasarrıfı) 150

Cevdet Paşa (Ahmed) 36, 225-227

Davud Paşa 31, 32

Derviş Paşa 170, 173, 174

Dicle 37, 41, 46, 57, 68, 70, 73, 82, 83, 86, 89, 91-93, 95, 98, 102, 106, 125, 153, 159, 192-194, 202-204, 206, 208-210, 272, 277, 278, 280, 303, 304, 309

Divaniye 51, 132, 133, 164, 166, 191, 209

Duhok 168, 183-186

Ebubekir Hâzım Bey 93, 109, 138-140, 145-147, 183, 186-188, 268

Emin Bey 171

Emin Paşa 151-154

Eminü'd-Devle 250, 251

Eminü's-Sultan 250, 251, 253, 259-262

Enis Paşa 142, 143, 154, 155

Erbil 168, 230

Ezra Menahem Efendi 51

Fahri Paşa 98, 135, 137, 156-158

Falih Paşa (Sadun) 197, 200-202

Fav 276, 278-282, 284, 285, 289, 293, 295, 298, 299, 303, 306, 307, 310, 317

Ferhad Paşa (Sadun) 195

Ferhan Paşa (Şammar) 192

Faris (Şammar) 192

Ferid Paşa 97, 102, 136-139, 159, 307

Fırat 23, 34, 41, 57, 70, 73, 82, 83, 86, 89, 91-93, 95, 102, 106, 164, 166, 191-194, 212, 272, 278, 280, 286, 300

Gazban 159, 203, 206-211

Gazi Osman Paşa 116

Gazze 115, 201, 202

Geylani 58, 60, 114, 130, 132, 270

Gulbenkian, Calouste Sarkis 94

Hacı Ağa 145, 184-187

Hacı Akif Paşa 102, 107, 209, 266

Hacı Ali Paşa 58, 167, 188

Hacı Mansur Paşa 62, 156

Hacı Reşid Paşa 147, 148

Hadi Paşa el-Faruki 56

Hafız Mehmed Paşa 142, 150, 205, 290

Halil Halid 300, 301

Hamdi Bey 142, 145, 185, 186

Hamdi Paşa 62, 151, 152, 154, 155, 209, 281, 295

Hasan Refik Paşa 119, 120, 127, 128

Hazail 164

Hemavend 36, 140, 167-170, 172-174, 176-180, 188-191

Hidayet Paşa 116, 150, 205

Hikmet Süleyman 56, 65

Hille 132, 133, 164, 166, 191, 219, 230, 236, 306

Hoca İshak Efendi 221

Hüseyin Hüsnü Efendi 234, 236

Hüseyiniye Risalesi 220, 221

Hüsnü Bey 122, 123

İbn Reşid 62, 77, 81, 97, 110, 134, 197, 199, 276, 283, 284, 287, 297-300, 315

İbn Suud 62, 97, 110, 134, 297, 299, 305, 306, 315

İbrahim Paşa 180

İbrahim Paşa (Milli) 193, 287

İngiltere 13-15, 18, 19, 25-28, 49, 60, 63-68, 75, 79, 81, 90-93, 95, 97-100, 105, 108, 110, 115, 117, 120, 123, 126, 128, 129, 134-138, 140, 143-145, 147, 148, 151-154, 156, 157, 159, 160, 178, 185-188, 199-202, 204, 207-211, 213, 215, 217, 218, 229, 230, 237, 242-245, 249, 254, 256-262, 265-268, 271-311, 313, 315, 317, 318

İran 17, 18, 29-31, 49, 52, 66, 68, 71, 72, 75, 77, 80, 86, 97, 99, 110, 117, 120, 134, 138, 159, 167-169, 172, 173, 176, 194, 202-205, 207, 216-218,

- 220-231, 234-251, 253-265, 268, 270, 279, 281-283, 286, 292, 309, 315, 317, 319, 320
- İsmail Hakkı Paşa** 115, 170-175
- Kadiriyye** 48, 58, 63, 114, 121, 166, 167, 188
- Kak Ahmed** 167, 180
- Kamil Paşa** 60, 75, 169, 170, 174, 222, 224, 231, 232, 302
- Kasım Paşa (Züheyrzâde)** 149, 150, 195
- Katar** 61, 62, 273, 275, 276, 281, 289-291, 293, 310, 317
- Katif** 100, 290, 291, 295
- Kazım Paşa** 98, 114, 135, 137, 205
- Kâzımeyn** 41, 123, 125, 216, 218, 258, 269
- Kemal Efendi** 107
- Kerbela** 51, 65, 71, 138, 150, 166, 191, 215-218, 221, 228, 230-233, 236, 242, 256-260, 265, 268-270
- Kerkük** 29, 51, 63, 83, 105, 130, 140, 143, 145, 148, 167-169, 175, 176, 182, 183, 188, 190
- Kevakibi** 51, 115, 128
- Kurna** 205, 211-213
- Kut** 194
- Kuveyt** 13, 14, 47, 61, 62, 99, 152-155, 161, 197, 198, 202, 275, 276, 278, 284-287, 290, 292-300, 302, 303, 306, 308, 310, 316-318
- Lahsa** 31, 290, 309
- Lansdowne** 299, 308
- Lord Curzon** 292, 294, 295, 300
- Lorimer, J. G.** 25, 203, 305, 306
- Mahmud Bey (Bağdat müddeiumûmisi)** 122
- Mahmud Bey (Mabeyinci)** 171
- Mahmud Nedim Paşa** 41
- Mahmud Paşa (Caf)** 174-176, 179, 181-183
- Mahmud Şevket Paşa** 65, 232
- Mahmud Şükrü el-Alusi** 63, 64
- Malkum Han** 251
- Mansur Paşa (Sadun)** 62, 156, 194-197
- Ma'ruf Efendi** 145
- Maskat** 275, 283-285, 302
- Mazhar Paşa** 71, 72, 150, 278
- Mecid Bey** 51, 136-138, 158, 159, 199-201, 207, 208, 266, 307
- Mehmed Ali (Basra mutasarrıfı)** 228, 229, 283, 284
- Mehmed Ali Bey (Duhok kaymakamı)** 185
- Mehmed Emin Efendi** 65
- Mehmed Necmeddin Efendi (Kevakibi-zâde)** 51
- Mehmed Paşa** 85, 86, 142
- Mehmed Reşid Paşa** 35, 36
- Mehmed Rifat Efendi** 234
- Mehmed Şükrü Efendi** 51
- Memduh Paşa** 101, 102
- Mezid Paşa (Sadun)** 201
- Midhat Paşa** 37, 38, 40, 41, 46, 61, 73, 74, 80, 86, 88, 112, 116, 149, 191, 193, 194, 220, 273, 275, 276, 287, 314
- Mirza Ağa Han Kirmani** 246-250
- Mirza Hasan Han** 245, 247-249,
- Mirza Hasan Şirazi** 217, 222, 230, 233, 235, 238, 244, 256
- Mirza Mahmud Han** 251
- Mirza Muhsin Han** 222, 251
- Mirza Rıza Kirmani (Mirza Muhammed Rıza)** 242, 243, 246, 250
- Mirza Tahrani** 263
- Muallim Feyzi Efendi** 246
- Muhammed Ali Talabani** 182
- Muhammed Fazıl Paşa Dağıstani** 158, 173, 196-198, 206, 207, 211, 212
- Muhammed Rauf Talabani** 182
- Muhammere** 159, 207, 281
- Muhlis Paşa** 98, 157, 158, 199, 200, 207, 306, 308
- Muhsin Paşa** 153-155
- Mustafa Asım Paşa** 76, 115, 116
- Mustafa Bey** 97, 130, 148
- Mustafa Nâzım Paşa** 107-109, 139, 147, 209, 210, 267, 269
- Mustafa Nuri Paşa** 36, 156

Mustafa Paşa 132, 133
Mustafa Yumni Bey 148
Muzaffer Bey 120-123
Muzaffereddin Şah 250-252, 264
Müntefik 51, 56, 64, 98, 100, 149, 150,
157, 159, 164, 166, 193-198, 200-203,
207, 213, 219, 236, 297
Müşir Fuad Paşa 129

nakib(ü'l-eşraf) 51, 58-63, 81, 102, 114,
115, 120-122, 126, 130, 132, 134, 135,
149, 150, 152, 154-156, 170, 182, 186,
190, 200, 207, 266, 290, 297-299, 302,
313
Nakib Mustafa Efendi 145
Nakşibendi/yye 42, 48, 75, 166, 168,
185, 220
Namık Paşa (Mehmed) 34-37, 72, 115,
170, 191, 220, 273
Namık Paşa (Küçük) 64, 129-134
Nasıreddin Şah 237, 238, 242, 243, 250
Nasıriye 194, 198-201
Nasır Paşa (Sadun) 149, 194, 197, 201
Necef 70, 71, 216-218, 221-223, 230, 231,
242, 256-259, 268-270
Necip Paşa (Bedirhanpaşazâde) 150
Necid 23, 31, 47, 51, 57, 62, 77, 81, 82, 97,
99, 110, 134, 159, 161, 176, 192, 197,
210, 273, 276, 282-286, 288, 291, 293,
295, 297, 299, 301, 305, 306, 310,
315, 316, 318, 320
Numan Bey 132, 133
Nuri es-Said 56
Nusret Paşa 79-83, 88, 114, 116-127,
234, 235, 244, 286-289

Osman Hamdi Bey 38, 220, 273
Osman Paşa 116, 141, 142, 181-183

Ömer Lütî Paşa 36
Ömer Vehbi Paşa 123, 177-179

Panislamizm 14, 18, 24, 44, 60, 63, 238,
239, 245, 247, 250, 253-255, 262, 270,
317, 319
Pertev Paşa 99, 100, 107, 137, 139, 210,
211
Pişter 176, 178, 179

Receb Paşa 78, 79, 119, 122, 125, 127-
129, 138, 153, 180, 244
Reşid (Akif) Paşa 138, 139, 141
Rifaiyye 48, 60, 61
Rifat Efendi 102, 131, 133, 234
Rifat Paşa 92, 151, 152, 182, 183, 250

Sadeddin Paşa 142, 143
Sadun Paşa (Sadun) 157, 197-199
Said Paşa (Küçük) 74, 79, 82
Said Paşa (Kürd) 147
Said Paşa (Sadrazam) 74, 75
Salih Efendi 131, 133
Salih Efendi Saadi 186
Salih Münir Paşa 301, 302
Salih Paşa 142, 143
Samarra 131, 133, 216, 217, 222, 224,
230, 233, 238, 242-244, 246, 269
Sayhud 204-206, 208, 209, 211
Semave 194
Seyyid Abdurrahman Efendi 51, 59, 60,
121, 122, 313
Seyyid Behbahani 245, 263
Seyyid Burhaneddin Belhi 247
Seyyid Hüseyin Cisir 235
Seyyid Muhammed Efendi 179-182
Seyyid Muhammed Said 61, 167
Seyyid Mustafazâde Mehmed 145
Seyyid Receb 61, 62
Seyyid Selman Efendi 59, 60, 115, 170
Seyyid Talib Paşa 62, 63, 102, 103, 154-
157, 159, 202, 211, 213, 266, 302-304
Sıdkı Paşa 210, 211
Sırrı Paşa 76, 77, 116, 119, 230, 231
Sir Arthur Hardinge 254, 255, 259, 260
Sir Henry Layard 67, 68, 277
Sir Nicolas O'Conor 91, 135, 156, 159,
256, 258-262, 294, 296-298, 303, 306,
307
Sir William Willcocks 91-93
Sukeş-Şuyuh 100, 158, 194, 200, 211
Süleyman Faik Bey 65, 122
Süleyman Fethi Efendi 98, 137
Süleyman Hüsnü Paşa 83, 84, 114, 234,
235, 285

- Süleyman Nazif 144
 Süleyman Sırrı Bey 93
 Süleyman Şevki Paşa 98, 100, 101, 134-136, 138, 157, 158, 200, 207
 Süleymaniye 29, 31, 32, 51, 63, 65, 75, 92, 105, 106, 130, 143, 145, 147, 148, 166-169, 175, 180, 182, 183, 188-190
 Şaban Paşa 150
 Şakir Paşa 85, 86, 142, 179
 Şammar 115, 116, 188, 193
 Şammar Carba 168, 176, 191-193
 Şattü'l-Arap 57, 72, 153, 194, 277-281, 285
 Şehrizar 29, 31, 172
 Şemseddin Bey 152, 254, 263
 Şevket Paşa 97, 132, 133
 Şeyh Ahmed Ruhi 247, 249
 Şeyh Çayad 212
 Şeyh Ebu'l-Huda 61, 63, 159, 211, 239
 Şeyh Fazlallah Nuri 262, 263
 Şeyh Gümüşhanevi Ahmed Ziyaüddin Efendi 220, 222
 Şeyh Hamid Talabani 175
 Şeyh Hasan Hayun 211-213
 Şeyh Maruf Berzenci 182
 Şeyh Mazenderani 263
 Şeyh Muhammed Fadıl Şarabiyani 256, 259, 260, 263
 Şeyh Mübarek 61, 62, 153-155, 198, 202, 293-299, 302, 303
 Şeyh Nuri 148, 187, 188
 Şeyh Nur Muhammed 185-188
 Şeyh Osman Efendi 75
 Şeyh Rıza 167
 Şeyh Said Berzenci 167, 169, 180, 181, 188-191
 Şeyh Seyyid Sultan Ali Zaviyesi 228
 Şeyh Taha Efendi 228
 şeyhülislam 222, 232, 236, 248, 265
 Şeyhü'l-Reis 225, 227, 246
 Şii 16-18, 25, 28, 29, 45, 48, 50, 55, 66, 72, 77, 79, 81, 87, 97, 110, 119, 120, 164, 193, 194, 202, 204, 211, 215-274, 315, 317, 319, 320
 Tahir Paşa 141, 176
 Tahran 152, 226, 244, 245, 250, 251, 253-255, 259, 260, 262-264, 272
 Tahsin Paşa 140, 186, 313
 Takiyeddin Paşa 37, 115, 128
 Talabani ailesi 63, 145, 167, 169, 172, 173, 175, 182
 Tevfik Paşa 95, 115, 143, 257, 297-299
 Vecihi Paşa 35
 Veli Paşa 97, 98, 102, 137, 158, 207
 Yezidi 48, 148, 178, 184, 185, 187
 Yusuf Rıza Paşa 225-227, 243, 247
 Zaho 186, 187
 Zeki Paşa 147, 184, 185, 187, 188
 Zühdü Bey 144
 Zühdü Paşa 102, 148
 Züheyrzâde 64, 97, 149, 194, 195, 285

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE IRAK'TA OSMANLI İDARESİ

GÖKHAN ÇETİNSAYA

IRAK'TA OSMANLI İDARESİ, BAĞDAT, BASRA VE MUSUL'DAN OLUŞAN IRAK VİLAYETLERİNDEKİ OSMANLI YÖNETİMİNİ VE "ABDÜLHAMİD REJİMİ" NİN BU VİLAYETLERE YÖNELİK POLİTİKASINI MERCEK ALTINA ALIYOR. İDARİ VE SİYASİ KONULARIN YANI SIRA BÖLGEDEKİ SOSYO-EKONOMİK VE DİNİ GELİŞMELERİ DE İNCELEMeye DAHİL EDEREK, ON DOKUZUNCU VE ERKEN YİRMİNCİ YÜZYIL OSMANLI IRAK'INI ŞEKİLLENDİREN ETKENLERE BÜTÜNCÜL BİR BAKIŞ SUNUYOR.

BU ÇERÇEVEDE, OSMANLI IRAK'INDA YEREL İDARENİN YAPISI; IRAK VİLAYETLERİNİN MERKEZDE NASIL ALGILANDIĞI; OSMANLI YÖNETİMİNİN IRAK'TAKİ REFORM PROJELERİ VE AŞİRETLERE YÖNELİK POLİTİKALARI; YEREL OSMANLI MEMURLARI, AŞİRET REİSLERİ VE DİNİ EŞRAF ARASINDAKİ İLİŞKİLER; BAĞDAT VE BASRA VİLAYETLERİNDEKİ BÜYÜK Şİİ NÜFUSUN MEYDANA GETİRDİĞİ "SORUN"; OSMANLILARIN IRAK'TA VE BASRA KÖRFEZİ'NDE ARTAN İNGİLİZ NÜFUZU KARŞISINDA ALMAYA ÇALIŞTIĞI TEDBİRLER; SULTAN ABDÜLHAMİD'İN PANİSLAMİZM POLİTİKASI VE CEMALEDİN AFGANİ İLE İLİŞKİSİ KİTAPTA ETRAFLICA İNCELENİYOR. ESER, MODERN ORTADOĞU TARİHİNİN ÖNEMLİ KONULARINDAN "EŞRAF SİYASETİ" NİN IRAK'TAKİ OSMANLI YÖNETİMİ BAKIMINDAN ÖNEMİNİ DE ORTAYA KOYUYOR.

OSMANLI VE İNGİLİZ ARŞİV BELGELERİNE DAYANAN VE AMERİKA ORTADOĞU ÇALIŞMALARI CEMİYETİ (MESA) İLE İNGİLTERE ORTADOĞU ÇALIŞMALARI CEMİYETİ (BRISMES) DOKTORA TEZİ ÖDÜLLERİNE SAHİP OLAN BU ESER, İNGİLİZCE VE ARAPÇA BASKILARINDAN SONRA ŞİMDİ TÜRKÇEDE OKU RLA BULUŞUYOR.

Prof. Dr. Gökhan Çetinsaya, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi ve Manchester Üniversitesi Ortadoğu Çalışmaları Bölümünde öğrenim gördü. Hacettepe, İTÜ ve İstanbul Şehir üniversitelerinde çalıştı; Berlin Hür Üniversitesi, SOAS ve Woodrow Wilson Merkezi'nde misafir araştırmacı olarak bulundu. Son dönem Osmanlı tarihi, Türkiye siyasi tarihi ve Türkiye dış politikası alanlarında çalışmaktadır.

